

8/2135

10.6.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

19. SZÁM.

1876 JANUÁR—FEBRUÁR.

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR.

T A R T A L O M.

- I. UTI VÁZLATOK. (I.) — Pulszky Ferencztől.
II. AZ ÉLET FOGALMA. Bernard Claude után. — I. J.
III. A TÁRSADALOM. (I.) — Grünwald Bélától.
IV. D'ARLAY PÁL. — Beszély angolból. — Belényesi Gábortól.
V. MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI MÉRLEGE. — Fenyvessy Adolftól.
VI. II. LAJOS ÉS UDVARA. (I.) — Fraknoi Vilmostól.
VII. A KÖZGAZDASÁGTAN TÖRTÉNETE NÉMETORSZÁGBAN. — Matlekovics Sándortól.
VIII. KÖLTEMÉNYEK: *Barátnőmhöz*. Gyulai Páltól. — *A fehér lábi szarvas*. Bryant után Szász Károlytól.
IX. SAVONAROLA ÁLLAMTANI NÉZETEI. — Dr. Weisz Bélától.
X. ÉRTESÍTŐ: — Kautz Gyula: *A nemzetgazdaság és pénzügytan rendszere*. Dr. Kiss Jánostól. — Bluntschli: *Az általános államjog és a politika története a XVI-ik század óta a jelenig*. Acsádi Ignácztól. — Toldy Ferencz: *A magyar költészet kézikönyve*. Dömötör Jánostól.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg ugyan, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

Ráth Mór könyvkereskedése (Haas-palotában).

Leszállított áru művek.

A () között levő számok a bolti, a sorok végén levő számok a most érvényes árakat jelentik.

- 1849—1866. Adalékok a kényuralomellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból. Nagy 8-rét. (1.60) 50 kr.
- Aristoteles politikája. Fordította és jegyzetekkel ellátta Haberern Jonathán (4.—) 1 frt 50 kr.
- Csokonai Mihály minden munkái. Két kötet, Csokonai jól talált képével s aláírási hason-másával. 5 frt.
- Nevezetesebb poétai munkái. Két kötetben, a szerző képével együtt, kiadja Márton József. Bécsben 1816. Kötve 2 frt.
- Curtius Ernő. Athen Perikles korában. Fordította Pór tnr. (1.20) 50 kr.
- Dapsy L. A talajkimerülés befolyása az államok életére, különös tekintettel Magyarországra jövőjére. (1.60) 50 kr.
- Ein Blick auf den anonymen Rückblick. Von einem Ungarn. (Gróf Széchenyi István utolsó műve Döblingben és gyászos halálának okozója.) 3-te Auflage, London 1861. (8.—) 2 frt.
- Eötvös József báró. Magyar írók és államférfiak. Angol kötésben (3.40) 2 frt 80 kr. Füzve (2.60) 2 frt.
- Reform. 2-ik kiadás (2.—) 1 frt.
- Erdélyi János. Egyetemes irodalomtörténete I., Ókor (2.40) 1 frt.
- Hevesi Lajos. Budapest és környéke. A fővárosi hatóság megbízásából. Hiteles adatok nyomán készült új térképpel, betűrendes utca-mutatóval és fametszetekkel. Ára kötve (1.80) 1 frt 20 kr.
- Jámor Pál. A magyar irodalom története. 2 kötet (3.—) 2 frt.
- Janus. (Döllinger.) A pápa és az egyetemes zsinat. (2.—) 60 kr.
- Kákay. Nagy férfaink. Legujabb árny- és fényképek (2.60) 1 frt.
- Kazinczy Gábor. Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. Hozzájárul Carbo párbeszéde Mátyás dicső tetteiről (2.40) 1 frt 20 kr.
- Egy képviselő (Szász Károly) napló-jegyzetei az 1865. decz. 10-én megnyílt országgyűlés alatt. 3 füzet (2.70) 60 kr.
- Keresztési J. Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Kiadta S. Hoffer Endre (3.—) 2 frt.
- Kerkapoly. Publicistikai dolgozatok 1865—1868. (1.80) 80 kr.
- Kézai Simon mester magyar krónikája. Ford. Szabó Károly (1.—) 80 kr.
- Laboulaye E. Lengyelország első felosztása 1772-ben. Francziából ford. Ribáry F. (—80) 40 kr.
- Macaulay J. B. Lord Clive. Warren Hastings. Az angol Keletindia meghódításának története. Hampden János. Pitt, Chatam gróf. Négy politikai életrajz. Ford. Szász Károly (4.—) 2 frt 40 kr.
- Magyarország 1849-ben és 1866 után. Salamon F.-től (1.80) 60 kr.
- Mai Eerszkine. Az angol parlament és eljárása. Ford. Barsi (3.—) 1 frt.
- Mészáros Lázár élettörténete, külföldi levelezései és emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly V. 2. köt. (8.40) 5 frt.
- Mignet. Stuart Mária. Ford. Berzeviczy (2.—) 80 kr.
- Nagy Iván. Magyarországi és Erdélyi bujdosó fejedelem Kézsmárki Thököli Imre secretáriusának Komáromi Jánosnak törökországi diariumja s experientiája (1.—) 60 kr.
- Magyarország családi czimerekkel és leszármazási táblákkal. 20 kötet. A—Z-ig és pótlékkötet (70.—) 25 frt.
- III. Napoleon. Julius Caesar története. Két nagy köt. (8.—) 3 frt.
- Atlas Julius Caesar történetéhez (36 pompás térkép) (5.50) 3 frt.
- Nemzetgyűlés, a pesti magyar, 1848-ban, közli Pap Dénes. 2 kötet. Az első képviselői országgyűlés részletes naplókönyve ez, ülésről ülésre, a kisebb érdekű vitatkozások rövidebb, a nagyobb érdekűek teljes följegyzésével. (6.50) 2 frt.
- Palgrave Reginald. Képek az angol alsóbáz történetéből és működéséből. Angolból fordította Csernátoni Lajos (1.—) 50 kr.
- II. Rákóczy F. és nevezetesebb kortársainak némely kiadatlan eredeti leveleik. (1.—) 50 kr.

Ráth Mór könyvkereskedése (Haas-palotában).

Leszállított áru művek.

A () között levő számok a bolti, a sorok végén levő számok a most érvényes árakat jelentik.

- II. Rákóczy F. fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig (1711);** közlik Ráth Károly és Thaly Kálmán. Harmadik átdolgozott s jegyzetekkel, Rákóczy tartózkodási helyeivel, végrendeletével, és a bujdosók sírfelirataival bővített kiadás Rákóczy arcképével (3.—) 2 frt.
- Renan Ernő.** *Az apostolok*, francziából fordította Molnár Aladár. (2.40) 1 frt.
- Rogerius siralmas éneke Magyarországnak IV-ik Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról.** — Tamás spalatoí esperes «Historia salonica»-jából a tartárjárás. — Nagy Magyarország dolgáról. Fordította Szabó K. 1 frt.
- Rüstov V.** Az 1870.1871-ik porosz-francia háboru. Politikai és katonai szempontból. Hadi térképekkel és tervekkel. Jogositott magyar kiadás. (4.60) 2 frt.
- Salamon Fer.** A magyar király szék betöltése és a Pragmat. Sanctio története. (2.—) 1 frt.
- Két magyar diplomata a 17-ik századból. (2.80) 1 frt.
- Shakespeare.** Lear király. Fordította Vörösmarty M. (1.—) 40 kr.
- Stein Lőrincz.** Az államigazgatás és igazgatási jog alapvonalai, folytonos tekintettel Angol-, Francia- és Németország törvényhozása és irodalmára. Hazai viszonyainkra és törvényhozásunkra való utalásokkal átdolgozta Kautz Gyula. (5.—) 3 frt.
- Szabó K.** *Emlékiratok a magyar kereszténység első századából.* Második jutányos kiadás. (1.—) 60 kr.
- Szalay L.** Adalékok a magyar nemzet történetéhez a 16-ik században (2.40) 1 frt 20 kr.
- Szilágyi Sándor.** Báthory Gábor fejedelem (az utolsó Báthory) története (2.80) 1 frt 80 kr.
- Teleki Domokos gr.** A Hóra-támadás története (1.80) 1 frt 20 kr.
- Thaly Kálmán.** *Bottyán János. II. Rákóczy F. fejedelem vezérlő tábornoka.* Történeti életrajz a kuruczvilág hadjárataival (3.60) 2 frt 20 kr.
- Thiers Adolf.** I. Napoleon első trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés. Waterloo. Francz. fordítva. (4.—) 2 frt 40 kr.
- I. Napoleon Szent-Ilona szigetén. (1.20) 1 frt.
- Vámbery Armin.** Vázlatok Közép-Ázsiából; újabb adalékok az Oxusmelléki országok népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz (2.80) 1 frt 80 kr.
- Gróf Wass S.** Kilencz év egy száműzött életéből. Szárazai és tengeri utazások. 2 kötet. (3.20) 1 frt 20 kr.

BUDAPESTI SZEMLE.

GLY.

SZERKESZTI

CSENGERY ANTAL.

- Második folyam.** Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 3 frt.
- Negyedik folyam.** Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Hetedik folyam.** Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Kilencedik folyam.** Új folyam. II. (1866.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Tizenegyedik folyam.** Új folyam. IV. (1868.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Tizenkettedik folyam.** Új folyam. V. (1869.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 7 frt.

8/2135

UTI VÁZLATOK.

Első közlemény.

I.

BUDAPESTTŐL KONSTANTINÁPOLYIG.

Szeptember 17-dikén, késő este, néhány barátom az indóház egyik mellékteremében gyült össze, hogy születésem évfordulóját s elindulásunkat kelet felé kedélyes vacsorával üljék meg. — Negyven évvel ezelőtt ugyan e napon nagybátyám megígérte volt, hogy tavasszal Konstantinápolyba és Athenbe magával viszen, de márcziusban megjött híre, hogy Kis-Ázsiában cholera dühöng s mi májusban Német- s Angolországba útaztunk, a görög út elmaradt, pedig ez volt ifjúságom egyik fővágya. Gyermekkorom óta rajongtam a görög történelem eszményi alakjaiért, Miltiadest és Themistoclest, Cimont és Periclest, Epaminondast, Demosthenest jobban szerettem, mint akár a római államférfiakat, akár az újkor nagyjait, s a görög mythoszok inkább érdekelték, mint bármily regény; nem képzeltem nagyobb boldogságot, mint azon földet taposni, melyen hőseim s félisteneim viaskodtak, szenvedtek, elvesztek. Hát még midőn a görög irodalom kincseivel megismerkedtem s Winkelman munkáiból a görög művészet szelleme érintett! Az új görögök vitéz szabadságharcza is mélyen meghatott, sírtam, midőn Mauromichalis halálát és Missolungi elestét az *Augsburger Allgemeine*ban olvastam, örültem Miaulis és Kanáris tengerészi hősiségének, boszankodtam Ibrahim basára s Omer Vrione arnautjaira; később Byron költeményeibe mélyedtem bele, álmaim mindig keletre vezettek. Többször terveztem utazást oda, de mindig

1895h/96i

közbe jött valami akadály, teljes negyven évig, míg végre mint öreg úr kihűlt phantasiával indúltam oda, hova mint lelkesülő ifjú vágyódva készültem. — Időközben egész Európa kiábrándult philhellén eszményeiből s elvesztette azon meleg rokonszenvet, melylyel Hellasz feltámadását üdvözlötte. Mindnyájan olvastuk Urquhart szellemes munkáit, ki a török elem fényoldalait oly találóan kiszemelte, s Fallmerayer gyönyörű könyveit, melyekben a mostani görögöket szlávoknak mutatja be s a kelet byzanci jellegét oly elragadó iránylyal ecseteli. Tanúi voltunk az új görögök tapintatlan belviszályainak, melyek óriási aspirációik mellett oly kisszerűeknek jelentek meg, hogy a politikai világ egyszerűen elvonta figyelmét a görög néptől, annál is inkább, minthogy az régi dicső emlékeinek felásatása s a meglevők megtartása és felállítása iránt alig tanúsított érzéket, pedig ez biztosította volna legjobban a művészek és írók, s általok a művelt világ rokonszenvét. Az új hellének ezzel kevesebbet gondoltak, mert nem Pericles Athenje, hanem Constantin Byzancia lebegett szemeik előtt, mi csoda tehát, ha a nyugot nem gondolt többé velők, meglehet, hogy igazságtalanul, de a tény el nem vitázható, csak az angolok képeztek kivételt, midőn a történelemben páratlan nagylelkűséggel napjainkban a kis királyságnak Corfut s a hét szigetet minden középületekkel, erősítésekkel, csinált utakkal karácsoni ajándékul minden kárpótlás nélkül oda adták s az országot területének és népességének egy harmadával gyarapították. A prózai, önzés hírében álló angol ez egyszer megmutatta, hogy nagylelkű is tud lenni. A század első felének ideális világnézete mégis nemcsak bennem, de az egész világban, még a mostani ifjúságban is erősen lehűlt; prózai szemekkel nézzük a viszonyokat, az ábrándozás korát felváltotta a rideg valóság számító időszaka.

Tizenegy órakor berobogott az elkésett bécsi gyorsvonat az indóházba, gyorsan kiürítettük az utolsó búcsupoharat, belé siettünk a vasúti kocsiba, hol csakhamar elaludtunk.

A mint szombaton reggel felébredtünk, Baziás körül találtuk magunkat, hol a szőlőt már a rónán tenyésztik, kilencz óra tájban felültünk a gőzösre, mely lassan a szerb határon úszott le. Ott láttuk Galambócz várát, mely Mária Terézia alatt épült ugyan újra, de középkori festői alakját egészen megtartotta, s a barlangot, melybe a nép hite szerint szent

György a sárkányt temette s ennek tetemeiből támadnak minden évben a kolumbácsi legyek myriadjai a vidék marháinak kínjául. E mondára alkalmat adott az a körülmény, hogy ez apró szúnyogfélék csakugyan itten a sok hegyi patak mentében terjedő posványokban tenyésznek, honnan őket a szél sokszor hihetetlen távolságra is elviszi, úgy, hogy egyszer Belényesen Biharvármegyében jelentek meg. Nem sokára oda értünk Izlashoz, hol a Duna medrét többszörös alacsony sziklasor metszi keresztül, melynek csúcsai mint egy megfordított borona fogai állnak ki a rajtok megtörő habokból. Ez a hajózás első akadály, mert alacsony vízállásnál a gőzös gondosan keresi a szélesebb csatornát a zajló habok által mosott sziklák közt, két hajó nem is térhet ki egymásnak, a jövőnek be kell várnia a menőt. Ebédnél voltunk, midőn a Kazánhoz értünk, a híres mérföldnyire terjedő Duna-szoroshoz, hol az egész méltóságos folyam némely helyeken nyolczvan öltre szorúl össze, egyike a legnevezetesebb látványoknak.

A part meredeken emelkedik mindenünnen, a hegyoldalak hol buja erdőnövényzettel fedvék, hol egyenesen felmagasodnak, mintha egy geolog keresztülmetszette volna a sziklákat, hogy belső szerkezetök tárva legyen s az emelő plutonikus erők eredménye lássék, mert a körétegek itt úgy össze-vissza vannak gombolyítva, mintha egy vastag könyv lapjait két felől oldalt összeszorítanók. A folyónak minden fordulatanál új meg új meglepő képek tűntek elő, gyanítani sem lehetett, merre kanyarodhatik a Duna, úgy látszik, mintha egy regényes tó közepén eveznénk, de házat vagy embert alig látunk. A szerb parton a sziklába véssett római út romjai s egy régi felírás még most is hirdetik Traján dicsőségét, a magyar parton a gyönyörű szikla-út Széchenyink lángeszét, melylyel a kereskedésnek a Duna alvidékét megnyitotta, mert ha a tél, vagy a vízállás felül az Izlasnál, alul a vaskapunál elzárja a hajózást, az egész közlekedés csak Széchenyi útján lehetséges. Orsova alatt, hol a magyar földet végkép elhagytuk, ismét kitágul a Duna, a hegyek dombokká alacsonyodnak, a vidék szélesebbre terül, de itt leljük a hajózás legnagyobb akadályát, a vaskaput, mely semminemű kaput nem képez, s nem egyéb, mint egy roppant szélességű sima sziklatábla, mely a Duna egész medrén keresztülvonul úgy, hogy az év legna-

gyobb részében csak kisebb gözösök, melyek sekélyebb vízben is megélnek, mehetnek óvatosan le a sebesen zuhanó habok egyik csatornáján. A vaskapu valóságos zára a Duna-hajózásnak, mert az Izlas sziklái már sok helyütt szétromboltattak s könnyen szétrombolhatók, csak pénz legyen meg hozzá elegendő mennyiségben, de arra, hogy a sziklatáblába csatorna vájassék, melyen a nagy hajók is kényelmesen feljöhessenek, nemcsak pénz kell, hanem mechanikai lángész is, mert nincs sehol hely, hol a hajó vagy naszád horgonyozhasson, hogy a dynamit lerakathassék, mely a sziklát szétzúzza. Itt meg kell teremteni az archimedesi pontot; addig pedig, míg a vaskapu nincs keresztültörve, Buda-Pest nem válhatik nagy kikötővé s a kelet árúinak rakhelyévé. Érezte ezt egész Európa, de a londoni conferentia daczára, melynek végzése szerint a vaskapu megnyitása esetében a vámszedés a szabad Dunán megengedtetik, a hajózás ez akadályainak elmozdítására nem történt tettleges lépés. Éjjel érkezünk török földre Kalafatra s Bodonba (Widdin). Vasárnap reggel Bolgárország és Rumania közt úsztunk. Itt láttuk Nikápolyt minaretjeivel, hol a török 1396-ban először tette tönkre seregeinket, melynek előhadát a francia nemesség virága képezte, oly bátor, könnyelmű s elbizakodott egy csapat, hogy avval kérkedett, ha az ég leszakadna, feltartaná lándzsáival. Zsigmond király csak álruhában menekülhetett meg csónakon, Bajazid pedig, kit a törökök Ilderimnek (villámnak) neveztek el, másnap főúri foglyait maga elébe vezettette, s kiválasztva közülök a Nevers-i grófot huszonketted magával, kiktől nagy váltságpénzt várt, a többieket, minthogy az Izlamot elfogadni vonakodtak, trónja előtt sorban lefejeztette, csak a legfiatalabbnak kegyelmezett, legyen hírmondója a győzelemnek, s eszközölje ki a váltságot Franciaországban. — Kellemesebb emléket költött Sistovo, hol a múlt század végével azon béke kötöttet, mely azóta köztünk s a törökök közt szakadatlanúl fennáll. Végre Rustukra értünk, hol a Duna felfelé kanyarodik s a vasút kezdődik, mely egyenes vonalban Varnába a tengerhez viszen. Elhagytuk a hajót, a török hivatalnokok megkivánták útleveleinket, meg is nézték elül hátul, kétlem, hogy el tudták volna olvasni; podgyászsunkkal is kezdtek bibelődni, de a baksis (borravaló) megszelidítette a motozók buzgalmát, a vizsga csak jelképes maradt, mert megelégedtek avval, hogy

a kulcsokat kezeinkbe vettük s készeknek nyilatkoztunk a böröndök felnyitására; egyébiránt láthatták, hogy nem vagyunk csempészek, a török pedig lustább, mint hogy csupa kedvtöltésből alkalmatlankodnék az utazóknak.

Bolgárországon keresztül vezetett most útunk, a láthatárt délről a Balkány hegyláncza szegte be, hol a legjárhatóbb passust Sumla vára védi. A bolgárok összesen öt millióra tehetők, ők, a mint tudva van, nem szláv faj, ámbár a szláv nyelvet régóta elfogadták s eredeti turáni nyelvekre nem is emlékeznek. Szorgalmas, takarékos, iparkodó egy nép, Törökország keresztyén népeinek legsympathetikusabb, s legtöbb reményt gerjesztő faja, miután a konstantinápolyi patriarchától megválva egyházának nemzeti jellegét visszaszerezte, mert nagybirtokosai nem lévén, kik a népnek vezetői lehetnének, s hiányozván egyéb tömör pontok, melyek körül a nép aspiratiói jegeczesedhetnének, csak a papság képviselheti a nép érdekeit. — A bolgár fekete föld, mind a mellett, hogy a gazdasági eszközök a legkezdetlegesebbek, szép művelést mutat, engem különösen meglepett a sok fa, mely minden mezőn áll, vagy a mesgyét jelzi. Szomorító volt azonban a vasút-állomásokon minden mozgalom hija, mintha a vaspálya kizárólag a keletre utazó európaiak számára lett volna készítve, — tehát itt is silány volt az aratás.

Sötétség vett körül, midőn Várnába érkeztünk, egyhangú zúgás sejtette velünk a tenger szomszédságát, végre megálltunk a kikötőnél, csónakra szálltunk, mely a reánk váró Lloyd-gőzöshöz vitt. A *Progresso*, melyen Konstantinápolyba utaztunk, a társaságnak egyik leggyorsabb hajója, de keskenységéhez képest aránytalan hosszúsága hullámzó tengernél kellemetlenül hömpölygő mozgást idéz elő; utazásunk éjjelén pedig a fekete tenger csakugyan megfelelt rosz hírének, ki nem volt tengerhez szokva s idejekorán el nem aludt, az bizony sokat szenvedett. Hajnalban már közel voltunk a Bosporushoz, de se az ég, se a tenger, se a part nem mutatott déli jelleget, szürke felhők borították az eget, a tenger piszkos volt és sötét, a sziklapart kopár, a vidék a világító torony körül kietlen; de a mint egyszerre befordultunk a Bosporusba, a nap sugarai keresztülhatottak a felhőkön s a világ legszebb látványa tárult fel szemünk előtt. Balra a magaslaton egy komoly genuai torony, alatta sötét cziprusok,

jobbra délszaki növényzettel díszlő dombok, előttünk a Bosporus mérföldekre terjedő csatornájának hosszában a legfeszőbb város, melyet az ember képzelhet: egymást érő falvak, nyaralók, paloták, raktárak meg nem szakított sora jobbról és balról a két parton emelkedő dombokon s az itt-ott köztök elhúzódó völgyekben. A hajó csak lassan haladott a külhatalmak követeinek, a gazdag kereskedőknek, az egyiptomi alkirálynak, a basáknak és a szultánnak palotái és kertei közt, közbe-közbe ágyútelepeket láttunk készülöben, krupp-ütegeket, kaszárnnyákat, középkori tornyokat, a mecsetek kúpjaít karcsú minaretek közt, sötét magas cziprusokat, terebélyes óriási platánokat, a vízen pedig száz meg száz kaik mozgott, míg a part hosszában számtalan hajó horgonyzott, köztök a török kormány pánczélos hadi hajórajja. Mind ez oly varázsképpé olvadt össze, hogy az ezeregy éjszaka mesevilágában éreztük magunkat. S mind ez csak elővárosa Konstantinápolynak, mely ismét három roppant városra oszlik, Péra-Galatára, hol főleg keresztyének laknak, a császári Sztambulra, és ázsiai parton Skutarira roppant temetőjével. Végre horgonyt vetettünk, hol az Arany Szarv a Bosporus végső öblét képezi, a világ legszebb kikötőjét, s ott, hol ez az alacsony domb körül kanyarodik, mely mögött a Bosporus a Marmara-tengerre szélesedik ki, a Szeraj kioszkjai fénylenek sötét fák árnyékából a régi byzanci császári palota helyén, s felettök emelkedik az Agia Sophia nagyszerű kúpja négy karcsú minaret között.

Ha e változatos panorámának szépsége a szemet kápráztatja, kedélyünket még inkább felizgatja a sok történelmi emlék, mely e helyhez fűződik: Constantin, ki egy új Rómát épített ide a keresztyénség számára, ennek első fővárosául; Justinián, kinek meghagyásából Tribonián a törvénykönyvet codificálja s ki alatt Belizár és Narses még egyszer meghódítják Olaszországot a byzanci császárság számára. De Heraclius már félti birodalmát az avaroktól s a Morva vidékéről lehozza a horvátokat és szerbeket s megtelepíti a Száva és Duna mentében, hogy gátot vessen a turáni népáradásnak; lelkünk előtt ellebeg a magyar hősrege Botondja, ki vasbunkójával rést tör a város ércz kapujába, s ismét Manuel udvaránál III-dik Béla, kit a császár, mielőtt magának második nejétől fia született volna, fiának fogadott s itt neveltetett,

hol azon rendezett közigazgatás formáit tanulta ismerni, melyeket később mint király hazánkba behozott. Egy embernyommal később azonban vége van a byzanci császárságnak, a vak, kilenczven éves velencei doge, Dandolo, s a latin keresztthad Jeruzsálem helyett Byzanczot veszik be s hűbéri herczegségekre osztják fel a keleti birodalmat. Hatvan évvel később ismét göröggé lesz a byzanci császárság, de a török mind inkább közeledik s kitör a százados harc, melyben Magyarország is oly sokszor részt vesz, a tartományok egymásután török kézre kerülnek, végre 1453. maga a főváros; az utolsó Constantin hősie halála befejezi a történelem e rémitő tragédiáját. Ott a stambuli domb túlszéljén áll még most is a hét torony a tengerparton, melynek falai közt Szilágyi Mihály, Török Bálint s oly sok jeles hazánkfi adta ki lelkét; itt pedig Pérában a Benczék templomában nyugszanak Rákóczy Ferencz porai anyjának, Zrínyi Ilonának, sírja mellett. Konstantinápoly századokon keresztül össze van fűzve a nyugoti népek történelmével, mi csoda tehát, hogy e város minden látogatóra oly különös varázsszal hat, melyet leírni lehetetlen.

A nagykövet tudósítva volt már megérkezésünkről s az itt állomásozó *Narenta* hadi corvet egy csónakát tizenkét evező hajóslegénnyel rendelte élénkbe, Horovitz úr pedig a követtségnek nagy műveltségű legifjabb hivatalnoká bemutatatta magát s felajánlotta szíves vezetését s közbenjárását kirándulásainknál. — Partra szálltunk, a bérkocsi felvitt a szűk, meredek úton a gyönyörű török czinterem mellett a *Hôtel d'Angleterre*-be, hol a szállodatulajdonos, a minden keleti útleírásból ismeretes Miszsziri igen szívesen fogadott. Francia kiejtése különösen hangzott, kérdeztem, vajon svájci-e? „Spártai vagyok“ volt a felelet. Lycurgus e fia egyébiránt igen jól látott el, csak később tudtam meg, hogy az élelmes görögök közt is legélelmesebbek a czakónok, kik Spárta környékét lakják s a régi dóriai lakónok ivadékanak tartják magokat.

Csak öt napig maradhattunk Konstantinápolyban, a Lloyd gőzösei szombatn indulnak Görögország felé és szívünk vágya oda vonzott, — természetes, hogy e rövid időt minél jobban ki akartuk használni, reggeltől estig lábon voltunk, hogy a várost és lakóit, a vidéket, a palotákat s régiségeket láthassuk, s így legalább felületesen ismerkedjünk meg egy oly világgal, mely a mienktől tökéletesen eltér.

II.

KONSTANTINÁPOLY ÉS LAKÓI, MECSETEK S PALOTAK,
RÉGISÉGEK S A VIDÉK.

Konstantinápoly már építészetének stíljében elűt minden modern várostól. Az útcza mind szűk, kanyarodó, meredek, szabályos térre alig akad az ember, csak a sok kaszárnya előtt romboltattak le mindenütt a házak s készült tér a katonagyakorlatok számára, a mecsetek mellett pedig ott van mindenütt az oszlopcsarnokkal körülvett, terebélyes fákkal díszlő roppant udvar. Üres hely az Atmeidanon kívül, mely a régi Hippodromnak egy része, csak ott van, hol a tűz a házakat földig elpusztította, mert Konstantinápolyban a háznak több mint két harmada fából épült, még a velencei palota is, melyben az osztrák-magyar nagykövet székel. Csak legújabb időben építenek téglaházakat, de ezeknél is csak héjok készül szilárd anyagból, a belső falak s lépcsők fából valók, hanem itt-ott a Fanárban, hol a görögök, és Balatában, hol a zsidók laknak, akadunk régi tömör kőházakra, melyek korra nézve a török foglalást megelőzik.

Egyébiránt nehéz itt kő- vagy téglaházat építeni, mert Konstantinápolyban nem tudják mi a szekér, minden árú, minden teher, minden kő, téglá vagy gerenda az emberek vállán vagy szamarak s lovak hátán vitetik helyére, mindenki gyalog vagy lóháton jár, még tanuló gyerekekkel is találkozunk, kik lóháton nyargaltak az iskolába egy szolgától követve, hintóban csak előkelő nők járnak, idegenek s keresztyének a kevés számú bérkocsikon. De a polgárosodás a török fővárost is utól éri, van már fogaskerekű vaspálya Pérában s lóvasút Stambul dombjain, oly szűk utczákon, hogy a kitérés sok helyütt nehéz, miért is kengyelfutó szalad mindig a koci előtt s kiabálásával s korbácsával igazítja félre a lovakat, teherhordókat vagy kocsikat, hogy térjenek ki a lóvasútnak. A házak közül sok csak deszkából van összetákolva, mindnek számos erkélye s ablaka van, s a hol ezt lécz-rács zárja el, ott török a házi úr, a rácsozott ablakok mögött nők laknak. Sok ház palotaszerű, alház nem is fordul elő, többnyire két

alacsony emeletűek, földszint nyitvák, mert ott van a bolt vagy műhely, melyben a lakók szorgalmasan dolgoznak. Élénk forgalom mutatkozik az utczákon s Bosporuson, melynek lár-mája Nápolyra emlékeztet. Kertek s temetők szakítják meg sok helyütt az utcák egyformaságát, melyeknek tisztátalanságát az úti rajzok erősen túlozzák. Ezek itt természetesen nem oly tiszták, mint az angol vagy hollandi városokéi, de Nápoly legnagyobb része piszkosabb, mint Stambul, mert a muzulmán vallásánál és szokásainál fogva tiszta, s ha ruhája sokszor rongyos és piszkos, arcza s keze mindig meg van mosva.

Konstantinápolynak egyik hírhedett sajátsága az uratlan kutyák. Minden utczában találkozunk néhányval, a nélkül, hogy bárkit bántanának, de őket sem bántja a török, nem is gondol velők, csak ritkán, ha túlságosan elszaporodnak, a rendőrség összefogdossa s átviszi a túlpartra, hol aztán folyik a legelkeseredettebb kutyaharcz, mert ez állatok ismerik egymást minden városrészben, s az idegen tolakodót kimarják határokból. A hol az utcák egymást metszik, ott gyakori a határvillongás és van ugatás, van visítás, mi különösen éjjel igen kellemetlen. Különös egyébiránt, hogy köztök soha sincs esete a veszettségnek, mi talán onnét magyarázható, hogy mindenütt találnak ivó vizet a közkutaknál. A faj hasonlít a farkashoz és rókához, a fej rövid, a száj hegyes, a fark hosszú és bozontos, színök vörhenyes vagy szürke, egészen feketét vagy egészen fehérét nem vettem köztök észre.

Stambul egyébiránt különösen az által lesz festőivé, hogy ez a török birodalom minden népeinek gyűlhelye. Itt látjuk az idegen frankot európai ruhában, a konstantinápolyi effendit pantalonban, begombolt áttillában, feszszel fején, az orthodox törököt, ki még turbánt és salavárit visel, arnautot, cserkeszt, arabot, szerecsent, szerbet, bolgárt, mind nemzeti színes ruhájában, s köztök a befátyolozott nőket párosával vagy harmad magával, de fekete szemök a festett pillák alúl rendkívül csillog, a fátyol pedig többnyire oly átlátszó, hogy a gömbölyű teljes arcot alig fedi el. A keleti nők általában szépek, homlokuk keskeny ugyan, de orruk és szájok nemes, ellentétül a szláv fajokkal, melyeknél a száj és áll az orrovására szokott kifejlődni. Még kellemesebb látványt szolgáltatnak a gyermekek, ezeknek roppant többsége piros pozsgás

arczú s telt idomú. A szülék, a mint látszik, nagy gondot fordítanak rájuk és szeretik szépen felöltöztetni. A török nép általában munkás és takarékos, de városi foglalatosságra temett, inkább kereskedő vagy iparos, mint földművelő; még Konstantinápoly közvetlen szomszédságában is a mezőség rosszúl van művelve, csaknem kizárólag keresztyének által. Vallási vakbuzgóságot alig vettem észre s habár Štambul legszűkebb utcáin is keresztülhajtattunk, hová ritkán jó idegen, csak igen ritkán hangzott utánunk a giaur (hitetlen) szó, gyerkekek kiáltották, azokra is reá ütött egyszer egy nagyobb fiú, ki velök ment.

A sok katona, kaszánya s ágyútelep, melylyel oly gyakran találkozunk, bizonságúl szolgál, hogy a török félti uralmát s védelemre készül, sejti, hogy a támadás soká el nem maradhat, s hogy hatalma alá van ásva. A keresztyének nem is titkolják, hogy hagyományos vágyokrúl, az Agia Sophiára ismét feltüzni a keresztet, soha nem mondtak le. Bárhogy kormányozzon a török, bármi reformokat hozzon be, alattvalóinak világnézete, mely a vallásban találja kifejezését, annyira eltér egy mástól, hogy az együttműködés teljes lehetetlen. A muzulmán uralkodik, a keresztyén engedelmeskedik, de csak addig, míg az erősebb, ez gyöngébb, mert se az egyikben, se a másikban nem ébredett soha azon érzés, hogy mind kettő egy hazának fia, hogy érdekeik azonosak, már csak azért sem, mert a vérszerinti rokonságot lehetetlenné teszi a vallás. Minden török, mint hajdan hódító őse, úrnak tartja magát, s azt hiszi, hogy minden keresztyéntársa csak szolgál, az egyenlőség érzete köztök nem található; de a keresztyén bízik a jövőbe, a török pedig érzi, hogy nagy kora letűnt, hogy alkalmazkodnia kell az európai hatalmak tanácsához s engedni befolyásuknak; ez pedig megbénítja a kormány hatalmát, az experimentáló reformok elölték már régen azon önérzetet, mely nehéz időkben az erélyt kétszerezi, s felköltötték azt a keresztyéneknél, s ebben rejlik a jövőnek kulcsa. Nézetem szerint a török birodalomnak feloszlása már csak az idő kérdése, s minthogy az európai hatalmak érdeke ellenkezik egy nagy török háborúval, a diplomatia egész mestersége oda irányúl, hogy a catastropha enyhíthessék s hogy a keresztyének lassan-lassan előbb részvétet nyerjenek a kormányban, aztán autonomiát, végre függetlenséget. Csakhogy a diplomatia nem

mindenható, s az események elrendezése nemcsak az észtől függ, hanem az indulatoktól is, melyeket kiszámítani lehetetlen.

A hercegovinai fölkelés például, mely ármánykodó izgatók által mesterségesen készült, úgy mint annak idejében a krétai, már is próbára teszi a török birodalom erejét. Egy pár száz ember, kik muzulmán földesúr és adószedő ellen fegyverben feltámadtak, oly zavarba ejti a szultán kormányát, hogy seregének nagyobb részét mozgósítani kénytelen, s hogy a külhatalmak alkalmat nyernek a beavatkozásra. A törökök egyébiránt erős gyanúba vesznek minket, hogy Bosnyákországot el akarjuk foglalni s bekebelezni, ő felségének dalmát útazása szerintök fokozta a délszláv népek aspirációit, Hübnér volt miniszternek útazása Bosniában, mely a kitörést közvetlenül megelőzte, még inkább szemet szúrt Konstantinápolyban, hol a kormányférfiaknál az egyéni szabadság határai szűkebbek. Így például minden basa vagy volt miniszter csak a szultán engedelmével utazhatik bárhová s a kormány felelőssé teszi őt minden léptéért, ugyanazért nem hiszik, hogy az nálunk másképen lehessen. Egyébiránt Konstantinápolyban nehezen tudhatott meg az ember bármit is, mi Hercegovinában s Bosnyákországban történt, a hírlapok hallgattak a történetekről, a nép csak a tőzsdét nézte, ha a török papírok emelkedtek, tudták, hogy a lázadókat verik, a mint leszálltak, nem kételkedtek, hogy a török veretett meg. Pedig épen ottlétünkkor már szóban volt a bankoknál a török fizetési képtelenség, ezek tehát baissere speculáltak, nem a hercegovinai felkelés, hanem a finacziák rossz helyzete miatt, de a népnek mégis igazsága volt, mert a szelvények be nem váltása lett a törökök legnagyobb veresége, ez törte meg a pénzvilág bizalmát, a pénzvilág pedig oly hatalom, melyet megvetni badarság. Turáni észjárás ugyan nem tud ahhoz szokni, hogy a pénzkörök fontosságát becsülni tanulja, a sajtót sem ismeri el nagyhatalomnak, de a tőzsdét még kevésbbé, pedig ez még nagyobb hatalom.

A muzulmán institutiók az uralkodó faj egyenlőségére vannak alapítva, ennek következtében a török kormány következetesen megtörte a kis-ázsiai derebégeket, az albániai törzsfőnököket, a bosnyák földesurak hatalmát s kiírtotta a mamelukokat és jancsárokat. Az egész birodalomban nem létezik többé földbirtokos aristocrátia, de tekintetbe vehető közép-

osztály sem. Ellenben a század első negyede óta kifejtett egy udvaronc-z-nemesség, a konstantinápolyi effendik, a szultán sógorai, vejei és atyjafiai s a basák családjai. Mind ezek kizárólag a szultán kegyétől függnek, míg hivatalban vannak, fényes a fizetésük, ajándékba kapnak nyaralókat, kerteket s palotákat, de a kegyvesztettnél beáll mindjárt a szükség, mert a szultán az ajándékot sokszor visszaveszi, hogy másnak adhassa, a keleti háztartás pedig roppant személyzetet igényel. A tartományokban kormányzókúl küldött basák nem hagyatnak soká egy helyütt, nehogy Tunis és Egyptom példáját kövessék, s összeforrván a tartományok érdekével, dynastiákat alapíthassanak. Tudva tehát, hogy kormányzások ideje nem tart soká, ők azon vannak, hogy mihamarább gazdagodjanak, s szerezzenek módot ajándékokkal magok számára a harembe s illető körökben pártfogást nyerni; mert a szultánok háremi nevelése következtében az udvarnál minden a szeszélytől és sokszor női ármánykodástól függ. A kormánynak nincs többé állandó elve, a régi hagyományos állampolitika feledségbe ment, a miniszterek a külhatalmak nagyköveteinek nézeteiből veszik inspirációikat, a tartományok s különösen a keresztyén tartományok érdekeit senki sem veszi figyelembe, sőt nem is igyekszik megismerni, a kormány megalégszik, ha a basa a rendes adót beküldi s nem gondol avval, vajon nem zsarolt-e három annyi a lakóktól. Ez a keletnek régi hagyományos átka, a basagzaddalkodás a római proconsulok zsarolásának folytatása, mely ellen a fővárosban most sem található az orvoslás, legjobb esetben a bepanaszlott basa kegyet vesz, de utódja folytatja elődjének eljárását. Ily állapotok tarthatatlanok, de ki találja fel a módot, melylyel rajtok rögtön segíteni lehetne? mert a keresztyén nép Törökországban oly alacsony fokán áll a művelődésnek, hogy kormányzatra alig képes, nincsenek férfiak, kiknek szélesebb látkörök volna, a nyugoti civilizáció nem fogott még rajtok. A török birodalom hasonlít a byzanczihoz, egy tartomány válik el tőle a másik után, Görögország, Egyptom, Tunis, Szerbia, Románia; idővel Bosnyák- és Bolgárország, míg végre csak a főváros és környéke marad meg, ezt azonban a kétségbeesésig fogja védelmezni a török is, sőt ösztönszerűleg már most is készül a védelemre, a mint ezt kaszárnnyái, erődjei, ágyútelepei s pánczélos hajói bizonyítják. A szultán tudja, hogy Angol- s Franciaország nem küldi többé seregeit mentségére.

A török csak a jelenben él, ez meglátszik mindenütt Stambulban. Bármily kegyelettel ápolja is a régi fákat, s gondoskodik rólok annyira, hogy a híres jancsár-platán odvát táglafallal bélelte ki, nehogy a szélvész letörje, a régi épületekkel még sem gondol. Romokat látunk mindenütt, a régi szultánok siremlékei el vannak hanyagolva, minden szultán új palotát épít magának, nem gondol azzal, melyet előde épített; ha a tűz a város egy részét elpusztítja, a romok évekig maradnak meg, a paloták szomszédságában is. Tűz pedig gyakran támad, bennünket is felköltött egyszer a lárma, mert ha egy ház éjjel valahol kigyúl, a tűzörök vasbunkókkal verve a kövezetet bejárják az egész várost s kiáltják: „Jangin var“ (tűz van) s megnevezik a városrészt, hol az dühöng. Ott pedig megjelennek e városrész kiváltságos tűzoltói, hátukon czipelve a nehéz fecskendőket, s a mint a tűzhez érnek, leteszik ezeket, rájuk ülnek s kérdezik, ki mit ad házának oltásáért, mert csak azt mentik kivel megalkudtak, a ki többet ígér, azon segítenek elébb. Ily tüzi rendőrség mellett természetes, hogy sokszor ezer meg ezer ház is leég egyszerre. Az óriási tűzvésszek a mostani szultánt is oly rémületbe hozták, hogy palotájában mindenütt vasbútorzatot tart, gyertyát csak vízzel tölt tálczán enged a termekben hordatni.

Természetesnek találjuk e szerint, hogy gróf Széchenyi Ödön tűzoltó-intézete iránt nem fukarkodik, reá is állt, hogy egy gőzfecskendővel ellátott hajó adassék rendelkezésére s két tűzoltó-ezred állíttassék fel. Tavaszig Ödön barátunk be fogta tanítani legénységét, melynek gyakorlata már most is igen pontos, akkor azután attól függ az intézet jövője, hogy mily eredményt mutathat fel az első nagy tűzvéssznél, mi nagy részben a véletlen dolga, mert Stambulnak topographiájánál fogva nem mindenhová vezethetők a kaucsukcsövek; a régi tűzoltók érdekeinek megsértése pedig az új tűzoltók személyes biztosságát is veszélyeztetheti.

Konstantinápoly régiségei s műemlékei természetesen különösen érdekelték bennünket, ámbár alig van régi nagy város Európában, mely oly szegény volna műemlékekben, mint épen a török főváros. Byzanci időkből csak az Atmeidan maradt fenn (Circus), néhány oszlop, néhány templom, mely mecsetté változtattatott át, a város falai s erősítési tornyai, a vízvezeték s a cseternyék. A török dicső korból ott vannak

a Szeraj kioszkjai, a szép kutak és néhány tisztán keleti stilben épült nagy mecset. A XVII. század közepétől azonban már észrevehető az európai ízlés befolyása, mely a régi építészeti stílt megrontotta, de szép újat előállítani képes nem volt, csak a keleti formákat vegyítette össze olaszokkal és klasszikusokkal, miből oly szörnyszülöttek vették eredetöket, mint azon mecset, melynek óriási minaretje egy nevetséges corinthiszlop, mely semmit nem visel fején. Legújabb időkben azonban itt-ott visszatérnek a régi alakokhoz, sőt mintha még a régi művészettel is akarnának foglalkozni, muzeumot is alakítottak, s ezt jelen igazgatója Dr. Dethier Antal mutatta be nekünk, ki magyar akadémikus is levén, mint kétszeresen collegám, a legnagyobb szíveséggel fogadott.

Igaz, hogy se a szultán, se a kormányférfiak nem törődnek itten a régiségekkel s nem is értenek hozzájuk, Kabuli pasa gyűjti ugyan a macedoniai régi érmekeket, s van még egy-két török nagy úr, ki régi pénzekkel foglalkozik, de archeológiáról tágabb értelemben egynek sincs fogalma; látták azonban, hogy az egyiptomi alkirály bulaki muzeuma nagy feltűnést okoz nyugaton, s elhatározták, hogy Stambulban is legyen muzeum, ki is adták a parancsot minden basához, hogy a tartományában levő műemlékeket küldje be, s meghozták a törvényt, hogy a ki ásatásra engedelmet nyer, az a leletek felét szolgáltatassa be a muzeumba. Így gyűlt össze sok értékes darab, felírás, dombormű, díszedény és csonka szobor, s mind ez az Irene templomának udvarán egy ideiglenes fél-szer alatt rakatott le, nagy része pedig a ládákból sem vétetett ki, mert még mindig szó van arról, hogy egy végleges helyiség is ki fog szemeltetni a muzeum számára. Az Irene templom Constantin műve, ki ezt megkereszteltetése előtt a keresztvénynek számára építtette, s a szent békének (Irene) ajánlta fel, úgy mint egy másikat a szent feltámadásnak (Anasztasia) a birodalom legnagyobb templomát pedig a szent bölcsességnek (Sophia). Idővel azonban ez elvont eszmék emberi alakot öltöttek a nép phantasiájában, és Irene, Anastasia s Sophia szent nőkké váltak, kiknek a byzantinusok legendát is készítettek. Sőt tovább is terjedt ezen euhemerismus, idővel Pistis, Elpis és Agape (hit, remény és szeretet) is nővérekké s Sophia leányaivá lőnek, mi sok mythos alakulására nézve némi felvilágosításul szolgálhat.

A szent béke temploma jelenleg fegyvertárrá alakítottatott át; a hátultöltők vannak itt felállítva, még pedig oly műízléssel, minőt itt alig vártam, sőt a mostani törökök vallási türelme annyira megy, hogy a keresztet is a szószéken helyreállították. A muzeum, a mint említettem, ezen fegyvertár udvarát foglalja el s azért katonai kezelés alatt áll; minek következtében megtörtént már, hogy egy őrtálló katona a muzeum igazgatóját be nem bocsátotta, sőt egy másik őt a muzeumból ki is dobta. Mind a mellett mégis örülnünk kell, hogy itt is létezik egy hely, hol a régi műemlékek összegyűjtetnek és a romlástól megóvatnak. Mithad basa Bagdadból ninivei feliratokat küldött; a krétai basa két colossalis római szobrot; Cyprusból sok kisebb régiség közt, minőket most minden muzeumban látunk, mióta Cesnola tábornok ásátásait megkezdte, egy óriási szobor került ide, melyen a ninivei műstil befolyása szembetűnő. Cyreneből terra cották jöttek és díszedények; a rhodosi basa pedig leszedette a szent János vitézek XV. és XVI. századbéli czimereit az általok lakott házakról s mind beküldte ide, hol különben a byzanci műemlékeknek is szép sora gyűlt össze; ezek közt főleg öt vagy hat császári porfir-koporsó, melyek eredetileg a Heroonban a szent apostolok templomának melléképületében voltak felállítva, hol a latinok midőn a várost bevették, megvetésük jeléül lovaikat etették belőlük, II. Muhammed alatt széthordattak, jelenleg ismét lassan-lassan összekerülnek. Itt van a saloniki szép márványporsó Hippolyt és Phaedra mythosának leggazdagabb ábrázolatjával, itt Pellából egy kitűnő siremlék, melyen egy fiatal heros ábrázoltatik a macedoni királyság fénykorából, egy Hieracles-szobor bronzból, melynek nehéz arányaiból a római császárság művére ismerünk, de itt van Tarsosból egy kitűnő görög csoportozat néhány nevezetes töredéke is, mely még lábájából ki nem vététt; két ifjú, hérosz-e vagy athleta, ez még most meg nem határozható. A fő, a kezek és lábak töredékei elégségesen mutatják, hogy itt egy eredeti mű romjai fekszenek előttünk jó görög időből; ha majd a töredékek egyszer összerakotnak, a csoport a régiségbuvár egész figyelmét igényelheti.

Az angolok nevezetes ephesusi ásátásaikból csak egy kis márvány női főt küldtek ide, Conze bécsi tanár expeditiója Samothrakéból néhány építészeti tagot. A régi érmek nincsenek az igazgatónak átadva, bőrzacskókban pecsételtettek le,

s így őriztetnek, nehogy kárba veszzenek, eddig senki sem juthatott hozzájuk, csak Prokesch-Osten gróf kapta meg egyszer az engedelmet, midőn osztrák-magyar nagykövet volt, hogy átvizsgálhassa és tanulmányozhassa.

Nem messze a muzeumtól van az Atmeidan, a régi Hippodrom tere. Ez volt Konstantinápolynak legfényesebb piacza, a lakosság legkedvesebb gyűlhelye, mert a késő byzanciak semmiben sem gyönyörködtek annyira, mint a kocsiversenyekben, sőt ezek miatt pártokra szakadtak és Justinian alatt föl is lázadtak. Mint a régi rómaiak késő vetélytársai, náluk is a *panem et circenses* maradt a jelszó és a Hippodrom a fővárosi élet központja. Itt állíttatta fel Constantin a birodalmából összeszedett oly bronz-szobrokat, melyeken a keresztén érzület meg nem botránkozhatott; utódai folyvást nevelték a circus fényét. Theodosius felállíttatta Thutmosis egyiptomi királynak obeliszkját, ki sok generációval megelőzte Mózeszt; a bíborban született Constantin pedig egy szélesebb obeliszkot építtetett a versenypálya végére s bevonta bronz-domborművekkel. De mind eme fény és pompa már a török világ előtt letűnt, mert a mint a latinok bevették Konstantinápolyt, mindjárt a főpiaczra rohantak; a velenceiek elvitték a négy nagy aranyozott bronz-lovat, mely itt díszlett, s felállították a szent Márk templomának párkányzatán, a császári púholyt is szétszedték, s az egyik porfir domborművet beépítették főtemplomuk oldalába; a francziák ellenben beolvasztották a régi szobrokat, sőt Constantin obeliszkját is és pénzt vertek belőle. Mi csoda tehát, hogy most az Atmeidanon csak három emléket látunk: a Thutmosis-obeliszkot, a Constantin-félenek téglamagvát s azon háromláb egy részét, melyet egész Görögország a plataeai győzelem emlékéül a delphii Apollonak szentelt. Az Atmeidan színvonala a latin hódítás óta (1205.), mely után elhagyatva maradt, a törmelék által egy öllel növekedett s ez emlékek alsó részét eltemette. Midőn 1854-ben az angol sereg itt volt, felásatta a piaczot az emlékek körül s így a Thutmosis-obeliszk talapzatának byzanci domborművei s feliratai újra napvilágot láttak, s valószínűvé lőn, hogy azon három kigyótest keringéseiből alkotott oszlop, melyen most is kis paizsokon olvashatók a felajánló görög városok nevei, nem több, mint az óriási diadalháromlábnek középső támasza, kitűnt tudniillik, hogy ezen oszlopnak nincs oly organicus

talapzata, minőt azon nagy serleg, mely rajta fekketett, méltán megkíván, a kigyófarkak el vannak egészen mellőzve, az oszlop maga a három kinyúló kigyónyakkal és fejfel nem lehetett tehát a háromláb főalkatrésze. Igaz ugyan, hogy ha csak támasza volt a tropaeumnak, akkor a háromlábát valósággal colossalis alakban kell képzelnünk, de ne feledjük, hogy ez az összes görögöknek győzelmi ajándéka volt egy oly diadal után, mely az ország függetlenségét megörökítette s melynél a préda tömördek lehetett. Az Atmeidan mellett van Constantin egyik nagy víztartója, melynek tetejét több mint kétszáz oszlop tartja. Minden oszlopfő meg van jegyezve az építő császár nevével. Ily roppant cseternye (víztartó) több is találhatik Stambulban; az egyik még most is megtelt vízzel, a törökök földalatti palotának hívják. A császárok bevehetetlenné akarván tenni a fővárost, melynek két oldalát a tenger, a háromszög harmadik részét pedig mesterséges falszerkezet hirtelen megrohanások ellen elégségesen védte, gondoskodtak arról is, hogy hosszasabb ostrom esetében a lakosság és őrsereg elegendő vízzel legyen ellátva, — erre valók azon roppant víztartók, melyeknél nagyobbak vagy csak hasonlóak is sehol sem találhattak.

Konstantinápoly egyéb byzanci műemlékei majd mind egészen elpusztultak. A Theodosius oszlop márvány talapzata tűz által mészszé vált, az úgy nevezett elégett oszlop, melyet Constantin a Forum közepére állíttatott, szintén meg van rongálva a gyakori tűzvész által, a Marcian oszlopa nagyobbára be van építve egy magánházba, Constantin nagy vízvezetéke is, melyet sorban Valens, Justinian és Szolimán javítottak ki, újra romba dől, Stambul falai és tornyai ellenben még most is nagyszerű emlékei a régi időknek, mind a mellett, hogy azon három rés, melyen II. Muhammed betört, soha nem lett kijavítva, a török tudja, hogy falai nem védhetik. Az egyik kaput most is díszíti még a két byzanci Victoria, egy kapun pedig, mely mellett elhaladtunk, be van falazva, görög bér-szolgánk megjegyezte, hogy a keresztyének hagyománya szerint ezen fog betörni a szabadító hős, ki a félholdat ledobja a szent Sophia templomáról s a keresztet újra feltűzi reá.

Mind ezen polgári és katonai műemlékeknél nevezetesebbek az egyháziak s ezek közt méltán igényel első helyet a szent Sophia, mely a keleti keresztyének phantasiájában oly

szerepet játszik, mint szent Péter a nyugotiakéban. Mostani alakja Justinian idejére vezet vissza, mert Constantin bazilikája e császár alatt égett el végkép s dőlt romba egy roppant lázadás alkalmával. Anthemios Trallesből és Isidoros Miletből voltak azon építészek, kiknek langeszében a nagyszerű terv megfogalmazott s kik képesek voltak ki is vinni elkorcsosodott időkben egy építészeti mesterművet, mely mintául szolgált az utókornak keleten és nyugaton. A kupola, ezen inkább római, mint görög építészeti alak uralkodik e templom felfogásában, merészebbet azon időkig senki nem épített. Magassága 69 méter, átmérője 35, s minthogy az építészek a lehető legnagyobb könnyűség látszatját kívánták előidézni, a kupolát négy nagy ívre fektették, s ezek felett a kupola legalsóbb részét negyvennégy román kerekíves ablakkal törték keresztül, úgy hogy a világosság mint egy koszorúból áramlik el az egész templomon, keletre pedig és nyugatra a kupola félkupolákba megyen át, melyek ismét két-két kisebb félkupolával támaszkodnak az oldalfalakra; ez által az egész mű oly merész könnyűséget nyer, hogy első pillanatra mindnyájan azt találtuk: „ez nagyobb szerű, mint a Péter-templom“. Igaz, hogy a török kiküszöbölt innét mindent, mi máshol a látogató figyelmét az építészet arányaitól elvonja, nincs itt sem oltár, sem szobor, sem kép, sem festmény, az építészeti alapeszme hatását nem zavarja semmi díszítmény, mert a függő csillárokat, strucc-tőzásokokat és rojtokat, melyek minden török mecsetben láthatók, első pillanatra nem is veszi észre senki. Már maga az előcsarnok (Esonarthex) is nagyszerű, 60 méter hosszú, 30 széles, felül aranyos mozaik-díszítményekkel ékes, ez méltó bevezetésül szolgál a templomba, melybe kilencz kapuval nyílik. A középsőn a bronzajtók még a régiek, csak a keresztnek két karját törték le, a felírást *ΚΥΡΙΣ ΒΟΗΘΕΙ* (Uram segíts) nem rontották meg, ez a muzulmán nézeteket nem bánthatja. A mint belépünk, a helyiség területe — 76 méter hossz mellett 71 méter szélesség — nagyszerű kellemes benyomást tesz, ámbár a falak régi csillogó mozaikincrustatiója vastag meszeléssel el van takarva, csak a kupola alatt a négy függvényben (pendantifs, Zwickel) megmaradt négy óriási seraphim mozaik szárnya, az arc helyét a középben durván vakolt csillag fedi el. A két oldalhajót s a karzatot drága színes márványoszlopok választják el a roppant középhajótól, de ezek közül némelyik

repedezni kezdett, a miért az egész épület már időnkben Fossati olasz építész által megvizsgáltatott s kijavíttatott. Fossati ekkor darabonként szedte le a meszelést a mozaikokról s azokat lerajzolta, mielőtt újra beborította volna, most azonban nem többé mészszel, hanem vászonnal, melyet azután bemeszelt; Salzenberg német építész pedig fényesen kiadta ezeknek nagyobb részét, csak munkájának megjelenése óta ismerjük tökéletesen Justinian eme legkitünőbb emlékének részleteit.

A görögök kegyelete és reményei sok legendát fűztek e templomhoz, beszélnek például, hogy midőn II. Muhammed betört a városba, a hívők ide menekültek s kétségbeesve hallgatták a pap miséjét, de mielőtt bevégezhetné volna ezt, lóháton beugratott a szultán, kivont karddal felkiáltott: csak egy az isten és Muhammed a prófétája, követői pedig ölni kezdték a népet. E pillanatban megnyílt a fal, s a nyíláson keresztül eltűnt a pap a szentséggel együtt; de mikor a keresztyének visszanyerik Byzanczot, ott fog teremni megint s bevégezni a megszakadt áldozatot. Annyi bizonyos, hogy Muhammed, ki a bevétel után csak harmadnapra vonúlt be a fővárosba, megértette a szent Sophia nagyszerűségének roppant hatását, s vallása számára is akart hasonló szentélyt emelni, de törökjei közt nem volt építész, ki erre vállalkozott volna, végre találkozott egy byzanczi görög, Christodulos, ki az apostolok templomának és a császári Heroonnak helyére, ezeknek romjaiból fölépítette a Mehmedie mecsetet az Agia Sophia mintájára, műve egyébiránt nem emelkedik felül a közepszerűségén.

Szoliman azonban, kinek mellékneve a pompaszerető, méltóbban akart vetélkedni Justinian templomával, s török építészé Sinan, a XVI. században csakugyan kitett magáért s a Sophia kupolájával ugyanazon átmérővel bíró kupolát emelt, de öt méterrel magasabbat a mecset fölébe. Az Alhambából ismeretes csepegőkő- vagy méhkas-diszitmény, e kiválság keleti motívum uralkodik itt az oszlopfőkön s kapu-diszitményeken, az apsist keresztútörő négy ablak is gyönyörű színes persa üvegdiszitményekkel pompázik, de a terv mégis csak a régi byzanczinak ügyes kifejtése. A Szuleimanie nagyszerűségén túl tesz még az Ahmedie, az egyetlen mecset, mely hat minarettől körül van véve. Itt is a Sophia tervének alapeszméje meg lett tartva, eredeti azonban a négy óriási vastag-

ságu márványoszlop, melyeknek szélességével és magasságával csak az agrigenti görög templom oszlopai mérkőzhetnek, de az Ahmedie oszlopai domborúan cannelirozvak, nem homorúan. E mecset falai bizonyos magasságig fayence-táblákkal vannak kirakva, mintha persa szőnyegek diszíténék, rajzaiknak nagy része különösen ízléses, némely minták azonban már világosan mutatják az ízlés romlását, mely a XVIII. század végétől az európai, különösen az olasz stil behozatalának tulajdonítható, mert a törököknél kifogyott a nagy építészek faja, s így hitetlenekre kellett bízni a mecsetek építését, kik a keleti jelleget a nyugotival csúfúl összevegyítették. Ily szörnyépület például Mahmudnak, a reform-szultánnak sírkápolnája (Turbé) olaszosított stilben, minden komolyság s nagyszerűség nélkül, koporsójára itt tűzték először nem többé a turbánt, hanem a fezt, mely az újkornak török jelképe, gazdag gyémánt kócsagtartóval. Meglepő e síremlék terében a nagy falí óra, mely időre emlékeztett ottan, hol az örökkévalóság eszméjének kellene uralkodni.

Több mecsetet is nézegettünk, például a Bajazediét, melynek udvara tele van galambokkal, minthogy bizonyos órában itt is úgy etetnek rendesen, mint Velenczében a Márk piacán, de mindenütt a byzanci jelleg sikerültebb vagy ügyetlenebb utánzásait láttuk, az Agia Sophia reá ütötte bélyegét minden török mecsetre Stambulban.

Henszlmann és Ipolyi még Pesten figyelmeztettek egy kisebb mecsetre, a Kachriére a Takfur szeraj szomszédságában, melyben szerintök a régi byzanci mozaik a törökök által be nem vakoltatott; a kézikönyvek alig említik, leírását nem találtam sehol, barátink is csak véletlenül jutottak belé, s midőn másodszor meg akarták látogatni, még a mindenható baksis (borravaló) segítségével sem juthattak belé. Mi is megkísértők szerencsénket, oda hajtottunk s íme a mecset javítás alatt volt, a törökök be nem akartak bocsátani, de a zajra kijött az olasz építész, ki a főkupolát tatarozza s bevezetett. Az előcsarnok boltozata csakugyan incrustálva van byzanci mozaikkal, a főajtó fölött Theodoros Metochita, az építész, térdepel az Idvezítő előtt s a kezében tartott templom mintáját felajánlja neki. A két bordás kis kupola közepén a szent szűz és Krisztus megrongált mellképe látható, a bordák közt az üdvözítő ősei, álló komoly királyi alakok, szép redőzettel.

Oldalt s a boltozaton különböző jeleneteket látunk az ó és új testamentumból, typicus compositiókat, minőket görög miniaturokból ismerünk; az egész igen érdekes, mert mind összeállításban, mind kivitelben felülmúlja akár a palermoi palatinus kápolnának, akár a velencei szent Márk előcsarnokának mozaikjait, melyeknél egyébiránt a Kachrie mozaikjai régibbek, mert Mária, Andronicus Ducas felesége építtette a templomot a XII. században s felajánlta az üdvözítőnek s a szent szűznek a mezőben, II. Andronicus pedig kijavította az épületet a XIII-dik században. Sokáig néztük ezen Konstantinápolyban oly ritka byzanci mozaikokat, míg az olasz építész be nem kísért magába a mecsetbe, elbeszélve, hogy a főkupola, nagy csodálkozására, egymásba dugott lefektetett amphorák soraiból épült. Megjegyeztem, hogy ily építésmód kupoláknál már Ravennában is észleltetett s hogy Agincourt e különös építésmódot le is rajzolta ismeretes nagy munkájában. Ily beszélgetések közt beléptünk az oldalhájóba, hol szavunk elállt, — a kupola s az oldalfalak mind telve lévén frescokkal, melyeket a törökök csak részint felületesen bemeszeltek volt, szerencsére úgy, hogy a rajz mindenütt, a szín nagyobb részt egész biztossággal felismerhető maradt. E falképeknél két különböző kéz műve félreismerhetetlenül tűnik ki, az alsók, életnagyságot meghaladó szentek, a restauratio korából valók s kevésbé érdekeltek, mert sem felfogásban, sem kivitelben nem emelkednek fel a durva középszerűségen, de a kupola s az ablakoldal falain lévők fogalmat adtak azon Panselinos művészetéről, kit a byzanci írók mint legnagyobb festészöket említik. Idejéből csak egy pár diptychont, melyeket az Arundel Society gipszben másoltatott le s a velencei Pala d'oro gyönyörű, eddig még ki nem adott zománczait ismertem, de mind ezek inkább a műipar, mint a magas művészet terményei. A Kachriében álltam először oly mester-művek előtt, melyekről eddig fogalmam nem volt s vethettem egy rövid pillantást a Comnénok művészeti világába. A kupola tizenkét bordái közt tizenkét álló angyal van festve, hasonlók egymáshoz s mégis mindegyik különböző. A nemesen stilizált redőzet színharmoniaja meglepő, a mozgás hiánya pedig oly méltóságos benyomást tesz, minőt az Archaikus stélák, — ez a byzanci művészet legnemesebb kifejezése. De az ablakoldalon még tökéletesen kivehető egy oly compositio, mely

Giotto paduai frescóit is művészeti becsben meghaladja. A jeruzsálemi templom párkányzatán áll itt Jézus, nagyszerű egy alak, fehér öltönyben s méltóságosan emeli jobbját, érezzük, hogy e szavakat mondja: *Apage Satana!* — a sátán pedig az indulat erőszakos mozdulatával visszatántorog előle, — az ellentét a jó s gonosz elv közt soha nagyszerűbben nem alakított képben; az üdvözítőnek alakján nemes komolyság s isteni természetének öntudata ömlik el, a sátánban látszik hatalmának egy kis szó által történt megtöretése, a kísértő le van győzve. A redőzet mind a két alakon oly finom ízléssel van stilizálva, minőt csak Eudokia s Romanus diptychonából ismerünk, ez azon császári szent művészet, mely az első Comnénok időszakát jellemzi s melyet a művészet-irodalom eddig nem ismert. Nem kétkedem, hogy az Athos-hegy kolostor-templomaiban még több példányát fogjuk megtalálhatni e császári bíborba öltött műstilnek, eddig azonban az Athost csak tudományos, nem pedig művészeti czélból látogatták, ideje, hogy művészek és műtörténetírók is valahára kiaknázzák e kincseket, de főleg ideje, hogy a Kachrie gyönyörű falképei lemásoltassanak, nehogy a török vakbuzgóság a byzanci művészet e remekjeit megsemmisítse.

A mit a mecseteknél észrevettünk, hogy tudniillik azok, melyek a XV. század közepétől a XVII. század közepéig épültek, minden tekintetben felülmúlják a későbbieket s különösen a korunkbelieket, ez áll itt minden egyéb műemlékekről és palotákról is. A sok csinos kút közt, melyekben Stambul, mint minden muzulmán város, bővelkedik, a legszebb az, melyet III. Ahmed épített a Szeraj kapuja (*Bab Hamajun*) előtt s mely sok olvasónk előtt az által ismeretes, hogy hű képmása a bécsi világtárlatnál ki volt állítva. A paloták közt szintén legszebbek a Szeraj régi kioszkjai, melyek Stambul keleti csúcsát foglalják el, a régi hellén Byzancz Acropolisának, később Pulchéria császárné palotájának helyét. A legszebb kioszk itt az úgy nevezett dömöczki (*damaskusi*), melyet II. Muhammed mindjárt a foglalás után építtetett, kupoláján a vörös, kék és arany díszítmény a legkielégítőbb színharmoníát idézi elő, míg az összes falaknak majolikával való *incrustatio*ja oly gyöngéd színű, mint a legszebb persa szőnyeg, oly gazdag s nemes rajzzal, hogy azt csak az olasz kora renaissance legkitünőbb műveihez hasonlíthatjuk. Hasonló a másik kioszk is,

melyben jelenleg a könyvtár állíttatott fel, csakhogy itt a kupola festése be nem fejeztetett, a rajz megvan, a szín elmaradt. A könyvtár, a mint látszik, a Szerajban szent helynek tekintetik, mert itt is, mint a mecsetekben, megkövetelték tőlünk, hogy papucsot öltünk cipőink fölébe, holott a hívők, levetik papucsukat s harisnyában tapossák a szentélyek padlózatát. A könyvtár maga nem nagy, de a codexek mind számozvák, lajstromozvák és rendesen fel vannak állítva. Mint magyarok, természetesen a corvinákat néztük leginkább, s azt találtuk, hogy az itt levők is, mint csaknem mind azok melyeket eddig láttam, az ismeretes flórenczi műhelyben készültek s a Laurentiana kéziratainak másolatjai, ugyan azért a tudós kutató előtt nem bírnak tekintélyvel. Azok ellenben, melyeket Attavante festett, a XV. század művészete remekeihez tartoznak, ilyeneket azonban itt hiában keresünk, csak Bécsben találjuk, Brüsszelben és Rómában.

A kincstár ismét egy más kioszkban őriztetik, legbecsebb részét már a bécsi tárlatból ismertem. Különös azonban, hogy egy darab sincs itten, mely a XVI-dik század végénél régibb volna; hová lehettek hát a kalifák kincsei? hol van a Sassanidok trónja? hol Konstantinápoly és Budavár prédája? Későbbi időkből egy pár kristály gyertyatartó hazánkra emlékeztetett, mert erdélyi zománczczal ékes, valószínűleg valamely erdélyi fejedelem ajándéka. Abdul Medzsid kioszkja az előbbiektől roppantúl eltér, ez választékos európai modern egy lak, csaknem minden bútornak nélkül, a kilátás azonban ablakaiból s különösen a kert végéről a Marmara-tenger, az Arany Szarv és a Bosporus felé, szépségével mindent felülmúl, miben eddig gyönyörködni tudtam. Abdul Medzsid feleserélte kioszkját a Szerajban, a fényesebb Dolma Bagesi palotával, a mostani szultán evvel sem elégedett meg és a Tsiragán palotát építtette másodrendű olasz építészek által, kilenczvenöt millió frank költséggel. A nagykövet közbenjárására engedelmet nyertünk a palota megismerésére. A termék oly nagyok, hogy roppant térfogatuk csakugyan a nagyszerűség hatását idézi elő, de a drága márvány, jaspis, chalcedon és onyxtáblák gazdagsága, melyekkel a falak incrustálva vannak, különösen elüt kereteiknek patronnal készült festésével. Feltűnt még, hogy minden ablakba egy száraz hagyma volt állítva, amulettül a gonosz szellemek ellen.

Meglátogattuk a híres európai édesvizeket is, a konstantinápolyi szép világ legkellemesebb mulatóhelyét, hol a szultánnak csinos kerti lakja körül óriási fák terebélyes ágai alatt egy kis folyam partján a zöld réteken hetenkint egyszer le szoktak telepedni és kávé és serbetet szürcsölni a fátyolozott és fátyol nélküli nők. A tenger s a város itt alacsony dombok által minden oldalról el lévén fedve, a völgynek bel-földi elzárt jellege már a változatosság kedvéért is nagy kecsesel bírhat a konstantinápolyiakra, kik itt elfelejthetik a világváros zaját; bennünket sokkal inkább érdekelt az ázsiai parton, a Skutari s roppant temetője fölött emelkedő Bulgurlu hegytető, honnét a Bosporus, a Marmara-tenger gyönyörű szigeteivel, az európai és ázsiai partok egész Nikomédiáig, s a távolban fehérülő ázsiai Olympus oly tágas panorámát tüntetnek elé, melynek változatos szépségét érezni lehet, leírni nem.

Konstantinápolyban az ellentét a keleti és nyugoti élet s felfogás közt oly élénk, hogy a ki csak öt napig is itt mulatott, azon meggyőződésre jut, miszerint ily állapotok tarthatatlanok. A kincstár folyvást üres, a katonák és tisztviselők ritkán fizettetnek rendesen, a szabad lopás államelvvé lett, rendszerezett közigazgatásról szó sincs, a tartományok zúgolódnak s időnként hol az egyik, hol a másik fellázad, a kormányférfiak egymásután lejárják magokat a szultán kegyében, mindenki azt hinné, hogy a végfelbomlás csak rövid idő kérdése. Ha azonban a török történelmet tanulmányozzuk, azt találjuk, hogy ily állapot már kétszáz év óta fennáll, a nélkül, hogy a birodalom felbomlott volna, sőt hogy a török a külháborúkból is „megfogyva bár, de törve nem“ ki tudott menekülni mindig. Így a byzanczi császárság bomlása is századokig tartott, ámbár gyöngesége s belső meghasonlása tudva volt. Az államférfi feladata jelenleg tehát nem az, hogy a török birodalom felosztását tervezgesse, hanem az, hogy az átmenetet lassan-lassan úgy készítse elő, nehogy a katastropha egész Európát lángba borítsa. Bármennyire túlhaladott álláspontnak tartassék is azon Metternich-féle elv, hogy a török fennhatóság fennállása magoknak a tartományoknak érdekében fekszik, nehogy a lakók egymás ellen irtó háborút kezdjenek, ezen eszme mégis nem egyszer újul meg bennünk, ha délszláv viszonyokkal érintkezzünk. Így jártam én is, midőn Konstantinápolyból a Lloyd-társaság hajóján az *Achillesen* Syrába hajóztunk. A gö-

zős nagyon érdemes volt nevére mint gyors evező, mely habvető tengeren sem ingadozott, a fedélzeten csupa oly turista volt, mint magunk, belgák, francziák, angolok, amerikaiak, de ott találtunk egy török effendit is, ki a Hercegovinába utazott, hogy az ottani állapotokról hivatalos jelentést tegyen, a mit annak idejében egész részrehajlatlanul meg is tehetett, mert előre megállapított nézete csakugyan nem volt, hiszen ő, a stambuli születésű, párisi nevelésű fiatal férfi, ki soha szláv tartományokban nem élt, az ottani viszonyokról még kevesebbet tudott, mint mi. Érdekesebb volt ennél egy vén tengerész, dalmata, szavai szerint loyális osztrák állampolgár, egyébként lelkestül testestül délszláv, ki szintén a Hercegovinába indult és az ottani viszonyokat jobban ismerte, mint a török effendi. Hajón az ember két napi utazásnál könnyebben ismerkedik s bizodalmasabban beszélget útitársaival, mint szárazon, s így tengerészünk is csakhamar ismeretséget kötött velünk és többször beszélgetett órahosszat, s mondhatom, hogy többet tanultam tőle, mint akár a *Kelet Népének* bármely vezércikkéből.

Azzal kezdte, mit nekem herceg Czartoryski Ádám Párisban 1849-ben többször elmondott, mit Mocsonyi és Polit volt képviselőtársaimtól hallottam, hogy századunk vezéreszméje a nemzetiségek egyenjogúsága; hogy a mi olaszoknál s németeknél erény, azt nem lehet kárhoztatni a délszlávoknál, hogy ők is nemzeti politikai életet követelnek a magok számára, s a délszláv fajnak egyesülését külön királyságban.

Erre azt találtam mondani, hogy ezek szerint a törökök is igényelhetik fennálló nemzeti létük fenntartását, de a tengerész ezt tagadta, mert szerinte a töröknek nincs nemzetisége, csak vallása; az araut, az aráb, a cserkesz, a bosnyák földesúr, sőt a szerezsen is testvérei a konstantinápolyi effendinek, mihelyt muzulmánok, a török nem nézi se a nyelvet, se a fajt, csak a vallást.

Ílat ez is csak úgy van mint önöknél, szóltam közbe, az önök mozgalma is kirekesztőleg orthodox, a katolikus és muzulmán délszláv nem tart önökkel.

Fájdalom, hogy ez utóbbi így van, folytatta a tengerész, a török, az olasz, a magyar sokakat szakasztott el közülünk, mert a mint a délszláv vallását elhagyja, elfelejti hazáját, nem érez testvériséget velünk s nem gondol szent célunkkal, azért gyűlölöm a törököt s még inkább a magyart. De mozgalmunk

mind e mellett még sem vallásos mozgalom, nekünk nem kell az orosz, pedig az orthodox, mert nemzetiségünket elnyomná. Ön pedig meg fogja látni, hogy a mint a délszláv ország megalakul — pedig meg fog alakulni még napjainkban — mindjárt háborút ízenünk a görögöknek, kikkel egy valláson vagyunk, mert Thessaliát nem engedhetjük nekik át, melyre fáj a foguk, holott nekünk van szükségünk reá. A mint az olaszok felszabadultak s egyesültek, mihelyt Piemont a mozgalom élére állt, úgy a délszlávok is egyesülnek s felszabadulnak a hercegovinai mozgalom következtében.

És ki fogja Piemont szerepét elvállalni, Szerbia-e vagy Montenegro? kérdeztem tovább.

Ez nem kérdés, volt a felelet, hiszen a szerbek mind parasztok, mert a mint a török elfoglalta az országot, az urak elpusztultak vagy kiköltöztek, egyetlen egy régi család maradt meg köztök, melyet most a Vuketicsok képviselnek, ugyan azért a mostani szerbek nem is tudnak kormányozni, nem voltak soha urak, ellenben a bosnyák és hercegovinai aristocrazia a mennyiben nem fogadta el a koránt, a fekete hegyeknek legkietlenebb részébe menekült, itt telepedtek meg a Csernoevicsok és Vlajszlaevicsok, kiktől a Marinovicsok, Miloradovicsok, Petrovicsok stb. származnak; ez szegény egy nép, százszorta szegényebb, mint a szerb, de mind úri vér, tud parancsolni, mer tenni, s fog kormányozni. A Csernagorához van kötve a délszlávok reménye, ez Piemontjuk.

Haát a bosnyák bégekkel, önöknek vérszerinti szláv testvéreivel mit tesznek majd az új Délszláviában?

Ha nem térnek át ősi hitökhöz, akkor takarodjanak az országból, mint a többi török, mert keresztyén és török nem élhet együtt; mind a görögök, mind a szerbek kiűzték a muzulmánokat, mi sem fogjuk őket túrni magunk közt.

Nem akarok ugyan nagyobb súlyt fektetni egy habár értelmes délszláv férfinak mégis csak egyéni nézeteire, de felfogása nem volt egészben ismeretlen előttem, nem egyszer találkoztam vele, tudtam, hogy Bosnyákországban a lakosság fele, a katolikusok és muzulmánok, nem ellenségei a töröknek, tudtam, hogy a délszlávok s görögök közt nemcsak nem létez egyetértés, de gyűlölség áll fenn, hogy Szerbia és Montenegro nem bízik egymásban, s féltékenység uralkodik köztök arra nézve, kié legyen a vezérszerep a délszláv mozgalomban, s hogy,

a miről tengerészünk hallgatott, a raguzai, a dalmát és horvát értelmiség szintén arra számít, miszerint a mint a győzelem kilesz víva, a szervezés munkája múlhatatlanul kezeikbe kerül, minthogy európai műveltségük őket jogosítja fel leginkább a kormányzatra. Ily meghasonlott elemekkel még soká fog bírni a török birodalom, jól szervezett s fölfegyverkezett, habár roszúl fizetett seregével, sőt Európa sem engedheti, hogy a török fennhatóság rögtöni megszűntével az illyr háromszögben s az egész balkáni félszigeten irtó faj- s vallásháború jusson napirendre. A keleti kérdés azonban még most is a Sphinx talánya, melynek megoldására nem jelent még meg az igazi Oedipus, a ki pedig a hőrosz langesze nélkül ezt megoldani megkisérti, eddigelé mindig keservesen lakolt fogadatlan merészségéért.

PULSZKY FERENCZ.

AZ ÉLET FOGALMA.

I.

Philosophok és nagy hírű orvosok a legrégebb időktől fogva úgy tekintették az élő lényeken lefolyó tüneteményeket, mint egy magasabb, nem anyagi tényezőtől eredetteket, mely a tehetetlen, neki engedelmeskedő anyagra hat. Így képzelte azt Pythagoras, Plato, Aristoteles, Hippokrates s e véleményét fogadták el később a középkor philosophjai és mystikus tudósai, mint Paracelsus, Van Helmont és a scolastikusok. E hiedelem a XVIII. század folyamában érte el legnagyobb elterjedését s befolyását Stahl, a híres orvos által, ki határozottabb alakot adott neki, az *animismus* megteremtése által. Ez animismus az élet szellemi eredetének legtúlzottabb kifejezése volt; Stahl volt ez Aristoteles óta folyvást tenyésző gondolat leg-határozottabb s legdogmatikusabb híve. Hozzá kell azonban tennünk: utolsó híve, mert az újabb szellem nem fogadhatott el oly tantételt, melynek összeütközése a tudománynyal oly nagyon is szembeötlővé vált.

Másik felől, mintegy ellenzékképen az előbbi eszmével szemben, még mielőtt physika és chemia megszülettek s az élettelen anyag természeti törvényeit ismerték volna, némely philosophiai törekvéseket látunk, melyeknek a tények ismeretét megelőző célja volt: az élettelen és élő anyag tüneteményeinek azonosságát megállapítani. E gondolat Demokritos és Epikuros *atomismus*ának alapja. Az atomisták nem ismernek kormányzó lelket; a világ önmaga által mozog örökké. Az anyagnak csak egy fajtát hiszik, melynek elemi alkatrészei oly sajátságúak és oly alakúak, hogy egymáshoz fűződve a

legkülönbözőbb combinatiókat képezhetik, alakíthatva egyaránt szervetlen és élettelen testeket, csak úgy mint szerves lényeket, melyek élnek és éreznek, mint az állatok, vagy melyek eszesek és szabadok, mint az ember.

E második elmélet kezdettől fogva ily materialista alapot szeretett mutatni; sajátos dolog, hogy épen a lélek szellemiségéről legerősebb hitű philosophok, mint Descartes és Leibnitz, nem vonakodtak ilyszerű gondolatoktól, melyek a pusztá természeti erők játékanak tulajdoníták az élet minden jelentkezését. E feltűnő ellenmondás oka abban van, hogy ők a lelket és a testet egymástól teljesen elkülönítették. Descartes metaphysikai meghatározást adott a lélekről s physikait a testről. A lélek azon magasabb principium, mely a gondolatok által nyilatkozik; a test élete csak a mechanika törvényeinek valósulása. Az emberi test gép, mely rugók, emeltyűk, csatornák, szűrők, sajtók s más effélekből áll. A gép önmagáért készült; a lélek egyszerűen szemlélőkép csatlakozott hozzá, mely nézi a mi a testben történik, de az élet-műveletekbe nem avatkozik. Leibnitz gondolatai élettani szempontból Descarteséival egyenlők. Mint ez, ő is elválasztja a lelket a testtől s bár megenged egy a kettő közt isten által előre elrendezett összehangzást, megtagad tőlök minden viszonyos egymásra-hatást. „A test, úgy mond, mechanice fejlődik s a természeti mozgalmakban soha kivétel a mechanika törvényei alól nem történik; a lélekben minden úgy történik, mintha nem is volna test, s a testben úgy, mintha a lélek nem is léteznék.“

Stahl egészen másképp értette az élet jelenségeit s a lélek és test viszonyát egymáshoz. Az élet tünetényeire nézve elvet minden oly magyarázatot, mely az élettelen anyag erőművi, vegyi és physikai jelenségeivel közösséget mutatna. Maga is jeles vegyész lévén, sok készültséggel és ügyességgel támadta meg, főleg a vegyész-orvosok vagyis iatro-chemikusok, mint Sylvius de Le Boë és Willis túlzásait, kik az élet minden mozzanatát vegyi műveletekből magyarázták, milyenek az erjedés, alji és savi hatás változása stb. Azt állítja, hogy nemcsak hogy nem vegyi erők kormányozzák az életet, de ezek az élettal egyenesen ellenséges viszonyban vannak, a testnek nem megtartására, de megsemmisítésére törekesznek. Stahl szerint szükség van egy élet-erőre, mely a testet a rá kívülről

ható vegyi folyamatok ellenében megvédje és megtartsa, az élet épen annak ezeken való diadalma. Ily gondolatok által alapítá meg Stahl a *vitalismust*; e ponton azonban nem állott meg; ez csak első lépése volt azon az úton, mely az animismus-hoz vezetett. Az az élet-erő, úgy mond, mely küzd a physikai erőkkel, értelmesen, előre kiszámított célokból dolgozik, hogy a szervezetet fentarthassa. Ha pedig az életerőnek értelme van, miért válaszszuk el a lélektől? Valentinus B. s tanítványa Paracelsus számtalan sokra szaporították azon nem anyagi és értelmesen ható principiumokat, az *archeusokat*, melyek az élő test műveleteit kormányozzák. Van Helmont, ez archeicus tanok leghíresebb képviselője, kinek nagy kísérlettételi geniejéhez féktelen képzelődése járult, egész hierarchiát teremtett ily anyagtalán kormányzó lényekből. Első sorban állt az okos, halhatatlan lélek, mely istentől ered; azután jött az érző, halandó lélek, mely ismét az alárendelt archeusok egész csoportjának parancsolt. Stahl, ki egy század múlva Helmont követője lett, mindez értelmes szellemet, kormányzó principiumot stb. illető fogalmakat nagyon egyszerűvé tette; csak egyetlen egy halhatatlan lelket vesz fel, mely a testi műveletek kormányzója is. Nála az élet fő tényezője is a lélek; az élet ennek egyik működése, *vivificus*, éltető hatásának nyilatkozása. A halhatatlan lélek, közvetlen ez okoskodó erő, mozgatja, kormányozza s vezérli céljai felé az anyagot. Nemesak, hogy ez diktálja tudatos tetteinket, de ez gondoskodik róla, hogy szívünk verjen, a tüdő leheljen s mirigyeink a kellő anyagot elválaszszák. Ha e tünetmények összehangzása zavart, ha betegség állt be, jele, hogy a lélek nem végzi feladatát, nem képes ellent állani a külső, romboló behatásoknak. Ily gondolatok már első tekintetre különösek s ellenmondók, mert az okoskodó lélek működésének öntudatunkban kellene végbe menni, már pedig a legegyszerűbb észlelet is bizonyítja, hogy a táplálkozás valamennyi művelete, vérkeringés, emésztés, elválasztások stb., egészen kívül áll öntudatunk és akaratonkon, mintha csak (egy bölcselő physiolog kifejezése szerint) a természet számításból akarta volna megmenteni e fő fontoságú folyamatokat az oktalan *akarat* szeszélyeitől. Stahl animismusa tehát oly túlzásokba esett, melyek az utána következőket, ha nem elhagyására is, de igen alapos változtatására kényszeríték ez elméletnek.

Descartes és Stahl eszméi igen mély benyomást tettek a tudományra s oly áramlatokat indítottak meg, melyek egész hozzánk elhatottak. Descartes írta meg az emberi test gépezetének alaptörvényeit s alkalmazta azokra a mechanika törvényeit először; tanítványai kibővíték s pontosabbakká tették a tünetemények mechanikai magyarázatait. A leghíresebb iatro-mechanikusok közt kell említenünk első sorban Borellit, aztán Pitcairnt, Halest, Keilt és végre főleg Boërhaaveot, kinek befolyása irányadóvá lett. Másfelől azonban a *iatro-chemia* is ment a maga útján. Nem volt ez egyéb, mint a cartesiusi tan egyik alakja s később, a modern chemia által tudományos megalapítását is megnyerte. Descartes és Leibnitz azon elvet mondták ki, hogy a mechanika törvényei mindenütt ugyanazok, nincsen két különböző erőműtan, egyik az élő, másik az élettelen lények számára. A múlt század végén Lavoisier és Laplace kimutatták, hogy épen oly kevéssé van két féle vegytan; kísérletileg bizonyították be, hogy az ember és állatok testében a meleg-képzés és légzés ugyanazon elégségi tüneteményeken alapúl, melyeket a fémek calcinálásakor észlelünk.

Ugyanazon korszakban uralkodtak Borden, Barthez, Grimaud a montpellier-i orvosi iskolában. Stahl követői voltak, de mesterök tanának csak első részét, a vitalismust tartották meg s eldobták a másodikat, az animismust. Eltérve Stahltól, azt állították, hogy az élet lényege az élettől egészen független; de vele együtt fölveszik az életerőt, egy oly kormányzó alaperőt, mely az élet tüneteményeinek összhangzását tartja fenn s mely az erőműtan, vegytan és physika törvényein kívül és felül áll.

A vitalismus alakja azonban lassanként átváltozott. Az *élő testek sajáttságainak tana* igen nevezetes korszakot jelez az élettan történetében. Metaphysikai képzelgések helyett, melyek addig uralkodtak, valódi physiologiai eszmeképen jelent ez meg, az élő testek, szövetek, szervek tulajdonságaiból akarván magyarázni a működés nyilatkozatait. Már a XVII-ik század végén úgy tüntet fel Glisson az *izgékonytságot*, mint oly tulajdonságot, melyen az élő szervek rostjainak mozgása alapszik. Az említett három montpellier-i tanár többé-kevésbé tisztán, ugyanezen eszmére jutott. Haller főképen azon fölfedezései által tette nevét halhatatlanná, melyek a szervek mozgási,

érzési képességének s izgékonyságának vizsgálatából származtak. Csak e század elején történt azonban, hogy Bichat Xavér lángelméjének egy felvillanásában megalkotá azon eszmét, hogy az élet tünetményeinek okát nem valamely az anyagon kívül eső tényezőben, hanem éppen azon anyagnak, azon testrészeknek egyes sajátságaiban kell keresnünk, melyekben ama tünetmények véghez mennek. Igaz, hogy Bichat nem határozta meg az élő anyag sajátságait, csak igen homályos és bizonytalan képeket ad rólok; elméje, mint sokszor tapasztaljuk, nem tényeket fedezett fel, csak az ismerteknek értelmét fogta fel jobban, mint más, legelőször mondván ki azon általános s később mindenütt világító és termékenyítő eszmét, hogy éppen úgy mint a physikában, a physiologiában is minden tünetményt az illető testnek valamely sajátságából kell magyaráznunk, az előbbieket okát ez utóbbiban kell keresnünk. „A sajátságoknak kapcsolata mint okoknak, a tünetményekkel mint okozatokkal, — mondja *általános bonczatana* előszavában, — a természettan és vegytannak ma már unalom nélkül nem ismételhető alapelve, ha könyvemnek sikerült hasonló alapelveket honosítani meg az élettanban, elértem czéomat.“ Aztán hozzá teszi: „A természetbeli lényeknek sajátságoknak és így a tudománynak is két osztálya van. A lények élők vagy élettelenek, a sajátságok vitalisok vagy nem vitalisok; a tudományok physikaiak vagy physiologiai. . . .“

Fontos dolog, hogy Bichat gondolatát jól megértsük. Azt hihetnők, hogy a physikusok és chemikusok csoportjához közelít, az anyagban magában keresvén a tünetmények okait; pedig éppen ellenkezőleg, oly távol áll tőlök, a mint csak lehet. A iatro-mechanikusok czélja az volt, hogy az élő és élettelen anyag mozgalmainak hasonlóságát, sőt *azonosságát* mutassák ki. Ezekkel ellentétben Bichat azt állítja, hogy az élő test sajátságai absolute mások, ellentétesek a physikaiakkal; úgy, hogy e szerint ő vitalista, mint Stahl és a montpelliereri iskola. Ő is azt állítja, hogy az élet ellentétes műveletek küzdelme s hogy az élő testet annak sajátságai tartják fenn az ellene dolgozó vegyi és physikai erőkkel szemben, ezek leküzdése által. A halál nem egyéb, mint a természeti, physikai erők diadalma a test őrei felett. Bichat egyébiránt gondolatait teljesen befoglalja az életről adott meghatározásába: „az élet a halálnak ellentálló működések összege“, mi

más szavakkal azt teszi, hogy az élet azon élő testbeli sajátságok összege, melyek a physikai sajátságoknak ellenállanak.

E nézet az élő test sajátságait metaphysikai lényeknek, euxtásoknak veszi, melyeket nem határoz meg, nem defineál világosan, de rendesen ellenébe állít a physikai sajátságoknak, s a nézet ugyanazon tévedésekre vezette a vizsgálódást, mint a többi vitalistikus elmélet. Mindemellett Bichat véleménye, ha levonjuk belőle a korábban ki nem kerülhetett tévedéseket, lángelméhez méltó gondolat, melyen sajátlag a mai élettan alapúl. Előtte a philosophiai, animistai, vitalistai stb. tanok igen is magasán álltak a tárgyilagos ismeretek s általában a reális világ fölött arra nézve, hogy az élet tudományának termékeny talajúl szolgálhassanak, legfőlebb beburkolhaták azt, azon üres sophismák szerepét vivén, melyek akkor uralkodtak az iskolákban. Bichat ellenben, decentralisálva az életet, szét-rakván annak székhelyeit a testet alkotó szövetekbe, nyilatkozatait ezek sajátságaihoz kötvén, egy még metaphysikai, de philosophiailag magasb értékű fogalomtól tette azt mintegy függővé, mely a vizsgálódás és haladás szellemének inkább megközelíthető pont volt arra nézve, hogy onnan kiinduljon. Bichat egy szóval csatlakozott, mint elődei a vitalisták, az élet mivolta felől, de tisztába jött a physiologiai módszer felől. Az ő érdeme és dicsősége, hogy ezt megalapította.

Bichat eszméi élettan és orvostan körében mély és általános forrongást idéztek elő. Ennek eredménye a bonczteni iskola volt, mely nagy tüzzel kutatta az ép és kórosan változott szövetek sajátságait, hogy ezekből az ép és beteg test jelenségeit magyarázza. Más felől a physikai módszer haladása, a vegytan fényes fölfedezései, világot vetettek az élő test sok műveletére, naponként tiltakoztak azon teljes különbség és ellentétesség ellen, melyet Bichat és a vitalisták élő és nem élő világ között hittek és hirdettek.

Bichat és Lavoisier két nagy philosophiai irány képviselői, melyeket a tudomány kezdetétől fogva mindig feltalálhatunk; egyik physikában, vegytanban, erőműtanban keresi az élő lényeket és kormányzó szabályokat, másik ezekkel szakítva, egy külön principium hatósága alá helyezi az élő lényeket, mely a természet többi osztályaival semmi közöségben nincs, ez a lélek, psyche, archeus, mediator plasticus, kormányzó szellem, életerő stb. E küzdelem igen régen folyik

s még ma sincs vége; de mikép fog valaha végzödni? Egyik tan legyözi a másikat s egyedül fog uralkodni? Alig hihetjük. A tudományok haladásának eredménye az, hogy az ily kezdetleges, tudatlanságunkból származó és mereven minden mást kizáró tantételeket fokozatosan gyöngíti. Ezek ereje a tárgy ismeretlen voltában van s annak tudományos megismerésével arányosan szűnnek meg az ily erős küzdelmek, simúlnak el az élesen ellenkező vélemények s kezd uralkodni helyökön a tudományos igazság.

II.

Elmondhatjuk, hogy mint a tudomány minden nagy előmozdítója, Bichat is megtalálta korának meghatározatlan, mintegy a levegőben szállongó eszméihez az alakot, a kifejezést. Kortársainak képzelete az életről, azon kísérletek, miket ennek meghatározására tettek, mintha csak az ő tanának másolata, változtatgatása volnának. A párisi iskola egy sebésze, Pelletan, tanítja, hogy az élet nem más, mint az élő anyag küzdelme a folyvást megrontására dolgozó tényezőkkel. Ugyanezt tanítja maga Cuvier is, az élő és halott test közt lényegi különbségképen a küzdelem lételét vagy megszüntét tekintvén. Hogy gondolatának megragadóbb alakot adjon, Cuvier egy ifjúsága s egészsége teljes pompájával ékes nőt fest, ki hirtelen meghal. „Nézzétek e gömbölyded, helyes alakokat, a mozdulatok e bájos simulékonyságát, a rózsás arcot, a szemeket, melyekből a szerelem szikrája vagy az ész lángja világít, ez arcot, melyet a szellem mozgalmai tesznek vidámmá, vagy a szenvedélyek izgatottá, — minden egyesül, hogy egy elbájoló teremtetst alkosson. Egy percz elég, hogy e báj megtörjék; hirtelen, látszó ok nélkül mozgás, érzés megszűnik, a test elveszti melegét, az izmok ellazulnak s látni engedik a csontok élet, szegleteit, a szem meredt, az arc fakó lesz. Ez csak még iszonyúbb változások előjátéka; az izmok kékek, zöldek, feketék lesznek, nedvességet szívznak be s szétbomlanak, megfertőzve a levegőt bűzös gőzökkel s a földet undok rothadó folyadékkal, szóval kevés nap múlva nem marad belőle más, mint néhány földes és sós alkatrész, a többi elemek szétoszoltak a levegőbe és föld nedveibe, hogy

új összeköttetéseket keressenek. Világos, hogy e feloszlás természetes következése a levegő, víz meleg behatásának a holttestre. De ezen tényezők épen úgy környezték a testet életében is; viszonyuk a test részecskéihez ugyanaz volt s ezek épen úgy engedtek volna, ha nem tartotta volna őket össze egy, e vonzási viszonymál hatalmasabb erő, melynek uralma csak a halál percében szűnik meg.“

Az életerő és a külső, physico-chemiai erők közötti ezen ellentét eszméje, melyet az élő test sajátságainak tanában látunk, már Stahlnál is feltalálható, de homályos, csaknem avatatlan kifejezésben. Ugyanazon gondolatok, Bichat átlátszó egyszerűségével s kellemes, megragadó módjával adva elő, csaknem mindenkinek lelkét meghódíták. — Bichat nem elégszik meg a tulajdonságok azon két nagy csoportjának egymás ellenébe állításával, melyek a természetet két félre osztják, de mind kettőt jellemezvén, megragadóan tünteti fel a különbséget. „A testek physikai sajátságai, úgy mond, örökkévalók; ezek a teremtéskor hatalmokban keríték az anyagot s uralkodtak azon a századok végtelen során át. Az élő testek sajátságai lényegökben mulékonyak; az élettelen anyag amazokba fölvétetvén, fölveszi ugyan ezeket a sajátságokat, de e szövetség csak ideiglenes való, mert a vitalis sajátságok jelleme, hogy kimerülnek, az idő elfogyasztja azokat. Első időben élénkek, mintegy megállapodnak a felnőtt korban, majd gyöngülnek s végül semmivé lesznek. Mondták, hogy Prometheus emberi szobrokat alkotva, az égből rabolt tüzet megelevenítésökre. E tűz a vitális tulajdonságok példaképe; míg ez ég, tart az élet, s megszűnik, ha az kialszik.“

Egyedül a természetben s a physikai és életbeli sajátságok tartósságában levő ellentétre alapítja Bichat az élő és nem élő testek s a velök foglalkozó tudományok közt levő eltéréseket. Az élettelen testeknek sem kezdete, sem vége, sem kora, sem fejlődése, mondja ő, ezeket csak a véletlen határozza; az élő testek ellenben változékonyság s mulékonyak; kezdetük és végük van, és bizonyos fejlődésen kell átmenniök. A vitális és physikai sajátságok folytonos küzdelemben levén, ennek színhelye az élő test, szenved a következményeket. Betegség és egészség csak e csatának változásai; ha a physikai törvények győznek, eredménye a halál, ha az élő testbeli sajátságok kerülnek felül, beheged a seb, meggyógyul a beteg, helyre áll a szervek

működésének megfelelő menete. Élettelen testekben semmi ilyest nem észlelünk; ezek a halál képei, s mint ez, mozdulatlanok. Ily különbséget látunk a tudomány megfelelő két ága közt. A physikai sajátságok változhatatlanok, megszabottak lévén, az őket tárgyaló természettan törvényei is állandók, pontosan kiszámíthatók. Az élő testek sajátságai változékonyak lévén, azok tudománya is csak keveset számíthat ki és láthat előre. Mindebből az következik, végzi Bichat, hogy a két csoport tüneményeit teljesen különböző törvények kormányozzák.“

Ez a vitalis sajátságok tana főbb vonásaiban, mely oly sokáig uralkodott mindamellett, hogy oly sok gyöngesége van. Röviden vizsgáljuk meg most, vajon alapos és helyes-e a tüneménynek ily két csoportba osztása, a hogy azon tan cselekszi, melynek Bichat lett ékesszóló szóvivőjévé s vajon nem inkább egy rendszerhez idomított okoskodás-e az, mint az igazság kifejezése. Először is: igaz-e az, hogy a szervesetlen világ örökkévaló s csak a szerves testek veszendők; nem inkább csak fokozatos-e a különbség, mely nekünk a szélsőségekben, az átmenetek nem ismerése s főleg az aránytalanság miatt tűnik fel oly nagyon? Bizonyos például, hogy az elefánt élete egész örökkévalóság egy ephemeráéhoz képest s ha az ember életére gondolunk, a környező világéhoz képest csak egy perc az a végtelen időben. A régiek az élő világot, melyben minden változásnak és halálnak van alávetve, szembe állíták a csillagok változhatatlan és megromolhatatlan világával. Az ég állandóságáról való hit egész a XVII. századig uralkodott. Ekkor az első messzelátóval új csillagot sikerült fölfedezni a „kigyó“ csillagzatban; e változás az égben, mely úgy szólván a vizsgáló szemei előtt jött létre, megingatá a régi hitet: *materiam coeli esse inalterabilem*. Ma már a csillagvizsgálók hozzá szoktak azon gondolathoz, hogy a csillagok világában is folytonos változás és kifejlődés megy végbe, hogy a csillagok nem mindig léteztek, volt egy alakulási koruk s lesz egy korszaka a hanyatlásnak, melyet a teljes kialvás követ. Az égi testek örökkévalósága tehát, melyet Bichat felhoz, csak képzelet; azok is változnak, habár oly időn át, mely a szerves élet mozgalmával semmi arányban nem áll. Mielőtt a csillagászok az égi testek e mozgalmait ismerték, különös csillagmozgató erőket vettek fel, hasonlóúl

mint a physiologok az életerőt; maga Kepler is külön spiritus rectort vesz fel a csillagok részére, melynek befolyása alatt „oly tudományosan kiszámított görbe vonalakat követnek a csillagok, hogy a más úton haladókba nem ütköznek s nem zavarják az összhangzást, melyet az isteni mérnök rendezett“.

Csak úgy mint a kifejlődés, nem kizárólagosan sajátja a szerves testeknek az újra képzési, hiány-pótlási képesség sem, habár legfeltűnőbbben rajtok nyilatkozik. Tudjuk, hogy úgy állati, mint növényi testeken a seb beheged, az elvesztett részek kipótoltatnak. A *redintegratio* e sajátoságos tüneménye igen meglepő volt a természettudósokra nézve, kik sokat gondolkodtak az élet e törekvésén az egyéniség megtartására, mely törekvés az élő testet harmonikus egészképen tartja össze. Hogy azonban e tények magyarázatára nem szükség egy külön életerőt venni fel, bizonyítja az, hogy az ásványok ugyanazon törekvést mutatják alakj egyéniségök megtartására s a kiegészítésre. A kristályoknak szintén megvan saját alakjuk, szintén szenvedik a környezet káros behatásait s a physikai erő, mely alkatrészeiket összetartja, ugyanazt mívelte, mit azon másik, mely az élő anyagot állat vagy növény alakjában tartja fenn. Sőt Pasteur igen nagy figyelmet érdemlő közléseiben a kristályokon valódi hegedés és kiegészítés tüneményeit írja le. Bizonyos kristályokat megcsonkítván, látta, mint pótolódik ki csakhamar a veszteség. Vizsgálatainak eredménye következő: „ha a kristálynak valamely részét letörjük s az egészet bele tesszük anya-lúgjába (oly folyadékba, melyben a megfelelő vegyület van feloldva), csakhamar kristályos részletek rakodnak le egész felületére, de főkép a csonkítás helyére, úgy hogy egy idő múlva az egész kristály megnagyobbodik, de a hiány is teljesen ki lesz pótolva“. E nevezetes tünemények teljesen megfelelnek a szerves testen ejtett sebzések eredményének; mind két esetben oly változások jönnek létre, melyek a sértés helyén élénkebb mozgalmak után az eredeti alak helyreállítását okozzák.

Az itt röviden végzett összehasonlítást, melyet végtelen hosszúra nyújthatnánk, elégnék gondoljuk annak bebizonyítására, hogy azon mély határ-árok, melyet a vitalisták élő és nem élő testek országa közt azok maradandósága tekintetéből húzni akartak, nem természetes és nem jogos. Azon küzdelem

tana, mely physikai és szerves erők és sajátságok közt folynék, csak egy igen nagy és lényeges tévedés kifejezése.

„Az élet folyamában, mondja Bichat, a physikai sajátságok, meg levén kötve a vitalisok által, állandóan akadályoztatnak azon tünetmények létrehozásában, melyek belőlök származnak, az akadályok nélkül.“ Ez állításból észszerűleg az következne, hogy minél élénkebb valamely testben az élet, annál kevesebb nyilatkozatát látjuk rajta a physico-chemiai sajátságoknak és megfordítva. Pedig éppen ellenkezőleg áll a dolog; Lavoisier és utódai munkái eléggé bebizonyították ezt. Az élet alapjában azonos egy elégségi folyamattal; az égés pedig nem más, mint chemiai tünetmények sorozata, melyekhez a melegség, világosság és élet jelenségei szorosan vannak kapcsolva. Vegyük el a levegőtől élenyét, mely az égéshez okvetetlenül szükséges, azonnal kialszik a láng s megszűnik az élet. Ha ezen elégető lég-nem mennyiségét fogyasztjuk vagy növeljük, az élet tünetenyei csak úgy, mint az égés vegyületi folyamatai a megfelelő csökkenést vagy emelkedést fogják mutatni. Nem lehet tehát antagonismust látni a vegyületi tünetmények s az élet jelenségei közt; ellenkezőleg, teljes összhangzás és szoros, szükségszerű egybeköttetés van közöttük. Az életműveletek élénksége valamennyi élő lénynél egyenes arányban áll a benne lefolyó chemiai változások élénkségével. A bizonyítékok minden felől nagy számmal kínálkoznak erre. A hidegnek kitett állatnál először az elégségi folyamatok csökkennek; azután meglassúlnak a mozgások, érzés, értelem eltompúlnak, megszűnnek, az élet alig nyilatkozik. Felébredéskor e lethargiából az élet tünetenyei a szerint élénkűlnek, a mint az elégség a testben fokozódik. Mikor a kiszáradt infusorium élete egy csepp vízben újra kezdődik, csak azért van, mert megadtuk azon tényezőt, mely nélkül benne a vegyületi mozgalmak megszűnnek; mikor Spallanzaninak sikerült a harmincz év óta kiszáradt rotiferákat megnedvesítés által ismét életre hozni, csak a physico-chemiai műveleteket indította meg újra testökben. Nem adott nekik semmi egyebet, sem erőt, sem valami „principiumot“.

Hogyan érthetnénk az antagonismust élő és nem élő testek sajátságai közt, mikor az őket alkotó elemek ugyanazok? Buffon a különbség magyarázhatására egy különös szerves anyagot vesz fel, de a vegytan egész határozottsággal

czáfolja meg, bebizonyítván, hogy az élő testek a környező világból vett elemekből s ugyanazokból vannak összetéve, melyekből az ásványi anyagok állanak. Az ember testét, e legbonyolódottabbat valamennyi test közt, mintegy negyven alkotja. Azt megérthetjük, hogy e negyven elem igen sokféle-kép vegyülhet egymással s új meg új testeket hozhat létre, a legkülönbözőbb sajátságokkal, csak azt az egyet nem értenők meg, hogy lehet aztán e sajátságok lényege, természete valami más rendű, mint a testek magok?

Egy szóval, a vitalis és physico-chemiai tünetmények közt felvett ellentét, küzdés és lényegbeli különbség, a vitalisták ez alaptétele, csak tévedés, mely fölött az újabb természettan és vegytan kimondták az ítéletet. Sőt mi több: a vitalismus nem csak hibás véleményeken és tévesen magyarázott tényeken alapszik, hanem lényegében ellenkezik a tudományos szellemmel. Két tudományt akarván felállítani, egyet az élő, mást a szervetlen testek számára, megtagadja a tudományt magát. Bichat, mint tudjuk, azt állítja, hogy a physikai tudományok törvényei teljesen ellenkeznek az élő testek tudományának törvényeivel. Ezen eltérés tehát képtelenné teszi azokat, hogy egyik a másiknak valami hasznát vegye; ez eredményre jut Bichat természetesen. „Miután a physika és chemia, úgy mond, előbb fejlődtek ki, mint a physiologia, az utóbbit az előbbieknak segítségével akarták fejleszteni, de csak összebonyolíták azokat. Ez elkerülhetetlen volt, mert hibás elv, élő lények tünetményeit élettelenek törvényei által magyarázni.“ S ha azt kérdezzük, melyek az élő lények tudományának jellemvonásai, Bichat ezt feleli: „Oly tudomány az, melynek törvényei, épen úgy mint magok a jelenségek, igen sok változatra képesek, mely minden nemű számítást cserben hagy, melyben előre látni nem lehet semmit s melyben csak igen bizonytalan sejtéseink lehetnek arról, mi bizonyos viszonyok közt bekövetkezik.“ Oly rendkívüli elfogultság ez, melyet alig érthetnénk, ha nem tudnók, hogy a rendszer hozta magával. Azt állítani, hogy az élet tünetményei nincsenek állandó törvények alatt, nincsenek megszabott, okszerű feltételekhez kötve, és megengedni, hogy e tünetmények tudományt alkotnak, melynek jelleme a bizonytalanság, változékonyság: ez különös visszaélés a *tudomány* névvel. Úgy látszik, hogy ily okoskodásra felelni nem lehet és nem

szükséges, mivel az egész nem más, mint a valódi tudományos szellem tagadása és hiánya.

Hasonló érveléseket azonban gyakran ismételték s hány orvos tanította, hogy élettan és orvosi tudomány mindig csak féltudományok maradnak, csak hozzávetésekből, találgatásokból állanak, mivel nem tudjuk kitalálni, megismerni az élet principiumát, a betegségek titkos szellemét! E bölcselkedéseket halljuk még, mint elavult tanok gyöngé visszahangzását, de fel nem tartóztatnak bennünket. Descartes, Leibnitz, Lavoisier kimutatták az anyag és törvények azonosságát élő és élettelen testekben; kimutatták, hogy mechanika, chemia, physika egy és ugyanaz minden testre nézve, tehát nincs két tudomány. Minden tudomány, mely nevét megérdemli, előre megmondja a bekövetkező tüneményeket, mert ismeri okaikat s a mennyire hatalmában áll, előidézi s eltünteti azokat, okaikon uralkodván. Mindaz, mi e sajátsággal nem bír, empirismus vagy nemtudás, mert féltudomány vagy gyanítgatások tudománya nem létezik. Igen nagy tévedés azt hinni, hogy az élő lények vizsgálatánál az élet lényegével, principiumával kell foglalkoznunk. Első, fő okát semminek sem kereshetjük fel; a physiolognak semmi dolga az élet okával, csak úgy, mint a vegyésznek nincs köze a vegyi rokonság származásával. A legelső ok mindenütt rejtve marad előttünk; mindenütt csak a közvetlen, legközelebbi okait lehet és kell keresnünk a tüneményeknek. Ezen *legközelebbi okok* pedig, melyek nem mások, mint épen a tünemények létrejöttének feltételei, épen oly pontos determinismust képeznek, épen úgy bánhatókká teszik és hatalmukba adják a változásokat az élő testeken, mint az életteleneken.

A természet tüneményeiben semmi különbség sincs a velök foglalkozó tudomány eljárására nézve; legfőlebb nyilatkozásuk bonyolultsága, finomsága s e miatt meghatározásuk, elemzésök nehezebb vagy könnyebb volta szerint térnek el egymástól. Ez elveknek kell bennünket vezetni. Vonakodás nélkül mondhatjuk ki, hogy a vitalismus által megalapított dualismus, a lényegbeli különbség a testek két fő csoportja közt teljesen ellenkezik magával a tudománnyal. Ennek egész birodalmában egység uralkodik. Élő és nem élő testek tudománya ugyanazon elveken alapszik s vizsgálataiban ugyanazon eljárást követi.

III.

Ha a vitalistikus tanok örökre megbuktak is a bennük foglalt lényeges tévedés, a dualismus miatt, a kérdés azért még megfejtetlen. Felelnünk kell a százados kérdésre: mi az élet? vagy a másikra: mi a halál? mert egyiket a másiktól elválasztani nem lehet.

Az élő lény fő jellemvonása a *táplálkozás*. A szerves test folytonos táplálkozási mozgalmak székhelye, oly benső mozgalmaké, melyek nem engedik pihenni egyik részét sem; valamennyi alkatrésze szünet nélkül táplálkozik környezetéből s kiveti az elhasznált és vegyületi viszonyai által eredt anyagot. A tömecek e megújulása a látásra nézve rejtve van; de miután kezdetét és végét, a felvett és kiadott anyagot ismerjük, a közben eső phasisokat elképzelhetjük s mintegy szerkesztjük az anyagfogalom képét, mely a szervezetben végbe megy, annak anyagát megújítva s alakját fentartva. E mozgalom, melyet az *élet körfolyamának*, az élő és nem élő szervezet közti *anyagcserének* nevezünk, épen úgy megvan a növényben, mint az állatban, nem szakad meg soha s fő feltétele és oka valamennyi más életjelenségnek. E jelenség általános, állandó és szükséges volta az élő lények fő jellemvonásává, az élet legáltalánosb jelévé teszik azt. Nem csodálkozhatunk tehát, ha néhány physiolog erre támaszkodott az élet meghatározásában.

E jelenség semmi esetre sem egyszerű; elemezni kell azt s mélyen behatolni mechanismusába, hogy meghatározhassuk azon fogalmat, melyet felületes vizsgálata az életről ad. A táplálkozás mozgalma két különböző, de elválaszthatatlan műveletből áll: egyik beveszi a szervetlen anyagot a szerves testbe s annak alkotó részévé teszi, annak elemeihez köti, a másik eltávolítja belőle. E folytonos kettős folyamat nem más, mint a test részeinek folytonos szétbomlása és újra alakulása, folytonos változás *élet* és *halál* között. A vitalisták nem értették a táplálkozást. Némelyek azon gondolattól vezéreltetve, hogy az élet lényege: ellenállás a halálnak, a physikai behatásoknak, azt hitték, hogy az élő testnek, teljes kifejlődését elérve, nincs más feladata, mint magát egyensúlyban,

ugyanazon állapotban megtartani, leküzdeni a külső, ellenséges hatásokat; mások jobban megértették ugyan e tüneményt, de tagadták, hogy ez újra-alkotását a test legkisebb részeinek a természet általános erői végeznék s az életerőnek tulajdoníták azt. Sem ezek, sem amazok nem látták be, hogy épen az általános physikai és chemiai erők hatása alatt folyó szétbomlás idézi elő a szünetlen kicserélődést s okozza így az újra alakulást.

A szerves anyag szétbomlása, desorganisatioja közvetlenül feltárul előttünk; jelei igen szembeötlők s az élet minden nyilatkozatánál ismétlődnek. Az anyag fölvétele, „áthasonlítása“ (assimilatio, organisatio) ellenben egészen belső, semmi külső jelenség által nem kísért folyamat; szerves anyag képezésében, a fölvelt anyagból új vegyületek alkotásában áll, melynek titkos de élénk folyama felhalmozza az anyagot, melyet aztán a test életének különböző műveleteire felhasznál. Fontos dolog annak megértése, hogy a táplálkozási körfolyam e két phasisa mily különbözőleg megy végbe; egyik rejtve marad, az organisatio, míg a desorganisatio, anyagnak elhasználása és így szétbomlása, az élet minden jelenségével együtt mutatkozik. E tekintetben megcsal a látszat bennünket, mint mindig; a mit az élet jelének mondunk, sajátkép vegyileg a halálnak jelensége.

A táplálkozás két tényezője tehát az organisatio (assimilatio) és desorganisatio (desassimilatio). Az utóbbi mindig kíséri az életbeli műveleteket. Ha az állat egy mozdulatot tesz, a működő izom szövetének egy része elég, elhasználtatik; ha az akarat, az érzés nyilatkozik, az idegzet egy része, idegek, agy stb. szenved változást, veszít anyagából. Elmondhatjuk, hogy ugyanazon anyag kétszer nem szolgál az élet céljaira. Mikor egy művelete az életnek bevégeződött, azon anyag-részekké, melyek létrejöttére szolgáltak, nincsenek többé. Ha ugyanazon tünemény újra megjelenik, új anyag ad hozzá segítséget. Az anyagrészek elhasználása mindig arányos az élet nyilatkozatainak erélyével. A szervezetből kiküszöbölt anyagok annál teljesebben vannak élenyítve az életbeli elégség által, minél élénkebb volt a test szerveinek működése. Ezen élenyítések vagy elégségek okozzák az állati meleget, a szénsavat, mely a tüdőkből kileheltetik s azon egyéb anyagokat, melyek a gazdaság egyéb elvívó csatornáin távoznak.

A test elnyövik, fogy, súlyából veszít, műveleteinek arányában. A tevékenység mindenütt physico-chemiai rombolásokon alapszik; általános törvény, hogy *az élő lényben minden egyes tünetmenny megjelenése szükségkép a test valamely részének destructiójához van kapcsolva.*

Et törvény, mely a végbemenő functiót a bomló anyaghoz vagy jobban mondva az átalakuló testhez köti, nem foglal magában semmi különöst, semmi sajátosítást az élő világra nézve; ugyanezen szabály alatt áll a természet másik fele is.

Az oly élő lény tehát, melynek teljes működési képessége van, nem egy rejtélyes élet-erő tevékenységét, hanem csak a pyhsikai erők, elégs, szétbomlás stb. teljes élénkségét és hatását mutatja fel nekünk. Cuvier, mikor lefesti az élet kialakását egy fiatal nő testében, csatlakozik a vitalistákkal, lelánczoltaknak hívén a vegyi hatásokat az életerő által annak életében. Ellenkezőleg; a szervezet ég, alkatrészei folytonos változásban vannak s épen e folytonos égés, anyagcsere ragyogtatja egész fényében az ifjú életet.

Stahl helyesen mondta, hogy a pyhsikai erők a testet szétbontják, a halált idézik elő, de elfeledte, hogy a szétbomlás mindig az újjá alkotást előzi meg és idézi elő. Míg az elégs, elhasználás külső műveletekben nyilvánlik, a szervezet belsejében csöndesen folyik az anyagképzés munkája. Ennek nincs semmi külső kifejezése. Rég óta szokás az életet fáklyához hasonlítani. E metaphora Lavoisier óta biztos tudomássá lett. Csakhogy ha pontosak akarunk lenni, oly fáklyát kell képzelnünk, mely fogy ugyan s ennek következtében világít, de egyszersmind mindig újra képződik.

A szerves anyag képződése két fő alakban mutatkozik: mint a körben forgó anyagnak táplálkozásra, az elhasznált anyag pótlására fordítása és mint a szövetek elemeinek építése. A szervezethelyi vegyülési folyamatok közvetlen termékei mellett részint folytonos, részint időszerű szövetképzést látunk, azaz: a test alkatrészeinek szaporodását, alakelemeinek tovább építését. Az újonnan képződés, kiegészítés művelete felnőttnél épen oly módon történik, melyen az embryo szervei, szövetei az eredeti sejt-anyagból kifejlődnek. Az élő lényt tehát a szaporodás és táplálkozás jellemzi; a két folyamat azonban lényegre nézve ugyanaz s helyesen szokták mondani, hogy a táplálkozás nem más, mint folytonos szaporodás, a test alkatrészei-

nek ujja születése, szó szerinti értelemben. Mindezen tünemények pedig csak a testekben levő alap-tényező: a csíra mozgalmainak különböző jelentkezései.

A csíra a szervülés és táplálkozás fő tényezője; megsűríti maga körül a környező anyagot s alkotja belőle az élő lényt. A csíra azonban szervező hatását csak elégetés, szervi szétbontás által fejtheti ki s ezért van kezdettől fogva körülvéve szerves anyaggal, a sejttel. A csíra és sejt eredeti, legelső alakját látjuk a pete-sejtekben, hol a szervezet felépítésére szolgáló csírat a pete-szék (vitellus) veszi körül. Az ily pete-sejt folytonos szétdarabolódás által számtalan sejtre oszlik szét, melyek a testet alkotják s különböző alakjok és rendeltetésök mellett valamennyien el vannak látva a táplálkozást és szaporodást eszközölő csírával. Ez a sejt magva, vonja magához s dolgozza fel azon anyagot, mely a test szervei és szöveteiben történő s a functiókkal járó elégsre van rendeltetve. Midőn veszteségek pótlása, az ép alak helyreállítása stb. történik p. o. ha az elmetezett ideg újra kinő s működését újra kezdi, ezen sejtmagvak fogják, hasonlóul az embryo első sejteihez, melyekből származnak, oszlásaik s az embryonalis képző folyamat ismétlése által, újra alkotni az illető szövetet.

Mindezen alakulási és újra képzési folyamatok mint mondtuk, kívülről láthatatlanok. A tojás változatlanul csöndes külsejéről nem is gyaníthatnánk az élénk mozgalmat belsejében; csak a belőle kibúvó új élő lény fedezi fel életműveletei által a csöndes, rejtett munka csodáit.

Így áll a dolog valamennyi nyilatkozatával életünknek; úgy szólván, valamennyinek van egy szervezési, lappangási stadiuma. Ha valamely külső művelet végbe megy, csak azon előmunkálatok alapján történik, melyek az illető szervekben minden mozgalom okát előkészítik. Igen fontos, hogy minden életbeli munkánál megkülönböztessük e két mozzanatot. Ha módosítani akarjuk az élet műveleteit, rejtett kezdetökben kell azokat megtámadnunk; ha a tünemény már kitört, késő. Itt sem történik semmi hirtelen véletlenségből; a leggyorsabb műveletnek is megvannak lappangó okai. A tudomány feladata éppen az, hogy ez elemi okokat kutassa fel, hogy azokat módosíthassa s hatalmába kerítse magoknak a tüneményeknek megjelenését.

Röviden mondva, az élő testben a tünemények két nagy, ellentétes csoportját különböztetjük meg: egyikbe a *functionalis*, vagy az elhasználó, másikba az *organikus*, vagyis az anyagot gyűjtő, szervező folyamatok tartoznak. Két ellentétes művelet tartja fenn az életet: a szétbontó elégés, mely a működő szervek anyagát s az áthasonlító *synthesis*, mely a nyugvó szervek szövetét javítja ki a munka után. Különbözők e két jelenség eszközei is. Az elégés fő eszköze, az éleny, kívülről vétetik fel; az összerakásnak, az anyag-alakításnak ellenben egy specialis tényezője van a testben, a csíra, mely sejtek magvai alakjában mindenütt el van szórva a szövetekbe. A *functionalis* anyag-bomlás és szerves áthasonlítás azonban feltételeikre nézve is különböznek. Ugyanazon szétbomlás és elégés, mi az életben, létrejő halál után is, csakhogy a regeneratio hiányában a test feloszlásával végződik. E szerint a *functionalis* anyagfogyasztásnak valamennyi tüneménye a testen kívül is előidézhető; s épen e körülménynek köszönhető, hogy a *physiolog* kísérlet-tételek által vizsgálhatja az élet mechanizmusát. Megteheti, hogy egy megbénított szervezetben mesterségesen tartsa fenn a légzést, vérkeringést, emésztést stb. s hogy a törzstől elválasztott testrészek, szövetek sajátosságait vizsgálja. Ez elkülönített részekben az izom összehúzódik, az ideg ingerületeket vezet, a mirigy képezi váladékát, épen úgy, mint az ép testben. Az ily testrészek azonban működhetnek egy ideig s így folyhatik bennök az anyag elhasználása, de nem annak regenerálása s így a végleges halál kikerülhetetlen. A szerves megújítás tüneményei csak az egész élő testben nyilatkozhatnak s nem bizonyos helyen; a csírák, sejtek tevékenysége ehhez minden más által pótolhatatlan feltétel.

Iha valaki e nagy különbségekből azt vélné, hogy e két tünemény-csoport egyszersmind független is egymástól, nagyon tévedne; oly szorosan vannak azok egymással összekötve a táplálkozás folyamában, hogy úgy szólva csak elménkben külön dolgok, a természetben elválhatatlanok. Úgy a növények mint az állatok testében csak elégés és veszteség-pótlás egyszerre, együtt folyása tarthatja fenn az illető functiókat. E területen kell aztán vegytani és bonczani iskoláknak kibékülni, mert az élet nagy problémájának megoldásához mindkettőjükre nagy szükség van.

IV.

Kövessük az élet legjellemzőbb tüneményét a táplálkozást legbensőbb mozzanataiban; lássuk most, minő tanulságot adhat e kitérés az *élet meghatározása* nagy kérdésének sokszor kísértett megoldásához. Ha azt akarnók kifejezni, hogy az élet valamennyi művelete az elégs, pusztulás eredménye, azt mondanók: *az élet halál*, vagy Buffonnal: az élet egy minotaurus, mely a testet felfalja. Ha azonban az élet azon másik tüneményére fektetjük a fő súlyt, mely szerint a test csak alkatrészeinek folytonos újra képezésével tarthatja fenn magát, úgy tekintenők az életet, mint folytonos *teremtést*. Ha végre a dolog mindkét oldalát tekintetbe akarnók venni, azt kellene mondanunk Blainvillelel: „az élet az általános és folytonos szétbomlás kettős, belső mozgalma.“ Herbert Spencer újabban a következő meghatározást ajánlotta: „az élet részint egyidejű, részint egymást követő heterogén változások csatlakozása“, mely abstract meghatározással az angol philosoph főleg az élet tüneteiben találtató kifejlődési és folytonossági eszmére akar utalni. Az ily meghatározások bármily tökéletlenek is, legalább az élet valamelyik sajátosságáról adnak képet s nem tisztán szójátékok, mint az Encyclopaediáé: „az élet a halálnak ellentéte“, vagy Dugés fogalmazása: „az élet a szerves testek specialis tevékenysége“, vagyis más szavakkal: az élet = az élet. Kant meghatározása szerint: „az élet a tevékenység belső tényezője“. Ez Hippokrates kifejezésére emlékeztet s ezt fogadta el Tiedemann és több más physiolog. Azonban tulajdonkép nincsen az élő anyagban több és más tényezője a tevékenységnek, mint az élettelenben. Az ásványokban végbe menő tünemények a külső légköri viszonyoktól függenek; de ugyanez áll a növényekre és hidegvérű állatokra nézve is. Ha az ember és a melegvérű állatok szabadoknak, ezektől függetleneknek látszanak, ez attól van, mert testök tökéletesebb szerkezete meleg kifejlesztésére teszi őket képessé, tehát nincs szükségök rá, hogy a környezetből vegyenek meleget. Szóval: az élő anyag önállása, önkényessége (spontaneitas) csak csaló látszat. Mindig külső behatások, idegen ingerek hozzák létre az anyag sajátosságainak nyilatkozását, mely mindig tehetetlen magában véve.

Megelégszünk a fentebbi idézetekkel, melyeket a végtelenig szaporíthatnánk a nélkül, hogy egy kielégítő meghatározását is találnánk az életnek. Miért van ez így? Azért, mert az életre vonatkozólag a szót külön kell a dologtól magától választanunk. Pascal, ki oly jól ismerte az emberi lélek valamennyi gyöngeségét és illúzióját, megjegyzi, hogy a valódi definitiók sajátlag csak elménk teremtményei, azaz: *szavak meghatározásai*, megegyezések a szóbeli érintkezés rövidítésére; vannak azonban oly ősi, egyszerű szavak, melyeket megértünk definitiójuk nélkül is.

Ily szó az *élet*. Életről és halálról szólva, mindenki megérti egymást. E két fogalmat lehetetlen is egymástól elválasztanunk, mert a mi halott, az élt volt, s mi él, az meg fog halni. Midőn az élet egy tüneménye van kérdésben, épen úgy, mint bármely természeti tüneményt, ismernünk kell azt legelőbb is a meghatározást csak a posteriori tehetjük, mint az előleges tanulmány eredményeinek összefoglalását; hanem ez aztán nem lesz meghatározás, ez kép vagy fogalmazás. Szükséges tehát tudnunk, minő fogalmat kell az élet tüneményeiről a physiologiai ismeretek mai állásához képest alkotnunk.

E fogalom a tudomány haladásával nagy változásokon ment át. A század elején még Le Gallois francia physiolog könyvet írt e címmel: *az élet principiuma s e principium székhelye*. Ma nem keressük többé az élet székhelyét, tudjuk, hogy a szerves anyag valamennyi részecskéjében székel az. Az élet-hez tartozó sajátságok csak a sejtekben vannak, a többi mechanika. Az élet oly különböző tüneményei csak az állandó elemi sajátságok ezer és ezerszer combinált jelenségei. Kevésbbé fontos tehát az élet műveleteinek roppant változatát ismernünk, melyeket a természet úgy látszik, nem bír kimeríteni, mint az, hogy szigorúan meghatározzuk az élő szövetek azon sajátságait, melyek amazok okai. Ezért irányúl a tudomány minden törekvése e legkisebb alkatrészek ismerete, a szövet-tani, górcsővi tanulmányok felé.

Bármily messze haladtunk is maig az élet tüneményeinek ismeretében, a kérdés ugyanaz maradt. Ugyanaz a kérdés, melyet a legrégibb korban, a tudomány kezdetekor felállítottak: vajon az élet egy sajátságos, külön hatalom kifolyása-e, vagy csak a természet általános erőinek bizonyos nyilatkozási módja? vagy más szavakkal: van-e az élő lényekben oly spe-

cialis tényező, mely a physikai, vegyi, erőművi tényezőktől különbözik? A vitalisták arra támaszkodtak, hogy lehetetlen vegyi és physikai törvényekből az élet valamennyi tüneményét magyarázni; ellenfeleik azonban az élet jelenségeinek nagy részéről bebizonyították, hogy ez lehetséges. Meg kell vallanunk, hogy ez utóbbiak mindig több és több tért nyernek, kivált napjainkban. Fog-e sikerülni keresztül vinni elméletök alkalmazását mindenütt vagy marad mindig egy *quid proprium* az életből, mely tovább bontható nem lesz? E pontot kell vizsgálnunk. Gondosan szétbontogatva az élet azon tüneményeit, melyek physikai erők törvényeiből magyarázhatók, a vitalismust igen szűk térre szorítjuk s könnyebben meghatározhatjuk.

A táplálkozás tüneményei közül, melyek az életet teszik s melyekből annak valamennyi nyilatkozása cred, a szétbomlás, a desassimilatio tisztán vegyületi viszonyokon alapszik; nincs benne semmi titkosabb, mint bármely más elégszenben. Az organizáló tevékenység tüneményei első pillantásra egészen sajátosoknak, általános vegyületi folyamatokra vissza vezethetőknek tűnnek fel; de ez is látszat csak s hogy menetöket megérthessük, elég bennök két külön részt: vegyületek alkotását, mi közönséges dolog s aztán az ezen alapuló szerves gyarapodást választani szét. Az életbeli kifejlődés közönséges vegyi synthesisen alapszik s a mi e vegyi összetétel egyes mozzanatait magokban illeti, azok semmi egyebet, mint bárhol végbe menő általános vegyi műveleteket nem mutatnak. Ezt igen tisztán lehet feltüntetni. Azon meszes anyagok, melyeket madarak tojásaiban, puhányok vázaiban, emlősök csontjaiban találunk, az embryo kifejlődése alatt a vegytan általános törvényei szerint rakódtak le. A zsír- és olaj-nemű anyagokról hasonlót mondhatunk s a szerves vegytan bűvárainak már egyszerűbb anyagokból mesterségesen sok oly olajat és zsírt sikerült előállítani, melyek csak állati vagy növényi testekben fordulnak elő. A legjobban ismert tünemények közzé tartozik a keményítő-féle anyagok származása, melyek a növények leveleiben, a napsugarak behatása alatt, szénből (carbonium) és vízből képződnek. Ha végre a légenyirtartalmú fehérnye-nemű alkatrészek létrejöttét még nem ismerjük egészen biztosan, oka a vegytannak e téren még csekély, mert igen nehezített előhaladásában van. Annyit azonban mondhatunk, hogy ezen synthesz intézői, a csírák és sejtek egészen kivételes és saját-

tos tényezők, továbbá, hogy a szétbomlás fő eszközei az erjesztők, szintén az élő testek kizárólagos tulajdonai. Ez általános értékű szabálynak látszik. A szervezetbeli vegyi változások sajátos, specialis tényezők segítségével mennek tehát végbe, de ez nem változtat semmit a tünemények s termékeiknek tisztán chemiai természetén.

Lássuk most mára a szerves kifejlődést. A testbeli vegyülési folyamatok nem csak az új combinatiókat hozzák létre, hanem azoknak az egyén alkatrészei közzé, alakilag beillesztését is végezik. Az élet vegytanának leghatalmasabb és legcsodásabb tényezője a *pete*, ez ősi sejt, melyben a csíra, az egész test szervező középpontja foglaltatik. Nem vizsgáljuk itt e petének *ex nihilo* származását; hasonló ősoktól származónak vesszük, nem ismerve kifejlődési képességének közelebbi okait. A tudomány azonban minden nap egy lépést tesz e rejtély megoldása felé. A csíra s épen ennek tovább fejlődési képessége által tartatnak fenn a fajok (nem szólva változékonyságukról) és a sejtek kötik össze egymással a táplálkozás és növekedés folyamatait. Megmagyarázza ez egyszersmind az élő lények mulandóságát is; ezek nem a táplálék hiánya miatt hálnak meg, hanem azért, mert a fejlődés menete a tetőpontot érte el s a sejtbeli szervező tevékenység kimerült.

A csíra vezeti a test szervezkedését, az abban keringő anyagokból élő állományt képezvén; ennek sajátosága a vegyi állhatatlanság, instabilitás, mely az élet szakadatlan műveleteinek forrása. Világos, hogy ezek tisztán chemiai műveletek; de nem kevésbbé bizonyos, hogy a cél, melynek érdekében folynak: az állati vagy növényi test gyarapodása. Van bizonyos közös mintája az életnek, mely szerint minden lény és szerv élete folyik, úgy hogy ha az egyes tünemények általános természeti erők nyilatkozásai is, együtt, egymás után következésekben bizonyos specialis összefüggést árulnak el; úgy látszik, valamely láthatatlan körülmény vezeti őket a követett úton, a kapcsolat láncolatában. A szerves összetétel és táplálkozás tényei mintegy valamely célra működő hatalom alatt állanak, mely egyszerű eszközeivel eszközeivel a chemiai műveleteknek saját magasabb céljaira dolgozik. E hatalom mint tudjuk, a *pete*-sejtben van.

E hatalom, e képesség a fejlődésre, képezi az élet egyedi *quid propriumát*, mert ez sem physikai, sem vegytani

tünemények közzé nem sorolható. Ez a vitalisták utolsó menedéke mai nap; de látható, hogy ide menekülése által az egész vitalismus metaphysikai alkotmánynyá válik s szakít a physika és physiologia tanával. Azt mondván, hogy az élet a *lények fejlődési képessége*, evolutiv ereje, egyszerűen a sejtek által, létezésük kezdetétől végeig kifejtett morphologiai és vegyületi változások egymásutánjának eszméjét fejezzük ki. Elménk ezen egységet egy erő által értelmezi; de tévedés volna azt hinni, hogy e metaphysikai erő úgy hat, mint valamely physikai erő. E fogalom nem hat ki az értelem világából a természet tüneményeire, melyek magyarázatául lelkünk megteremté; a physikai világból származik, de arra vissza nem hat. Egy szóval: a fejlődés metaphysikai ereje, mi által az életet jellemezhetjük, nem válik hasznára a tudománynak, mert a physikai erőkön kívül állván, rájuk semmi befolyása sem lehet. Itt tehát el kell különíteni a természeti világtól a metaphysikait; az előbbi ennek alapjául szolgál, de ennek semmi hatása alatt nem áll. Leibnitz ezen elhatárolást a cikk kezdetén idézett szavakban fejezte ki; a mai tudomány pedig szentesíté azokat.

Végre tehát: ha a világot egy saját metaphysikai fogalom által meghatározzuk is, nem kevésbbé igaz, hogy a physikai, erőművi és vegyi erők az élő test erői is, s hogy a physiolog csak ezek tevékenységével foglalkozhatik. Azt mondhatjuk Descartesval: metaphysikailag gonddolkozunk, de physikailag élünk és működünk.

BERNARD CLAUDE után

DR. I. J.

A TÁRSADALOM. *)

Első közlemény.

Az állambölcselet oly formában, a mint az egy félszázad előtt virágzott, nem is elégíthette ki a mélyebben gondolkodó szellemeket. Ma csodálkozunk rajta, hogy voltak idők, mikor e jogbölcseletet tudománynak tartották az emberek. Egy élettelen abstractióból, egy soha nem létezett, a reális élet összes feltételeitől elszigetelt abstract ember képzetéből construált egy soha nem létezett abstract államot. Hogy az embert nem természetellenes abstractió útján, hanem kapcsolatban összes életviszonyaival, ismerhetjük meg, hogy az ember rendeltetése az uralom a természet felett, a küzdelem és munka az anyagi és szellemi javak elnyeréséért, hogy az ember nem mint egyes végzi e nagy munkát, hanem mint a munka s a társadalom organismusának egy eltűnő atomja, s hogy az egyes nem közvetlenül, hanem csak e nagyszerű organismusok közvetítésével képezi az állam elemét, hogy a munka s a társadalom nagy organismusában végbement változások töltik be az állam életét, változtatják meg jogéletét, alkotmányát és kormányzatát, s hogy az államélet e nagy mozgalmaiban és átalakulásaiban örök, változhatatlan törvények nyilvánulnak, arról ennek a tudománynak sejtelve sem volt.

E sekély felfogás mutatkozik a történetírás terén is. Az államok életében előforduló nagy eseményeket, forradal-

*) Stein: *Begriff der Gesellschaft und sociale Geschichte der französischen Revolution.*

makat, küzdelmeket, az alkotmány és kormányzat átalakulásait, leírták a történetírók a mennyire lehetett híven és lelkiismeretesen. De nagyrészt csakis erre szorítkoztak. Az államélet felületén mutatkozó hatást írták le, de nem hatoltak e nép-élet fenekére, hol a hatalmas mozgató erők rejlenek, melyek változhatatlan törvények szerint alkotnak és rombolnak.

Újabbi időben az állam tudománya s a történetírás egészségesebb irányt követ. Az állam tudománya az állam lényegével s életének törvényeivel foglalkozik, mint a természettudomány a természet törvényeivel, s csakis akkor érdemelheti meg a tudomány nevét, ha az államélet jelenségeiben nyilvánuló törvények organikus ismerete lesz. A történetírás pedig nem elégszik meg az okozat leírásával, hanem keresi az okot, a törvényszerűséget az eseményekben.

Ez a mélyebb irány az állam tudományában csak az által vált lehetővé, hogy egy másik tudomány, a nemzetgazdaság, jutott nagy kifejlődésre. Ezelőtt száz évvel nem is sejtették a legnagyobb tudósok sem, hogy ilyen tudomány is lesz a világon, mert nem sejtették, hogy az ember anyagi, gazdasági életén határozott törvények uralkodnak. De a mint e törvényeket felismerték, rendszerbe hozták, készen volt az új tudomány is. Most már tudjuk, hogy az ember gazdasági élete törvények alatt áll, melyek alól nem vonhatja el magát senki, hogy az ember gazdasági élete, melyben minden egyes külön és csak a maga kedvéért látszik munkálkodni, egy nagyszerű organismus, melynek minden tagja a legszorosabban egybefügg, s egymást kölcsönösen feltételezi.

De a tudomány nem állott meg ezen a ponton. A mélyebben látók csakhamar észrevették, hogy a munka szervezete hatásában nem szorítkozik kizárólag a javak termelésére. A munka, melyet az egyes ebben a szervezetben végez, első sorban a javak bizonyos nemének termelésére van irányozva, de a munka visszahat arra, a ki végzi, rásüti bélyegét az egyénre, meghatározza helyét az emberi közösségben. Az egyenmű munka bizonyos csoportokban egyesíti a vele foglalkozókat, s különválasztja a más munkával foglalkozóktól. Az emberi közösség ily csoportokból, s nem pusztán egyesekből áll. Minden egyesnek e csoportok valamelyikéhez kell tartoznia, s a hely, melyet egy csoport eltalál, határozza meg az

egyén helyét is az emberi közösségben. E csoportokat csakhamar a közös érdek tudata hatja át; a közös érdek érvényesítése pedig azt a mozgást és küzdelmet idézi elő, mely egy az emberi fejlődéssel, s melytől egy állam élete sem lett megkímélve. S ime a tudomány, az államon belül, a munka szervezete alapján álló másik hatalmas organismust fedezett fel, mely szintén saját törvényei szerint él és működik, s melynek alakja határozza meg az állam alkotmányának alakját. Ezt az organismust társadalomnak nevezzük.

Huszonöt éve múlt, hogy Stein Lőrincz könyve a társadalom fogalmáról megjelent. E könyv nagy hatást gyakorolt az államtudományok körében, s nagyban előmozdította az állam természetének mélyebb felfogását, s az államok életében előforduló jelenségek, küzdelmek és rázkódások törvényeinek megismerését.

Stein volt az első, a ki a társadalom fogalmát tudományosan formulázta s bevezette a tudományba. Ez az ő elvitázhatatlan érdeme. De nincs is senki, a ki ez érdemét kétségbe vonná. S e feladatot oly fényesen oldotta meg, a társadalom lényegéről, életének törvényeiről s befolyásáról az állam életére, oly alaposan és mélyen, oly szabatosan és világosan írt, hogy utána e téren alig maradt egyéb munka az alkalmazásnál és részletezésnél. A társadalom homályos, sokféle értelmű, határozatlan kifejezésből tudományos fogalomná lett, melyet nem ignorálhatott többé senki, a ki tudománynyal foglalkozott. Az állam tudománya, a történetírás, a jogbölcselet és a jogtörténelem nem nélkülözhetette többé a társadalom fogalmát, s mindenütt termékenyítő, fejlesztő hatása volt. Maga Gneist sem csinál belőle titkot, hogy Stein műve irányadó volt reá nézve az angol alkotmány történetének megírásánál, s *Rechtsstaat* című munkájának két első fejezete saját vallomása szerint, Stein művéből van kiírva, s ez képezi fejtegetéseinek kiinduló pontját. Gneistnak az önkormányzatra vonatkozó műveiben pedig oly lényeges alkatrész a társadalom fogalma, hogy nélküle az önkormányzat lényegét és jelentőségét a társadalmi törekvésekkel szemben sem magyarázhatta volna meg, s e műveiből ép a legjelentékenyebb, legnemesebb rész, ép az önkormányzat eddig nem ismert mély felfogása hiányzott volna, mely Gneist nevét a tudományos világban oly fényessé tette.

A társadalom tudományos fogalma irodalmunkba még nincs bevezetve. A társadalom szót széltiben használják ugyan, de mindenki azt érti alatta, a mi neki tetszik. Majd az államot, majd általánosságban az emberek közösségét, majd a társas élet köreit értik alatta, a mint jön. De határozott fogalmat alig köt vele egybe valaki, s alig ért alatta az államtól teljesen különböző saját törvényei szerint élő hatalmas organismust. Még Eötvös műveiben sem fordul elő a társadalom fogalma, tudományosan formulázva, pedig a *XIX-ik század eszméinek az államra* című munkájában illő helye lett volna. Annál kevésbbé található fel mai publicistikánkban, mely, úgy látszik, irtózik a tudományos fogalmaktól, s abban a félhomályban látszik magát igazán jól érezni, mely a »tudományos színvonal« alatt uralkodik. Hogy ebben a félhomályban sokaknak kényelmes lenni, az nem szenved kétséget. Itt ép annyi a világosság, hogy teljes sötétségnek ne lehessen mondani, s ép annyi a sötétség, hogy tisztán ne lehessen látni. Ez a világítás természetesen azoknak kedvez, a kiknek okuk van tartani a tudomány világosságától és ellenörködésétől, s ez az állapot idézte elő publicistikánk ijesztő ellaposodását, s szaporította légióra azoknak a számát, a kik azt hiszik, hogy a publicistikához nem szükséges más, mint a bátorság arról írni legtöbbet, a mihez az ember legkevesebbet ért. A szakszerű műveltség, a lelkesült belemélyedés egy tudományba vajmi ritka kivétel nálunk. De minden lépten-nyomon találkozhatni universális geniekkal, a kik szálanommal mosolyognak azokon, a kik még azt hiszik, hogy a tudomány el nem sajátítható tanulás nélkül. A tudomány még nem foglalta el ítélőszékét szellemi életünkben az államtudományok körében, hogy megsemmisítő ítéletet mondjon a pöffeszkedő felületesség s követelő tudatlanság felett.

E jelenségek nem mutatnak egészséges szellemi életre. Míg más nemzeteknél óriási szellemi emelkedés és gyarapodás tapasztalható, addig nálunk, különösen 1861 óta határozott hanyatlást látunk a politikai irodalom körében is, tehát ép abban az időszakban, midőn politikai életünk a visszanyert önállás következtében nagyobb lendületet vett. Politikai életünkben a komoly tanulmánynyal szerzett tiszta fogalmak helyett az üres phrázis uralkodik, s a szakszerű alapos műveltség hiánya miatt a népmzet nem képes kielégíteni szükségle-

teit az államélet egyik ágában sem. — Ezen a bajon csak egy segíthet. Meg kell honosítani és uralomra juttatni a tudományos tiszta fogalmakat politikai irodalmunkban. Csak ez vehet véget a zűrzavarnak szellemi életünkben, csak ez emelheti magasabb színvonalra mélyen sülyedt publicistikánkat.

A társadalom fogalmának ismertetése Stein fentidézett munkájának mély és szellemdús felfogása alapján tehát nem háládatlan feladat, s a ki nem kíméli a fáradságot, hogy e tárgygyal foglalkozzék, azt fogja találni, hogy e fogalom oly nagy jelentőségű az államtudomány rendszerében, hogy nélküle az állam életének legfontosabb jelenségeit és viszonyait nem is lehet megérteni.

I.

Az ember rendeltetése azzá lenni, a mi valójában fekszik. De nincs nagyobb ellenmondás, mint az egyes ember és rendeltetése között. Minden egyesben él a legyőzhetetlen vágy, uralkodni a külvilág felett s birtokába jutni az anyagi és szellemi javaknak. De az egyes végtelenül korlátolt lény. Ereje, ideje, ismeretei oly csekélyek, hogy még élvezni sem képes mindent, a mit a rövid élet nyújt; annál kevésbé képes végezni mind azt a munkát, mely az uralom és élvezet feltétele. Gazdagságra törekszik, s a mit elérhet: az a szegénység. Az egyes ember magában, képtelen rendeltetése eléérése.

Azonban nincs absolut ellenmondás, s az előbbi sem az. Csakhogy megoldása az egyéni lét körén kívül fekszik. Az egyéni lét korlátoltságát megszünteti az emberek végtelen sokasága, mely az ember céljainak elérésére határtalan erőt és végtelen időt nyújt.

De ha e sokaság nem volna egyéb az egyesek egyszerű, egymás mellett létezésénél, ez csak ismétlése volna az egyéni szegénységnek. Hogy az emberek sokasága az egyest közelebb vigye rendeltetéséhez, úgy kell szervezve lennie, hogy a sokaság az egyesért legyen. Csak midőn az egyesek a sokaságban egymásért vannak, jön létre az emberek közössége. Az ember rendeltetését csak e közösségben érheti el.

Az emberi közösség tehát az ember rendeltetése elééréseinek absolut feltétele s önálló formája a személyi életnek.

S minthogy e közösség személyiségekből áll, személyiségekért van, nem is lehet a személyiségtől különböző valami; hanem szükségkép magának is személyi életnek kell lennie.

A személyiség pedig a személytelen vagy természeti létől egy pontban különbözik. A személyiség önelhatározással bír. Az erő, mely az önelhatározást megvalósítja, az akarat. A megvalósított önelhatározás a cselekvés. A mi akarral, önelhatározással nem bír, az a természeti, a dolog. A dolognak nem lehet cselekvése.

Ila tehát a közösség önálló, szükséges s a személyiség lényeges feltételeivel bíró életforma, úgy önálló akarral és cselekvéssel is kell bírnia.

Az ily önálló, milliókat egy közös öntudattá, nagy czélokban összeforrt egységgé összefoglaló, egységesen akaró s cselekvő személyiség az állam.

E fogalomból azonban ily formában nyilván hiányzik valami. Az állam akarata és cselekvése az emberi közösség életét nem meríti ki. Kétségtelen ugyanis, hogy az államnak, mint az egyes személyiségnek is, az akarat és cselekvés nyilvánulásain kívül is van élete. Az állam akarata a törvényhozásban, cselekvése a kormányzatban nyilvánul. De mindenki észrevehette, hogy ott, a hol e két hatalmas tényező szünetel, még nem szünt meg az élet, hanem folytonos mozgás, munkálkodás és küzdelem tapasztalható, mely az állam funkciói körébe nem tartozik. Az egyesek nagy sokasága szakadatlanul fáradozik szükségletei kielégítésén, s folytatja a küzdelmet a természet feletti uralomért, az anyagi és szellemi javak elnyeréseért. Az egyesek ez önálló élete tölti be tehát az állam életét, mikor akarata nyugszik. Önálló az egyesek élete, mert aláveti ugyan magát az állam akaratának, ha ez föllép, de az állam akarata nem semmisítheti meg s nem változtathatja meg törvényeit, époly kevésbé, mint az egyes, a ki módosíthatja, átalakíthatja a természeti tárgyakat, nem akadályozhatja meg, hogy a természet örök törvényei ne jussanak rajtok érvényre.

Az emberi közösség fogalmában tehát több is rejlik az állam pusztá fogalmánál. Az egyesek, az államakarat ez atomjai és tárgyai önálló életét, az állam fogalma nem magyarázza meg. Mi tehát a közösség e második elemének tartalma, s mik ez önálló élet törvényei?

Az egyes ember élete folytonos küzdelem a külvilággal, melyben a személyiség a külvilágot magának alávetni törekszik, ennél pedig folytonos a hajlam, magát ez uralom alól elvonni, s a természeti állapotba visszatérni.

A személyiség tervszerű s rendezett tevékenysége, mely belenyúl a külvilág tárgyai közé, s a szükséglet és élvezet kielégítésére átalakítja, *a munka*. A munka eredménye, mely alkalmas a szükséglet és élvezet kielégítésére, *a javak*. Minden egyes élete tehát javak szerzésében áll.

De ép a javak termelésénél látható legvilágosabban az egyes korlátolt ereje. Az egyes, elszigetelt ember alig képes legprimitívebb szükségleteit kielégíteni; de a javak termelésére, mai értelemben, nem is képes. Csak a munka és a javak termelésének közössége adhatja meg a gazdagságot.

Az ember rendeltetése tehát az emberek munkáját egységbe kényszeríti. Ez az emberi javak termelésének egysége. Ez az egység, mely az egyesre nézve látszólag a véletlen és önkény kifolyása, ép oly önálló hatalmas, mint az állam akarata.

Minden egyes jószág, mely a személyiség munkája eredménye, egy a személyiséggel s a személyiség életével, és sérthetetlen mint ő maga. A javak e sérthetetlensége a jog; s a jog által a személyiséggel egy sérthetetlen testté egybefoglalt javak: a tulajdon. A ki tehát megsemmisíti a tulajdont, megsemmisíti a személyiséget is.

Minthogy pedig a dolgok az emberi munka által lesznek javakká, természetes, hogy a javak valakinek tulajdonában is vannak. A tulajdon lényege azt hozza magával, hogy másnak javaiból mindenki ki van zárva. A jog tehát a tulajdonból egy elszigetelt világot alkot, s a tulajdon a javak életében önálló atomot képez, melynek élete és mozgása egyedül a tulajdonos akaratától látszik függni.

S mégis van egy momentum a tulajdonban, mely túlmegy a tulajdon határain. Ez az, hogy az egyes nem nélkülözheti a mások javait és munkáját. Nem szükség bővebben bizonyítani, hogy a tulajdont a birtokos magában nem képes teljesen értékesíteni, és nem nyújthatja a javak és élvezetek azt a mennyiségét, a melyre képes; ép oly ismeretes dolog, hogy a munka egymaga még kevésbé képes az egyes ember szükségleteit kielégíteni. A munka és a birtok, az egyes és

sokaság egymásra van utalva. A munka a tárgyat, tehát a birtokot, az egyik munka a másikat föltételezi.

A birtok, a munka e nemeinek szoros egybefüggése az emberi szükségletek rendszerén alapszik. Minden emberi szükségletnek bizonyos foglalkozás s munka felel meg, melyet a fejlettebb állapotban mindig más végez. Minél jobban szaporodik a szükségletek száma, annál több munka, a javak annál nagyobb mérvű termelése szükséges, s annál nagyobb mértékben következik be annak kifejlődése, a mit munkafelosztásnak nevezünk. Az egyes munka a fejlődés e stádiumában, megszűnik önálló lenni, s habár szükséges, mégis csupán eltűnő tényező a javak életében, mely ily módon egy nagyszerű organismussá fejlődik, melynek életében nem az önkény s a véletlen uralkodik, hanem a javak életéből szükségszerűleg folyó törvények s ezek uralkodnak az egyes tulajdon és munka felett is. A javak életének ez organicus egysége a közgazdaság.

A javak életének organismusa azon alapszik, hogy az ember rendeltetésének elérése, a természet feletti uralom, csak az emberek egysége, közössége által lehetséges. A közgazdaság tehát az emberi létnek az a formája, melyben az emberek közössége a természet feletti uralomra, gazdaságra jut.

De a javak élete nem marad meg az emberek egységének gazdagságánál és szegénységénél, a törvényeknél, melyek szerint mozog, a munka és birtok rendjénél, melyet részint alkot, részint feltételez, hanem tovább megy. A javak élete, a személyiség s a javak között fenálló szoros viszonynál fogva, mélyen belenyúl az egyes ember életébe, s itt a jelenségek egészen új sora következik.

A ki az életben figyelemmel tekintett maga körül, észrevette, hogy az egyes tulajdonában levő javak arra kényszerítik a tulajdonost, hogy legjobb erejét fentartásukra s értékesítésükre fordítsa. E javak értékesítése az ember élete feladatává válik, uralkodik egész egyéniségén. A természeti tárgyak, melyeket az ember saját céljaira használ, ily módon rá ép oly nagy befolyást gyakorolnak, mint ő rájuk. A foglalkozás különfélesége mily nagy tényezője az emberek különféleségének! A foglalkozás kitörülhetetlenül rányomja bélyegét ez emberre, mely felismerhető nemcsak világnézetében,

gondolkodásmódjában, hanem külső megjelenésében is. Mily különbség van a földműves, az iparos, a kereskedő, a munkás, a művész, a tudós sat. között, s mennyire különböző az, a mit a világon keres, követel, nélkülöz és élvez. Mennyire különböző az erő, az ismeret és munka, melyet a foglalkozás különböző nemei igényelnek. S mégis mindegyik egyéni magatartása nem egyéniségéből, hanem foglalkozása sajátosságából ered, s kétségtelen, hogy a gazdasági foglalkozás, mely az ember életfeladatát képezi, az egyéniség s az egyéni fejlődés különféleségének forrása.

A személyiség fejlődésében tapasztalható különféleségnek egy másik oka, a javak mennyisége is, melyek az egyes ember birtokában vannak. A birtok nagyobb mértéke a fejlődés nagyobb mértékét hozza magával. Megtörténhetik, hogy néha egyes jelentékeny emberek, kivételt képeznek, de a szabály mégis csak az marad, hogy a birtok különböző mértékének a fejlődés különböző volta lesz a következménye. De a befolyás, melyet a javak a személyiségre gyakorolnak, még ezzel nincs kimerítve.

Az egyes életfeladata, gazdasági foglalkozása képebbé teszi őt arra, hogy a gyakorlat által szerzett ügyesség, megszokás folytán célját biztosabban érje el; de kétségtelen az is, hogy annál képtelenebbé válik más foglalkozásra, más munka szakszerű teljesítésére. Az ember tehát foglalkozásához van lánczolva, s nagyon nehéz, legtöbb esetben lehetetlen más, talán nemesebb és előnyösebb foglalkozásra átmennie. S minthogy a javak élete a személyiségek életét minden ponton körülveszi, az állás, melyet valaki életfeladatánál fogva elfoglal, az egyesnek az emberek közötti állásává lesz. Az ember rendeltetése végtelen ugyan, de e végtelenség megszűnik a többiekhez való viszony korlátozása által. Ugy látszik ugyan, mintha teljes szabadságában állna benső és külső fejlődésének útját megválasztani; de e fejlődés maga, s az egyes élete foglalkozása, ahoz a pályához köti, melyet egyszer választott. Mert máshoz kevésbé ért, s mást rosszszabbul végez, s ennél fogva e foglalkozással kevesebbet keres, nem fogja életfeladatává választania, még ha szeretné is. Az ember nem ura többé földi pályájának; ez az úr fölötte. Az a törvény, hogy az alaposan megtanult munka aláveti magát az embernek, s a kereset mértékét határozza meg, nagyon cse-

kély tért enged az ember önkényének, s elemi hatalommal köti az embert a választott életfeladathoz.

De az egyes foglalkozások, a javak életének törvényei szerint, szerves viszonyban állnak egymáshoz. A javak szervesen rendezett életének bizonyos nagy ágai vannak, melyek ismét alágakra oszlanak. Az egyén tehát, meghatározott foglalkozásával visszavonhatatlanul foglal el egy határozott helyet ebben az organismusban, s ezt a helyet nem hagyhatja el többé. Így a javak életében uralkodó törvények alapját képezik a személyiségek rendjének, a javak organismusa az emberi közösség rendjévé lesz.

Minden egyes fejlődése, a mint ki volt mutatva, a javak szerzésétől függ. Azonban a gazdasági élet törvényei szerint minden egyes rész és tag a másik feltételét képezi. Ez a törvény tehát minden egyes gazdasági s szellemi fejlődését attól teszi függővé, a mi foglalkozásának s keresetének feltételét képezi. De minthogy a javak mások tulajdonában vannak, s a tulajdon a szabad személyiség akarátának körébe tartozik: az is, a mi az egyik keresetének feltétele, másnak tulajdonában van, s másnak akaratótól függ. Következéleg az egyik személyiség függ a másiktól, attól, a ki keresett feltételének birtokában van. Az emberi közösség rendje tehát, mely a gazdasági életen alapszik, az egymástól való függés rendje az emberi közösségben.

Az anyag, a munka és a szükséglet lényegében fekszik, hogy a munka feltétele az anyag. S ebből az az axioma következik, mely által az érintett rend tulajdonképi alakját nyeri. Minden egyesnek van munkaereje, de az anyag mennyisége korlátolt. Minthogy pedig az anyag már másnak tulajdonában van, ebből az következik, hogy az egyes ember az anyagnak csak egy meghatározott részét bírhatja, s hogy ez is csak az emberi közösség egy részére nézve lehetséges. Azok tehát, a kik a munka anyagát bírják, birtokában vannak a kereset általános feltételének azokra nézve, a kik nem bírnak semmit. S minthogy ez utóbbiak munkaerejük értékesítésében, ennek feltételétől, az anyagtól függnek, s ez az anyag másnak birtokában van, melyet a tulajdonos akarata nélkül nem dolgozhatnak fel, következik, hogy azok, a kiknek csupán munkaerejük van, azoktól függnek, a kiknek tulajdonuk van.

Az emberi közösség rendje tehát, mely a gazdasági

életen s törvényein alapszik, lényegileg és megmásíthatatlannul nem egyéb, mint azoknak függése, a kiknek nincs birtokuk, azoktól, a kiknek birtokuk van. Ez az a két nagy osztály, melyek szükségkép megvannak az emberek közösségében, s melyeknek létezését sem a történelem, sem az elmélet nem volt képes megszüntetni.

Csak ezen az alapon nyernek formát az előbbi tételek. A birtokosok s birtoktalanok nagy tömege, nem két rendezetlen része a közösségnek. Mind a kettő ismét egy önálló organismust képez. Az, a mit birtoknak nevezünk, nem tagolatlan tömeg. Az anyag, a birtok különböző. Három nagy osztályt különböztetünk meg: a földbirtokot, a pénzirtokot, az industriális birtokot. Mindenik osztálynak ismét különböző fajtái vannak. A birtok határozza meg az ember élete feladatát, s ennél fogva egyéniségét is, s így a birtok különböző nemei a birtokosoknál a birtok természete szerint, sajátzerű egyéniséget s életrendet fognak előidézni. S minthogy továbbá a birtok minden nemének közös mértéke az érték, ebből az következik, hogy a birtokok, s következőleg a birtokosok rendjét egymás között az érték mértéke határozza meg, melylyel minden birtok bír. A birtokosok osztályában tehát a birtok neme az egyes ember egyéni életkörét, a birtok mértéke a birtokosok rendjét egymás között határozza meg. Ezt mindenki nagyon könnyen megfigyelheti az életben. Mennyire különböző az egyéniség, életmód, befolyás, társadalmi állás a birtok neme és nagysága szerint. Mennyire különböznek egymástól a földbirtokosok: a paraszt, a közép- és nagybirtokos, az ipar körében a műhelyben dolgozó kézműves, s a nagy gyárakkal bíró nagy-iparos, a kereskedelem terén a szatócs s a nagykereskedő, a megtakarított filléreit takarékpénztárba tevő s a nagy tőkepénzes között!*)

Épúgy megszámlálhatatlanok a munka különféle nemei, s a munka a birtoknál is nagyobb mértékben veti magának alá a szabad személyiséget. A munka neme itt is feltétele a személyi fejlődés formájának. Azonban a munka rendjét nem a munka mértéke, hanem egészen más határozza meg.

A munkában két momentum rejlik: az ember anyagi és

*) E különbségeket szellemesen tárgyalja Richl *Die bürgerliche Gesellschaft* című munkájában.

szellemi tevékenysége. A mint az egyikre a másik a túlnyomó, szabad és gépszerű munkát különböztetünk meg, amaz nemesebb és jövedelmezőbb, emez alacsonyabb és kevésbé jövedelmező. A munka természete a tisztán gépszerű munkát a szelleminek rendeli alá; a munka vezetése pedig ismét önálló feladat, mely szükségkép magasabban áll a gépszerű munkánál. Így azok osztályában, kiknek nem levén birtokuk, a munkára vannak utalva, a munka által a személyiség oly rendje keletkezik, mely nem kevésbé nagy és fontos a birtokosokénál.

S itt a viszonyok egészen új sora keletkezik, melyek nemesak a birtokosok s birtoktalanok két osztályának, hanem magának e két osztálynak egybefüggését s egymásra hatását eleven mozgásban mutatják, s folyvást új viszonyokat teremtenek. A legfontosabb közöttük az, hogy a munka bizonyos nemei a birtok bizonyos nemeihez tartoznak. A munka függése tehát az anyagtól concret alakjában a munkás függése az egyes birtokostól; az utóbbi mintegy magába veszi föl a munkás személyiségét, s ámbár uralkodik fölötte, mégis a szükséglet köti össze a függővel; a kezdetben pusztán külső viszony bensővé válik, s új nevek, tények és fogalmak keletkeznek az emberek közösségében. E viszony a földbirtok körében az úr és a szolgál, s a cseléd között, melyet ily alakban csak a földbirtok tesz lehetségessé. Másként van ez az ipar, másként a kereskedelem terén, hol a viszony a munkás, a tanuló, a segéd s a munkaadó között a foglalkozás saját-sága szerint sajátyszerű.

Az együttélés e különféle formáiban valósul meg s látható a birtoktalanok függése a birtokosoktól. Ez a függés való alakja, teste, s ez az a tér, melyen e függés lényege iránt meg kell kezdeni a kutatásokat, s melyen az emberi közösség életének mozgalmi végbemennek. E közösség organismusa, logikai követelményből csak ez által válik ténynyé.

S ez az a pont, a hol az eddig előadott elméleti tételek a mindennapi életjelenségek által igazolhatók. A ki megakarja érteni, csak nézzen figyelemmel maga körül, habár a legszűkebb körben is. A ki ezt teszi, azt fogja találni, hogy a rend, mely őt körülveszi, nem más, mint az előadott, hogy e rendben neki is meghatározott helye van; itt láthatja mindenki a hozzá legközelebb állókon, hogy az életfeladat alkotja az

egyéniiséget, hogy a kinek semmiye sincs, attól függ, a kinek van, s hogy ez a függés jellemzőleg különböző a birtok neme szerint. Erendből azonban még egy momentum hiányzik. Az a kérdés merül fel, vajon, ha már az elfoglalt állás a személyiség egész külső életén uralkodik, legalább az állás megválasztása nem szabad-e? S ha e szervezet szilárd, s az emberi önkény által meg nem változtatható, mert a birtok és a munka elemeiből alakult, mely természeténél s terjedelménél fogva túlmegy az egyes szűk körén, nem képes-e az egyes ember e szervezetben oda állni, hova kedve és egyéni hajlamai vonzzák?

Nem. E szervezetben van még egy másik hatalom, melynek hivatását és jelentőségét eddig majdnem kizárólag a morál és a jog körében keresték: a család. A család az a hatalom, mely az emberi közösségben nemcsak az egyes embert, hanem egész nemzedékeket lánczol a már elfoglalt álláshoz.

A család neveli a gyermeket. S minthogy a család állása a család fejének állásától függ, amaz azt a nevelést adja a gyermeknek, mely a családfő állásánál fogva lehetséges. Egy bizonyos hely elérésének feltételeit az emberi közösség organismusában az egyesnek a családtól kell kapnia. Természetes tehát, hogy a család gyermekeinek e föltételek csak oly mértékét s nemeit adhatja, melyekkel maga bír. Így a család helyzete tovább ér, messzebbre hat a családfő életénél; még utódai jövője felett is uralkodik s ámbár egyes kivételek fordulhatnak elő, mégis szabály az, hogy a család helyzete és sorsa döntő mindazokra a családokra nézve, melyek belőle származnak. Az élet ezt bizonyítja. A földművelők gyermekei szintén földművelőkké, az iparosok gyermekei iparosokká, a munkások gyermekei munkásokká lesznek, de sőt ugyanabban a szakban is dolgoznak, melyben atyjok dolgozott. Csak a kitünőbbek s szerencsésebbek mennek át egy másik osztályba; de a kiváló tehetség ép oly ritka, mint a kiváló szerencse.

Ily módon a javak életének szervezete, az emberek és tevékenységük szervezetévé, ez pedig a család által a nemzedékek állandó és tartós rendjévé lesz. *Az emberi élet organicus egysége, mely a javak felosztásán alapszik, melyet a munka organismusa szabályoz, a szükségletek rendszere mozgat s a család bizonyos nemzedékekhez tartósan köt: a társadalom.*

II.

Az emberek közössége tehát, mely nélkül az ember rendeltetését el nem érheti, az élet önálló, az egyestől független formája. Feltétele a személyiségnek, személyekből álló, maga is önálló élettel bíró személyiség. S nem is jöhet kérdés alá, hogy élete van, valamint az sem, hogy élete nagy ellenállhatatlan erővel nyúl bele az egyéni élet körébe. Mindenki tapasztalhatja, hogy e közösség nemcsak körülveszi's tartja, hanem hogy magával ragadja mozgása — s megakasztja nyugalma pillanataiban. Nincs az az ember, legyen még oly hatalmas, vagy még oly közönyös, a ki a közösség élete hullámvásáinak ellenállhatott, hatásuk alól magát elvonhatta volna. A közösség élete világossága, levegője és talaja az egyes életének. Mint minden igazán nagy és általános hatalom hallgatagon jelen van minden ponton s ellenállhatatlan ép azért, mert majd minden emberi cél elérésének föltétele.

Ép azért évezredek óta foglalkozik az emberi gondolat ez élet tartalmával és lefolyásával, abban a meggyőződésben, hogy ennek az életnek ép úgy meg vannak a maga törvényei, mint mindennek ezen a világon.

Minden, a mint az ki van mutatva, a személyi és természeti elem küzdelméből áll. Az ember alávetni törekszik a természetet, ez folyton ki akarja magát vonni uralma alól. Ez a két momentum tölti be az egyes ember életét; s ennél fogva ennek a két momentumnak kell szerepelnie az emberi közösség életében is. De az utóbbiban más formában.

Az emberek közösségében a személyi, az öntudatos, az önelhatározó tényező az állam, a közakarat e személyi organismusa. A személytelen, a természeti, az a mi organismusát s mozgását nem a közakarattól nyeri s az emberi közösség általános és szilárd rendjét a természeti életelek alapjára állítja: a társadalom. Az állam és a társadalom tehát az emberi életnek nemcsak két különböző alakja, hanem minden emberi közösség életeleme. S minthogy az élet lényege a folytonos küzdelem a személyi és természeti elem között, következik, hogy az emberi közösség életének tartalma szükségképp *folytonos küzdelem az állam és a társadalom között*. Ez az ellen-

tét tölti be a népek beltörténetét, ezt találjuk fel mindig új formában, de a régi erővel a közélet legkisebb és legnagyobb mozgalmaiban, ez az a szempont, mely nélkül a népelet ellentéteit és mozgalmait nem lehet megérteni s megmagyarázni.

Azonban nem elég azt mondani, hogy az állam a személyi, a társadalom a természeti elem az emberi közösségben. Mindakettő él s valami határozottat akar, mindakettőnek saját alapelve van. Az a kérdés tehát mi az állam és társadalom alapelve?

Az állam testét az egyes emberek alkotják, a kiket közös öntudattal s cselekvéssel bíró egységgé foglal egybe. Elvitázhatatlan tény azonban, hogy az egyes emberek a fejlődés különböző fokán állanak. Minthogy pedig az állam személyisége ezekből az egyesekből áll, következik, hogy a fejlődés foka, melyen az egyesek állanak fejlődési foka magának az államnak. Az alkalmazás nem nehéz. Minél több művelt polgára van az államnak, annál műveltebb az állam; minél gazdagabbak, minél erőteljesebbek polgárai, annál gazdagabb és erőteljesebb ő maga. Ha pedig az állam polgárai szellemi és anyagi javaik tekintetében hanyatlanak, hanyatlik az állam is. Minél kevesebbre képesek polgárai, annál kevesebbre képes az állam; minél jobban haladnak, annál jobban halad ő is. *Az államban lakó egyesek fejlődésének mértéke tehát mértéke magának az állam fejlődésének.*

De az állam a legmagasabb személyiség, mely a legnagyobb fejlődésre van hivatva s erre nagy erejével a legnagyobb képességgel is bír. Hogy az állam saját életének legmagasabb kifejlődését elérje, legfőbb hatalmával valamennyi egyesnek fejlődését, haladását, gazdagságát, erejét és értelmiségét kell előmozdítania; mert midőn valamennyiről gondoskodik, magáról gondoskodik; sőt, minthogy az állam az egyes személyiségek egysége, nincs is más útja magasabb fejlődésének elérésére.

Ez a feladat, mely az állam fogalmából szükségképp következik s melyen nem változtathat, tevékenységének szükségképi célja; ez a feladat az állam alapelve.

S mily úton valósítja meg az állam a valójában rejlő alapelve?

Az állam, mint önálló személyiség, organismus, mely részekből áll, melyeknek szintén meg van saját életök. Az

állam akarata a tanácskozás útján képződik határozattá; akaratának végrehajtására fegyveres hatalma az erő, melylyel az egyesek akaratát engedelmességre kényszeríti.

Minthogy az állam a személyi élet legmagasabb formája, természetes, hogy az egyesek részvéte az állam akaratának alkotásában, fensőbb, szabadabb elemet visz az egyesek életébe, melyet ezek magoktól sohasem érhetnének el. Az állam polgárainak eleven közreműködése a törvényhozás munkájában az embert az egyéni lét korlátolt köre fölé emeli; ez a személyes méltóság és erő kifejlődésének feltétele.

Iha tehát az állam, lényegénél fogva az egyesek legteljesebb kifejlődését akarja, mindenekelőtt polgárainak részvétét a törvényhozásban, vagyis saját organismusa szellemi életének teljes azonosságát minden egyessel, kell elérnie. Ezt tennie kell önmagáért, mert az emberek összességének belátása nagyobb az egyes emberénél; tennie kell az egyesért, mert a valódi emelkedés, csak valami magasabban való részvét által lehetséges; tennie kell saját elvéért, mert az egyes teljesebb fejlődése saját fejlődésének feltétele.

Az az organismus, melyben az egyesek részt vesznek az államakarat alkotásában, az állam alkotmánya. Az egyes joga részt venni e tevékenységben, az állami szabadság. Az állam alapelve tehát megvalósítása első feltételeként, alkotmányt követel valamennyinek s szabadságot az egyesnek.

De az állam akarata nem lehet el tárgy nélkül. A mint a tárgyra hat, cselekvéssé válik. Az állam tevékenysége, melyet az állam közegei fogatosítanak s mely az állam külső életét képezi, az állam kormányzata. Minden államnak, bármily fokán álljon a fejlődésnek, van kormányzata.

Az állam alapelve tehát, az egyesek emelése s fejlődésük előmozdítása, adja meg az állam kormányzatának a tulajdonképi fensőbb feladatot. Iha az állam eszméjének meg akar felelni, szükségkép elő kell mozdítania az egyesek fejlődését egész erejével, minden rendelkezésére álló eszközzel. Az állam kormányzata tehát akkor érne el legtisztább, legideálisabb alakját, ha egyedüli céljául valamennyi állampolgár jólétét s fejlődését tűzné ki. A kormányzat annál rosszabb, mennél nagyobb azoknak a száma és nyomora, a kiket elhanyagol; annál tökéletesebb, mennél nagyobb mértékben képes az egyéni fejlődés feltételeit létesíteni.

Ez az állam alapelvének kettős tartalma s ezen az alapon nem nehéz az állam tökéletes, harmonicus eszméjét kifejezni. Nem nehéz egy abszolút alkotmányformát s az igazi kormányzat feladatát ideálul felállítani, s mégis mért nem sikerül az államnak ezt az ideált elérni? Mi ragadja magával gyakran egészen ellenkező irányban s tartja vissza, midőn haladnia kellene?

Ha ez történik, világos hogy nem történhetik általa, mert nem tehet olyat, a mi természetével egyenesen ellenkezik. Magában hord tehát valamit, a mi más mint ő maga s a mi vele ellenkezik. Ez a más valami a társadalom.

Más e tehát a társadalom alapelve mint az államé s mi az?

A legnagyobb elmék évszázadok óta keresik az állam elvét, de nem is gondoltak a társadalom alapelvére. Pedig a társadalomnak is meg van a maga alapelve, mely mozgatja s csak az által válik a társadalom fogalma elevenné és valósággá.

A társadalom is az egyes személyiség szükségletéből veszi eredetét; ő is az ember rendeltetését, a teljes és harmonicus emberi fejlődést szolgálja. *De míg az állam e célra az egyeseket személyi egységgé foglalja össze, addig a társadalom az egyest az egyesnek rendeli alá.*

Az államban az egység, a társadalomban az egyes viszonya a másik egyeshez, a fejlődés alapja.

De minthogy az ember egyéni erejével csak keveset tehet céljai elérésére, mások erejét kell megszereznie s saját céljaira fordítania. Világos, hogy minden ember annál gazdagabb és hatalmasabb, minél többen szolgálnak neki s minél több erő áll rendelkezésére. Az uralom és az élvezet feltétele ez, mely után mindenki sóvárog és törekszik, mely nélkül az élet üres és céltalan, mely nélkül nincs emelkedés és harmonicus emberi fejlődés.

Az emberi fejlődés tehát szükségkép követeli, hogy egyik szolgáljon a másiknak s minél többen szolgálnak valakinek, minél többeket használhat saját céljai elérésére, annál hatalmasabb, függetlenebb, annál több feltételével bír a teljes és harmonicus fejlődésnek. A személyiség valójában rejlik tehát a törekvés, hogy másokat saját céljai elérésére használjon s magának alá vessen.

E szolgálat alapja a függés. A függés, az alárendeltség azoknak az eszközöknek a birtokán alapszik, melyekkel valaki másokat alárendelhet magának. S minthogy a függő, szolgáló emberek megsokszorozzák az úr akaratát és erejét s ez az emberi rendeltetés elérésének föltétele, az egyesek fő életfeladata azoknak az eszközöknek megszerzése, melyek által másokat függővé lehet tenni.

A kereset, a birtok és a függés így emelkednek valódi jelentőségre. Nem csak tények, hanem az emberi fejlődés elemei; a társadalom nemcsak a személyiségek szervezete, hanem kifejezése az emberek fejlődése különböző fokainak. Csak most világos, hogy a társadalom szervezete szükség-szerű s hogy miért keres mindenki, fáradszatótlan tevékenységgel magasabb helyet a társadalomban: ez a látszólag külső állás reá nézve a nagyobb függetlenség, uralom és tőkély magasabb foka.

A társadalomban tehát az a tevékenység, melylyel saját függetlenségének s mások függésének eszközeit szerezhetni meg, uralkodik az egyesek élete fölött. Ez a társadalom mozgató ereje. Ezt az emberi külső tevékenység felett uralkodó, mindenütt, minden egyesben élő, az egész társadalmi állást feltételező öntudatot nevezzük érdeknek. Az érdek, mint központja az egyes törekvéseinek és tevékenységének a többiekkel szemben, mint mozgató ereje a társadalom életének, *a társadalom alapelve*. S valamint az állam alapelve az alkotmányban és kormányzatban rendszerré fejlődik, úgy az érdek fogalmának is meg van a maga rendszere.

Azoknak az érdeke, a kiktől a birtok alapján mások függnek, egyenes ellentétben áll a függők érdekével. Az előbbi osztály a függést öregbíteni és megerősíteni, ez utóbbi megszüntetni akarja. Ez minden kor társadalmának általános jellege. Alakját a föltételektől nyeri, melyek a birtok felosztását s ezzel a függés viszonyát szabályozzák. A hol a birtok földbirtok, ott a birtokosok érdeke azt hozza magával, hogy a birtok ne legyen felosztható s elidegeníthető, míg a birtoktalanok a felosztást s a szerzés lehetőségét követelik. A tőke-birtokosok s azok között, kiknek tőkéjük nincs, a munkaadó iparvállalat s a munkások között az érdeknek ép oly nagyszerű, messze kiható ellentétei vannak meg. Hol a birtok mind a három formája egymás mellett áll fenn, ott a birtok

egyik neme a másikkal áll szemben; a földbirtokos nem akar függni a tőkepénzestől s viszont. Ugyanabban a birtoknemben a nagy-birtokos érdeke összeütközésben van a kisbirtokoséval, s minél jobban hatja át egyik tényező a másikat, annál különfélebb s bonyolódottabb érdekek keletkeznek s annál nehezebb őket egy szóval megnevezni. Az érdekek e rendszere azonban alkalmas arra, hogy világos és rendszeres ismeret tárgyát képezze; s ez a társadalom fogalmára alapított s alapelvéből kifejtett ismeret a társadalom tudományának első része, alapja annak a tudománynak, mely hivatva van az úgynevezett államtudományok összes ágait magába fölvenni.

Az állam elve az egyesek *főlemelése* a szabadság és fejlődés legmagasabb fokára. A társadalom elve az egyes *alávetése* az egyes alá, mert az egyik függetlensége és fejlődése, a mások függésén és alárendeltségén alapszik.

Ebből határozottan az következik, *hogy az állam elve a társadalom elvével egyenes ellentétben áll.* S ez az ellentét nemcsak bizonyos helyen és időben, hanem mindig és mindenütt meg van s magyarázata és kulcsa mindazoknak a jelenségeknek, melyek az emberi közösség életében előfordulnak.

Az ellentét az állam és a társadalom között nem egyszerű negatívója az egyiknek a másik által. Ez csak akkor volna lehetséges, ha absolute különböző alapon állva, az emberi közösségben absolut ellenséges állást foglalnának el egymás irányában.

Ez azonban nincs így. Sőt ellenkezőleg, ki van mutatva, hogy mind a kettő a személyiség közös forrásából ered. Egy-máshoz tartoznak tehát s habár hatásuk ellentétes, mégis egy magasabb egység szabályozza a két tényezőt s küzdelmök határozott, felismerhető törvények által szabályozott mozgás lesz.

Mínthogy pedig az állam és a társadalom ellentéte és küzdelme az emberi közösség életét képezi, a törvények, melyeket e mozgásban fölfedezünk, törvényei lesznek általában az emberi közösségnek is. — Meg fogják magyarázni a multat s uralkodni fognak a jövőn. Ez lesz az alapforma, mely szerint az emberiség mozgását irányozni fogja.

III.

Az emberek közösségében az állam és a társadalom küzdelemben áll egymással s így az egyik szükségkép alávetni törekszik a másikat. E törekvés mindakettőnek lényegében fekszik.

Az állam tiszta fogalma, az egyes személyiségeket minden megkülönböztetés nélkül foglalja magában s itt az egyes az állammal szemben, egyformán egyenlő és szabad.

De az állam polgárainak összesége ép azokból a személyiségekből áll, melyek a társadalom organismusát alkotják. A társadalom azonban, úgy a mint van, azt mutatja, hogy az államban lakó egyesek nem egyenlők, hogy általános és megváltozhatatlan állapot az, hogy van egy uralkodó s egy függő, alávetett osztály.

Így minden államban szükségkép meg van az ellentét az állam és a társadalom elve között, mert minden állam magában hordja a társadalmat. Minden állam élete ez ellentét megvalósulása; minden állam érzi hatását, minden államnak meg kell vele küzdenie.

Az előadottak szerint, az állam gazdagsága, hatalma és jóléte polgárainak gyarapodásától függ, s így a társadalomban az uralkodó gazdag és hatalmas osztály helyzete összhangzásban van az állam eszméjével. Az államnak óhajtania kell, hogy ez az osztály létezzék, mert a személyiség külső életének ideálja legalább ebben van megvalósítva.

De a függő osztály helyzete azért határozott ellenmondásban van az állam eszméjével. Az állam életének teljes kifejlődése lehetetlen, ha milliók nem fejthetik ki tehetségüket, s eltörpülve, elsatnyulva, nem érhetik el rendeltetésüket. Az államnak ezt az osztályt meg kell szüntetni, mert nem a társadalomnak magának, hanem e függő, szolga-osztálynak létezése van ellenmondásban az állam eszméjével.

Az állam, ez az élő, feladatának tudatával bíró személyiség képes e nagy ellenmondás megszüntetésére. S az esz köz, melylyel e feladatot megoldhatja, az állam elvénél fogva, nagyon egyszerű. Az állam elvének megvalósítása az alkotmány és kormányzat eszközeivel történik; az állam tehát az

alkotmányban a közjogi egyenlőséget fogja főelvül felállítani. a kormányzatban pedig az alsó néposztályok emelését fogja tevékenysége főfeladatává kitűzni.

De minthogy a fennálló társadalmi rend a függés fenntartásán alapszik, minden rendszabály, mely e célok bármelyikének elérésére törekszik, általában a fennálló társadalmi rend, különösen pedig az uralkodó osztály társadalmi állása ellen van irányozva. Az állam tehát az uralkodó osztálylyal lép a legélesebb ellentétbe s ez az állam és a társadalom eszméje közötti ellenmondás concret alakja.

Az uralkodó osztály van fenyegetve az állam által, midőn az állam kényszeríteni akarja, hogy az eddigi viszonyból eredő uralomtól és élvezettől megfosztassék, ő van fenyegetve az alsó néposztályok emelése által, midőn mint gazdagabbnak e törekvés anyagi eszközeit kell szolgáltatnia. Ez az osztály természeténél fogva ellenese a tiszta állameszmének, a mint ezt a történelem ezer példával bizonyítja.

Mi e sajátoszerű ellentét következménye? Az, hogy az uralkodó osztály, minthogy az állam eszméje természetét meg nem változtathatja, az állam hatalmát meg nem semmisítheti s neki ellen nem állhat, e szükségszerű következmények elkerülése végett arra törekszik, hogy a mennyire csak lehet, kizárólag magához ragadja az állam hatalmát. Ez az első törvénye az állam és a társadalom küzdelmének.

S ha az uralkodó osztálynak saját érdeke érvényesítésére, szükségkép az állam hatalmát kell kezére kerítenie, az a kérdés, van-e az államnak annyi hatalma, hogy megvédje magát ez osztály ereje ellen, s ha nincs, mikép jut ez az osztály az államhatalom birtokába?

Az állam mindenk előtt tiszta fogalom, abstract lét. Az államnak nincs saját teste, nincs semmije, a mi csak ő maga, lételének önmaga által alkotott kifejezése volna. Mindenki érzi az állam, a legfőbb általános érdekek organumának szükségét; mindenki érzi szükségét egy legfőbb hatalomnak, egy legfőbb akaratnak és cselekvésnek. De hogy az állam ezt megvalósíthassa, a létező embereket kell igénybe vennie. Az állam csak a létező emberek közvetítésével akarhat és cselekedhetik.

Ezek a létező emberek pedig a társadalomban élnek, s a társadalom uralkodik helyzetük felett. Midőn tehát az állam

akaratának meghatározását s végrehajtását ezekre az emberekre kell bízni, ezek a társadalmi életet s törekvéseit szükségkép beleviszik az állam életébe is. S így történik, hogy az állam eszméje a valóságos államban azért nem jelenik meg tisztán, mert a társadalmielemek az állam életét saját törekvéseikkel és érdekeikkel hatják át.

Ha tehát az államhatalom szükségkép azoknak az embereknek a kezében van, a kik a létező társadalomhoz tartoznak, magától következik a felelet arra a kérdésre, vajon az államnak meg van-e az az ereje, hogy az uralkodó társadalmi osztályok befolyásának ellenállhasson. Minthogy az állam s minden functiója, oly személyiségek által van képviselve, a kiknek már társadalmi állásuk van, s az államtól függetlenül, vagy az uralkodó vagy az alárendelt osztályhoz tartoznak, ebből az következik, hogy az állam képtelen állást foglalni a társadalmon kívül, s képtelen magát elvonni a társadalmi elemek befolyása alól. Fogalmánál fogva uralkodó, de tényleg ő az engedelmeskedő, s természetesen annál határozottabb s egyoldalúbb alárendeltségbe jut, minél határozottabban s élesebben van az egyik osztály uralma a másik felett kifejlődve. Az állam nem képes egyedül folytatni a küzdelmet a társadalommal; nem képes megváltoztatni a társadalmat. A szabadság fejlődése és hanyatlása nem az állam, hanem a társadalom körében megy véghe. A társadalom a szabadság és szolgaság igazi forrása.

Midőn a hatalmas társadalmi osztály az államhatalmat magához ragadja, ezt úgy kell tennie, hogy az alkotmányban és kormányzatban szervezi és biztosítja uralmát az állam fölött.

Az alkotmány az állam akaratának organismusa, a forma, melyben az egységes állam akarat alakul. Ha tehát a társadalom, az államakaratát magának alá akarja vetni, akkor vagy úgy kell szerveznie a törvényhozást, hogy a függő osztályoknak ne lehessen benne része, vagy úgy hogy az uralkodó néposztály tulsúlya biztosítva legyen.

S ez úgy történik, hogy nem a tiszta, a társadalmi különbségen kívül gondolt személyiség van a törvényhozásban való részvételre jogosítva, hanem a részvétel oly feltételekhez van kötve, melyeknek teljesítése csak a magasabb osztályoknak áll hatalmában.

A legegyszerűbb s legérthetőbb, s az alkotmányok jellegét legjobban kifejező kellék a birtok s a forma, melyben ez megjelenik, a census. Minden alkotmány a censussal kezd s arra tér vissza, minél tisztában lép elő az alkotmány társadalmi jellege. Az államéletnek az a fejlődése, mely a birtok bizonyos nemét és mértékét a törvényhozásban való részvétel feltételévé teszi, az államalkotmány története; a gazdasági és társadalmi fejlődés, s a birtok különfélesége alapja az alkotmányok különféleségének is. De itt is az a tétel fog állani, hogy ha egy adott társadalomban a birtok egy bizonyos neme és mértéke választja el az uralkodó osztályt az alárendelttől, a birtok nem bizonyos tetszés szerint megállapított neme és mennyisége fog a törvényhozásban való részvételre jogosítani, hanem a birtoknak csak az a neme és mennyisége, melyen a birtokos osztály uralma alapszik.

Az államélet másik nagy ága a kormányzat. Az állam általános és állandó functióit a kormányzat teljesíti. E functiókat a kormányzat állandó organumok által hajtja végre. Ezek az állam nevében cselekszenek, s egyes cselekvényeik az állam egész hatalmát és tekintélyét képviselik. Az állam nagy hatalma, mely a kormányzat, az állam tevékenysége terén nyilvánul, e közegek kezében van s ők döntenek esetről-esetről a törvény alkalmazása, az állampolgárok szabadsága és jogai felett.

Az állam e közege, a hivatal; az állam kormányzata hivatalok által történik. Ha tehát az uralkodó osztály az állam hatalmát magához akarja ragadni, a második lépés az: hogy a hivatalokat kerítse kezére.

S ez megis történik és pedig oly módon, hogy a hivatal elnyerése oly feltételekhez van kötve, melyeknek csak az uralkodó osztály tagjai felelhetnek meg, s hogy a fölött, vajon e feltételek megvannak-e, az uralkodó osztály határoz.

Igy az uralkodó osztály urává lesz az állam kormányzatának is. Az állam közegeinek tevékenysége, vagy is a kormányzat elveszti a képességet, hogy a társadalom hatalmának befolyása ellen megvédje az állam eszméjét. Engedelmeskedik az alkotmány értelmében az uralkodó osztály kezében levő törvényhozásnak s szolgálja hatalmának és érdekeinek, s meg van valósítva az a cél, hogy az államhatalom nem az egész

társadalomnak, nem is a népnek, hanem az uralkodó osztálynak jut birtokába.

De a fejlődés e ponton még nem áll meg. Az uralkodó osztálynak ez csak negatív jellegű törekvése volt, a mennyiben az alárendelt osztályokat az államhatalomból kizárta. De az állam hatalma többre is képes. Nemcsak kárt háríthat el, hanem pozitív hasznót is hozhat. A mint tehát az uralkodó osztály az államhatalom birtokába jut, tovább megy, s az állam hatalmát saját pozitív érdekében használja fel.

Egyik néposztály függése a másiktól, a birtokon alapszik. De minden birtok szerzett, s így más által is megszerzhető. Ha tehát a birtok szerzése a függő osztálynak is nyitva áll, ez által az uralkodó osztály léte s uralma az államhatalom felett van veszélyeztetve. Az adott társadalmi rend tehát csak úgy biztosítható, ha a birtok a birtoktalanok szerzése ellen biztosítatik. Ez csak akként történhetik, hogy e birtok a szerzéstől elvonatik. A társadalmi elemek uralma a magánjog terén érvényesül, s a birtok legkönnyebben fenntartható formájára, a földbirtokra nézve kimondatik, hogy elidegeníthetetlen és feloszthatatlan, vagy az elidegenítés, vagy örökösödés csak az uralkodó osztályra van szorítva. A nemesi birtok csak nemes, a polgári csak polgár által szerezhető meg.

De a birtok jelentékeny része nem oly természetű, hogy megszerzése lehetőségét ki lehetne zárni. Ilyen a sok vállalatba fektetett tőkebirtok. A tőkét a munka szerzi, s minden munka a tőkebirtok szerzésére törekszik. Itt tehát a legegyszerűbb eszköz, a munka, a kereset megszorítása, az által, hogy az alárendelt osztály belőle törvény által záratik ki. Így keletkeznek a czéhek, szabadalmak és monopoliumok. De a hol a kereset szabadsága ezeket megszünteti, más áll be. Ismert gazdasági elv, hogy a munkából tőke csak a nyereség által képződhetik. Erre a nyereségre a tőkének szüksége van, hogy uralmát a munka felett fenntarthassa; de erre törekszik a munkás is, hogy leronthassa a válaszfalat, mely közötté, s a birtok között fennáll. Ezen a ponton az állam kormányzata belenyúl a társadalom gazdasági életébe, hogy a társadalom fennálló rendjét fenntartsa. A munkást a munkaadó ellenőrködése alá veti s minden kísérletet, a munkaszünetelés által a nyereségből nagyobb részt kierőszakolni, jogtalanságnak nyil-

vánít. Ez a munka rendészete, mely nem kevésbé fontos a czéhek és egyedáruságok jogánál.

E viszonyokban mutatkozik a hatalmas társadalmi osztályok uralma az államhatalom felett. Így keletkezik az, a mit társadalmi jognak nevezünk. A társadalom lényegéből s szükségletéből keletkezik s a társadalomra hat vissza, állandóvá teszi az uralkodó és alávetett osztályok viszonyát, a mennyiben az átmenetelt, az egyikből a másikba lehetetlenné teszi. A társadalmi jog rendszere tehát fokmérője az uralkodó osztály uralmának az államhatalom felett, s korunk egyik fontos szükséglete, hogy e társadalmi jogot rendszeres önállóságában ismerjük meg.

Midőn az osztály uralma ily módon biztosítva van, a család befolyása egy új fogalmat s új jogot teremt. A családok utódaikra ruházzák a társadalmi állást; minden társadalomban a születés a tény, mely a család tagjait az osztályhoz köti. Az uralkodó osztály törekvése tehát e tényből jogot csinálni, s az egyest, nem tekintve az anyagi feltételeket, egyedül a születés által az osztályhoz kötni. Az által, hogy e jogot az állam elismeri, az osztályból *rend* lesz, s a rend joga tekintet nélkül más társadalmi föltételekre, a személyt csupán a születés alapján bizonyos előjogokban vagy hátrányokban részesíti, melyekből mások szintén születésök által vannak kizárva. A társadalmi jog legmagasabb fejlődési foka a *rendi jog*. E jog az egyes törekvéseinek és tevékenységének abszolút határt szab; az egyes és a magasabb osztály között az államhatalom áll, mely megakadályozza abban, hogy ebbe átmenjen; a rendi jog a társadalom merev rendjét, a magasabb osztály uralmát az alsóbb felett, az államhatalom befolyásával biztosítja, s a társadalom természetes törekvése célzt ért, s magához ragadta az államhatalmat, hogy ez ne szüntethesse meg az alsó néposztályok társadalmi függését.

De a magasabb társadalmi osztály uralma itt még nem éri el tetőpontját. A rendi jog, mely az állam akaratán alapszik, még sines annyira biztosítva, hogy megváltoztatása gondolható ne volna. Ha a hatalmas társadalmi osztály uralmát minden emberi akarat ellen akarja biztosítani, oly tényezőre kell azt visszavezetni, mely minden emberi akarat felett áll. Az állam szent, isteni intézmény, s a társadalom meghajol előtte. De minthogy az uralkodó társadalmi osztály tartja

kezében az állam hatalmát, az állam szentségét, sérthetetlen-ségét s isteni jellegét magának is követeli; a fennálló állam-formát isteni jognak nyilvánítja, s minthogy ez az államforma az uralkodó osztály társadalmi állásának kifejezése, az osztályok közötti különbség az emberi élet isteni rendjévé lesz. Ebben a formában az osztály-uralom sokkal nagyobb, mint a rendi jog alapján; itt ez uralom isteni jogon alapszik, minden kísérlet, változtatni a társadalom rendjén, bűn az istenség ellen. Itt megszűnik a jogon alapuló rend fogalma; a társadalmi különbségek, melyek az istenség nevében s jogán állanak fenn, magok is szentek, s e szent osztályok a kasztok. A kasztok s a kasztrendszer a társadalom végső és abszolút uralmát jelentik az állam felett; a kasztállam abszolút azonosítása a társadalmi különbségeknek nem csupán az állam hatalmával és jogával, hanem magával az állam eszméjével, s ez az állapot, az *abszolút társadalom*.

A hatalmas társadalmi osztályok uralmának e formái mind előfordulnak a történelemben, de sőt ma is fennállanak egymás mellett, nem véletlenül, hanem a társadalom természetéből folyó törvényeknél fogva. E formák szükségkép fejlődnek egymásból, s e fejlődést az egyes ember nem képes feltartóztatni, megváltoztatni ha még oly hatalmas is. A társadalom, melynek az egyes csak eltűnő atomja, mozgásában magával ragadja, hajtja s eltiporja az egyest. Milliók sorsát már születésük percében dönti el a társadalom, s vezeti fejlődésüket oly irányban, melyet e milliók öntudatlanul követnek, vezeti küzdelmekbe, nélkülözésekbe, szenvedésekbe és élvezetekbe, melyektől öntudatlanul szabadulni vagy fenntartani igyekeznek. Ez a mozgalom a társadalom életében oly gazdag tanulságos kép, melyhez hasonló nincs a népek életében. Itt nyilvánulnak a népek beléletének leghatalmasabb jelenségei, s e jelenségek megszámlálhatatlan sokféleségében egy hatalmas törvény uralkodik: *hogy a társadalmon belül a fejlődés a szabadságtalanság felé történik*, vagy más szavakkal, a társadalmi törekvések szükségkép a szabadságtalanságot idézik elő az államban.

Alig van fogalom, melyen oly homály uralkodott volna, mint a szabadság és szabadságtalanság fogalmán. Ennek oka az, hogy nem keresték azt, a miből a szabadságtalanság eredt. Mert nem lehet felfogni oly dolgot, melynek mélyebb okait nem

ismerjük. Ezeket az okokat pedig ha keresték volna sem találhatták volna meg, mert nem ismertek a társadalom fogalmát.

Az állam eszméje, alapelve a szabadság. Nincs oly pont a tiszta állameszmében, melyből a szabadságtalanság keletkezhetnék. Nagy félreértés a szabadság hiánya miatt az államot vádolni; az állam magában az erkölcsi eszme, a személyi szabadság megvalósulása.

De a mint ez az állam érintkezik a társadalommal, s ez hatalmába keríti az állam hatalmát, egészen új viszony keletkezik. A társadalom életelve az érdek. Az érdek a társadalmi állás fenntartására és javítására törekszik. Minden társadalmi állás mások függésén s alárendeltségén alapszik. Az érdek tehát arra fog törekedni, hogy mások függését előidézze vagy biztosítsa s növelje. A társadalom tehát, midőn az egyik osztályt szabaddá és függetlenné teszi, függővé s szolgává teszi a másikat.

Midőn tehát a társadalom az állam hatalmát magához ragadja, az alkotmányt, s a kormányzatot saját érdekének megfelelőleg szervezi, olyasmint visz bele az államba, a mi nélküle nem volna benné. Az állam, ez új formájában olyasmint biztosít és támogat, a mi magasabb eszméjével ellenkezik. Az állam oly hatalom szolgájává lesz, mely alapelvére s céljára nézve vele ellentétben áll; így önmagával jut ellenkezésbe; akarata nem saját valódi akarata többé, jogrendszerével azt szentesítette, a mit eszméje elítél: egyik rész uralmát a másik felett, az érdek uralmát a szabad személyiség korlátlan fejlődése felett. Az állam megszűnt szabad lenni.

Ez a szabadságtalanság fogalma. A szabadság ott szűnt meg, a hol az államhatalom kényszerítve van egy bizonyos társadalmi osztálynak szolgálni. Jogi a szabadságtalanság, ha az állam a külön érdek uralmát sérthetetlen jognak nyilvánítja; politikai a szabadságtalanság, ha a társadalom egy bizonyos osztálya az államhatalom kizárólagos birtokában van.

Most már tisztán látjuk, honnan ered a szabadságtalanság. A szabadság hiányának forrása a társadalom természetéből folyó függés, s ez a függés, mely magában véve a gazdasági élet törvényei szerint természetes jelenség, szabadságtalansággá válik, a mint az állam, alkotmánya alapelveül fogadja el. Az igazi szabadság és szabadságtalanság, s az utóbbi megszüntetésére szolgáló eszközök felismerése ott kez-

dődik, a hol tudatára jutottak annak az egész közjog felett uralkodó elvnek, hogy az abszolút, tisztán elméleti alkotmány az állam tiszta fogalmából levezethető ugyan, de csak ebben bír érvénnyel, míg a *valóságos alkotmány mindig következménye és kifejezése a társadalom rendjének az államhatalom organizmusában.*

A szabadságtalanság tehát az emberi közösségben szükségyszerű és elkerülhetetlen, s valamint az állam fogalmából konstruált alkotmányban csak a szabadságnak van helye, úgy nincs valóságos alkotmány, melyben a társadalmi függés, a szabadságtalanság egyik vagy másik formában ne volna feltehető.

Ez mind nem történhetnék meg, ha a szabadságtalanságnak nem volna meg erkölcsi lehetősége az ember rendeltetésében, mert az a mi az uralkodó osztályt uralkodóvá teszi, nincs ellenmondásban a személyiség lényegével, de sőt a javak birtoka az emberre nézve az ember ideáljának megvalósulását, rendeltetésének elérését jelenti. Ez az állás, hatalom és élvezet, annak a célnak az elérése, mely minden embernek ki van tűzve, a midőn ez előnyök után törekszik, teljes összhangzásban marad az emberi természet nagy törvényével, s teljes erkölcsi jogosultsággal tűzheti ki e törekvést, s eredményének védelmét élete legfőbb feladatául. Ez a szabadság a szabadságtalanságban; ez a szabadságtalanság jogosultsága és magyarázata a szabadságra hivatott ember életében.

A gazdagokat, hatalmasokat és boldogokat gyakran vádolják keményszívűséggel, rossz néven veszik nekik, hogy birtokukat s ezen alapuló társadalmi állásukat védik, s ezt a személyiség eszméjével ellenkezőnek, a szabadság megtámadásának tekintik. Ezek nem tudják mit beszélnek. Ha az ember feladata a természet feletti uralom által szerzett javak birtokában és élvezetében fejlődni, hogy emelhető vád ez elv nevében azok ellen, a kik ezt az elvet saját személyökre nézve megvalósítják? Ha az, a mit ezek elértek, valamennyinek a célja, hogy lehet nekik szemökre vetni, hogy habár mint egyesek, de e célzt elérték? S csakis ez magyarázza meg az erőt, s a tiszta tudatot, melylyel a magasabb osztály a birtokot az alsó támadásai ellen védi. Ebben azt a tért védi, melyen nehány ember elérte azt, a mi célja valamennyinek. Lehet-e

ezen változtatni az által, ha azt mondja valaki, hogy senkinek sem szabad személyes fejlődésében oly messzire menni, mint valamennyinek kellene lenni, mert valamennyien nem jutottak annyira. Az uralkodó osztály ügyének igazságos voltát nem támogatja-e ép az az elv, melynek alapján az igazságtalanság állittatik?

De a tévedés itt is a magában igaz egyoldalú kifejtéséből származik. Bizonyára nem a magasabb állás az igazságtalanság az uralkodó osztály helyzetében. Addig míg a magasabb állás saját személyiségének érvényesítésén, saját munkáján alapszik, addig teljes összhangzásban van az emberi rendeltetéssel s a személyiség jogával. Az alsó osztály alárendeltsége és függése hiány az emberiség fejlődésében, de nem képez ellenmondást a magasabb osztály kedvező helyzetével. Az ellenmondás akkor keletkezik, mikor a magasabb osztály hatalmát arra használja fel, hogy az alsót a javak szerzéséből zárja ki, melyek által egyes tagjai az uralkodó osztályba emelkedhetnének. Csak e kizárás, a korlátozások és előjogok keletkezése s jogrendszerre fejlődése idézi elő azt a dissonantiát a közösség életében, mely a valóság s az eszme soha nem nyugvó követelményeinek ellentétéből származik. Az osztályok létezése tehát a javak természetén alapuló elkerülhetetlen tény, mely ellentétben áll ugyan az eszmével, de a munka lényegében, megoldását találja; s az igazi abszolút ellenmondás azon a ponton áll be, hol az osztályok viszonya, az uralkodó osztály kezében levő államhatalom által kiváltságok, rendek és kasztok alakjában jogilag meg van állapítva, s az államhatalom védelme alatt változhatatlanná és érinthetetlené van téve. Ezen a ponton kezdődik az igazi szabadságtalanság.

Ha ez így van, ha a szabadságtalanság a leírt módon keletkezik, ha az uralkodó osztály az állam legfőbb hatalmát, jogát és szentségét hatalmába keríti; ha hatalma van az alsó osztály gyarapodását anyagi fejlődésének jogi korlátozása által megakadályozni, hogyan lehetséges, hogy a szabadságnak még élete, mozgása s hazája is lehessen?

GRÜNWARD BÉLA.

D'ARLAY PÁL.

I.

Vége levén a tizenkét órai misének az A. . városi szent Farkas templomában, a szenthely megürült valamenynyi áhítatoskodótól, kivéve mintegy húsz nőt, a kik különböző gyóntató székek körül csoportosultak. Péntek nap s következőleg nem volt esketés. A vezeklőkké maradt a templom és az ünnepélyes csend kiválólag illett a kegyes elmélkedésekhez. Mivel azonban a vezeklők legnagyobb része vén leányokból állott, inkább szerettek suttogva fecsegni; a gyónás nekik üdítő félbeszakítása volt a héti magányos semmittevésnek, nagyra is voltak ám vele.

Az igazság érdekében meg kell vallanunk, hogy a hölgyek nem egyforma csapatokra voltak oszolva, mert a húsz közül nem kevesebb mint tizenkettő sereglett a Mouillot abbé gyóntatószéke körül. De ha önök egy futó tekintetet vetettek erre a nyájas szent atyára, a mint a segrestyéből a templomon keresztül döcögött, legott átlátták hogy neki általános kedvencznek kellett lennie. A pohos és piros abbé ezüst haja sima homlokán lebegett, koszorúzván egy arcot, a melyen szemölcsök és jóakarát egyenlően osztoztak a derűtséggel és játszi kedéllyel. A kisebb, sőt nagyobb bűnök irányában senki sem volt engedékenyebb nála. Az ő szelid dorgálása nagyobb enyhületet adott a más papok absolutiojánál; s a mi ennél is több, békétürése kimeríthetetlen vala — senkit se siettetett, hagyta gyónóit hogy a maguk módjuk szerint vallják meg bűneiket. Csak olykor biztatta egy-egy nyájas szóval, mikor valamely szokatlan hosszú szünet sejteté, hogy ilyes-

mit óhajtanának. Távol legyen tőlünk még árnyéka is annak a feltevésnek mintha Mouillot abbé csak azért ülte volna ki a hosszú gyónásokat oly lekötelezőleg, mivel ezeknek mindjárt a kezdetén szép csendesen el szokott volna szenderedni. Az abbé bement gyóntatószékébe s behúzta ajtaját, a sorban első hölgy előlépett s letérdelt az egyik oldalvást levő számolýra, a többi pedig szemeit színből imakönyvébe süté s rágyújtott a jóízű pletykálásra.

„Az az ezredes húga,“ megjegyzé az egyik vén leány.

„Ha csak felét gyónja is meg annak, a mi a lelkét nyomja, tudom várnunk kell egy órát,“ susogá a másik, s mind ketten vihogtak.

Ekkor a templom ajtaja halkán megnyílt s egy nőalak suhant a szenteltvíztartóhoz. A bejárat homályában is kivehető volt, hogy e nő öltözéke ízletesebb és gazdagabb, a kis városokban szokottnál, s arca be van fátyolozva. A gyóntató székhez közeledve, fölemelte fátylát, mire meglepetés s újságvágy moraja keletkezett a várakozók soraiban.

„Hisz ez d'Arley Pálné!“

„Oh, oh! a férje megtagadta tán az ördögöt!“

„Ugyan mi vihette rá, hogy két mérföldre jöjön gyónni? Elég jó templom van St. Riquierben is.“

„Nézze csak, hogy fel van hevülve! Azt képzelné az ember, hogy két évig tartott mézes heteire utó végre is felleg borúlt.“

„Kedves d'Arlayné nagysád, mennyire örülünk, hogy oly üde és jó színben van! Reméljük, kedves férje és gyermeke egészségesek?“

A feltűnő tisztelettel ekkép megszólított hölgy, a kinek valamenynyi vezeklő utat engedett, d'Arley Pálnak, egyik legjelesebb francia regény- és színiköltőnek volt a neje. D'Arley fényes hírnevét nagyon ifjan vívta volt ki, s minden újabb műve tetézte dicsőségét, mert keveset és nem pénzért, hanem hírért írt. Negyven éves korában, mikor — a szokásos életkoránál mintegy tíz évvel korábban — beválasztották a francia akademiába, mindenki meglepetésére nőül-vett egy húsz éves, kecses de szegény hölgyet, egy falusi nemes ember leányát, s házassága óta elvonulva élt St. Riquier melletti kisdudjóságán. D'Arley Pál annyira kiténtetett egyén volt, hogy a környék családjai megtiszteltetésnek vették, körükbe tele-

pedését, csak azt találták különösnek, hogy oly teljesen szakított a párisi társadalommal, mely őt bálványozta volt; még csodálatosabbnak találták, hogy kétkedő létére egy vallási buzgalmáról ismert családba házasodott. D'Arlay, az igazat megvallva, több volt mint kétkedő: őt Voltaire utódjának nevezték. Az atheisták támadólagos fajához tartozott, soha sem színlelt engedékenységet, mint legtöbb honfia szokta, hanem mint About Edmund, Augier Emil és Saint-Beuve, egy alkalmat sem szalasztott el, melyben gúnyorral és keserűen megvető nevetséggel ostromolhatta a katolikus egyházat. Meg is érte nagy gyönyörűségére, hogy mindegyik műve kárhoztatva lőn a pápai indexen, legutóbbi könyve pedig, melyet nősülése előtt körül-belől egy évvel adott volt ki, abban a ritka szerencsében részesült, hogy Franciaország mindegyik püspöki megyéjében főpásztori körlevélben állíttatott pellengére. Ezek után nagyon hihető volt, hogy egy buzgó katolikus abban a reményben adta leányát d'Arlay Pálhoz, hogy a házasság meg fogja téríteni; de az egyáltalában hihetetlen volt, hogy egy híres író ily hozzá nem illő házasságra kényszeríthetett volna egyéb a Dechamps Aimée szép arcának bűvös hatalmán kívül.

A világ általában elfogadta ezt a magyarázatot, mert a d'Arlayné arca épen azok közé tartozott, a melyek elbódítják a férfiak fejét. Csinos oval arczoeska volt biz' az, epedő nagy kék szemekkel, gesztenyeszínű gazdag hullámozó hajzattal, s oly imádandó picziny szájjal, mely körül napsugárként mindig édes mosoly játszott. Arczának a szeretetre méltóságon kívül nem volt más feltűnő kifejezése; a jóság és gyöngeség ült rajta; mint a ki nem képes nemet mondani, de az igenre sem tudja elhatározni magát. Az arczismerő nem tartotta volna eszesnek, s mégis mindenkit meglepett volna, ha valami esztelenséget hall vagy lát tőle. Aimée körme hegyéig francia hölgy volt, öltözéke ízléses, járása kellemes, magaviselete tartózkodás és tolakodás nélküli; minden mozdulata, tekintete, egész modora teljes azokkal az apró kecskékkel, melyek azt tanúsítják, hogy az illető tudja, hogy folytonosan bámuló vagy bíráló szemek kísérik; vonzalmasság személyében összesítve voltak az úrhölgy minden külső tökélyei. A templomba léptekor fel volt izgulva, de szép vala látni, mily rögtön összeszedte magát neme éltesebb tagjai előtt, mindegyik-

nek meghajtotta magát, mindegyikhez szólott egy udvarias szót, s azután szerényen leült az utolsó székre, hogy bevárja míg a sor rá kerül.

Sokáig kellett volna várnia, ha a férje hírneve iránti tisztelet, vagy tán a vágy látni, hogy egy ennyire hírhedt hitetlen neje miként fogja magát viselni a vezeklés ítélőszéke előtt, arra nem bírja a többi hölgyet, hogy átengedjék neki az elsőséget. Mikor az ezredes húga elvégezte — s meg kell adnunk a hölgynek, hogy számláját a mennyei egy félóra alatt rendbe hozta — a gyóntatószékhez legközelebb ülő hölgy intett d'Arlaynének és a többi udvarias vigyorgással helyeselte e rendezkedést. D'Arlayné egy kis pirúlással fogadta el ez udvariasságot, mely nyilván jól esett neki, köszönet fejében kecseltjesen meghajtva magát, a gyóntatószékhez járult s térdre hullott. Az után egy nagyot sohajtott.

„Szent atyám, én vagyok, d'Arlayné,“ suttogá a rácson keresztül. „Mondtam volt a minap, hogy nagyon fontos ügyben akarom kikérni tanácsát, most felhasználva férjem látogatóba rándulását, ide kocsiztam.“

„Szives örömet kihallgatok önt édes leányom,“ válaszolá a pap nyájas szava. „Mikor a napokban az ön kedves házában ebédeltem, vettem észre, hogy önt bántja valami, de reméltem, hogy az ön apró bajai inkább képzeltek, mint valódiak.“

„Oh szent atyám, ezek nem apró bajok — hozzám fogható szerencsétlen nő nincs széles e világon!“ nyögte d'Arlayné. „Engem a kandiság bűne emészt; nem hagy nyugtot; s ha ki nem elégíthetem, rövid időn megbetegít. Képzelve csak, ámbár két éve férjnél vagyok, férjem még sem akarja megengedni hogy könyveit olvassam!“

„Oh!“

„Ugy van, férjem megtiltotta. Háznál műveiből egy példány sincs — ha látogatásunkra jött barátjai szóba hozzák munkáit, ő mindjárt másra fordítja a beszédet; ha pedig én eszek neki kérdést, ajkaimat egy-egy tréfával zárja be. Férjem oly gyöngéd, oly szeretetteljes, hogy ezt mind eddig eltűrtem, noha nem kevésbé szenvedtem miatta, de közelebről meglátogatott minket az a de Maroeuilné, a kit a napokban szent atyám is látott asztalunknál — egy rossz lelkű tölködő fiatal özvegy, a ki bizonyosan tudom, hogy Palimmal

akarta volna elvétenni magát — neki nagy kedve telik abban, hogy engem kinozzon.“

„No, no, édes leányom“

„Jaj, de biz' az úgy van, különben miért mondaná nekeni azokat a kirívó bókokat, hogy nem olvastam az én tulajdon férjem könyveit? Olyan harapós modora van, hogy az ember vére amúgy pezseg belé. Mindegyre eléhozza, s azt sejteti, hogy férjem iratai teljesek a vallás ellen intézett támadásokkal, hogy erkölcstelenek s hemzsegnek Palim korábbi életéből vett részletekkel; meg aztán hogy a férjem is én is nagyon helyesen cselekszünk; ő hogy eltiltja tőlem könyveit, én pedig hogy engedelmeskedem neki. Volt-e valaha feleség ennél megalázóbb helyzetben? Így hát én vagyok egész Franciaországban az az egyetlen nő, a ki nem ismeri azokat az iratokat, a melyek Palimat nevezetessé tették, és a mi fiacskánk majd felnő apja nevének dicsfényében és olvassa azokat a könyveket, melyeket az ő édes anyja soha fel nem nyitott! Ugyan mondja édes szent atyám, hogy menjek, vegyem meg azokat a könyveket s olvassam el titokban, mert én érzem, hogy engem gyermek számba vesznek.“

Jegyezzük meg, hogy Monillot abbé nem amolyan pap volt, a ki befurakodik a családokba s hatalmába kaparintja a balga nőket. Ő aféle becsületes ember volt, a kinek tán nincs elég éles elméje arra, hogy megértse, hogy a lelkiekért való buzgolkodásnak a papokat a férj és nő elkülönítésére kell ösztönözni. Ő nem olvasta volt a d'Arley kiátkozott munkáit, de hallotta híroket, s helyesen sejtette hogy írójuk e veszélyes irodalmat miért akarja távol tartani forrón szeretett fiatal, ártatlan nejétől. Van elég oly jószándékú pap, a ki azt tanácsolta volna Aiméennek, hogy minden áron olvassa el azokat a könyveket, s ernyedetlenül törekedjék megtéríteni férjét, hogy ne írjon több ilyszerűt. De Mouillot abbé jól tudta minő veszélyek lappanganak az ily nem választékos tanácsok alatt. Őt d'Arley Pál udvariassággal és szívelességgel fogadta, megbecsülte volt, az abbé sem tehette, hogy ne tisztelje a hírneves író geniusát, úgy tanácsolt hát az író nejének, mint jó barát és békéltető.

„Édes leányom, önnek első kötelessége férjének engedelmeskedni,“ mondá gyöngéd szilárdsággal. „Tegyük fel, hogy a d'Arley úr vallásos hite nem egyezik az önével, a mi

jóságos istenünknek különböző útjai vannak az eltévedt juh megtérítésére; különben is a nőnek a maga házában boldogságot kell árasztani, nem pedig vizályt.“

„Úgy de oly rosszúl esik, mikor az emberek mondják, hogy a férje ezt meg amazt írta s ő se nem csatlakozhatik ezek dícséretéhez, se nem czáfolhatja bírálataikat.“

„Kétségkívül rosszúl esik, de várjon türelemmel. A férje elébb-hátrább visszaveszi tilalmát, s önnek annál nagyobb meglepődésére fog szolgálni, hogy megadással állotta ki a próbát.“

„Ön nem szán engem,“ mondá Aimée. „Megeshetik, hogy évek telnek belé, míg férjem hajlandó lesz engedni, pedig de Maroeuilné azt mondja, hogy azok a könyvek nagyon érdekesek!“

„Ho hó! itt a bibije,“ felkiáltott az abbé, kinek hangján megérzett a mosoly. „A kígyó megkísértette önt, hogy egyék a jó és gonosz tudásának fájáról, s miután elősorolta azokat az elmésen kigondolt ürügyöket, melyekkel bukását szerette volna indokolni, kényszerülve lőn megvallani a valódi okot. Édes leányom, menjen ön haza, s olvassa el a Mózes első könyve 3-ik fejezetéből, mibe került ősanánkknak a kan-diság és engedetlenség bűne. Az ön háza kis paradicsom — vigyázzon, el ne dobja annak zajtalan örömeit.“

D'Arlayné látszólag nyugodtan állt fel térdeiről; de teste lázban volt. Azt remélte, hogy az abbé helyeselni fogja engedetlensége igazolására kigondolt álokoskodásait, s midőn ezt nem tévé, csak növelte idegei izgultságát, a nélkül, hogy egyet is lecsillapított volna a lelkében forrongó vágyakból. Sokkal inkább el volt kényeztetve, minthogy szívtelenség-nek ne vegye s ne nehezteljen kívánsága megszegéséért, ha a hely szentsége nem tartóztatja, sírva fakadt volna.

Mikor d'Arlayné a templomból kijöve, gyors léptekkel sietett a piac felé, hol fogatja várta, a nap teljes dicsőségében süttött, s az utczák tele voltak a napközi zsvajjal. Azonban a helyett, hogy keresztülmenjen a piacon, miért állt meg oly hirtelen, s elpirúlva miért fordúlt be egy mellékutczába? A szeglettől néhány házzal tovább egy könyvárús-bolt állott, melynek ablakából egy sárga falragasz vörös és fekete betűkkel kiáltólag hirdette „D'Arlay Pál, francia akadémiai tag összes munkái“-t.

Ott voltak e művek — négy regény s öt színdarab — rózsaszín és világos-sárga fényes új borítékban, oly címekkel, hogy a vak is felnyitotta volna rá szemeit.

Az Aimée keble gyorsan emelkedett, s szívének lüktetése fájó kezdett lenni. Egyszer-kétszer elfordult, s meg visszaindult. Harmadszor egy vásárló épen akkor lépett ki a boltból, s azt gondolta, hogy a hölgy be akar menni, félreállva utat engedett neki: itt vala a kísértés: Aimée felhasználta s bement a boltba.

„Megvan-e önnél d'Arley Pál *minden* munkája?”

„Meg van, nagysám; a legújabb kiadás épen most érkezett Párisból.”

„Kérem a teljes kiadást,” mondá Aimée reszkető hangon.

II.

A *Szűfást*, d'Arley Pál falusi lakát — mely egy hajításnyira feküdt a most faluvá olvadt, de hajdan apátsági lakvárostól, St.-Riequiertől — a francia legtöbb falusi lakok mintájára *kastélynak* címezték. Voltakép egy újkori izlésű, csinos udvarház volt, környezve azon nemű élőfáktól, melyektől nevét kapta, téres pázsittal és bokrokkal, nagy vagy kicsiny volta szerint, a mint kertnek vagy parknak mondták. D'Arleyné azt erősítette, hogy park, az író pedig kerteskének nevezte; az ilynemű vitatkozások napirenden voltak náluk, főtárgyát a virágház és galambbúg szabatos elnevezése képezte, ezeket Aimée narancsfásnak és bátyának szerette volna keresztelni, hitetlen férje pedig ez elnevezések elfogadására azon feltét alatt nyilvánította készségét, ha az egyikben narancs teremne, a másik meg ostromot állana ki.

De a lakot, a micsodás volt, d'Arley Pál nagyon szerette. A kik azon csodálkoztak, miként tudott megelégedve élni ez elvonúltságban, nem ismerték az ő jellemét, még kevesebbé volt fogalmuk a nagy városi gyönyörök hosszas élvezetéből származó elégtétlenségről. D'Arley húsz évet töltött Páris legfényesebb köreiben, hercegek, államférfiak magukkal egyenrangúnak tekintették, főúri hölgyek, színésznők, művészek udvaroltak körölte, az újonczok pedig irigyelték

sorsát; kevés ember élvezte úgy az életet mint ő, vagy kevés volt érdemesebb reá; mert ő minden pártfogás és nyegleség nélkül, csupán kemény munka és talentum által küzdötte fel magát és szerezte hírnevét, vagyonát. Mindegyik műve, lett légyen az regény vagy szindarab, két évnél tovább tartó elmélkedés és szorgalmas munka gyümölcse volt; s hogy ezen, korunk irodalmi termékeny gyárnokai meg ne botránkozzanak, hozzá kell tennünk, d'Arley a gyorsabb munkáért több ízben megajánlott nagy összegeket visszautasította, nagy büszkén állítván, hogy ő semmit sem nyomtat ki, a mi örökség gyanánt nem szállhat az utókorra.

A d'Arley szomszédainak igazat kell adnunk annyi-ban, hogy az ő műveiből nem igen lehetett azt a hitet meríteni, hogy írójuk valaha családi emberré fejlődjék; mert d'Arley ellensége volt a házasságnak; sőt mondhatni, kigúnyolt mindent, a mit az egyszerűek tisztelnek. Kivételes, s nem ritkán hóbortos szenvedélyeket választván fő tárgyául, hasonlíthatatlan irányba, mesteri jellemfestése, drámai ereje és a leírásokban utólérhetlen könnyűsége minden eszközeit felhasználta, hogy védje — sőt éppen magasztalja — a világ szerint az erkölcsiség, szerinte pedig a társadalmi előítéletek elleni kihágásokat. Ehhez hasonló elméleteket csak Francziaországban merészelnek világgá bocsátni, de magok a meglepő paradoxonok irányában oly türelmes francziák sem tűrtek volna el egy kevésbbé lángeszű írótól ily határozottan cynikus bölcséletet, s ily kihívólag oda dobott tételeket a társadalmat összetartó minden conventionalitások ellen. Oly könyvek voltak ezek, melyek a gondolkozó főknek elmélkedésre, a műkedvelőknek, mint művészeti fényes termények, a tanulmányozásra bőséges anyagot szolgáltatnak; de a nagy közönségnek csak mérget tartalmaztak. Ezt d'Arley oly jól tudta, hogy mihelyt megházasodott, a legnagyobb óvatossággal megtett minden elővigyázatot, hogy könyveit neje ne olvashassa.

Mert d'Arley egész bensőséggel szerette fiatal nejét. Miután a nagyvilági izgalmak kábító poharát fenékgig ürítette, fölfedezte, hogy a házi boldogság minden egyebek feletti örömöket nyújt, s egész lelkéből hálás volt azon nő iránt, a ki neki ezt kijelentette. Neje istenei nem voltak bár az övéi, de ártatlan áhítatoskodásaiban oly titokzatos bűbájt talált, a mely rezsbe hozta szíve legbensőbb húrjait. Mikor

Aimée estve letérdelt imádkozni, s áldást kérni férje fejére – mikor látta, hogy hidegben, akár esőben elmegy a templomba, vagy alája adja magát egyháza szabályainak, például a böjtölésnek, mikor látta, hogy mindig úgy viseli magát, mintha valamely láthatatlan szem ellenőrizné szavait, tetteit; neki úgy tűnt fel, mintha valamely költői legenda szép jelenése játszanék szemei előtt. Aimée nem tudta, mily gyakran takarta el férje szemeit kezeivel, hogy annál jobban szemlélhesse, miként veti neje a keresztet; annál kevésbbé sejtette, mi történik Paliya lelkében, mikor melléje ülve, s kezeit kezeibe fogva, arra kérte, hogy beszéljen neki bibliai történeteket. D'Arlay nem hitt ezekben, ránézve mindezek magasztos vagy üres mesék voltak; de nejének bennök vetett hitét a világért meg nem ingatta volna; sőt fokonként az a gondolat fogamzott meg benne, hogy jobb lenne fiának és lehető többi gyermekeinek is, olyan istenfélőkké nőniök fel, mint az anyjok, nem pedig oly hitetlenekké, mint az apjuk. D'Arlay remélt egy oly korban, melyben az emberiségnek a józan okosság leendő vezére; de érezte, hogy e korszak még nem jött el – az ő nejére nézve.

Így élt ő boldogul, meghazudtolt minden hozzávetéseket és zavarba hozta a ráfigyelőket. Szép férfi volt, közép termetűnél magasabb, egy kissé kopasz és rövidlátó, de a szabatos életrend és a kellő mozgás következtében, erős testalkatú. Arcza kifejezésteljes, e kifejezés azonban nem volt szelíd, mert mint rendesen mindenkit a sok bírálgatás némileg hetykévé, s az életben gyors és könnyű emelkedése, a nálánál kevésbbé szerencsések irányában lenézővé tették. Azt meg nem engedte volna, hogy köszönhet valamit rendkívüli képességeinek is. Azt erősítette, hogy mindent a kemény munkának köszönhet; a vallás ellen egyik főbb nehézsége épen abban állott, hogy az az embereket inkább tétlen esdeklésekre, mint önerejük elszánt és merész kifejtésére útasítja, holott ő a maga részéről úgy tapasztalta, hogy ez utóbbi győz le minden akadályokat. Nem csodálkozhatunk hát rajta, hogy egy ilyen embert általánosan szigorúnak és kevélynek tartott a világ, pedig soha férfi kedélyesebben nem adta magát fiatal neje uralma alá. Öröm volt látni azt a gyöngédséget, játszó szelídséget és azt a jókedvű engedelmességet, melylyel hódolt felesége minden kívánságainak; az a kis nő teljesen hatal-

mába hajtotta volt s csak összekezelésük után két év múlva hagyta el őt néhány napra. Egy halálos betegnek vélt rokonához hívták, csak is ez bírhatta reá nagy nehezen, hogy valahára magára hagyja nejét, s ez adta másfelől Aiméennek is az alkalmat, hogy A . . . ba ránduljon, s mint láttuk, megvegye férje munkáit. D'Arley Pál három napi távollétre számított; de három hétnél is hosszasabban kelle kimaradnia, s midőn végre haza indulhatott, epedő vágygyal utazott St.-Ricquierbe, hogy újból folytassa azt a csendes életet, melynek e rövid félbeszakasztás csak új bájákat kölcsönözött.

De alig tette be lábát házába, legott észrevette, hogy valami nagy változásnak kellett történni.

Hamvazó szerda volt, s míg Pál a vonattal robogott, szenvelgő kedvteléssel gondolta el magában, hogy nejét fekete ruhában leli — mert mint jó katolikus, bőjt napokon, mindig sötét színekbe öltözött — s hal-ebéddel fog megvendégtetni. De Aimé színes selyembe öltözve, s némi párisi rendkívüli divat szerint feltornyozott hajjal jött elébe. Több volt benne az asszonyból, kevesebb a feleségből és anyából, izgatottnak látszott, ámbár fogadása áradozó gyöngéd vala. A mint Pál fölment, hogy átöltözködjék, neje szobája előtt elhaladtában észrevette, hogy az ágy felett függő feszület nincs ott, azonban azt képzelvén, hogy valami baja történt s igazítani vitték, nem sokat figyelt rá. De mikor lejövé az ebédlőt viaszgyertyáktól ragyogva, az asztalt virágokkal feldíszítve s pohara mellett válogatott étkekből összeállított és csinosan írott étlapot talált, meg vala lepetve s Aiméere tekintett. Neje elpirúlva és idegesen ült ott, mintha szerepet játszanék.

„Édes gyermekem, naptárod bizonyosan eltévedt“, monda mosolygva. „Ma bőjtnap van.“

„Úgy van, édesem, tudom,“ válaszolt Aimée némileg reszketeg hangon.

„Úgy de, mindkettőnket kiközösítnek. Vagy tán jó püspökünkől indulgentiát nyertél.“

„Mi szükségünk nekünk indulgentiára, édes Palim? Én veled tartok, ideje már, hogy a nők is lerázzák magukról azokat a babonákat, a melyek a földi áldások élvezetét bűnné keresztelik.“

Egy pillanatnyi csend lőn. D'Arley Pál olyan fehér lett, mint asztalán az abrosz, intett a cselédnek, hogy távozzék.

„Nem emlékszem rá, hogy valaha ilyesmit mondtam volna neked, Aimé.“

„Nem mondtad, de írtad — és oh édes Palim, ne haragudjál rám, mert én minden műveidet elolvastam!“ A termen keresztül ment, lábaihoz borúlt, átölelte két karjával s esdő kedvkereséssel nézett fel szemeibe. „Édesem, tovább nem tudtam ellentállani, s most már tudom miért zártad el tőlem munkáidat, attól tartottál, hogy gyermekebb találok lenni, mintsem megérthessem. De attól ne félj. Egy némely dolog megrettentett eleinte és síróba fakasztatott, de a mint tovább olvastam a hályog lehullt szemeimről. Oh minő balgának kellett feltűnnöm előtted kicsinykés alakoskodásaimmal és esztelen hitemmel — de te oly nagy, nemes és jó voltál, soha még sejtenem sem engedted azt, a miről akaratom ellenére hinned kelle, hogy nekem rosszúl esnék! Miért reszketsz édesem? Most már feleséged leszek a szó igaz értelmében; fele-részesen dicsőségednek, minden gondolatodnak. A mit eddig tudtam, mind, mind ki van törölve lelkemből; eszem és szívem egy új könyv fehér lapokkal, te írod rájuk a tetszés szerinti hitczikkeket. Nézz reám édesem. Soh' sem tudtam mennyire szeretlek, míg könyveidből meg nem tanultam, mekkora áldozatot hoztál, mikor nőül vettél egy magamszerű balga kis teremtményt.“

Szó le nem festheti, minő bánatos kifejezés ült a d'Arlay arcán neje beszéde alatt. Ösztönszerűleg talpra állt, felsegítette Aimée-t, a ki látva, hogy férje szótlanul áll, mintha valamely iszonyú csapás sújtotta volna, hátrahúzódott. Mikor végre szóhoz juthatott, Pál nyögött.

„Valld meg az igazat Aimée: de Maroeuilnétől kaptad könyveimet úgy-e?“

„Nem, nem, Pali; magam mentem el a városba s magam vettem meg. De miért nézsz úgy, édesem? Megijesztesz.“

„Szerencsétlen gyermek! Bizonyosan tudom, hogy de Maroeuilné készítetett rá, hogy megvedd,“ morgá; azután megrázta fejét s iszonyú dühvel tört ki. „Jaj annak az aszszonynak! Egő üszköt dobott házomra; ám de vigyázzon magára! Oly boszút állok rajta, a mely minden egyes könyvespedért megannyi tízezret fog kifacsarni szemeiből.“

Aimée elsikoltotta magát, férjét megragadta, de ez karjaiból kibontakozva a szobából az istállóba rohant. A lovász

azt hitte, hogy megőrült, mert Pál nyeregért ordított, maga is segített felcsatolni, s még jószérűleg lova szájában sem volt a zabla, a kengyelbe pattant s megsarkantyúzva ügetett ki a sötét éjbe. Egyenest a de Maroeuilné lakának tartott, a mely őt mértfüldnyire volt; egy-egy megkéssett paraszt, a mint d'Arley-val találkozott, vagy azt kellett hogy higgye, a mit a lovász, — vagy azt, hogy az ördög bűjt belé; mert azt a vidéket nagyon kegyes népség lakta.

De Maroeuilné koránt sem várt ilyen látogatót. Ő nagysága hideg, kaczér, szívtelen, fiatal, szép özvegy és teljesen párisi hölgy volt. Korán férjhez menve egy oly tisztas öreg úrhoz, a ki neki nagyatyja lehetett volna, özvegységét úgy fogadta, mint rab a szabadulást s rövid időn d'Arley Pálra vetette szemeit, kinek hírneve, finom modora s férfias jelleme egészen megbűvölte volt. De a Pál nejét nem azon való boszújából ösztönözte engedetlenségre, hogy férje őt visszaútasította; nem, de Maroeuilné afféle nő volt, a kinek természete bajt idézni elő, épen mint a csalánnak csípni. A pletykálás, a rágalom-terjesztés, a nő és férj között egyenetlenség támasztás és segédkezés olyan ármányokban, melyek családok becsületét szennyezik be, neki mind merő időtöltés volt. A házaseleti viszonyokról pedig az ő elmélete azt tartotta, hogy nincs egyetlen férj is, a ki ki ne kapna, s ebből folyólag azt vitatta, hogy a nők kötelesek egymást kölcsönösen segíteni a férjek zsarnoksága ellenében. Ez azonban legkevésbé sem gátolta, hogy a férfiak előtt ne rágalmazza saját nemét, melyet titokban szívéből gyűlölt.

Történetből a d'Arley Pál megérkeztekor de Maroeuilné épen az ő egyik legjobb regényét „*A bárgyú nejét*“ olvasta; ezt a regényt többször átforgatta, mivel abban önmaga és a hősnő között több rendbeli vigasztaló hasonlatot vélt fölfedezni. Az özvegy hallva, hogy a csengetyűt dühösen rángatják, megrezzent, mielőtt azonban az ablakhoz szaladhatott volna, Pál tetőtől talpig sárosan, lihegve és fenyegetődzve, a szobába rohant. Kalapját le nem véve az özvegynék rontott s úgy megragadta gyöngye két karját, mintha el akarná törni.

„Nyomorú nő, minő pokoli ármányos szellem bírt rá, hogy megzavard a feleségem eszét azokkal az én könyveimmel.“

„Bocsásson el, d'Arley úr, hiszen fáj!“ kiáltott rémülten.

„Én d'Arlayné asszonynak soha sem tanácsoltam, hogy olvassa az ön könyveit.“

„Hazudsz!“ dühöngött d'Arley. „Mikor engedelmet adtam rá, hogy meglátogasd nőmet, figyelmeztettelek azokra a föltételekre, melyek mellett teheted. De soha sem bíztam vipera nyelvedbe.“

De Maroeuilné arcza elsápadt a Pál lángoló szemei alatt. Lihegve vergődött, hogy magát kiszabadítsa.

„Mondom, bocsásson el, uram, különben kiáltok. Én egyebet nem tettem, csak említettem az ön könyveit nejének.“

„Oh, csak ennyit!“ ordított Pál, s oly keményen taszította el magától, hogy az özvegy megtántorodott belé. „Ön elment s csupa rossz akarathól fölkeltette nóm újságvágyát; de hát mit adott annak a szegény kis teremtménynek a helyett, a mit benne lerombolt? Adhatott-e neki férfias erős lelket, hogy rendületlen okosságával pótolja ki azt a vigaszt, a melylyel vallása szolgált neki a megpróbáltatás minden órájában? Nem; önnek ilyesmi eszéágában sem fordult meg; ön e gyermek angyal-ruháját csak azért akará beszennyezni, hogy őt is oly világias, aljas ördöggé változtassa, a minő ön maga! De most reszkessen — mert a mily igaz, hogy élek, ön oly bizonynyal meg fogja bánni tettét! Irok egy könyvet, s abban önt megnevezve állítom ki a pellengérre; és ön oly hírhedt gyalázatosá fog lenni, hogy a legelvetemültebb nő is újjal mutatand önre.“

De Maroeuilnét dühbe hozta e vad fenyegetés.

„Ez már mégis sok!“ felkiáltott az özvegy. Az ön nejét megrontották az ön könyvei. Nagyon jól van, örülök rajta! Ez a visszafizetés azon ezernyi-ezer nő nyomoráért, kiket az ön könyvei juttattak tönkte. Volt idő, mikor én is hittem, hogy van egy más élet, melyben kárpótlást nyerünk ennek nyomoraiért; de ön és más önhöz hasonló, kik ez ország veszedelmére vannak, kigúnyolták ezeket az illúsiókat s nem adtak helyébe egyebet, annál a finom bölcséletnél, hogy miután nincs miért éljünk, nincs mit reméljünk, ostobák lennénk, ha ebben az életben annyit nem élveznénk, a mennyit csak lehet? Oh ön azt hiszi, hogy ha minden háztájban összetörte a feszületet, saját tűzhelye fölött felállíthatja talizmánkint. De van még igazság! Ön megveszett könyveivel dobálta az istent, és az isten visszadobta ezeket az ön házára. Annál

jobb!“ s a csengetyűhez rohanva, megrántotta. Egy inas jött be. „Nyiss ajtót d'Arley urnak“, kiáltott.

III.

Kevéssel ezután a párisi lapok hirdették, hogy d'Arley Pál és ifjú kegyes neje a Champs Elyséesn béreltek szállást, s néhány óra a városba költöznek. Mivel a nagy írók magán élete kiválólag érdekli a franczia közönséget, legrészletesebb leírások jelentek meg a Hôtel d'Arleyről, és azon okokról, melyek Pált annak kibérlésére bírták. Azt mondták, hogy egy annyira párisi író nem csenevészhetett tovább elvonúlva attól a várostól, a mely valamennyi többi városra nézve olyan, mint a nap a bolygó-rendszerre nézve; meg nagyon vágyott bemutatni a világnak azt a megnyerő kis hölgyet, a ki őt ily hosszason számkivetésben tartotta. Néhány nap múlva meghívók lőnek szétküldve d'Arlayné asszony első estélyére.

Kevesen sejtették minő szorongások közt tudott d'Arley megválni a *Szűzfás*-tól; azért mondjuk, hogy „kevesen“, mert de Maroeuiekné rosz akaratúlag szélnek eresztette volt azt a „nevetséges jelenetet“, melynek az ő háza volt színpadja, és így némelyeknek volt tudomásuk arról, hogy a nagy író családi szekrénye csontvázat rejt. Pál teljes erejéből igyekezett jóvá tenni az okozott rosszat; napokig elpróbált mindent, a mit csak a türelmes elmésség és gyöngéd komolyság sugalhatott, hogy visszahozza nejének elűzött hitét. De a hit olyan mint egy templom: ha lerombolták, újból fölépíthető, de nem egy hét alatt. Aimée égő kívánság fogta el, hogy láthassa Párist, láthassa férje színdarabjait előadva a színpadon; hallja miként tapsolnak neki és érezze szívét rezegni az ő dicséretei visszhangjától. Ily vágyat nem lehetett leküzdeni; és Pál elhatározá magát az egyedül lehetségesre, t. i. hogy nejét Párisba viszi s jóllakásig részelteti az általa annyira sovárgott élvekben. Azt remélte, hogy az elégtűtség nejét is majd meglepi, mint őt, és fölkelti szívében a vágyat falusi békés életök újból kezdésére; hogy e czélt annál hamarább elérhesse, úgy rendelte, hogy kisdedük St. Ricquierben maradjon, mivel ennek levegője egészségesebb neki a fővárosinál.

Aimée úgy röpült Párisba, mint a kalitból kiszabadult

madár. Itt neki minden újság volt s főleg az emberek. D'Arleyék fényes házat, fogatot, férfi-szakácsot, egyenruhás cselédséget tartottak; egy szóval lakásuk fel volt szerelve a nagyban szándoklott vendéglátás minden kellékeivel. Megérkezések után az első héten nem tízéval, húszával, hanem százával omlott a látogató-jegy; de omlott a meghívó is, miniszterektől, hercegektől, főuraságoktól, a művészet és irodalom nagy férfaitól, mindentől a kinek csak neve vagy pénze volt; ezek után a színingazgatók és könyvkiadók léptettek az író lakáához. Pál házassága óta egy öt felvonásos vígjátékot végzett be s egy regénybe kezdett. A vígjátékot a Théâtre Français legott elfogadta s ki is tűzte előkészületekre, a regényről pedig a lapok előre hirdették (noha a kéziratnak egyik tudósító sem látta a színét), hogy ez a szerző minden eddigi műveit felülmúlja, tudatták a címét is: *Házasság szerelemből*. Újból megzendült Pál körül az a harsogó lárma, melylyel a világ legműkedvelőbb közönsége környezni szokta kegyenczeit; ez a lárma zene volt az Aimée füleiben.

Ezzel nem is voltak szűkmarkuak irányában, s általában semmivel sem a mihez csak kedve jött, mert Pálnak több esze volt, mint sem hitte volna, hogy akármely nőt kigyógyíthat a parisomaniából ha annak élvágyát legkevesébbé is megszorítja; az ő politikája e részben egyezett a czukrászokéval, a kik újoncz segédeiket nemcsak felszabaltják, hanem épen biztatják, egyenek mennél többet az édességekből, tudva hogy aztán többé soha sem kell nekik. Egyszer szemügyre revén neje öltözkését, megjegyzé, hogy az nem járja meg Párisban, s elvitte nejét a híres Worth úrhoz.

„Worth úr,“ monda Pál, „elhoztam nőmet, s önnek fehér lapot adok, nőm önre bízza magát, hogy bemutathatóvá tegye.“

Worth úr olyszerűleg mosolygott, mint mikor egy kiváló festményt látunk nagyon szegény keretben.

„Ha ő nagysága ránk méltóztat bízni magát, remélem képesek leszünk igazságot szolgáltatni ritka szépségének.“

„Nőmnek épen erre van szüksége,“ monda Pál jó kedvűen, „kezdjük meg hát vagy tizenkét rendbeli ruhával.“

„Oh, Pali, tizenkettővel!“ felkiáltott Aimée, megütközve e — vidéki fogalmak szerint — szertelen pazarlason.

„Édes gyermekem, Worth úr megmondja neked, hogy

ha kiakarod állani a versenyt barátnőiddel, tizenkét rendbeli öltözék sem igen sok. Sőt kérdés, vajon elég lesz-e?

Worthtól elvitte Aiméet a divatárushoz, a szücshez, a csipkeárushoz, a keztyűshöz, s végre az ékszerészekhez. A Pál bankárjánál letett pár százezer franknak kétharmadát egyszerre elnyelték azok az előkészületek, melyeknek Aiméet bemutathatóvá kelle tenniük oly hölgyek seregében, kik között egy sem volt fél oly szép is, mint az író kis felesége. Pál számlálatlanul szórta a pénzt. „Ha meggondolja, hogy fiunk pénzét pazarolja, tán érezni fog némi furdalást“ számítá magában.

Aimée azonban szintoly kevéssé volt meggondoló kedvében mint az, a ki életében először iszik champagneit. Az első hónapban helyzetének újdonsága miatt kissé félénk és eszetlenecske volt; a második hónap végén egész megszokottsággal hordta kivágott czifra ruháit, megtanulta, hogy bőrét burgonya-liszttel (úgynevezett ibolyaporról) kell javítani s fölfedezte, hogy chignon nélkül nem adott elegendő haját a természet. A harmadik hónap végén már kitűnő helyet vívott magának a társadalomban; termei az élcelők gyűlhelyei voltak; maga is meg-megeresztett egy-egy viszonzást; egy hétről másra élte a nagyvilági nők megszokott életét, kivéve egyet — a templom-járást. Semmi sem bírhatta rá, hogy elmenjen vasárnapi misére, vagy más vallásos szertartásra. Mikor valamely templom mellett kellett elhaladnia, nem tehetette, hogy el ne piruljon s fejét félre ne fordítsa, mintha olyan hajlék mellett menne el, melyben valami helytelenséget követett el.

A d'Arley Pál vígjátékát a harmadik hónap végén adták elé a Theatre Françaisban. Mindenki vágyott meglátni, vajon a házasság — az írókra nézve e válságos kísérlet — okozott-e valami különbséget a Pál talentumában, és a ház zsufoolásig megtelt jelességekkel. A darab eleitől végeig diadalmas sikernek bizonyult. Az író párbeszédei soha sem voltak élénkebbek, jellemei oly merészen rajzoltak, és drámai helyzetei megragadóbbak; az utolsó felvonás után a függöny legördültével az egész hallgatóság felállott s elragadtatva hívta ki azt a férfit, kinek hírnevéhez most már semmi kétség sem fért. Ez a jelenet igen sok volt az Aimée fiatal idegeinek; az előadást egy színpadi páholyból nézte volt de Iréma grófnéval, új barátnői egyikével; a hallgatóság pedig látva, hogy Pál nem jelen

meg hívására, nejét megismervén, *tömegesen* feléje fordúlt nyilvános hódolata gyanánt; Aimée elsáppadt, minden ízében remegve, hátrahanyatlott s elájult.

Mikor magához jött, hazafelé útban kocsijában volt a grófnéval, a ki meghatottan mondá:

„Édes d'Arlayné, nem csodálkozom rajta, hogy ön ennyire felindult, mert az ön befolyása meglátszik férje ez új színművének minden során, s ön telje: joggal lehet büszke.“

„Hogyan?“ kérdé Aimée.

„Hát úgy, hogy ez d'Arlaynak első színdarabja, a melyről az ember megnyugtató érzelmektől telt szívvel tér haza. A más művei elragadnak, felvillanyoznak, de bölcséletük annyira elszomorító, hogy a néző lehangolva távozik. De ez a vigjáték, melyet most láttunk, egy gyönyörű idyll — egy boldog férj műve.“

Aimée semmit sem felelt. Az utolsó jelenetet, melyben a darab hőse, terhes kalandjai után, megtelepedik boldog otthonába, Pál a díszítmény-festővel úgy intézte volt el, hogy az ő saját falusi laka, a *Szilfűs* legyen kiábrázolva, s e nem remélt festvény látására az Aimée szemei könnybe lábadtak volt; most pedig a grófné szavaira szíve csordúltig vala — de, még egyszer ismételjük, templomot fölépíteni nem lehet egy nap.

IV.

Tizenhét hónap tölt el; ez idő alatt d'Arley-ék voltak tengeri fürdőn, onnan Monacóba, azután sorba meglátogták falusi lakaikban jó embereiket. Aimée csak egyetlen egyszer szaladt le egy rövidke hétre a *Szilfűs*ra fiacskája látogatására, ekkor is alig várta, hogy elutazhasson. A divat örvényébe sodorta volt, s Pál szíve nagy fájdalomra semmi jelét sem bírta fölfedezni nejében az előbbi életmódja utáni vágyakozásnak. Mikor azonban a téli időnyre visszatértek Párisba, szükségessé lőn közöttök némi értekezés pénzügyi okokból.

Egy reggel Aimée hosszú arcczal állott elé s azt mondta, hogy eladósodott. Háztartási számlája nem talált az előirányzattal, meg aztán attól tartott, hogy igen sokat talált költeni piperére. Pál kiegyenlítette a deficitet s még azon felül is adott valamit; de megragadta az alkalmat s eléadta,

hogy könyvei árából s szindarabjai előadásaiából körül-belül 80,000 frank jövedelme van, miből meg lehet élni tisztességesen, de pazarolva nem. Nyilatkozatai, ámbár nagyon szelíd szavakba öltöztette, nem kis csodálkozására, Aiméennek nagyon zokon estek. Koránt sem volt többé a régi Aimée. Űde színe a szépítő-szerek, meg a sok éjszakázás miatt hervadóban s modorában volt némi nagyon is elhatározott.

„Igazat mondasz, édes Palim,“ megjegyze divatos ruháját tépdese; de ha neked úgy tetszenék, lehetnének gazdagabbak is. Miért vagy oly henye?“

„Én henye, Aimée? Ezt a szemrehányást legkevésbé tőled vártam volna.“

„Úgy van, mondhatom, hogy nem tőlem került,“ mondá durczásan. „A napokban mondta nekem egy kiadó, hogy ha neked többet tetszenék dolgoznod, négyszer annyit is szerezhetnél, mint jelenben. Az pedig tény, magam láttam, hogy egy fél nap alatt alig írtál három kis levélnyit.“

„Úgy van, szent igaz, azon a regényemen, melyet most adtam át kiadómnak, három egész évig dolgoztam,“ nyugodtan ismeré el Pál. „Ha többet írnék, hihetőleg gazdagabb lennék, de az a néhány levél papír jobbat ad nekünk a pénznél, Aimée — oly hírnevet, mely remélem, mind kettőnket túl fog élni.“

„Hírnevet, hírnevet!“ felkiáltott Aimée duzzogva; „mintha ebből nem volna elegend már is. Mikor mindketten halva leszünk, ugyan mit használhat nekünk, a te több vagy kevesebb hírneved? A jelenre kell gondolnunk.“

Pál megbotránkozott saját elméletei ily alkalmazásán.

„Aimée, te megfeledekezel fiacskánkról,“ mondá.

„Nem, te feledkezel meg róla,“ zsémbelve viszonzá d'Arlayné. „Te csak magadra gondolva dolgozol, mintha bizony fiacskánknak jövedelmezhetne valamit a te neved. Ha teljesítnéd kötelességedet, mint illik egy atyának, úgy dolgoznál, hogy fiadnak nagy vagyont hagyhass.“

Ez nem az első felhő volt kettőjük között; de erre nyíllaltott át a Pál keblén először az az érzet, hogy nejének szíve nincs többé öszhangzásban az övével. Nem sokára sokkal nagyobb oka lett a bánkódásra, mert Aimée féltékeny lőn irányában. Ennek nagyon természetesen így kelle történnie, mert észrevétlenül nőtte ki magát közöttük az az elidegenülés, a

mely kikerülhetetlen ott hol a férjnek és nőnek ízlései ellenkezők, s mindegyikök más-más célra törekszik. Pál nem érkezett nejét untalan kísérgetni nagyvilági kirándulásában; nagyön el volt foglalva regényével, — azzal a regénynyel, melyhez a mézes hetekben kezdett volt, s most örökre elenyészett boldogsága utáni nehéz bánatában kelle bevégeznie. E művétől sokat remélt, nagy gonddal dolgozott rajta; e kívül voltak akadémiai kötelességei is. Meg volt bízva az akademiától évenként kitűzött jutalmakra pályázott értekezések és költemények bírálatával; a kormány pedig a nemzeti közeli irodalmi jog megvizsgálására kiküldött bizottságba nevezte ki. Mivel háza mindig tele volt látogatókkal, a pipere-árúsok, fodrászok zajos jövés menésével, külön szállást bérelt magának, melyben zavartalanul dolgozhasson s itt töltötte a nap legnagyobb részét. Ő meg Aimée ebéd idejét kivéve, ritkán látták egymást; külön lakrészekben éltek, d'Arlayné báljából, estélyeiből rendszerint viradtakor, kevéssel a Pál felkelési ideje előtt, jött haza. Mindez az Aimée s nem a Pál hibája volt, de a nők szokása szerint, a fiatal asszonyka azt vette a fejébe, hogy férje őt elhanyagolja. Azt akarta volna, hogy férje elkísérje minden frivol időtöltéseibe s mikor látta, hogy erre nem bírhatja, készségesen hallgatott gonosz tanácsadója de Maroeuilné azon sugallataira, hogy Pál alattomban más nőnek udvarol.

Képzelné sem lehetett ennél nagyobb valótlanságot, de Aimée és de Maroeuilné jó barátokká lettek s ez utóbbi égett a vágytól, hogy boszút álljon Pálon dühös fenyegetődéseiért. Egy ministeri estélyen, mikor Aimée szokottnál rosszabb kedvűnek látszott, de Maroeuilné melléje ült a pamlagra s a beszédet ügyesen a Pál magán ügyeire terelte.

„Nem azt mondta-e ön nekem, hogy férje külön szállást tart?”

„Úgy van, minden reggel oda megy, azt mondja, dolgozik. Olyan keveset vagyunk együtt, hogy voltaképp nem is érkezem őt kikérdezni.”

„Én nem kérdezgetném — a férfiak soha se mondanak igazat; hanem az ön helyében szemmel tartanám de Trémanét.”

„De Trémanét?” felkiálta Aimée, lángba borúlt arczeccsal. „Hogyan, ön azt gondolja, hogy ő meg Pál; — de nem, az lehetetlen hisz ő egyik legjobb barátném.”

„Annál inkább. Én csak annyit mondok, hogy láttam a de Trémané broughamját az előtt a ház előtt állami, melyben a d'Arlay úr külön szállása van. Ha d'Arlay úr hűtlen, önnek is elé kellene venni egy levelet az ő tulajdon könyvéből: jusszon eszébe *A bárgyu nevében* kifejtett elmélet, s ön is tegye féltékenynyé férje urát.“

D'Arlay fénjelzett könyvében a francia írók egy nagyon kedvencz elméletét dolgozta volt ki, mely rövidbe foglalva azon az állításon alapúl, hogy a férj szerelme ritkán tart sokáig, hacsak neje féltékenységre nem gerjeszti. Ez a szép tan nem veszett kárba Aiméenél. Volt egy sereg imádója, s azon reményben, hogy Pált nagyobb utánjárásra bírandja, egyet kiválasztott közülök — egy de Marillac nevű, bábszerű szép katonatisztet — s ezzel rendszeresen kaczerkódott a Pál szeméi előtt. Szerencsétlenségekre Pál semmit sem vett észre. Annival inkább óvakodott a kékszakál nevetséges szerepétől, mivel jól tudta, hogy sok szem kíséri mohó figyelemmel, ha vajon ő maga tart-e a házaselet azon keserveitől, melyeket regényeiben oly bőségesen zuditott a mások nyakába. Így aztán ámbár de Marillac úntalan háza körül ögyelgett, a bálokban Aiméevel tánczolt, az operában, színházakban páholylátogatásokat tett nála, szóval úgy viselte magát, mint egy fülig szerelmes francia szokta, Pál mindezt számba sem vette, mint a ki teljesen bízik úgy neje mint saját tisztaságába. De ez nem tetszett de Maroeuilnének.

Mikor a tiszt és Aimée között a szépelgés — mely az igazat megvallva az Aimée részéről nagyon ártatlan szépelgés volt — három hónapig tartott, de Maroeuilné alkalmat keresett, hogy feldúlja a d'Arlay nyugalmit. Írónknak gyakran el kellett kísérni nejét egy pár órára hivatalos estélyekre, egy ilyen alkalommal de Maroeuilné hozzá suhant s kihívó mosolylyal így szólította meg:

„Nos, régi ellenségem, nagy ideje hogy nem beszéltünk egymással. Még mindig pelengérre akar-e ön tenni engem.“

„Ön oly nagy kárt tett nekem,“ válaszolt Pál komolyan, „hogy részemről semmi nemű visszatorlás nem lehet egyenértékű bosszú; azért hát megbocsátok önnek.“

„Ez szépen van mondva, de d'Arlay úr én ön irányában mindig jobb indulattal viseltettem, mint ön gondolná, minek bizonyítékául, ezennel felhívom figyelmét a nejére. Aimée fia-

tal és tapasztalatlan, tartok tőle hogy de Marillackal hírbe keveri magát. Nézze csak őket. Nos, ez így van minden este.“

Pál a megjelölt irányba nézett, arcának egyetlen izma sem árulta el, hogy legkevésbé is fel lenne indulva. De a döfés elevenre talált. Most ötlött fel előtte az életkor nagy különbsége közötté és neje között. Aimée csaknem gyermek volt, ő pedig az élet delén túl; neje azért ment hozzá, hogy szabaduljon a zárdai élet megszorításaitól, ő pedig azért nősült, hogy találjon némi nyugalmat fáradságos és gondteli pályája után. Minő nevetséges színben kelle most feltűnie neje szemeiben azon egyhangú lét utáni vágyakozásaival, melyet a fiatal hölgy lelkéből gyűölt. Ez új gondolatot sokképen megforgatta elméjében. Aiméének nem szólt a tisztról. Várt, míg bizonyítéka lesz neje könnyelmű vagy bűnös voltáról s csak, miután egy hétig gondosan figyelte a párt, vette reá magát, hogy figyelmeztesse Aiméet, a kiről látta, vagy látni képzelte, hogy csakis mámoros.

Ez eltökélésre történetesen azon az estén jutott, a melyen *Házasság szerelemből* című új regényének kelle világot látni. Ebbe a könyvbe egész szívét kiöntötte volt a házas életboldogságát és zajtalan szerelmét rajzolva, érezte is azzal a ritkán csaló ösztönszerűséggel, mely a lelkéből író költő tulajdona, hogy művében van elég erő az olvasó megindítására s remélte — csak ő maga tudta, minő szorongással remélte — hogy Aiméet is meg fogja indítani. A kiadó megküldte volt a munka első példányait s Pál egyet kezébe vett, hogy nejének vigye. Mikor éppen az Aimée termeibe indult, akkor hoztak egy levelet St.-Ricquierből, melyben tudatták, hogy fiacskájának höghurutos rohamai vannak; ez a különben kellemetlen hír, az ő céljára éppen alkalmas időben érkezettnek látszott.

Aiméet öltöző szobájában találta egy rakás tüll, selyem, ékszer s egy jelmezes bálra kellő más nemű előkészületek között.

„Sajnálattal jelentem, Aimée, hogy fiunk beteg,“ mondta s a levelet kezébe, a könyvet pedig asztalára tette. „Azt tartom, legjobb lesz, ha ma éjjel mind ketten lerándulunk St.-Ricquierbe.“

„Oh, az nem lehet!“ kiálta Aimée. „Ma az osztrák követ nejénél van bál.“

Ez meggondolás nélkül, de nem szívtelenül vala mondva. De egy édes anyához ennyire nem illő válasz Pált fájdalommal s némi méltatlankodással töltötte.

„Hátha fiacskánk meghal, míg te tánczolsz?“ monda szigorral.

„Oh, Pál, kérlek, ne beszélj oly rémséges dolgokat. Hadd lássuk mit mond a levél. Höghurut; minden gyermek megkapja a höghurutot; ez pedig, mint a dajka írja, nagyon szelid rohamú, ha úgy akarod, holnap reggel legelső teendőnk lesz, hogy lemenjünk. De mit bámulsz?“

„Öltözedet — tán csak nem azt akarod felvenni?“

„Miért ne, kérlek?“

„Mert illő egy színésznőhöz — de tisztességes asszonyhoz nem.“

„Uram fia!“ felkiáltott Aimée gúnyosan. „Tudod-e, honnan vettem annak az illetlen öltözéknek eszméjét? Hát tulajdon könyveid egyikéből! Egyik hősnő — egy hercegnő — nayadnak öltözik egy tuileriai bálra, s te két egész lapot töltesz be czopfos férje elleni gúnyoraiddal, a ki ellenzette, hogy neje őt megilletőleg mutassa kecsseit.

Pál ajkába harapott. Házasságában minden fordulathoz tollának egy-egy bűne állott elébe.

„Tudod, hogy könyveimet soha sem ajánlottam neked erkölcsi példányképek gyanánt,“ monda elpirulva. „Ifjabb éveimben sok olyasmit írtam, a mit most szégyellek. De egyébre is akarlak figyelmeztetni, Aimée. Megjegyezték rólad, hogy magadviselete, de Morillac úr irányában nagyon kevésbé óvatos.“

„Áhá! utóvégre méltóztattak férjemuram szemei neje után is nézni?“ felkiáltott Aimée, összefont karokkal, s megsértett büszkeség villámain lövellő szemekkel. Méregben volt, fürtei vállán omlottak szét s dühében szép és sajátságos vala. „Úgy van, igaz. De Marillac úr saját férjemnél inkább kedveli társaságomat. Mielőtt azonban ily szemrehányásokra jogosultnak hinnéd magad, meg kellene szakasztanod viszonyodat de Trémanéval.“

„De Trémanéval? Minő képtelenség ez, Aimée. Meghiszed-e nekem, ha azt mondom, hogy a grófnéval ez egész év alatt nem szóltam száz szót?“

„Neked persze, hogy ezt kell mondanod, de mások egye-

bet beszélned nekem; s ha te szeretsz élni szabadságoddal, Pál, én is felhasználom az enyémet.“

„De remélem, nem arra, hogy elmenj ebbe a bálba. Újból kérlek, Aimée, jer velem St.-Riquierbe, s ezután légy óvatosabb e tiszttel.“

„Imhol az én válaszem,“ kiálta Aimée kihívólag. „Elmegyek, fölveszem ezt a ruhát, melybe hercegnődet öltöztetted és tánczolk de Marillac úrral, ígéretem szerint, s ha neked ez nem tetszik, javítsd meg irányomban magadviseletét, a mely módfelett szívtelen és embertelen volt.“

„Nagyon jól van, Aimée,“ monda Pál sáppadt arczczal. „Én nem vagyok zsarnok, de ha a feleség nem engedelmeskedik férjének, s becsületével nem látszik gondolni, méltó büntetést hoz az ily félrelépést elnéző férjére,“ e szavakkal kiment a szobából.

Aimée némileg meg vala szeppenve saját tettén, de titkon mégis örült, hogy Pált féltékenységre izgatta s hízelt magának, hogy majd az úton, melyet holnap komolyan szándékozott megtenni, teljesen kiengeszteli. Sírva fakadt, s ha Pál e perczen vissza talál jöni, minden bizonynyal nyakába borult s bocsánatot kért volna. De Pál nem jött vissza és ő elment a bálba, a nayád-jelmezben, ígérete szerint kétszer tánczolt de Marillac-kal s erőltetett jó kedvvel hangosan társalgott vele, szíve azonban szörnyen remegett, midőn látta, hogy férje hidegen nézi mindkettőjüket. — Az ezután történeteket röviden elmondhatni. A francia társadalmi fogalmak szerint köteles a férj karddal védni becsületét. D'Arly Pál de Marillachoz suhanva, félre intette.

„Úram,“ monda nyugodtan, „mindketten férfiak vagyunk, egy szóból megérthetjük egymást. Ha ön megnevezi segédeit, még napfelkölte előtt elintézhetjük ügyünket.“

A tiszt megértette s meghajtotta magát. „Ki kell jelenenem, hogy ő nagysága ártatlan,“ tevé hozzá.

„Abban soha sem kétkedtem,“ válaszolt Pál hidegen.

Néhány óra mulva, kevéssel napkelte előtt, d'Arly Pál és a tiszt találkoztak a vincennesi erdőben. A párbaj nem tartott sokáig. De Marillac alig védte magát, s néhány fordulat után Pál megsebezte a mellén. A segédek vért látva, megszüntették a vívást és Pál, a ki becsületének a társadalmi fogalmak szerint e karczolóssal elégtételt nyert, haza ment.

Megérkeztekor legelőbb is egy távirat akadt szemébe, mely azt tudatta, hogy fia hirtelen meghalt.

Mélyen sohajtott, leült s gondolkozott. Az igazat megvallva nem volt szükség fia halála hírére, hogy azon végzetes cselekvényre készítse, melyet most végrehajtandó vala; de a vesztese igazolta eltökélését. Mi haszna vagy gyönyörűsége már most az élet? Ezt a kérdést mindegyre forgatta elméjében, a mióta neje szemeiből azt vélte kiolvasni, hogy többé nem szereti, a felelet rá ez volt: mennél hamarább elköltözik e világból, annál jobb lesz. Ő maga az élet delén túl, fiatal neje előtt pedig évek hosszú sora állott; jobb lesz őt felszabadítani ezek élvezetére, miután úgy is arra vágyik. Pál nem oly anyagból volt, melyből a házi zsarnokok készülnek, azonban nejét sokkal inkább szerette, mintsem hűtlenségét vagy elégtelenségét megadással tudta volna hordozni.

Hidegen és nyugodtan minden remegés vagy henczegés nélkül kinyitott egy szekrényt, kivett belőle egy dobozt pisztolyokkal, kiválasztott egyet s megtöltötte. De ott az öröklét szélén, a hol annyi ember haboz, ugyan mi okozta, hogy kétkedőnk egy percze megállapodjék? Reggeli szürkület vala, amott író-támláján a kétes világításból fehéren kisugárzott az az elefántesont feszület, mely egykor neje szobájában függött és a melyet onnan lett száműzetése után, magánál tartott volt.

Fölvette a feszületet, sovár szemekkel nézte s azután Aiméeért, ajkaihoz emelte. Midőn ezt tevő, úgy tetszett neki, mintha egy ajtó nyilott volna meg, a folyosón gyors léptek és lihegő lélegzés hallszott, oly könnyű kopogással, mintha egy gyermek szaladna segélyért. A léptek a Pál szobájának tartottak, közeledtek.

„Ki van ott?“ kérdé Pál megrezzenve.

Az ajtó nem volt bezárva; megnyílt s a küszöbön Aimée állt, férje könyvét keblére szorítva s rá könnytelt szemekkel tekintve.

„Elofvastam minden sorát, édes Palim,“ kiálta töredezett hangon s férje lábaihoz borúlt. „Oh édesem, menjünk haza. Hisz egyikünk sem volt boldog ama szerencsétlen nap óta, melyen engedetlen voltam irányodban. De az isten jó, s te is hiszsz benne, mint én; e nemes könyv minden lapja keresztyén hitet lehel; és látom, édesem, te sírsz!“

MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI MÉRLEGE.

Hazánk kereskedelmi forgalma Ausztriával és a többi külfölddel 1867—73-ban így állott millió forintokban:

	Behozatal	Kivitel	Mérleg
1867-ben	287. ₆	282. ₇	+ 4. ₈
1868-ban	319. ₇	329. ₉	+ 10. ₂
1869-ben	408. ₉	329. ₉	— 79. ₂
1870-ben	344.	342. ₈	— 1. ₂
1871-ben	472. ₃	375. ₅	— 114. ₈
1872-ben	488. ₁	313.	— 175. ₁
1873-ban	456. ₇	300.	— 156. ₇
			<hr/> — 512.

Magyarország e szerint a felsorolt hét év alatt árúforgalmában 512 millióval volt passiv. E jelenség kihívja a vizsgálódást, hogy feleletet adjon a kérdésre: mik okai a mérleg ilyen alakulásának és minő gazdasági állapot tükröződik e számeredményben? E kérdések gyakorlati fontosságúak éppen ez idő szerint, midőn Ausztriában a monarchia külkereskedelmi mérlegének szintén passiv voltából tetszetős érvet merítenek az ottani ipar javára szolgáló vámoknak még nagyobb felfokozása mellett. Más felől elméleti tekintetben is napirenden áll a külkereskedelmi mérleg vitatása. A német birodalom statisztikai hivatalának kimutatásai szerint 1872-ben és 1873-ban együtt véve 2742 millió markkal haladta meg Németország behozatala annak kivitelét. A még folyton pusztító gazdasági krízis mellett ezen adatok élénken fölkeltek a közfigyelmet; fegyvert kovácsoltak azokból ott is a kormány kereskedelmi s pénzügyi politikája és a szabad kereskedelmi irány uralma ellen.

Közben a tudományos kutatás felkarolta a kérdést és keresi a mérleg valódi jelentőségét. Lássuk mindenek előtt az ide vágó legújabb tanulmányok eredményét, és azután annak viszonyítását a magyarországi adatokra.

I.

A mercantil-rendszer felfogása szerint valamely ország kereskedelmi mérlegének az abba bevitt és onnan kiszállított áruk közti érték különbözetét tekintik. Azon ország, mely többet importált, mint a mennyit kivitt, néhány évtizeddel ez előtt, midőn a nemzetközi hitel csekély mértékben volt kifejlődve, a különbözetet túlnyomólag ércfizetéssel egyenlítette ki. És mert azon időkben uralgott közgazdasági nézetek szerint a legbecsesebb árunak az aranyat és ezüstöt tekintették, a gazdasági politika oda irányult, hogy az árukivitel minél inkább meghaladja a behozatalt és hogy ennél fogva mennél több nemes érc jusson az országba. Azért kedvezőnek tekintették a mérleget, ha az áruknak kivitele meghaladja azoknak behozatalát és kedvezőtlennek az ellenkező esetben.

Az utóbbi évtizedek alatt azonban a nemzetközi áruforgalom különbözeteinek kiegyenlítésére mindinkább tért foglaltak a hitel minden nemű eszközei. Ha e századnak elején valamely ország árubeli kivitele s behozatala kellően meg volt becsülve, akkor az egyenleg mindig megfelelt a tényleg ki- vagy befolyt nemes érc értékének. És ehhez képest helyes is volt a kereskedelmi mérleg fogalma. De ma az arany, ezüst és a többi árukon túl egy másik nagy tényező szerepel a nemzetközi értékforgalomban. Az állam, magánosok és társulatok hitelt vesznek idegen földön és annak fejében áru gyanánt értékpapírokat és kötvényeket szállítanak ki. A hitel emez eszközei a szorosan vett kereskedelmi forgalom és a különböző országok közti kölcsönös követelések kiegyenlítésében lényeges factort képeznek; de a kereskedelmi mérlegnél számba nem vétetnek. Azért a mérleg fogalmát szélesebbre kell terjesztetni, ha a nemzetközi forgalom összes tényezőit, melyek egymással szembe teendők, felkarolni s azokból a helyes egyenleget kivonni iparkodunk.

Goschen, Angliának egy időben kereskedelmi minisztere, *The theory of foreign exchanges* című hírneves művében már tizennégy évvel ez előtt kifejtette, hogy „tévedés a kereskedelmi mérleget úgy tekinteni, mint tisztán a ki- és bevitel kérdését, mint egyiknek a másik fölötti többletét. Két országnak kölcsönös követelése nem egyedül termékeiknek cseréjéből támad, hanem azon összegekből, melyeket egyik nemzet a másiknak fizet nyerstermények és gyártmányok vagy részvények és állampapírok, nyereség és bizomány fejében, mindenféle tribut czímén, a külföldön való tartózkodás vagy utazás folytán; szóval: áll az összes fizetésből vagy fizetési kötelezettségből, mely az illető országok közt keletkezik.“

Soetbeer *Bemerkungen über die Handelsbilanz Deutschlands* című újabb dolgozatában hasonlóképp ily széles keretet szabván a kereskedelmi mérleg fogalmának, a jelzett elemeket két mérleg-számlában, *debet* és *credit* alatt, egymással szemben sorolja föl. A tágabb értelemben vett mérleget ugyanis „fizetési mérlegnek“ nevezi, a mely tudniillik valamely országnak a külföld irányában az illető évben felmerülő összes követeléseit és tartozásait magában foglalja, míg a szorosabb értelemben vett kereskedelmi mérleg csak az árúforgalomról és a hajózásról szól.

E szerint a nemzetközi fizetési mérleg különböző tényezőit, melyek az illető egyes országra nézve az összes külfölddel szemben úgy a *követel*, mint a *tartozik* rovataiba foglalandók, a következőkben állította fel:

I. Árúforgalom és hajózás.

1. A kivitt árúknak értéke az országból való kiszállításkor.

2. A belföldiek nyeresége, ha a kivitt árúkat magok értékesítik a külföldön.

3. A belföldi hajózás fuvarkeresete az árúknak behozatalából és kiviteléből, valamint az idegen kikötők között eszközölt szállításhól.

4. Hazai hajók eladása a külföld számára.

5. A külföldtől befolyt biztosítási díjak és kárpótlások.

II. Egyéb okokból eredt fizetések.

6. Belföldiek nyeresége külföldi vállalatokban való részesedésük folytán és az innen eredt tőke-behozatal.

7. Oly pénzek kamatja és tőkebeli visszafizetése, melyeket belföldiek a külföldön, akár kormányoknak és részvénytársulatoknak, akár pedig magánosoknak kölcsönöztek.

8. Értékpapiroknak eladása a külföldre, valamint új idegen kölcsönökre való befizetések.

9. Az országban élő külföldiek számára jött küldimék, valamint az utazók és bevándorlóknak magokkal hozott pénze.

10. Külföldről eredt örökségek, hagyatékok, nyugdíjak stb.

11. Rendkívüli bevételek a külföldről (hadi fizetések).

12. Nemes érczek kivitele.

E részletezés annyira kimerítő, hogy például a 4-ik, 5-ik és 12-ik pontnak, mely más tételek alatt helyt foglalhat, kihagyása mellett is, minden nemű tartozás és követelés valamely ország és a külföld között számba vehető. És ha e címeken az illető számok helyesen bejegyezhetők volnának, akkor a lezárásnál a *tartozik* és *követel* összegei okvetetlenül egyenlők lennének.

Világos ezekből, hogy hány egyéb tényező foly be egy ország általános fizetési mérlegére s hogy hány adat szükségeltetik még annak megítélésére, hogy a passiv mérlegnek mi a valódi jelentősége a kérdéses ország gazdasági viszonyaira nézve? És ezen címek mindegyikére nézve a statistika csak megközelítő tájékoztatást nyújt, sőt néha egészen cserbe hagy; úgy hogy jó részt conjecturákkal kell pótolni a positiv tudomást.

A felsorolt címek közt tömegre s megbízhatóságra nézve legelől áll minden esetre az első, tudniillik a szorosabb értelemben vett áruforgalom. Azért szóljunk mindenek előtt az áruknak ki- s beviteléről.

II.

Az árumérleg hű feltüntetésé két tényezőtől függ: először a minél inkább specialisált áruk ki- és bevitt tömegének pontos följegyzésétől és másodszor helyes értékek alkalmazásától.

Mindkét föltételt legjobban megközelíti az angol vámügyi statistika. Teljesség tekintetében nagy előnyére van a

birodalom szigeti helyzete: 129 kikötőben a vámhivatalok pontosan jegyzik a behozatalt, a kivitelt és az egyik kikötőből a másikba való átvitelt. A behozatalnál 905 cikk szerint elkülönítve kimutatandó a szállítmány, bár (1870.) csak 71 cikk vámköteles. A kivitel 478 különböző cikk szerint jegyeztetik föl. A szállító köteles az áru származási és rendeltetési helyét bejelenteni s e részben 180 ország, illetőleg hely van megkülönböztetve. Helytelen declaratiók miatt súlyos büntetések alkalmaztatnak.

A régibb kimutatásoknál azon árak alkalmaztattak, melyeket még 1694-ben számítottak ki és ezek csaknem e század közepéig tartattak fenn; bár utóbb részben declarált árakkal pótolták. 1854 óta a valóságos árak átlagai puhatoltatnak ki és vétetnek alkalmazásba; mi végre Londonban, Liverpoolban és Hullban vámügyi hivatalnokok, kereskedők és alkuszok támogatása mellett, folyton megfelelő középárak nyomozásával vannak megbízva. Ezen árak helyessége ellen sok kifogás történt már, de az elrendelt vizsgálatokból kitűnt, hogy egészben véve a becslés megfelel a statistika igényeinek és a különbözetek elenyészők Nagy-Britannia óriási külforgalmához képest.

Franciaországban ezeken túl különböztetik meg a ki- és bevitel cikkeit. Az ellenőrzés egyaránt szigorú úgy az árúk behozatalánál, mint a kivitelnél. A kivitelnél az *acquits de caution* és egyéb visszatérítések teszik szükségessé a pontos felügyeletet. A származási és rendeltetési hely bejelentendő, de akként, hogy például a hajóknál csak a legközelebbi idegen kikötő jegyeztetik föl. Innen van, hogy a Franciaországból Amerikába angol kikötő érintésével szállított árúk az Angliába történt kivitelben szerepelnek.

Az osztrák-magyar monarchiában 1831 óta tétetik közzé kisebb-nagyobb részletességgel a kereskedési forgalom. Ez idő szerint több mint ezer vámtétel szerint különböztetik meg a vámhivatalok az árúkat és 1053 külön tétel szerint mutatja ki (1873.) a cs. kir. statistikai központi bizottság a közös vámterület behozatalát. Az 1831 óta alkalmazott hivatalos értékeket az új általános vámtarifa életbe léptetésével az ötvenes évek elején új értékek váltották fel; később 1854-ben a német vámegylettel kötött szerződés, 1858-ban az osztrák érték behozatala folytán és azután 1864-ben ismét új értékek álla-

píttattak meg. Végre 1874-ben a bécsi statisztikai hivatalban ismét új hivatalos árak kipuhatolását rendelték el. És ezen újabb értékek már az 1874-diki külforgalomról e napokban megjelent kimutatásban alkalmazásba is vétettek. Ott az eddig használt hivatalos értékeken kívül valódi kereskedelmi értékek is felhasználtattak a forgalom kiszámításánál. Ez utóbbiak kifejezik ezüstben az áruknek 1874-diki értékét a monarchia határvonalán vámdíj nélkül. E „kereskedelmi értékek“ ezen túl minden év elején fognak iparosok és kereskedőkből alakított bizottság által a megelőzőtt évre vonatkozólag megállapíttatni.

Az osztrák-magyar külkereskedelmi kimutatások ellen, az áruknek úgy mennyisége, mint értéke tekintetében sok és alapos kifogás emeltetik. Különösen az export, mely kevés czikk kivételével vám-mentes, fölötté hiányosan vétetik föl, és a mellett a régibb, valamint az újabb értékek helyteleneknek ismertettek el. Mindennél többet bizonyít azon nagy különbséget, melyet az 1874. évi külforgalomról szóló kimutató az eddigi hivatalos, és a gondosan kipuhatolt kereskedelmi értékek közt egyenként, valamint a mérleg végeredménye közt mutatkozik a szerint, a mint az egyik vagy másik érték vétetik számba. Így a valódi, kereskedelmi értékek szerint 58.₈ millióval nagyobb a behozatal és 53.₅ millióval nagyobb a kivitel, mint a hivatalos értékek szerint. De különösebb ennél az, hogy míg a valódi értékek szerint a behozott nyers termények 27.₉ millióval többet tesznek, mint a behozott gyártmányok, addig a hivatalos értékek szerint a behozott gyártmányok tesznek 56.₆ millióval többet, mint az importált nyers termények. Továbbá a valódi értékek szerint a kivitt gyártmányok meghaladják a behozott nyers termények értékét 6.₅ millióval, míg a hivatalos értékek szerint nagyobb a gyártmányok behozatala, mint azok kivitele 10.₅ millióval. Az eredmények tehát oly homlokegyenest ellenkezők, hogy a monarchia kereskedelmi mérlege egészen más természetűnek mutatkozik az egyik mint a másik érték felhasználása mellett. Még pedig sokkal kedvezőbb a valódi, kereskedelmi, mint az elavult hivatalos értékek szerint.

Magyarország külkereskedelméről nem léteznek vámhivatali följegyzések. De léteznek két korszakról hivatalos, részben vámhivatali adatok, melyek Magyarországnak keres-

kédelmi külforgalmáról tájékoztatást nyújtanak. Az első korszak 1831-től 1850-ig terjed, a másik 1867-től kezdődik. 1850 végig ugyanis Magyarországot és Erdélyt vámvonallal választotta el a monarchia többi részeitől, és az e közbenső vonalon átmenő legtöbb cikktől úgy ki- mint beviteli vám szedtetett. Pénzügyi érdekek mozdították tehát elő a forgalomnak pontos följegyzését. De az 1831-től 1850-ig, kezdetben a bécsi udvari kamara, később a cs. kir. kereskedelmi minisztérium által közzétett vámügyi följegyzések csak a Magyarország és az osztrák tartományok közti forgalmat mutatják ki elkülönítve; míg Magyarországnak mindazon behozatala és kivitele, mely a tágabb értelemben vett külföldre vonatkozik, az egész monarchiának külforgalmában van befoglalva. Így azon magyar áru, mely a monarchia nyugoti s éjszaki határain szállt külföldre, vagy azon külföldi áru, mely azon határokon jött Ausztrián át Magyarországra, az egész birodalom külforgalmában szerepel; sőt a külföldet érintő erdélyi s magyar határon, valamint a Fiume kikötőjében megfordult ki- s bevitel összesen szintén a monarchia külforgalmának tekintetik.

Ezek szerint Magyarország külforgalmának csak azon részéről léteznek hivatalos adatok, mely hazánk és az osztrák tartományok közt folyt, s ezen kereskedelmet csakis bizonyos föltevések mellett lehet Magyarország teljes külkereskedelmének tekinteni. Az egyik föltevés az, hogy Magyarország terményei, az érték arányában magas fuvardíj és a kiviteli vámok miatt kisebb mértékben jutottak Ausztrián túl a külföldre. A másik feltevés az, hogy Magyarország azon terményei, melyek a monarchia nyugoti határain szálltak ki, legnagyobb részben nem egyenesen Magyarországból, hanem közvetve az osztrák forgalomból jutottak külföldre, s így a közbenső forgalomban már számba vétettek. Ugyanez áll megfordítva a nyugoti külföldről Magyarországra importált árukra nézve, melyeket ismét részben nyílt prohibitio kitiltott, részben pedig magas vám távol tartott az országtól. Végül számon kívül hagyatik Magyarországnak ki és bevitele a a külföldet érintő vámvonalakon.

Világos, hogy ily lényeges hézagok mellett a vámügyi kimutatásokban szereplő számok kisebbek Magyarország valódi külforgalmánál. De a meglevő anyagból lehetetlen biztosan kiválasztani a Magyarországot megillető elemeket, és a ki a

forgalmi statistikában csakis teljes és absolute megbízható számokat hajlandó elfogadni, az mondjon le nemcsak Magyarország, hanem különbség nélkül minden országnak külkereskedelmi adatainak számbavételéről. Hazánkat illetőleg kiválókép szerény igényeket támaszthatni e részben; mert legalább azon időtől fogva, a mi óta valamennyire elfogadható kereskedelmi statistikája van a monarchiának, Magyarország nem képezett egészben önálló vámterületet. És a midőn a közbenső sorompók lehűltával és a monarchia — Dalmatia s a külzetek kivételével — egységes vámterületté alakult, elveszett a mód csak annyira is, a mennyire 1850 végeig történt, kimutatni Magyarország külkereskedelmét.

Egyes tudósok gondos összeállításai kevésbé pótolták a hiányt, mely a magyar közgazdasági élet e nevezetes functioninak ismeretében támadt. Tulajdonképen az 1850-től 1867-ig terjedő időszakra nézve conjecturák pótolják a részletes adatokat. Az országos statistikai hivatal azonban csakhamar életbelépte után föladatának tűzte ki Magyarország külkereskedelmének ezentúl rendszeres kinyomozását. De itt legyőzhetetlen nehézségek merültek föl. Magyarország Ausztriával közös vámterületet képezvén, szabad a forgalom a két állam közt. Vámhivatalok nem jegyzik föl a közös határon átszálló árúkat, s külön közegeknek állítása ily följegyzések céljából költségbe és sok nehézségbe ütköznék. Az országos statistikai hivatal kénytelen volt ennél fogva lemondani azon forgalom számbavételéről, mely a magyar-osztrák közbenső határt szelő 33 országos és megyei úton foly és szorítkozni azon adatokra, melyeket az ország határán túl terjeszkedő közlekedési vállalatok kimutatnak, valamint azon anyagra, mely Magyarországnak a külföldet érintő határán átkelő forgalomról a vámhivatalok följegyzései szolgáltatnak.

Kezdetben 1867-ben csupán a déli s az államvaspályatársulat, meg a cs. kir. szab. első dunagőzhajózási társulat adatai voltak tehát a magyarországi vámhivatalok följegyzésein kívül számba vehetők; és azon roppant vonalról, mely a Dunától, vagy az államvaspályának a magyar-osztrák határt átszelő pontjától Magyarországot félkör alakjában éjszak felől kerítve, az erdély-moldvai határig nyúlik, egyáltalában hiányzik minden forgalmi adat. Az évek során, a mint új vasútvonalok megnyíltak, a forgalom képe mind egyre teljesebb

lesz, 1868-ban a kimutatások szaporodnak a déli vasút zágrábsteinbrücki vonalának, 1871-ben a kassa-oderbergi vasút és az egyesült magyar gőzhajózási társulatnak, végre 1873-ban a magyar nyugoti, az első magyar-gácsországi s a károlyváros-fiumei vasútnak forgalmi adataival.

Egy másik lényeges hiánya az országos statisztikai hivatal kimutatásainak onnan ered, hogy a közlekedési vállalatok fölötté sommásan közölték főkép kezdetben a magyar határon innen és túl föl- és leadott szállítmányaikat, úgy hogy a statisztikai hivatalnak sok nemű kombináció s átlagozás segítségével kellett elkülöníteni hol az egyes gabonafajokat, hol a szövetek különböző neveit. Hasonló kombinációkhoz kellett folyamodnia, midőn a külföldet érintő magyar határon átszállott forgalomból ki volt választandó, hogy mi ment egyenesen Magyarországból az aldunai tartományokba, illetőleg mi maradt az onnan került árukból hazánkban, hogy ahhoz képest kimutatva legyen, mi képezett keletről nyugotnak, vagy megfordítva csupán átmeneti forgalmat.

Az áruknak mennyisége s fajai körül mutatkozó eme bizonytalanság még fokozódik az egész forgalom értékének megállapításánál. Mert a hol köteles értékevallások vagy nagy országos bizottságok becslései alapján számíttatik ki a részletesen specialisált ki- és bevétel értéke, ott is ismételve helytelennek bizonyult a forgalom kimutatott értéke; mennyivel valószínűbb ez hazánk külforgalmát illetőleg, a hol az egyes árunemek elkülönítése többé-kevésbé ingadozó s a hol csak kevés cikk árára nézve vannak megbízható, hivatalos jellegű adataink.

Midőn a hazai külforgalom adatait ezekben valódi értékekre reducáljuk, a legtávolabbról sem szándékozunk kicsinyelni az országos statisztikai hivatal érdemeit az anyagnak beszerzése s tisztázása körül. Maga a nevezett hivatal ismeri s bevallja e hiányokat, melyeket pótolni a vámszövetségben való helyzetünk és közlekedési viszonyaink lehetetlenné tesznek. Magyarország külforgalmi statistikája igenis hiányos; de tekintve a rendelkezésére álló erő s anyag hézagossá voltát, mondhatni, hogy aránylag legalább nem rosszabb akárhány állam külkereskedelmi statistikájánál, a melynek nagy vámügyi apparatus áll rendelkezésére.

Mert az ma már általánosan elismert igazság, hogy a

külkereskedelmi kimutatások, még ott is, a hol régi megállapított szervezet alapján készülnek, fölötte megbízhatatlanok. Kolb már 1859-ben rámutatott az e téren fölmerült kiáltó abnormitásokra. Így 1853-ban a kőszén kivitele Belgiumból Franciaországba tett a belga vámjegyzékek szerint 21.121,520 metricus mázsát, holott a francia jegyzékek csak 19.655,869 metr. mázsa kőszén bevitelt mutatnak ki. Hisz ezt a másfél millió mázsát csak nem csempészték be. De van ellenkező irányú jelenség is. A gyapjú-kivitel Belgiumból Franciaországba tett az említett évben 371,260 kilogrammot. Franciaországba azonban Belgiumból érkezett és a vámhivataloknál bejelentetett 3.301,500 kilogr. gyapjú. A gyapjú e szerint a belga vámhivataltól a legközelebbi francia vámhivatalhoz vezető rövid úton csaknem megtízszerezedett. Vagy Angliából 1852-ben 2.207,741 kilogramm gyapjút visznek ki a francia kikötőkbe s ezek 3.940,496 kilogr. behozatalt mutatnak ki. Németalföld küld 1856-ban saját vámjegyzékei szerint Brémába 421,000 tallér értéket, és a brémai kimutatás 744,000 tallér németalföldi behozatalt említ. Efféle ellenmondások nagy számmal találtnak valamennyi állam vámügyi kimutatásaiban, és a hiba nemcsak a számba vett értékekből, hanem a följegyzett árútömegből is ered.

Soetbeer azért, említett dolgozatában, a hiányos följegyzéseket és értékszámításokat oly messze kihatóknak tartja, hogy a német birodalom 1873-ik évi kereskedelmi kimutatását 25 százalékkal véli módosítandónak és pedig úgy, hogy a kivitel fölemelendő, vagy a behozatal leszállítandó a passiv különbözet 25 százalékával. Soetbeer kombinációja szerint a német birodalom 1873. évi 1,454 millió markra menő kiviteli hiánya e szerint valóban csak mintegy 874 millió markot tenne.

Ily roppant különbözetek mellett a külkereskedelmi kimutatások, úgy látszhatik, csaknem teljesen értéktelenek. És csakugyan számos illetékes szakember hangoztatja már a szót, hogy ha tökéletesebbé nem tehető a statistika e neme, úgy ejtessék el inkább teljesen; míg mások csak a kiviteli adatok figyelmen kívül hagyását ajánlgatják. Németországban, hol a múlt két év kereskedelmi mérlegének ijesztő passivitása felriasztotta a közfigyelmet, a külforgalmi kimutatások reformja éppen most áll tanulmány alatt és a birodalmi cancellár külön

osztályt szándékozik szerveztetni a statistika ezen ágának gondozására.

Angliában és Franciaországban egyáltalában nem rendült meg a hit a ki- s beviteli kimutatások megbízhatóságában. És a kik gyanakodók azoknak hűsége iránt, azok elfogadják az adatokat esetleges hibáikkal együtt mint az összevetésre és összehasonlításra alkalmas, fölötte becses anyagot. Mi is a Magyarország külkereskedéséről meglevő kimutatásokat, bár merészség azokat az angol vagy francia hason nemű anyaghoz hasonlítani, fel akarjuk használni nem mint absolut számokat, hanem mint oly arányokat, melyek ha külön-külön nem teljesen hívek is, a lehető hiányok és hibák következetes ismétlése mellett kiderítik a törvényt, mely Magyarország külkereskedelmi forgalmában fölfedezhető.

III.

Áttérve a külforgalom adataira, először is ide igtatjuk a közbenső vámvonalon át 1848-ig történt kivitel és behozatal különben is kevésbé ismeretes adatait.

1816-tól 1826-ig így áll a behozatal és kivitel tett millió pengő forintokban :

Év	Behozatal	Kivitel	+ Kiviteli - Behozatali } többlet
1816-ban	43. ₁	29. ₄	— 13. ₆
1817-ben	36. ₄	26. ₄	— 9. ₉
1818-ban	33. ₆	30. ₇	— 2. ₈
1819-ben	30. ₉	33. ₈	+ 2. ₈
1820-ban	43. ₉	36. ₅	— 7. ₄
1821-ben	37. ₄	33. ₆	— 3. ₈
1822-ben	40. ₃	35. ₈	— 4. ₅
1823-ban	34. ₃	36. ₄	+ 2. ₁
1824-ben	33. ₆	44. ₃	+ 10. ₆
1825-ben	37. ₆	45. ₇	+ 8. ₁
1826-ban	45. ₆	46. ₁	+ 0. ₄

A tizenegy évi időszak alatt 417.₂ millió pengő frtnyi volt a behozatal és 399.₂ millió volt a kivitel; a deficit tehát 18 milliót tett, mi átlag évi 1.₆ milliónyi passiv egyenleget képez.

Sokkal kedvezőbben alakul Magyarország kereskedelmi mérlege Ausztriával szemben az itt következő 17 évben, értjük az 1831-től 1847-ig terjedő korszakot. Az 1826-tól 1831-ki forgalomról nem rendelkezünk efféle adatokkal, az 1847-en túli három évet pedig tekinteten kívül hagyjuk azért, mert 1848—49-ben megszakadt a közbenső forgalom és 1850-nel lehullottak a vámsorompók. Az említett 17 évből is csak a negyvenes éveknek bírjuk részletes forgalmi adatait, míg a harminczas évek inkább sommásan vannak kimutatva.

Az említett időszakban kivitelünk és behozatalunk így állott millió pengő forintokban:

Év	Behozatal	Kivitel	+ Kiviteli - Behozatali	többlet
1831-ben	21. ₁	40. ₁	+ 19. ₃	
1832-ben	29. ₂	47. ₄	+ 18. ₂	
1833-ban	27. ₇	43. ₈	+ 16. ₁	
1834-ben	28. ₄	39. ₄	+ 11.	
1835-ben	28. ₃	41. ₄	+ 13. ₁	
1836-ban	33.	48. ₅	+ 15. ₅	
1837-ben	32. ₉	43. ₃	+ 10. ₄	
1838-ban	35. ₈	55. ₆	+ 19. ₈	
1839-ben	41. ₆	50. ₈	+ 9. ₂	
1840-ben	42. ₇	50. ₇	+ 8.	
1841-ben	43. ₉	51. ₃	+ 7. ₄	
1842-ben	44. ₄	46. ₉	+ 2. ₅	
1843-ban	48.	56. ₂	+ 8. ₂	
1844-ben	56. ₄	63. ₇	+ 7. ₃	
1845-ben	54. ₇	59. ₇	+ 5.	
1846-ban	61. ₃	58. ₇	- 2. ₆	
1847-ben	51. ₅	53. ₄	- 4. ₁	

Ezek szerint e 17 évben Magyarország közbenső forgalma nagyban activ volt. 171 millióval nagyobb kivitelünk Ausztriába, mint behozatalunk az osztrák tartományokból, vagy is 10 millió az évenkénti többlet a mi javunkra. Hogy mennyiben módosította a többi külfölddel folytatott kereskedelmünk e mérleget, azt a hivatalos adatokból tüzetesen kideríteni lehetetlen, mert a mi a külföldről, még a magyar és erdélyi határon is át, a monarchiába behozatott, vagy a mi a monarchia bármely részéből külföldre vitetett, az — mint említők — az egész birodalom külkereskedésében tesz számot.

Némi tájékozást lehet ugyan meríteni a hivatalos kimutatásokban foglalt azon csoportosításból, a mely feltünteti, hogy mely ország vámhivatalaiban történt a külföldre ment, vagy külföldről jött áruk vámkezelése. Igaz, hogy a külföld irányában egységes vámterületen a vámhivatal illetőségéből nem lehet következtetni, hogy a kivitelre szánt belföldi áruk, mely tartományból származtak, sem azt, hogy az idegen áruk monarchiánk mely országában használtattak fel; de a közbenső vámvonalt tekintetbe véve, jogosultabb mint pl. jelenlegi vámviszonyaink mellett az a föltevés, hogy a kérdésben levő 17 évben a magyar és erdélyi vámhivataloknál kezelt külföldi eredetű vagy külföldre szánt áruk túlnyomólag itt fogyasztottak el, illetőleg innét küldettek ki.

Látjuk pedig a hivatalos kimutatásokból, hogy 1841-ben magyarországi hivatalokban 9, milliónyi behozott és 10 milliónyi kivitt, erdélyi hivatalokban pedig 3,4 millió importált és 3,7 millió kivitt árú került vámolás alá. Hasonló arány mutatkozik az 1841 és 1847 közé eső években. És ha áll az im jelzett föltevés, akkor a külföld irányában folytatott kereskedelmünk a közbenső forgalomnál alakult kedvező mérleget inkább lenyomta a mi rovásunkra. A valóságban tehát árú-mérlegünk alig volt oly kedvező, mint a hivatalos adatok, kivált a szóban forgó időszak elején, mutatják. Némely kiviteli cikkünk drágábban is van fölvéve, mint a piaci árak átalában. — Így a buza az egész időköz átlaga szerint bécsi mázsánként a pesti piacz jegyzései szerint 310 o. é. krba került, míg a hivatalos kimutatásból 393 o. é. krral számítják. Pedig e különbséget nyom már a latban, ha tekintetbe vesszük, hogy évenként $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ millió mázsát szállítottunk Ausztriába. A gyapjunál is a 84 o. é. frt hivatalos érték és bizonyára valamivel nagyobb a tényleg elért árak átlagánál; mert az 1833—47-ki pesti árak szerint az átlag közel 90 o. é. frt ugyan, de ama föltevés mellett, hogy a legfinomabb gyapjuk ugyanazon arányban vétetnek számba, mint a közepesek. És e cikkknél a hivatalos számítás és a tényleg elért bevétel szintén érezhető különböztetett tehet; mert 1831 óta egy évnek kivételével, 1847-ig mindig jóval 200,000 mázsán fölül és így 17—21 mil. o. é. frtnyi volt e cikkben kivitelünk Ausztriába.

Ezen és hasonló, de végig ma már ki nem deríthető különbségek módosíthatják az eredmény számtételeit; de

mindamellet az irány, mely az idézett számokban jelentkezik, nem lényegesen változik. — Annyi bizonyos, hogy mentől messzebb nyúlunk vissza a múltba, annál kedvezőbb a kereskedelmi mérlegünk. Kiviteli többletünk 1831-től kezdve, egy-egy javulásnak kivételével, folyvást alább száll, míg 1846-ban 2.₆, és 1847-ben 4.₁ millióval a behozatal haladja meg a kivitelt, úgy hogy 1831-ről 1847-re 23.₁ millió p. frttal romlott meg a mérleg. Látjuk pedig, hogy a mérlegnek passivra fordulása kivitelünknek nem elég erős emelkedéséből származott. Az 1831-ki és a legnagyobb kivitelünk közt 23.₇; az 1831-iki és a legnagyobb behozatalunk közt pedig 40.₃ millió p. frt volt a különbség. A behozatal tehát majdnem megháromszorosodott, a kivitel pedig csak felénél valamivel többel emelkedett. Ebből világos, hogy az ország a 30-as és 40-es években vagyoniilag folyvást emelkedett, de az emelkedés nem tartott lépést az ország fogyasztási igényeivel; és mert a mostoha vámrendszer hazánkban ipart fejlődni nem engedett, a tömegesebben előállított, de olcsó nyersterményekkel nem volt kiegyenlíthető az aránylag drágább gyártmányokban egyre emelkedett szükségletünk. Ha a művelődés haladtával támadó nagyobb igényekkel nemzeti productionk lépést nem tarthat, pedig ipar nélkül ez szinte lehetetlen, akkor okvetetlen passivra fordul nemzetközi csereviszonyunk. Így 1841-ben még bőven elég volt az, mit gyapjuban, gabonában, dohányban és bőrökben kivittünk, azon gyártmányok megfizetésére, melyeket Ausztriából behoztunk; de 1846 és 47-ben e nevezett kiviteli cikkeknek még 11—12 millióval kellett megpótolnunk, hogy a behozott gyártmányok ára fedezve legyen. A gyártmányoknak 32 és 47 millió közt hullámozó behozataláról egyébként sehogysem állítható, hogy az kizárólag hamar pusztuló élvezeti vagy ruházati cikk. Van a közt jelentékeny oly vas- és aczélárú, irodalmi és művészi cikk, mely a nemzeti termelőképeesség és művelődés emelésére hatott. 1846-ban és 47-ben megindultak az újabbirányú investitiók. 1846-ban behozatott Ausztriából az akkor épült u. n. magyar központi, most osztrák állami vasúthoz 695,540, 1874-ben 1.326,710 és 1848-ban 710,900 p. frt értékű vas. A többi vas- és aczél-szükséglet legnagyobb része még a külföldről hozatott be, a mint egyebek közt a budapesti lánczhídhoz 1847-ben 266,640 frt értékű vas hozatott be a külföldről. Épen azon években,

a midőn a nagyobb mérvű beruházások megindultak, fordult tehát szenvedőre kereskedelmi bilanceunk. Az 1867-tel megnyílt új aera mérlegét is kétségen túl ugyancsak a tömeges beruházások zavarták meg.

Hadd álljon itt, a közelebbi megvilágítás előtt, újból az 1867—73-ki kivitel és behozatal.

Év	Behozatal	Kivitel	+ Kiviteli - Behozatali	többlet
1867-ben	287. ₆	282. ₇	• +	4. ₈
1868-ban	319. ₇	329. ₉	+ 10. ₂	
1869-ben	408. ₉	329. ₇	— 79. ₂	
1870-ben	344. ₇	341. ₈	— 1. ₂	
1871-ben	472. ₃	375. ₅	— 114. ₈	
1872-ben	488. ₁	313.	— 175. ₁	
1873-ban	457. ₇	300.	— 156. ₇	
				— 512.

E hét évi cyclyusban csak a két első év volt activ. Rendkívül gazdag termés és kedvező árak mellett nagy volt a kivitel. Gabnában, gyapjúban és borban két év alatt 364.₈ millió forint volt az exportunk; akkora érték, minőt e kiváló czikkeinkkel soha egyetlen évpárban el nem értünk. Behozatalunk pedig a legtömegesebb és legdrágább czikkeken, mint szőtt és kötött, apró-, díszmü-, valamint gyarmati árúknak és déli gyümölcsben, fémárúknak és gépekben mindössze sokkal kevesebb volt; mint bármely következő két évben. Maga az a körülmény, hogy 1867. év végén csak 295 és 1868 végén csak 341 mértföld vasút volt forgalomban, míg a szóban levő 6 évi időszak, vagyis 1873 végén 820 mértföldnyi hosszúságú volt vasúthálózatunk, eléggé megfejt, hogy miért jutott be és oszlott el ezen időszak kezdetén olyannyira kevesebb idegen árú, mint 1873-ban.

Ezen kívül a vállalkozás és beruházás, mely tömeges behozatalt vont maga után, az említett két első évben csak kezdetét vette, és 1869 körül közeledett tetőpontjához. Így vasút 1867-ben 16, 1868-ban 46 mértföld nyílt meg, és bár 1869-ben csak 18 mértföld adatott át újonnan a forgalomnak, mégis akkora mérvekben folyt az építés, hogy a rákövetkező évben újabb 97 mértföld nyílt meg. És 1869-ben csakugyan mindennemű czikkben, nemcsak az építésre, felszerelésre, termelésre szükséges, hanem a szerte növekedett fogyaszt-

tásra igényelt árúknban nagyobb volt a behozatal, mint — kevés cikk kivételével — soha annak előtte és annak utána.

Az 1869-ben kitört üzleti válság határozott kifejezést talál azon év kereskedelmi mérlegében is. A behozatal 319 millióról 408 millióra emelkedik, a kivitel pedig változatlan marad; a mérleg tehát egy év alatt 89 millióval rosszabbra fordult. A két előbbi jó év eredményei reményekre s túlhajtásokra csábították a speculatiót, és bátor költekezésre vitték a társadalom szerényebb osztályait is. Ehez járult a sok idegen vállalkozó, építő és munkás, ki az itt elért nyereségből és keresetből könnyen költött nemcsak a hazai, hanem a külföldről importált czikkeknben. Szőtt és kötött árúknban 104-ről 134 millióra, apró-, díszmű-, norinbergi- s kalmár-árúknban 24-ről 42 millióra, gyarmati árúknban és déli gyümölcsökben 21-ről 23 millióra, dohány- és dohánygyártmányokban 7-ről 9 millióra emelkedett 1868-ról 1869-re a behozatal.

Hogy a kereskedelem és speculatio túlbecsülte az ország vevő- s fogyasztó képességét, az világosan kitűnik a következő év külforgalmi adataiból. A behozatal leszállott 1870-ben az előző évhez képest 44 millióval, és a 17 millióval fokozódott exportban nem a saját termékeink kivitele, hanem főképen az idegen árúk exportja szerepel. Mert 1870 jó év volt ugyan, de sok hazai termékben kisebb volt a kivitelünk, mint 69-ben. Az 1870-ki egy milliónyi passivumhoz tehát tulajdonképen a 69-ki 79 milliós deficitből egy tetemes rész hozzáütendő, mert az előző évi import feleslege átszállott 1870-nek egyrészt ellátására, másrészt visszkivitelére.

1871—2-ben a vállalkozás, beruházás és speculatio magas fokra hágott. A német-francia háború után újra föléledt üzleti szellem, a nagy tökevándorlás erején, minden irányban felfokozta a productiót, és elárasztotta a fogyasztó piacokat olcsó czikkeknkel, könnyű hitel és egyéb üzleti kedvezések mellett. 1871-ben 122, 1872-ben 126, és 1873-ban 114 mértföld vasút nyílt meg nálunk, de a 114, 175 és 156 millió deficitel lezárt kereskedelmi mérlegünkben már nem nyom többé akkora súlylyal azon czikkek értéke, melyek a vasúti beruházás céljából és az ország termelő erejét tartósan fokozó egyéb művekre behozattak. Mert míg a behozott fémárúk, szárazföldi- s vízi járművek, meg gépek és géprészek 1869-ben 72 millióra mentek, addig 1871-ben 65, 1872-ben 55 és

1873-ban 43 millióra szállott le ezen cikkek importja; bár különben az egész behozatal 1869-hez képest 64, 80, illetőleg 48 millióval fölebb szállt. A mellett kivitelünk nemcsak hogy nem tartott lépést a behozatallal, sőt 1872- és 73-ban nagyot esett az 1868- és 69-ki mértéken alól. Főbb kiviteli- s behozatali cikkeinknek itt következő összeállítása, mely a sok tekintetben túltengő 1869-ik évet az 1871 – 3-ki évekkel párhuzamba teszi, még inkább kiemeli az itt jelzett viszonynak árnyoldalait :

Behozatal

(millió oszt. ért. forintokban).

	1869.	1871.	1872.	1873.
Fémárúk ¹⁾	51.5	50.7	41.8	32.7
Szárazföldi, vízi járművek ²⁾ . . .	5.1	7.	6.2	4.1
Gépek és géprészek	15.4	7.7	7.6	6.5
Szőtt és kötött árúk	134.2	137.1	135.	143.6
Apró diszmű és norinbergi árú . .	42.5	74.1	79.2	65.1
Gyarmati árúk és déli gyümölcsök	23.1	27.1	27.6	30.
Dohány és dohány-gyártmány . . .	8.9	15.3	14.1	26.3

Kivitel

(millió oszt. ért. forintokban).

	1869.	1871.	1872.	1873.
Kerti és mezei termelvények ³⁾ . .	128.	147.2	85.	88.3
Sertés ⁴⁾	40.7	40.1	39.4	39.6
Gyapjú	28.9	30.5	28.6	27.5
Dohány és dohány-gyártmány . . .	10.6	7.6	10.6	12.1
Szarvasmarha	6.2	7.1	10.2	11.1
Fa ⁵⁾	9.5	10.2	11.4	11.
Vas	1.8	1.8	3.4	2.9
Len, kender, csepű	1.5	1.7	2.	1.3

¹⁾ Nevezetesen : vasúti felszerelési tárgyak, u. m. sínek, kerekek, tengelyek stb., ezután különféle vas- és aczélárúk és egyéb fémárúk.

²⁾ Nevezetesen : közúti járművek, gőzmozdonyok, tenderek, vasúti kocsik stb. meg hajók vasból és fából.

³⁾ A vámtarifa III. csoportja, rizs kivételével.

⁴⁾ Sertés és szarvasmarhában nagy volt a behozatal is, különösen délről és keletről. Sertés behozatott a fentebbi években 11.3, 13.7, 19.7, 11.5, szarvasmarha 4.4, 6, 9.5, 7.7 millió frt értékben. Itt meghizlaltatván, kivitetek Ausztriába és külföldre. Egy-egy darab drágábban is számíttatik a kivitelnél, mint a behozatalnál.

⁵⁾ Tüzi, épület-, műfa s donga.

E szerint a rosz termés miatt lényegesen megcsökkent gabnakivitelünk; néhány cikk tetemesen javúlt, a többi stationarius maradt. A sertéskivitel azóta újabban csökkent, a faüzlet a túlhajtás következtében súlyos válságba sodortatott. És 1873-ban, daczára a nagy gazdasági crisisnek, a rosz termésnek és cholera-járványnak, a ruházati, fogyasztási s élvezeti cikkek behozatala meghaladja a legjobb évek mértékét.

A kereskedelmi mérlegnek ily származású passivuma egyértelmű a nemzeti vagyon csökkenésével.

IV.

Viruló s tengő országoknak lehet egyaránt passiv kereskedelmi mérlegük. Angliának árúbehozatala tett az 1854—63-ki évtizedben évi átlagban 188.₂, kivitele 150 millió sterling fontot, a deficit tehát évenként 38.₂ millió £. Az 1864—73-ki tizedben az évi behozatal volt átlag 306.₆, a kivitel 251.₄, a behozatal túlsúlya tehát évenként 55.₂ millió £.

Franciaországban a kivitel meghaladta a behozatalt, 1827-től 1836-ig évenként 415, 1847-től 56-ig évi 1.466, 1857-től 66-ig évi 2.296, 1872- és 73-ban évi 258.₃ millió frankkal. Ezen activ mérleg ellenében passiv volt Franciaország a külforgalomban, 1837-től 1846-ig évi 635, és 1867-től 1871-ig évi 310.₄ millió frankkal.

Belgiumban 1864-től 68-ig évi 146₅, 1869-ben évi 212, 1870-ben 230.₇, és 1871-ben 388.₃ millió frankkal volt a külkereskedelmi mérleg passiv. Olaszország külkereskedésében 1871-ben a kivitel haladta meg a behozatalt 121.₈, 1872-ben pedig a behozatal volt nagyobb 17.₅, és 1873-ban 162.₃ millió lírével. Oroszországban passiv volt a külkereskedelem 1871-ben 11.₆, 1872-ben 114, és 1873-ban 78.₆ millió rubellel. Az északamerikai egyesült államokban activ volt a kereskedelmi árúmérleg az 1869—70-ki pénzügyi évben 14.₉, 1870—71-ben 31.₃ millió dollárral, ellenben passiv lett 1871—72-ben 101.₃ és 1872—73-ban 35 millió dollárral. A német birodalomról már e tanulmány elején szözlöttünk.

De eme különböző államoknak passiv mérlegei lényegesen elütő jelentőséggel bírnak. Anglia nemes érczbehozatala 1858-tól számított átlag szerint 4.₇ millió £-tal, Fran-

cziaország 1827-től 1873-ig évi 145, millió frankkal haladja meg a kivitelt; míg az észak-amerikai egyesült államoknál a fönnebb említett 4 évben átlag 48 millió dollárral nagyobb a kivitel mint a behozatal nemes fémeekben. Anglia s Franciaország, bár passiv árúmérlegők, nem kénytelenek aranyat, ezüstöt kivinni a deficit kiegyenlítésére; ellenkezőleg nemes érczbeli készletök egyre nő, míg Észak-Amerika, arany-exportja hozzáütése után is, még mindig nem volt képes tartozását a külföld irányában teljesen fedezni.

Anglia, indiai birodalmában és az összes külföldön befektetett vagy kölcsön adott tőkéi, valamint óriási vízi szállítása után oly tömeges fizetéseket követel a külföldtől, hogy az árú-forgalmában mutatkozó passivum bőségesen kiegyenlíttetik ezen követeléseit által. Sőt Anglia sokkal többet követel évenként a külföld irányában üzleti nyereség, bér, kamat és törlesztés czímén, mint a mennyit a saját kivitelén túl árú-behozatalának kiegyenlítésére fordítania kell; úgy, hogy folytonosan megújítja s szaporítja künn elhelyezett tőkéit, és ennek folytán egyre szaporodik évi kamatkövetelése is. Anglia követelését a külföld irányában ezer millió sterling fontra teszik, és alapos statisztikusok e becslést még csekélynek tartják.

Belgium, Hollandia s Franciaország hasonló módon egyenlíti ki passiv mérlegét. Ezen államnak tőkebirtokosai nagy tömegű értékpapírok, ú. m. államkötvények, vasúti papírok, részvények s záloglevelek után jóval több kamatot és nyereséget húznak a külföldről, mint a mennyi szükséges a behozatali többlet megfizetésére. Így Franciaország a német-francia háború előtt 600—700 millió frankot húzott évenként a külföldről; árú-mérlegének passivuma pedig alig érte el e követelés nagyságát, sőt számos éven át activ volt kereskedelme. A német birodalomra nézve a hason természetű bevételt a külföldről évi 300—400 millió márkra teszik.

Ellenkező a viszony Észak-Amerikára, Olasz- és Oroszországra, az osztrák-magyar monarchiára és a külön Magyarországra nézve. Mindezen és velök rokon helyzetű államok adósaí Angol-, Francia- és Németországnak, meg Belgiumnak és Hollandiának. Az első sorban említett országoknak passiv árúmérlege részben épen onnan származik, hogy a külföldön kölcsön vett tőkék végelemzésben idegen árúkból

nyújtatnak. És ha ezen árúk oly természetűek, hogy a kölcsönvevő országok földjének, iparának, forgalmának javítására fordíthatók, és ha tényleg arra is fordíttatnak : akkor ezen passiv mérleg magában hordja az activa fordulás csíráját. Az ily kölcsönvevő országok kivitele ugyanis egyre gyarapszik, mihelyt a befektetések gyümölcsözni kezdenek.

Mindamellett ez országok, a melyek csoportjába fájdalom Magyarország is tartozik, kétszerezően passivumot mutatnak azon évre, a midőn árúmérlegökben a behozatal meghaladja a kivitelt. Mert a nagyobb import lehet új állami vagy magánkölcsönök végső értékesítése, de az elégtelen kivitel arra kényszeríti az adós országot, hogy az export által nem fedezhetett különbséget, valamint a kamat és az esedékes tőke megfizetése végett új kölcsönhöz folyamodjék, tehát egyre szaporítsa tartozását.

Hogy alakultak e részben Magyarország viszonyai?

A mikor még a 30-as és 40-es években activ volt Magyarország kereskedelmi mérlege, sem az állam, sem a magángazdaság nem lett adósa a külföldnek. A megtakarítások a termelés javítására szolgáltak ; de mert az osztrák absolut hatalom által szabályozott vámpolitika hazánkban ipart fejlődni nem engedett, productionnk csak lassan emelkedett, kivitelünk fokozódott ugyan, de lassan és pedig sokkal lassabban, mint a köz- és magánélet igényei, melyek majd kizárólag osztrák beruházási s fogyasztási cikkek importja által fedeztettek. Ekkor, a 40-es évek vége felé, az import már csak hiányosan volt a hazai kivitel által megtéríthető.

Az 1867-tel megnyílt új gazdasági korszak első műve a nagy vasuti kölcsön volt. Csakhamar kamatbiztosíték mellett egy egész vasuthálózat engedélyeztetett, melyhez a tőkék hasonlólag külföldön szereztek be. Gőzmalmok, nagy szesz-, czukor- és egyéb gyárak, bányatelepek és más nemű ipari vállalatok megalapítására fölszerelésére tőkék szereztek be ugyancsak legnagyobb részben külföldről. Erdészeti s mezőgazdasági beruházásokra, nagyobb köz- és magánépítkezésekre, gőzhajózási vállalatokra, vízszabályozás, csatorna és kikötők létesítésére idegen tőkék használtattak fel, melyek államkölcsön, részvény vagy záloglevél útján kerestek föl.

Hogy mennyit tesz az így létesült tartozás tőkében, és

mennyit az évi teljesítmény különösen a külföld irányában, — mert a fizetési mérlegnél ez az elhatározó — : ez oly kérdés, melyre nemcsak mi nálunk, a hol a statisztikai anyag még annyira hézagos és ahol a kereskedelmi, posta- s távirda-forgalmi terület egységes Ausztriáéval, hanem akár mely más államra nézve csak megközelítő felvilágosítást adhatni. A szelvényeknek hol történt beváltása nem nyújthat kellő tájékozást arról, hogy mennyi magyar értékpapír forog a külföldön, és az értékpapiroknak gyakori tömeges be- s kivándorlása a legközelebbi perczben úgyis gyökeresen felforgatja a számítást, mely az imént még elég valószínű lehetett.

Tapasztalt pénzemberek azt hiszik, hogy a magyar állami és vasuti papirokból, valamint záloglevelekből átlag alig van több az országban 5 százaléknál. E mellett teljesen számításon kívül hagyjuk a hazai pénzintézetek és magánvállalatoknak Ausztriában és a külföldön levő papirjait és idegen egyes tőkepénzeseknek itteni követeléseit. Ehhez képest hogy csak a legnagyobb tételeket vegyük számba, adósságunk a külföld irányában 1873 végén, a meddig t. i. ezen dolgozat kiterjed, így állhatott:

Magyarország állami adóssága tett 1873 végén 475.₆ millió forintot. Az államadóssági 30 milliónyi évi járulék 600 millió tőketartozásnak felel meg. Vasút ki volt építve az említett év végén 820.₃ mérföld, a mi az időközi törlesztést számba véve és leütve a magyar államvasutak értékét, mint a mely az állami adósságok közt szerepel, legalább 600 millió forint névszerinti tőketartozásnak felel meg. A magyar földhitelintézet által kibocsátott záloglevelek forgalma tett 1873 végén 36 milliót; az osztrák nemzeti bank által magyarországi, erdélyi és horvát birtokra s házra adott jelzálogi kölcsönök tettek ugyanazon év végén 36.₃ milliót; a magyar földhitel-részvénytársulat és jelzálogbank záloglevél-forgalma 1873 végén 7.₁ milliót; az osztrák általános földhitelintézet magyar- erdélyi és horvátországi földbirtokra és házra adott kölcsöneinek álladéka az említett év végén 41.₆, egyéb bécsi jelzálogi hitel-intézetek részéről adott kölcsön közel 9 millió forintot.

Ha — mint említők — ebből az összes értékpapírból 5 százalékot Magyarországon elhelyezettnek tekintünk, akkor 1700 millió tartozás után kell Ausztriába s külföldre kamatot

és törlesztést fizetni; a miből csak kamat fejében, 5%-kal fölvéve, 85 millió menne ki az országból az 1873-ki állapot szerint. És itt egészen figyelmen kívül maradnak a bank- és iparvállalatokba fektetett idegen tőkék nyeresége, osztaléka vagy kamatja. Magyarország gazdasági egyensúlya nem lesz tehát előbb helyreállítva, míg ily arányban meg nem haladja a kivitel a behozatalt, más szóval míg a beruházott idegen tőkék gyümölcösözése annyira nem fejlődött, hogy legalább a kamatokat és idővel a törlesztést is az illető értékek közvetlenül vagy legalább közvetett kihatásukban fedezni képesek lesznek.

Az államadóssági járulék és 279 mértföld vasút terhe, valamint ez utóbbinak előnye is, már 1867-ben szállott Magyarország közgazdaságára. Az ekkor megindult befektetések sok irányban visszasan történtek; a tőkék avatatlan-ság és gonoszság által annyira megcsontkíttattak, az investitio oly rohamosan végeztetett, hogy az új alkotások egyhamar nem fognak kellőkép jövedelmezhetni, és hogy amaz imént megközelítőleg kimutatott kamatnak tetemes részét és még inkább a törlesztést, új kölcsönökkel kénytelen az állam, sőt a magánosok is fedezni. Ezenkívül az eddigi műveknek kiegészítésére, s a termelő erőknék fokozására újabban idegen tőkék kell, hogy felhasználtassanak; különben az eddigi befektetések nem fognak elegendőképen kifejlődhetni. A kereskedelmi mérleg e szerint továbbra is, és pedig esetleg, öregbedő mérvben szenvedő lesz; csakhogy eme passiv irányzatban eljöhetha, ha észszerűen hasznosítjuk a tőkéket, azon idő, midőn a fokozott termelés és kivitel nagyban cselekvőre fordítja árúmérlegünket. Szóval közgazdasági deficitünk egyedül még nagyobb deficitek útján lesz idővel megorvosolható.

V.

Teljes csak úgy lenne a magyar kereskedelmi és fizetési mérleg, ha az I. fejezetben Goschen és Soetbeer nyomán felállított számlában a credit és debet rovatait kitölthetnők. Itt azonban nem rendelkezünk csak némileg elfogadható számokkal sem. Nincs ezzel különben maga azon számla tervezője Németország tekintetében sem; és azt hisszük, hogy eleget

tettünk e dolgozat keretében, ha ama rovatokra visszautalva ismételten kiemeljük, hogy hány tényezőnek összevetéséből alakítandó és megítélendő minden ország közgazdasági mérlege, és ha Magyarországot illetőleg megérintjük, hogy mely nevezetesebb tételek szolgálnak javunkra, és melyek terhünkre.

A belföldiek nyeresége, ha a kivitt árúkat maguk értékesítik, nem megvetendő Magyarország javára, különös tekintettel arra, hogy termelőink Ausztriában sűrűen önmaguk értékesítik árúikat. Mindamellett a külföldi és kivált az osztrák iparosok és kereskedők nálunk vásáron és azonkívül idegen utazóik és ügynökeik által értékesítettik czikkeiket és azért e nyereségből sokkal kevesebbet húz Magyarország, mint a mennyit rajtunk a külföld realisál.

A 3-ik rovatban említett kereset, melyet a belföldi hajózás az árúknak behozatalából és kiviteléből, valamint az idegen kikötők között eszközölt szállításból elér, szintén kisebb mint a mennyit az idegen hajózás rajtunk nyer. A magyar-horvát tengerpart kikötőiből és kikötőibe vitt szállítmány túlnyomólag magyar-osztrák lobogó alatt jelentkezett; de az osztrák hajók, kivált a tőkére nézve tisztán osztrák Lloyd járművei sokkal többet közvetítenek árúinkból és importunkból, mint a magyar hajók. Nemzeti hajóinknak idegen kikötők közt eszközölt szállításából, ha van egyáltalában fuvarkeresetünk, úgy az parányi összeget tehet.

A 4-ik és 5-ik rovatban említett hazai hajók eladása, s a külföldtől befolyt biztosítási díjak és kárpótlások czímén jelentéktelen ugyan nyereségünk és veszteségünk, de minden esetre passzív a mérlegünk.

A 6-ik, 7-ik és 8-ik rovat alatt felsorolt nyereséget, kamatot és értékesítést az előző fejezetben tárgyaltuk és maga azon egy körülmény, hogy azt vélik, miszerint a magyar állami és társulati papírokból meg az állam-adóssági járulékunknak megfelelő rentéből az országban csak 5% lehet, eléggé tájékoztat az iránt, mennyi idegen állami és társulati értékpapír lehet magyar tőkepénzes kezén, és mily kevés a nyereség, melyet mi külföldi vállalatokban való részesedés folytán húzunk. Ellenben igen tetemes a bér és haszon, melyet osztrákok és külföldiek magyarországi birtokaik után húznak. Ide sorolható a magyar civilista, az ő felsége melletti miniszterium költsége, valamint a közös költségekhez fizetett quotánk,

melyből sokkal több költetik Ausztriában mint Magyarországon.

Idegeneknek költekezése a belföldön, mi Franciaország évi 300 millió frankot hoz, parányi bevételt képez azon nagy költekezéshez mérve, melyet különösen magyar főurak, tőkepénzesek, kereskedők Ausztriában és főképen Bécsben, valamint a magyar közönség általában lajthántúli fürdőikben, évről-évre folytatnak. A 10 és 11-ik rovat alatt említett rendkívüli bevételeknek legalább is egyenlő kiadás felel meg. A nemes érczek kivitele s behozatala, a mennyire kimutatható, már az árúmérlegben szerepel.

Az összes rovatok alatt passiv tehát úgy kereskedelmi, mint fizetési mérlegünk, kivéve azon egyet, a melyben kivitelünk feltűnőleg nagyobb mint behozatalunk és ez: új adóssági papirok kiküldése. Ez azon magyar export-cikk, melylyel külforgalmi mérlegünk deficitjét kiegyenlítjük. Csakhogy ez a kiegyenlítésnek csupán elodázása, és Magyarországnak mind újabb kamatokkal való megterhelése.

Az idő meghozza bizonyára a könnyebbülést, ba azon investitiók, melyekért a terhek nagy részét magunkra vettük, teljesen gyümölcsözőkké válnak. Sokat tehet e célra és általában a nemzeti vagyon és termelés fokozására a helyes vámügyi politika; de hasztalan minden állami intézkedés az ország gazdasági mérlegének megjavítására, ha nem sörakozik hozzá egyuttal a köz- és magánköltekezésnek megszorítása és mindenek fölött az eszes és ernyedetlen munkásság.

FENYVESSY ADOLF.

II. LAJOS ÉS UDVARA.

Első közlemény.

I.

II. Lajos, midőn 1516-ban atyjának halála után a trónt elfoglalta, alig töltötte be tizedik esztendejét. Azonban mind testi, mind szellemi fejlődésében megelőzte a természet rendes menetét. Korát meghaladó magas és erőteljes testalkat tűntette ki. Termete karcsú volt. És szép szabályos arczvonásain, melyeket anyjától örökölt, a jószívűség kifejezése honolt.¹⁾

Már ekkor nem közönséges tehetségeknek adta jelét.²⁾ Es mivel belátta, a mint ő maga írja, hogy atyja életében kevés gondot fordítottak volt kiképzésére, most fokozott szorgalommal szentelte magát a komoly tanulmányoknak.³⁾

Ezek vezetésével, Zsigmond lengyel király ajánlatára, az erdélyi származású Piso Jakab bízott meg, egy kitűnő

¹⁾ Surriano velencei követ 1516. december 24-iki zárjelentésében írja róla: »E bello et grande come era la madre«. És utódja Bon Alajos 1519-iki zárjelentésében: »Homo grande et bon complexionado, e bello in ziera ma non formoso«. Lajos maga 1517. ápril 13-án nagybátyjának Zsigmond lengyel királynak írja: »In persona et corpore valemus, ita quidem ut in dies robustiores evadamus.«

²⁾ X. Léo pápa 1516. ápril 4-kén Bakacsnak írja: »Illa me res non mediocriter est consolata, quod is, ut scribis, Ludovicum filium suum mirificae indolis, magnaeque spei puerum regni haeredem reliquit.«

³⁾ Lajos 1517. ápril 13-án a lengyel királynak írja: »In literis tantum proficimus, ut propediem excellamus, et neglectum antea studiorum tempus sedulitate atque diligentia nunc videmur resarciri et supplere.« (*Acta Tomiciana*. IV. 104. l.).

humanistikai műveltségű diplomata, egyszersmind koszorús költő, kiról Erasmus Rotterdamus megjegyzi, hogy Lajost inkább tartja irigylendőnek tanítója-, mint országaért.¹⁾ Ez csakhamar megnyerte növendékének rokonszenvét, és felébrésztette benne a tudományos foglalkozás iránti szeretetet.²⁾

Lajos rövid idő alatt nagy előmenetelt tett. Hat nyelven beszélt: latinul, magyarul, németül, csehül, lengyelül, francziául; és olaszul is értett. Szóbeli előadása könnyű, irálya tiszta és szabatos volt.³⁾

A fegyverek kezelésében és a lovagi gyakorlatokban nem kisebb eredményt mutatott fel. Mestere: unokabátyja György brandenburgi örgróf volt. Jól lovagolt, ügyesen használta az íjat, a melyet még ekkor nem szorítottak ki a löfegyverek se a czéllövészetnél, se a vadászatoknál. Már tizenhárom éves korában részt vett a nyilvános fegyverjátékokban; testi ereje, ügyessége és bátorsága által nemcsak a néző tömeg tapsait vívta ki; a hozzáértők is tanúságot tettek arról, hogy „a tökéletes lovagnak minden kellékeit bírja”.⁴⁾

De nemcsak a harczias szórakozások iránt volt fogékony. Gyönyörködött a zenében, játszott egy húros hangszeren, és domborművek készítésével is foglalkozott.⁵⁾

Derült kedélyű, nyájas és jólelkű volt. Egyik velencei követ „angyali jóságú gyermeknek”, egy másik „kimondha-

¹⁾ 1519 ápril 20-án Thurzó Szaniszlóhoz intézett levelében: »Ego hunc praeceptorem magis gratulor serenissime regi vestro quam regnum.«

²⁾ Lajos 1517 január 25-én Medgyes városát azon kiváltsággal ruházván fel, hogy vörös peccétviaszszal élhessen, kiemeli, hogy ezt azért teszi, mert »Preceptorem nostrum et Secretarium talem alumnus protulerit, qui nomen suum longe lateque summa semper cum laude promoverit, novissime tandem et nobis, quasi divina quadam sorte Preceptor non ingratus obtigerit.« (Benkő. *Transilvania*. II. 95. l.)

³⁾ Bon Alajos 1519 és Orio Lőrincz 1523-iki zárjelentésében. Irályáról a Tomiczki-féle gyűjteményben találtató magánlevelei tanúskodnak.

⁴⁾ Surriano és Bon Alajos zárjelentéseik. Orio Lőrincz 1519 július 27. és 1520 augusztus 7-iki jelentéseiben leírja miként vett részt a fegyverjátékokban. »Porta — mondja többi között — assai bene le arme, come ponderose et grande hasta, come s'il fusse uno consumatissimo cavalier.«

⁵⁾ Guidoto Vinceze 1525-iki zárjelentésében írja: »Se delecta de musica et maxime di sonar . . . Se delecta etiam de operar cum le mano sue qualche lavor et intaglio et similia.«

tatlanul kegyesnek“ magasztalja. Sértés vagy bántalom nem bírta haragra, annál kevésbbé boszúállásra ingerelni. Mindenki iránt jóindulatot és bőkezűséget tanúsított.¹⁾

E szerint semmi sem hiányzott, hogy kitűnő és szeretett uralkodó váljék belőle. És bizonyára vált volna is, ha a fejlődő ifjút csak komoly és lelkiismeretes férfiak környezik.

Atyjának végrendelete nevelésének vezetését Bakacs Tamás bíbornokra, Bornemissza János budai várnagyra és Brandenburgi Györgyre bízta. Bakacs agg koránál és magas állásánál fogva nem gyakorolhatott közvetlen felügyeletet a királyi gyermekre. A tért egészen két társának engedte át.

Bornemissza, önzetlen ragaszkodása és feláldozó hűsége által teljesen kivívta ugyan Lajosnak tiszteletét és bizalmát; de a komoly és rideg, kíméletlenségig őszinte és fukarságig takarékos férfiú rokonszenvet nem ébreszthetett az ifjú királyban. Bár országos ügyekben leginkább az ő tanácsára hallgatott, magánéletében teljesen György örgróf hatása alatt állott. Ez egyetlen rokona volt az országban; és tékozló, gyönyör-vadászó hajlamai igen megkönnyítették neki, hogy döntő hatalmat nyerjen növendéke fölött, kinek lelkét — bizonyára minden roszakaratú célzat nélkül — a maga mintájára idomította. Csakhamar egyedül lovagi játékok és vadászatok, lakomák és tánczvigalmak foglalták el egész idejét. Az egyháziak aggódva vették észre, hogy ájtatossági gyakorlatait elhanyagolja, és ünnepi napokon is részt vesz zajos szórakozásokban; míg a komolyabb udvarnokok azon botránkoztak meg, hogy vadászebei az udvari illemszabályok sérelmére, elfogadó teremeiben tanyáztak és asztalánál étkeztek; és hogy egészségének veszélyeztetésével gyakran órákat tölt számos társasággal a fürdőben, és fürödve lakmározik. Léha ifjak voltak társai és barátai, kik nem egyszer illetlen kicsapongások színhelyévé tették az udvart.²⁾

¹⁾ Orio Lőrincz 1523-iki zárjelentése. Massaro Ferencz velenzei követségi titkár 1525 október 5-iki jelentése. Guidoto ugyanazon évi zárjelentése.

²⁾ Zsigmond lengyel király 1520-ban levelet intéz Lajoshoz, melyben javulásra buzdítja. Intéseiből kiolvashatjuk a panaszokat, melyek a levélre alkalmat szolgáltattak. »Tam in templo, quam etiam cubiculo suo frequenter et devote oret, missas et sermones audiat, diebus festis non venetur, neque ante missam comedat. Vena-

Jellemző az, a mit Istvánffi erre nézve elbeszél. A királynak egyik udvarnoka, Korogi Péter, ismeretes volt arról, hogy gyomra példátlan emésztési képességgel dicsekszik. Az ifjú király nagy mulatságot talált abban, hogy azt próbára tegye. Gyakran élő egereket, levágott macskafarkakat és az utcákon talált kutyák rothadó tetemeit etette meg vele.¹⁾

Ily életmód és ily környezet nem volt alkalmas arra, hogy Lajosban a komoly munka szeretetét és az ország ügyei iránti érdeklődést fölbreszsze. Azokkal csakugyan nem gondolt, tárgyalásuk alól, a mennyire lehetett, kivonta magát, és midőn a kormánytanács üléseiben elnökölt, szótalánul ült, mint érzéketlen tanúja a vitatkozásoknak.²⁾

Az ország bajai és veszélyei csekély benyomást tettek reá; a gondok és nehézségek nyomtalanul vonultak el fölötte.³⁾

Lajos kiskorúsága daczára valóságos uralkodó volt. A rendek az Ulászló által kijelölt gyámoknak — Miksa császár- és Zsigmond lengyel királynak — az ország kormányára befolyást nem engedtek, de egyúttal a Szapolyai-pártnak egy teljhatalmú kormányzó választására vonatkozó tervét elejtették. Fölállítottak ugyan egy kormánytanácsot, de erre sem ruházták át a felségi jogokat, s az egészen a király tanácsának és végrehajtó organumának természetével bírt.

Lajos, trónraléptének napjától kezdve, folytonosan végezte az uralkodó teendőit. Oklevelek és rendeletek adat-

tiones ipsas faciat rarius . . . Canes venaticos in domo, in mensa ne paciatur . . . Vitet pro virili computationes et crapulas, que nebulonibus conveniunt, non principi. Balnea que extenuant et emolliunt non frequentet, neque in illis edat, . . . rarius illis et cum paucis utatur. Super omnia vero fugiat . . . consortium levium hominum . . . qui nec sciunt nec solent nisi de potationibus, de solatiis, et aliis que dehonestant tractare.« (Acta Tomiciana VI. 270. Hibásan 1523-ra téve.)

¹⁾ Historiarum liber VIII. 82. l. (1758-ik évi kiadás.)

²⁾ Zsigmond király idézett levelében írja: »Quando est autem (Maiestas Vestra) in consiliis et cetu hominum, loquatur quantum et que sunt opus, ne simulacrum magis principis, quam ipsum principem referre videatur.« És Orio zárjelentésében olvassuk: »Nietiam ditto re sa cosse di governo di stato, si pol dir vive come una bestia.«

³⁾ Massaro írja róla: »Non si mette mai pensier, ni fastidio di cosa del mondo, siali adversa et contraria quanto si voglia, et come non li pertinesse a lui.«

tak ki az ő neve alatt, elnökkölt a kormánytanács és a királyi törvényszék üléseiben. A jelentékenyebb országos ügyek tudtával és hozzájárulásával intéztettek el.¹⁾

Ő nyitotta meg az országgyűlést, még azt is, mely 1518-ban Bácon tartatott. Az alkotott törvényt neki mutatták be megerősítés végett.

Fogadta a külhatalmak követeit, és meghallgatta előterjesztéseiket, melyekre gyakran személyesen, nem egyszer rögtönözve válaszolt; a követek tanúsága szerint elég ügyesen és szabatosan.²⁾

Bár a törvény, mely a nemesi közfelkelés kihirdetését a királynak személyes táborba szállásától tette függővé, oly esetekre, mikor a király kiskorú volt, nem vonatkozhatott, mind a mellett Lajos 1521-ben kötelességének ismerte a török ellen táborba szállani. És az ezen év végén tartott budai országgyűlés, midőn a következő évi hadjáratról intézkedett, a sereg főparancsnokául a királyt tekintette.³⁾

Ily körülmények között a király könnyelműsége és gondatlansága reá és az országra nézve kétszeresen súlyos baj volt. A királyi tekintély mélyen alácsúszott, és Lajos gyakran súlyos bántalmakat volt kénytelen eltűrni. Figyelemre méltó az, a mi 1519 elején a királyi tanács egyik ülésében történt. Lajos, a magyar tanácsosok sürgetése daczára, vonakodott Bornemissza Jánost a budai vár parancsnokságától fölmenteni. Bakacs ekkor annyira elragadtatta magát a beszéd hevén-

¹⁾ Például 1516 marc. 26-án, két héttel Ulászló halála után, a Budán egybegyűlt rendek írják, hogy Batthyány Benedeket »de voluntate . . . Ludovici Regis« küldik Jajezára. — 1517 april 5-én Szalkai László váci püspök Batthyány Ferencznek írja: »Scribitis nobis quod Maiestas sua vestrum officium alteri dedisset . . . His diebus Maiestas Regia Dominum Joannem Banffy vocari fecit in praesentiam, et edixerunt ei Magistratum Pincernarum, nulla facta mentione de vobis.« (Eredetije a Batthyány család körmendi levéltárában.)

²⁾ Surriano 1516 december 24-én jelenti, hogy Lajos fogadta őt, meghallgatta a törökországi eseményekre vonatkozó előterjesztését, köszönetet mondott közleményeiért, és felkérte, hogy jövőre is értesítse őt a történetekről. Néhány nappal utóbb pedig megjegyzi Lajosról: »Parla con reputazione«. Bon Alajos 1519 julius 18-ikán írja róla: »Fa da se bone risposte.«

³⁾ Az 1521-ik évi országgyűlés XXIII. cizike.

ben, hogy nem habozott kijelenteni: „Ha felséged — úgy mond — nem teljesíti kívánatainkat, és nem hallgatja meg tanácsunkat, legyen elkészülve rá, hogy elűzzük országunkból, és mást választunk királylyá!”

Alig ejtette ki e merész szavakat, maga is megijedt ugyan, de az enyhítő magyarázat sem lehetett megnyugtató, mert azt mondotta, hogy ha a király nem akar tanácsuk szerint eljárni, kormányzót választanak, és ennek gyámsága alá helyezik.¹⁾

Azonban a tanácsosok csak kivételesen találkoztak a király részéről komoly ellenállással. A legerőteljesebb föllépése, melyet ismerünk, az volt, midőn 1520-ban Csehországba készült utazni, és szándékát ismételve el kellett napolnia, mivel nem rendelkezett annyi pénzzel, hogy az udvari személyzetet, mely régóta eredmény nélkül sürgeté fizetéseit, kielégítthesse, és az utazás költségeit fődözhesse. E szégyenteljes állapot végre fölriasztotta gondatlanságából.

Július 17-én maga köré gyűjítte a kormánytanács tagjait, élesen kikelt hanyagságuk ellen, melyet az adó behajtása körül tanúsítanak, és kijelentette, hogy haladék nélkül útra kel, bár nélkülöznie is kelljen a fényt és kíséretet, melyet királyi méltósága követel. És nem hallgatva a meglepett tanácsosok ígéretei- és kérelmeire, rögtön lóra ült és egy kis csapat élén megindult Pozsony felé. Másnap pedig követet küldött Budára a tanácsosokhoz, azon gúnyos üzenettel, hogy — úgy mond — köszönetet mond buzgó gondoskodásukért, és ha majd Isten segítségével jó egészségben visszatér, olyan háladatosságot fog irányukban tanúsítani, a mily szeretetet ő tapasztalt tőlük.²⁾

Lajos e fenyegetést nem teljesítette. Csakhamar visszaesett korábbi gondatlanságába, minélfogva a pénzügyek zavarteljes állapota is, mely őt amaz erőkifejtésre bírta, nem javúlt, sőt mindinkább súlyosabb lett. Már néhány hét-

¹⁾ Ezen eseményről Lajosnak követe, Károly münsterbergi herceg, 1519. ápril 14-én, Zsigmond lengyel királynak jelentést tesz. »Dictumque fuisse per dominum Strigoniensem Maiestati Regie, quod si facere nollet, eorumque consilia obaudiret, vellent eum pellere de regno et alium regem eligere.« (*Acta Tomiciana*. V. 21. l.)

²⁾ Ezen részleteket Orio Lőrincznek 1520. július 19-iki jelentéséből ismerjük.

tel utóbb így ír nagybátyjának: „Mi itt (Pozsonyban) tökéletesen el vagyunk hanyagolva, és gyalázatos szegénységre kárhoztatva. Félő, hogy az emberek gondatlansága és egyenlensége, ne mondjuk, gyávasága, ne hozzon végső romlást országunkra.“¹⁾

II.

Mindazok, kik ily szomorú körülmények között aggódva tekintettek a jövőbe, azon reményben kerestek megnyugtatót, hogy *Lajosnak házassága* fordulópontot fog képezni életében és uralkodásában.

II. Ulászló kevéssel halála előtt (1515.) Miksa császárral családi szövetséget kötött, melynek értelmében fiának a császár unokáját, Mária főhercegnőt²⁾ jegyezte el. Ez 1521 nyarán Magyarországra jött, december 10-én megkoronáztatott, és a következő év január 15-én a királyi pár frigye az egyház áldásában részesült. Lajos ekkor még nem érte el tizenhatodik esztendejét. De már két évvel előbb, izmos alkata és jelentkező szakállja miatt a férfiú benyomását tette.³⁾

Mária férjénél két évvel idősebb volt. Alacsony termetű és sovány. Hosszú, keskeny arcát a Miksa utódait jellemző duzzadt és lecsüggő ajakkal a hízelgők sem mondhatták szépnek. A kik pedig ellenszenvvel közeledtek hozzá, mint a velencei köztársaság követei, rútúnak mondták.⁴⁾

¹⁾ 1520 augusztus 7-én. (*Acta Tomiciana*. V. 307. l.) És Várday Pál kincstárnok 1520 november 7-én Kastellánfi Jánosnak írja: »Sciat dominatio vestra, nos usque adeo pecuniis indigere, ut vix minuta negocia Maiestatis sue disponere possimus«. Eredetiye a zágrábi akadémia kéziratárában).

²⁾ Miksa fiának szép Fülöpnek és castiliai Johannának leánya.

³⁾ Bon Alajos 1519-ik évi zárjelentésében így írja le: »Homo grande et bon complexionado, e bello in ziera ma non formoso«. Révay Péter pedig említi: »Cito ac immature, anno nimirum decimo quarto adolevit et . . . barbam emisit«.

⁴⁾ Massaro 1523 október 5-én írja: »La qual regina e piccola et bruta, superbissima«. Orio 1523 december 22-én: »E piccola, negra, sdegnosa, a il labro cadente, come a tutti quelli descesi di l'imperador Massimiliano«. Guidoto 1525-ben: »E piccola da persona, di faccia longa et srecta, alquanto venusta, magra molto, alquanto rossa in faccia, occhii negri, el labro di sotto alquanto grosso«.

De a természet, mely fukarúl látva el külső bájjakkal, a nő iránt mostohának mutatta magát, ezért a trónra hívatott fejedelemnőnek dús kárpótlást nyújtott.

Mária kiváló szellemi tehetségekkel volt megáldva. Öreg-atyjának felügyelete alatt gondos nevelésben és tudományos kiképzetésben részesült. Minden oda mutat, hogy a magasztalások, melyekkel több egykorú költő elhalmazta, nem voltak túlozva. Költőkkel, tudósokkal és művészekkel szerette magát körülvenni. Azon állás, melyet a hitújítás irányában elfoglalt, szintén bizonyítja, hogy a kor nagy mozgalmái iránt komoly érdekeltséget tanúsított, azoknak fontosságát föl tudta ismerni. És utóbb, midőn császári bátyja Belgium kormányát bízta reá, képes volt állása minden kötelességeinek megfelelni, és magának köztiszteletet vívni ki.

Erőtéljes, férfias lélek lakott benne. Bátor és határozott volt, kész céljainak elérésére cselszövényt és erőszakot használni. „Óh vajha lehetséges volna — így szól udvari papja, félévvel a mohácsi vész előtt — oly átalakulás, mely királylányá változtatná át a királynét; bizonyára jobban állanának ügyeink!“¹⁾ A veszélyek és csapások nem sújtották le; sőt ellenkezőleg csak azoknak közepette érvényesült jellemének hatalma.

Házasságának első éveiben nem igazolta a reményeket, melyeket hozzá kapcsoltak.²⁾ És a befolyás, melyet férjére gyakorolt, nem vala előnyös.

Tirol bércei közül, az egyhangú és kolostorszerű insbrucki udvarból egy szegénysége daczára pazar, a veszélyek között is derült nemzetnek trónjára lépve, egészen elhagyta magát ragadtatni élvágyó hajlamai által, melyekben ledér környezete megerősítette.

¹⁾ Henckel János 1526 márczius 15-én a kassai jegyzőhöz. A levél közölve ily czímű akadémiai értekezésemben: »*Henckel János Mária királyné udvari papja.*« (Pest 1872. 17. l.)

²⁾ E reménynek ad kifejezést 1520 márczius 20-án Keck Simon selmeczi lelkész, ki 1520 márczius 20-án Máriát Insbruckban meglátogatta: »An irn Gnadn hab ich vernommn unaussprechliche und wunderliche Weysheit, dy . . . dem gantzen Lanndt wirt helffn«. (Selmecz város levéltárában.) Lajos király 1522 február 8-án kelt oklevelében megjegyzi, hogy az ország rendei »in cuius (Mariae) aduentu multum spei collocarunt«. (Brüsseli okmánytár. I. 22. l.)

Brandenburgi György befolyása még növekedett. Buzgó szövetségeseket nyert Dal Borgo András császári követben, a ki Máriával Magyarországra jött, és saját öcsésében Vilmos örgrófban, a kit a királyné udvarmesterévé választott.

Vadászatok és fegyverjátékok, vig lakomák és táncz-vígalmak sűrűn követték egymást. Mária egyformán kedvelte a lovaglást, vadászatot, czéllövészetet és a tánczot. Étvágyának igényei is szokatlanul nagyok voltak, és egy velencei követ beszéli, hogy az udvarnál napjában hatszor, hétszer is étkeztek.¹⁾

Lajos élénk vonzalmat érezett neje iránt. Szívesen mulatott körében. És mivel különben sem talált örömet a komoly foglalkozásokban, készséggel osztozott nejének szórakozásaiban.

Az ország ügyeivel ép oly kevésbé foglalkozott, mint házassága előtt. Azoknak elintézését egészen versengő tanácsosaira bízta. Pazarlása mind nagyobb mérveket vett. Mindent elajándékozott, a mije volt: pénzt, jószágokat, várakat. A ki valamit megkívánt, nem is vett magának fáradságot arra, hogy a hivatalos formákat megtartsa; sokan maguk írták meg az adománylevelet, és bemutatták a királynak, ki megfontolás nélkül írta alá és látta el gyűrű-pecsétjével. Mások még egyszerűbbnek tartották, a király tudta nélkül ragadni magukhoz a korona jövedelmeit. Ekként a bevételek folytonosan csökkentek, a királyi udvar és a véghelyek szükségire nem voltak elégségesek. Többen állították, hogy ha a

¹⁾ Massaro 1523 október 5-én írja: »La qual regina e ancora lei de natura solacevole . . . e tutto il giorno la vuol cavalchare cavalli che saltano, sollazare e ben mangiare a tutte l'hore, mettendo indigestum supra indigestum, perho non si po ingravidar«. Lajosról pedig: »Dapoi maridato, et chel sta al governo de alemani l'hano instituito . . . a mangiare 6 et 7 volte al giorno, et meglio bevère et solazare, e ben lussuriar, e ballar tutta la notte . . . E li principi di questi dogmati sono: il arcivescovo D. (?) Andrea de al Borgo, et . . . marchese di Brandenburg«. Orio megjegyzi Máriáról: »E molto amata dal Re . . . Si dice il Re non cognosce altra donna che ditta sua consorte«. Az alább említendő pozsonyi konferentiák alkalmával (1523 nov.) a veszprémi püspök kijelentette: »Dominus Burgo fuit causa tocius mali et deordinacionis in isto regno cum domino Marchione«. (Szidlovieczki lengyel követ naplója a moszkwai állami levéltárban.)

király és neje ily életmódot soká folytatnak, végre hiú időtöltéseik költségeit sem fogják fűdözni országaik összes jövedelmei.

A király személyének tekintélye is mindinkább csökkent. Bárki szabadon lépett termeibe, és hívatlanul leült asztalához. Udvarnokai illetlen tréfákat űztek előtte, sőt gyakran vele is, a mire ő maga látszott őket felbátorítani, mert ő is minden illemt és szemérmert felretett előttök.¹⁾

E viszonyok általános elkeseredést idéztek elő. A király ellen gúnyiratok bocsáttattak közre. Életét orgyilkos merényletektől féltették. A Szapolyai-párt több ízben felújította régi tervét, hogy a főhatalmat kiragadva a király kezeiből, kormányzóra bizza. Az alsó nemesség fenyegetődött, hogy nem fog többé adót megszavazni.²⁾

Nem hiányoztak, kik a királyt könnyelmű életmódjának veszélyes következményeire figyelmeztették, és megváltoztatására hívták fel. Borgo András császári követ, — bizonyára V. Károly parancsára — Herberstein Zsigmond, ausztriai követ, Szalkai László cancellár, és Bornemissza János, gyakran ostromolták kérelmeikkel. Többször térdre borúlva esdeklettek a királynak, hogy viselje magát úgy, a mint uralkodóhoz illik, s ne szolgáljon gúny tárgyául; nem haboztak világosan megmondani neki, hogy alattvalói meg fogják vetni, kiveszik a hatalmat kezeiből, úgy fognak vele bánni, mint egy sertéssel, vagy éppen elűzik az országból. Lajos türelemmel hallgatta ki őket, javulást is ígért; de már néhány óra múlva minden feledékenységbe ment.

Máriára is igyekeztek hatni, de az eredmény itt sem volt kedvezőbb.³⁾

¹⁾ A pozsonyi tanácskozmányok alkalmával megemlítettett, hogy Lajos gyakran mezítenül jelent meg udvarnokai előtt. A fennebbi részleteket a Szidloviczki-féle idézett naplóból nyerjük.

²⁾ Krziczki krakói püspök Tomiczki cancellárnak írja, hogy Lajos király követe a lengyel királynak: »narravit secretissime horrenda de moribus regis sui, premonens, ut nisi Maiestas sua provideat, id illi eventurum quod Regi Danie. Idem scribit per aenigmata Dominus Strigoniensis.« (Dátum nélkül. *Acta Tomiciana*. VI. 275. l.)

³⁾ A Szidloviczki-féle napló, és Herberstein-elbeszélése. (*Rerum Moscovitarum Commentarii*. Antwerpen. 1557. 155. l.)

III.

A magyar urak, kik Lajoshoz híven ragaszkodtak, törekvéseiknek sikertelenségét látva, komoly aggodalmakkal néztek a jövő elé, ¹⁾ melyekben azon külhatalmak is osztoztak, kik a király jólléte- és az ország fenmaradásáért érdeklődtek.

Zsigmond lengyel király már korábban (1520) egy erőteljes hangon írt levelet intézett Lajoshoz, feltárta előtte hibáinak hosszú lajstromát, és meleg szavakkal buzdította javulásra. ²⁾

Midőn 1523 őszén Ferdinánd főherczeg Lajossal Német-újhelyen találkozandó volt, V. Károly császár és Zsigmond követeket küldöttek az összejövetelre, s ezeket utasították, hogy a bajok orvoslása iránt a magyar urakkal tanácskozzanak és intézkedjenek.

Az első tanácskozmányban csak a két követ — Borgo András, Szidlovieczki Kristóf, — továbbá Salamanca, Ferdinánd főherczeg tanácsosa, és Szalkai László vettek részt, kik esküvel kötelezték le magokat, hogy tárgyalásuknak részleteit a legszigorúbb titokban tartandják.

A császári követ nyíltan kimondotta, hogy Lajosnak erkölcsi egészen meg vannak rontva; hogy, habár jó lelkű és tiszta életű, nem zsarnok és nem is parázna: könnyelmű életmódja őt és országát nagy veszélybe fogja ejteni. Részletesen előadta, miként él a király, és mit tett ő, a követ, ekkoráig, hogy javulásra bírja. ³⁾

A tanácskozásokat Pozsonyban folytatták. A fenyegető hírek, melyek a magyar rendek körében uralkodó ingerültségről érkeztek, és a királyi párt annyira megijesztették, hogy mérgezési merénylettől kezdett félni, — a helyzet tarthatatlanságát szembetűnővé tették.

¹⁾ Bornemissza János 1523 márczius 3-án írja Zsigmond királynak: »Hic in regno ita in malis terminis sumus, quod nec calamus nec lingua exprimere potuit«.

²⁾ A fennebb idézett levél Acta Tomiciana VI. 270. l. Ugyanakkor Szakmári György cancellárt is felkérte, hogy befolyását a király erkölcsi javulása érdekében használja fel. Ugyanott.

³⁾ Ezen előadásból kölcsönöztük a fennebbi részleteket.

Deczember első felében, kilencz napon át, megszakítás nélkül folytak a királyi udvartartás rendezését illető tanácskozások, melyekben a két követ, továbbá Brandenburgi György, Szalkai, Bornemissza és Korlátkövi Péter, a királyi főudvarmester, vettek részt.

A reformok szükségességét mindnyájan belátták. De Szalkai volt az első, ki positiv javaslattal lépett elő. Csak egy mód van — úgymond — segíteni a bajon; és ez a következő: ha a király néhány titkos tanácsost választ, kiknek meghallgatása nélkül semmit sem tesz, semmire sem határozza el magát; ezeknek kiváltságos állása szoros titokban tartandó, nehogy a többi tanácsosok irigységét és gyűlöletét vonják magokra. Kiemelte, hogy a király jóvá hagyta e tervet, és már ki is jelelte a tanácsosokat, a kiket bizalmával meg akar tisztelni, úgy mint őket magyarokat, kik e tanácskozásban részt vesznek.

A két követ helyeselte mind a tervet, mind pedig a tanácsosok megválasztását.

Néhány nappal utóbb, Lajos és Mária jelenlétében egy *udvartartási szabályzat* kidolgozása képezte a tanácskozások tárgyát. Ennek főpontjai a következők:

A királyt csekély számú, de megbízható tanácsosok vegyék körül. Ezek minden oly munkától, mely hozzájárulása nélkül elintézhető, kíméljék meg. A fontosabb ügyeket a cancellár terjeszti elő, és arra is ügyel, hogy a király törvényellenes vagy káros rendeleteket és okleveleket ne írjon alá. A király gyűrűpecsétjét rejtett helyen őrzi, és azzal csak kisebb jelentőségű iratokat pecsétel; a fontosabbakat a cancellár és titkos tanácsosainak jelenlétében írja alá. A mit tanácsosainak meghallgatása után elhatároz, mások rábeszélésére ne vonja vissza. Hű tisztviselőit és tanácsosait oltalmazza minden támadás ellen; ha pedig valamelyik helytelenül jár el, a többi tanácsosok meghallgatása után, mozdítsa el hivatalától.

A királyi jövedelmek rendes kezelése céljából évenként költségvetési előirányzatot kell készíteni, és a tiszteket szoros számadásra vonni.

Az udvari személyzet száma leszállítandó. Jobb, ha kevesen vannak, kik rendszeren fizettetnek és lelkiismeretesen végézik teendőiket, mint ha sokan vannak és zavar uralkodik.

Egy vagy két főkamrás viselje a felügyeletet az egész udvari nép, a ruha- és kincstár felett. Négy, vagy legfeljebb nyolcz kamrás álljon alattok, kik komoly férfiak legyenek, felváltva szolgáljanak a királyi teremekben és gondoskodjanak, hogy oda hívatlanul és bejelentés nélkül senki se léphessen be.

A király alattvalói irányában ne legyen túlbarátságos, nehogy fejedelmi tekintélyét kockáztassa. Szükséges, hogy vadászatok- és másnemű szórakozásokban üdülést keressen, de úgy, hogy azok miatt az ország ügyeit el ne hanyagolja. ¹⁾

A kik ezen szabályok elfogadtatásától az uralomra emelkedett visszaélések megszűnését várták, hiú reményekkel táplálkoztak. Azok életbeléptetésére még komoly kísérlet sem történt.

A hón óhajtott fordulat nem következett be. Minden úgy maradt, a mint előbb volt. Zavar, rendetlenség és könnyelmű pazarlás voltak ezentúl is a kormányzat és az udvari élet fő jellemvonásai. ²⁾

IV.

E bajoknak nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is súlyos következményei voltak az országra. Ugyanis az összes közjövödelmek a királyi kincstárba folytak, s ebből fedeztettek az ország és az udvar szükségei. Ugyanazon kéz fizette az ország zászlós urait és a véghegyek őrhadaít, a mely a királyi udvar szükségeire és szórakozásaira a költséget szolgáltatta.

¹⁾ A Sziploviczki-féle naplóban 1523 november 19-ike alatt egész terjedelmében fel van véve a szabályzat, melyet Borgo András terjesztett elő. Deczember 14-ike alatt újra közöltetik, lényegtelenül módosítva és 5 új ponttal a magyar tanácsosok által megtoldva. Ugy látszik, e szabályzat nem fogadtatott el, mire a jegyzet utal: »Domini Hungari, visis praedictis nonnullis articulis quasi gravioribus, omnia in aliud tempus rejecerunt«.

²⁾ Ferdinánd főherczeg már 1524 június 13-án felhívja V. Károly figyelmét arra, hogy a német-újhegyi megállapodásokból »nihil est executum et ad effectum deductum«. (Követe részére adott utasítás. *Archiv für österreichische Geschichtsforschung* II. 131. l.) Krziczki krakói püspök 1524 október 6-án Budáról írja: »Maiestas regia et reginalis solaciis incumbunt«. (*Acta Tomiciana*. VII. 84. l.)

A bácsi országgyűlés (1518) kísérletet tett e helyzet megváltoztatására. Kijelelte azon korona-birtokokat és jövedelmeket, melyekből a királyi kincstárnoknak és a budai tiszttartónak az udvartartás és a királyi asztal költségeit kellett fedezni. A többi közjövedelmek kezelését pedig két választott országos kincstárnokra bízta, a kik hivatva voltak a véghelyek ellátásáról és hadak fogadásáról gondoskodni.

De e végzések nem foganatosítottak. Ennek folytán az 1521 végén tartott budai országgyűlés szükségesnek látta új törvények által válaszfalat emelni az országos és királyi kincstárak között. A rendek ez alkalommal sem voltak szerencsésebbek.

Két évvel utóbb egészen feledésbe mentek volt e jó szándékú és helyes intézkedések. Az 1523-ik évi országgyűlés már csak azt sürgette, hogy a megajánlott adóból befolyó pénzösszeg egyedül az ország védelmére fordíttassék, és hogy a többi közjövedelmekről kimutatás készíttessék, melyből kitűnjék, hogy azokból mennyit lehet a haza védelmére fordítani.

Ezóta a mohácsi csatáig ismét a királyi kincstárnok kezelte az ország összes jövedelmeit.

Ezeknek mennyisége II. Ulászló uralkodása alatt igen alászállott. Mátyás király jövedelmeit némelyek 800,000, mások 940,000 arany forintra becsülték; ¹⁾ és már 1494-ben a kincstár összes bevétele 177,305 forintra, a következő évben pedig csak 136,634 forintra ment. ²⁾

II. Lajos alatt 1523 végén az ország *rendes* jövedelmeit 180,709 forintra irányozták elő. Ebből a pénzverdékre 124,297, a harminczadokra 32,800, az erdélyi huszadra és ötvenedre, továbbá a szászok adójára 31,700. a királyi városok censusára 6312, és a zsidók adójára 1600 forint esik. ³⁾ Ehhez járult a kamarai nyereség, mely minden jobbágytelek után 20, majd 25

¹⁾ Surriano 1516-iki és Bon 1519-iki zárjelentései.

²⁾ Erneszt Zsigmond pécsi püspök és királyi kincstárnok 1494 és 1495-ik évi számadási könyve. A bécsi cs. könyvtárban létező eredeti példányból kiadta Engel. *Geschichte des Ungarischen Reiche und seiner Nebenländer* I. 17—181. l.)

³⁾ Ezen előirányzat egykorú példánya a budapesti egyetem kéziratgyűjteményében. Kiadta Schedius *Zeitschrift von und für Ungarn*. III. 97. l.

dénárból állott, és a melyet 23,000 forintra becsültek, ¹⁾ végre az adó, melyet az ország rendei esetről esetre megszavaztak.

Az arany- és ezüsbányáknak művelése, mely Mátyás királynak roppant jövedelmet biztosított, el volt hanyagolva, és nagy részük víz alatt állott. Már II. Ulászló bérbe adta a Fuggereknek és Thurzóknak, kik 36,000 forintot fizettek. II. Lajosnak e czímen 1519-ben alig 14,000 forint jövedelme volt. 1522-ben a hét bányaváros területén létező bányákat nejeének engedte át. A nagybányai bányákat Báthory András bírta zálogban.

A sóbányák, melyeknek gazdagságát a velencei követek bámúlva írják le, Mátyás alatt százezer forintnál többet jövedelmeztek. Az 1521-ki országgyűlés számítása szerint az erdélyi sóbányákból ha jól műveltetnek, 100,000 forintot lehetne előteremteni. Azonban a hanyag és hűtlen kezelésnek, valamint a rossz útaknak, melyek a szállítást nehezítették, az volt következménye, hogy II. Ulászló végső éveiben csak 25,000, 1519-ben 16,000 forintot jövedelmeztek; az 1523-dik évi előirányzatba pedig ezen czímen semmi sem vététt fel.

Hasonlag a koronajavak sem fordúlnak elő ezen előirányzatban. Mátyás király mintegy 50,000 forintot vett be azokból. Ulászló király legnagyobb részben elajándékozta és elzálogosította. Az országgyűlések az elidegenített koronajavak visszaszerzéséről több törvényt alkottak; de az eredmény nem felelt meg a várakozásnak. És a mit a korona megmenett vagy visszaszerzett, azt 1522-ben Mária kapta meg, a részére biztosított 25,000 forintnyi évi jövedelem fedezete gyanánt. ²⁾

Míg a közjövödelmek több forrásai ekként kiapadtak: a kiadások évről-évre szaporodtak.

II. Ulászló kiadásai 1494-ben csak 196,944, és 1495-ben 138,884 forintot tettek ki; míg az 1524-ik évre készített előirányzat a kiadásokat már 324,408 forintra számította. És

¹⁾ A Szidloviczki-féle napló nyomán.

²⁾ A Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos alatti pénzügyi viszonyok ismertetéséhez igen érdekes részleteket nyújtanak a velencei követek zárjelentései.

1525-ben a tényleges kiadások mintegy 314,000 forintra mentek.¹⁾

Az említett előirányzatban az ország védelmét és kormányát illető kiadások 216,335 forintra vannak téve, az udvartartásra és a külhatalmak követi ellátására 108,073 forint vétetik fel.

Ezen utóbbi összeg nem fog túlságosnak feltűnni, ha tudjuk, hogy ugyanekkor VIII. Henrik udvartartása 19,894 font sterlingbe került;²⁾ de aránytalanúl nagynek kell azt tartanunk, ha figyelembe vesszük, hogy az udvartartás költségei a királyi kincstár összes kiadásainak 33-^o/_oát vették igénybe.²⁾

FRANKÓI VILMOS.

¹⁾ Azon alapon számítva ez összeget, hogy az év első felében, illetőleg 28 hét alatt 169,180 forint és 38 dénárra mentek a kiadások.

²⁾ A mi az akkori pénz értékének a mai pénzre való reducálását illeti, kiemeljük, hogy a szarvasmarhák és a gabona árának összevetése alapján a XVI. század első évtizedeiben forgalomban levő pénz értékét a mostani pénznél 9—12-szer nagyobbnek számítják mint a mait.

A KÖZGAZDASÁGTAN TORTÉNETE NÉMETORSZÁGBAN.

A bajorországi tudományos akadémia II. Miksa király kezdeményezésére elhatározta, hogy az egyes tudományok történeti fejlődését Németországban a legjelesebb német szakemberek által kidolgoztatja és kiadja. Miksa a vállalatot tetemes pénzösszeggel dotálta, és a bizottság 1861-ben megállapította a tervet, mely szerint a kiadásnál eljárni kíván és fölkérte az illető szakembereket, kik az egyes tudományágak történetének megírására hivatottaknak látszottak. A vállalat első kötete megjelent 1864-ben, s ez volt Bluntschli ismeretes — s legújabbán akadémiaink támogatása mellett magyar nyelven is megjelenő — *Geschichte des allg. Staatsrechtes und der Politik*. Azóta még tizenhárom tudományág története látott napvilágot, melyek közt a legújabb a közgazdaságtan története.

Roscher Vilmos, nagy hírű lipcei tanár, *Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland* című műve 1085 lapos vastag kötetében, a hírneves szerző szokott lelkiismeretességgel tárja fel a közgazdaságtan történetét; s ha talán gyöngeségnek tekinthetni művében azt, hogy sokkal szívesebben szokott elmélyedni a régibb írók szűtte foliánsaiban, és nagyobb kedvvel foglalkozik a 30—40-es évek íróival, mintsem a legújabb idők kétségkívül nagy jelentőségű szakembereivel; ha talán rosszúl esik némely olvasónak, hogy egy Gentz, Schlözer, Canczin s más kevésbbé jelentős, inkább másodrangó közgazdasági írók művei, sőt eszmemenetei a legkisebb részletekig vázoltatnak, és ezzel szemközt Schaffle, Stein, Knies, Mangoldt s más újabb írók csak egy-egy, habár kétségkívül jellemző

vonással, néhány sorban vezetnek szemünk elé; ha talán igazoltnak nem tűnik is fel, hogy a reformatió idejében mutatkozott communisticus mozgalmak, a pórlázadás, az akkori agrár-törekvések hosszú értekezés tárgyaúl szolgálnak, és az e korú socialis írók, mint Frank, Münster stb. elég terjedelemben méltányoltnak, holott a legújabb kor social-communistikai törekvései és kétségtelenül jeles íróinak alig két oldal szenteltetik; ha talán a német elmélyedési törekvéssel meg nem barátkozott olvasó kissé csodálkozik azon, hogy a közgazdaság történetében Luther, Zwingli, Calvin, Melancthon, Erasmus, továbbá Klopstock, Lessing, Wieland, Herder, Schiller és Göthe, mint közgazdasági eszmék terjesztői jelenkeznek: ezek mind oly gyöngeségek, melyek a mű tartalmas és kétségtelenül lelkiismeretesen összeállított egésze mellett elenyésznek. Roscher műve reánk nézve annál nagyobb jelentőségű, minthogy tagadhatatlanul mind közéletünk, mind nemzetgazdasági irodalmunk a német közgazdaságtan fejlődésével szoros kapcsolatban állt, és a közgazdaságtan elvei hozzánk rendszerint a német írók művein át szívárogtak. Ily viszonyok közt tökéletesen indokoltnak látszik, hogy az említett mű tartalmát közönségünkkel is megismertessük.

A németek közgazdasága a *középkorban* tökéletesen oly jellegű volt, milyen az e korban más nemzeteknél szokott lenni. Gyér népesség, kevés egyéni javak, a magántulajdon fejletlen volta, a hitel nem igen alkalmazott, a termelésnél a természet a túlnyomó tényező, kevés tőke, a munka megvetett, mindenütt még csekély mozgékonyság, a forgalom nehézkes, ennél fogva nagy árhullámlások, a vállalkozási szellem hiányzik, a fogyasztás kevés cikkekre szorítkozik, a fényűzés leginkább sok cselédség tartásában nyilvánul, patriarchális vendégszeretet uralkodik, a kormány gazdasága: az államháztartás jelentéktelen, a földművelés extensive üzetik, a holtkéz birtoka túlnyomó, az ipar még fejletlen, a kereskedelem legfőlegb sokadalmak és vásárokon nyilatkozik. Ezek jellemző mozzanatai a középkornak. Hogy ily korban a közgazdaságtan irodalmi művelése is alárendelt, az természetes.

Minden tudomány és művészet első művelői a papok. A közgazdaságtan első elmélete is a *Corpus juris canonici*ban

lelhető. A Corpus juris canonici közgazdasága még nagyon közel áll a vagyonszövetséghez. Isteni jog szerint a javak ép úgy mint a levegő vagy a napvilág minden emberre nézve közösek; az enyém és tied csak a bűnbeesés óta, emberi jog alapján keletkezett. A közönséges életben ennél fogva tűrhető ugyan, de szükség esetében a közhatalom mindig föl van jogosítva az eredeti vagyonszövetség visszaállítására. Az anyagi javak megvettetik, a szegénység istennek tetszőbb állapotnak tekintetik; a gazdagság, ha magában véve nem bűn is, de mindenesetre nagy veszély a lélekre nézve. A nem egyházi tevékenység és foglalkozás tulajdonképpen károsnak tekintetik, de e részben mégis lehet különbséget tenni. Földműveléssel és kézművességgel még magok a papok is foglalkozhatnak, ha különben hivataluk ily foglalkozás miatt nem szenved, de nyereszkeskedés végett kereskedést üzniök soha sem szabad. A kereskedés irányában a canonjog általában kedvezőtlenül nyilatkozik. Termelési tényezőül csak a természet, illetőleg ennek működő ereje ismertetik el; a tőkéről ellenkezőleg csak igen homályos fogalmak találhatók. Az uzsorának tilalma sarkalatos elv e korban, és a szegényebbeknek a hatalmasok elleni védelme igazoltaknak tűnteti fel a moratoriumokat, és a zálogházak (montes) fölállítását pártolja. A kánoni jog közgazdasági elvei mellett nem kevésbé fontosak a német jog egyes intézményei, jelesül a hűbériség és a czéhek.

A középkor e vezéreszméit szem előtt tartva írtak a többek közt a XIV. és XV. század legjelesebb közgazdasági írói, különösen Langenstein, Hoyta, Biel és Kuppener.

Langenstein (Henricus de Hassia) hosszabb ideig lakott Párisban, mint tanító s utóbb mint az egyetem vice-cancellárja. 1384-ben, midőn III. Albert a bécsi főiskolát egy theologiai karral kiegészítette, Bécsbe e főiskolához hivatott meg, s itt maradt halála napjáig (1392). Műve: *Tractatus de contractibus et de origine censuum* a bűnbeeséssel kezdődik, melynek következménye volt, hogy orszájának verejtékével keresse az ember kenyerét. Ez átok súlya némileg enyhül az állatoknak és eszközöknek a munkánál való alkalmazása következtében, továbbá az által, hogy a politikailag egyesült emberek közül mindegyik mással és mással foglalkozik. A javak egyenlőtlen megosztása fölötté előnyös az erényességre, a mennyiben alkalom kínálkozik arra, hogy egyik a másikon segítsen. A drágaság főokai

egy részt az emberek gonoszsága, továbbá a pazarlás, és csak másod sorban említetnek a dolgok természetes korlátoltsága, háborúk, kereskedelmi akadályok. Az előbb említett okok hatásainak meggátlása céljából szükségesek a hatósági árszabások. Az ár-elmélet alapjai gyanánt több mozzanat talál méltatásra úgy a vidék, az idő s az emberi állapot különfélesége. Az uzsora egészen középkori jelentőségében szerepel. Járadékok élvezete csak akkor nem rosztaltatik, ha az az aggkor számára szereztetett meg.

Hoyta Henrik frieslandi származású, 1372-ben a prágai egyetemhez, 1383-ban a bécsihez hivatott meg, hol 1392-ben meghalt. Műve: *Tractatus de contractibus sc. redditibus* nem oly eredeti, mint Langensteiné, hanem annál gazdagabb a szentírásból és a szentatyákból merített idézetekben. Az uzsora ellen nagyon kikel, és a többek közt kívánja, hogy uzsorást se a főzésben, se a gyógyításban, se a ruházásban, se ügye védésében pénzért segíteni nem szabad, sőt hogy a szegények még alamizsnát se fogadhatnak el az uzsorástól.

Biel Gábor speieri születésű, 1477 óta nagy tevékenységet fejtett ki a tübingeni egyetem alapításánál, hol a theologia tanára s utóbb az egyetem rectora volt; meghalt 1495. Műve: *Collectorium sententiarum* közgazdasági tekintetben sok főlemiltendőt tartalmaz. Az egyéni tulajdont ő is a bűnbeesés következményének találja. Az áraknál hasonlóképp hatósági árszabást követel; hol azonban ily hatósági szabályzat nincs, ott szabadságot enged, s ez alkalommal az ár meghatározására beható elemekről is szól; ha ugyanis a szükséglet növekszik, nagyobbodik az ár is; a szükséglet annál nagyobb lesz, minél ritkább az illető árú, minél nagyobb az árút keresők száma, s minél nehezebb az árú előállítása. Az ár alakulásánál mutatózó jelenségek a munkabérre is alkalmazandók. Közgazdasági nézetei közt legérdekesebbek a pénzről kifejtettek, itt Biel Oresmius Miklós lisieuxi püspök nyomdokaiba lép. Szerinte növekedő népesség múlhatatlanul forgalmat idéz elő, de a forgalomban a csere sok esetben lehetetlen. Kellott tehát valami eszközt alkalmazni, mely a csere helyett az adás-vevést lehetővé tegye. Ez a pénz. A pénznek használandó tárgy kellékei s tulajdonai gyanánt következők említetnek: legyen kicsiny, hogy egyik helyről a másikra könnyen szállíttassék; legyen a fejedelem jelvényével ellátott, nehogy bárki pénzt csinálhas-

son, s ez által értéke csökkenjen, vagy éppen meghamisíttassék; legyen súlya bizonyos, hogy értéke is állandó maradjon; készüljön értékes anyagból, hogy sok értéket lehessen kis helybe összegyűjteni és könnyen lehessen pénzt szállítani. A fejedelmet a pénzverési jog megilleti ugyan, de azzal visszaélnie nem lehet, azaz rosszabb pénzt vernie nem szabad, mert a pénz nem az övé, hanem azoké, kik azt kenyérért és munkáért bevették. Roszabb pénznek verése nem más, mint csalás. Habár a tőke jelentősége iránt még határozott fogalommal nem bír, még sem hódol egészen a középkor nézeteinek az uzsorát illetőleg; több tekintetben megengedi a kamatvételt, így akkor, ha a hitelező saját érdekét, azaz vagy az elmaradt haszont, vagy a felmerülő kárt, mit neki a kikölsönzés okozott, megtérítteti.

Kuppener Kristóf porosz lobauai születésű, Lipcsében tanult, később Braunschweig városának syndicus, és utóbb Lipcsében jogtanár, meghalt 1511-ben. Műve: *Consilia elegantissima in materia usurarum et contractum usurariorum* gyóntató atyák kérésére készült és tizenhat szabálylyal végződik, melyek mutatják, hogyan őrizkedhetnek a kereskedők a büntől és az igazságtalanságtól. Természetesen Kuppener is még a középkori elveket hirdeti, de már észre lehet venni írásaiban az újabb kor szellemét. Így uzsorának nem tekinti, ha váltóknál, hol a pénz másutt van, felpénz követeltetik, ha özvegyek, nők és hajadonok kamatot vesznek. A kereskedést is nagyobb megtiszteltetésben részesíti. Tisztességes kereskedés, béke és egyezség mellett talán a legfőbb ok, mely által városok, tartományok és fejedelmek fentartatnak. Ha a nemesek nem üznek kereskedést, ez nem mutat a kereskedés kevésbé becsült voltára, hanem abban találja okát, hogy a nemeseknek élethivatása más.

Áttérünk a középkorból az újabb korba; és pedig a gyóntató székek csendjéből a nyilvánosság zajába, a foliások irodalmából a röpiratokéba, a tradíció birodalmából előretörő és zajló korszakba. A XVI-dik század első fele valamennyi germán népnél a reformatió korszakának mondható. A reformatió sikerülte három nagy törekvésnek közreműködésén alapszik, ugyanis a klasszikai ókornak fölfedezésében a huma-

nisták által; a tiszta evangéliumnak visszaállításán a reformátorok által, és az egyház-világi arisztokrátiának mellőzésén a modern állam által. E hármas törekvés közt, mint minden zajgó korszakban még a socialisticus irány is mutatkozik, mely főkép az arisztokrácia mellőztetésére nagyban hatott.

A *humanisták* hatása a közgazdaság fejlesztésére különösen következő öt pontban jelenkezik: az ókor régiebb klasszikusai nagy műveltségű népnek polgárai voltak; a klasszikusok terjesztése tehát multhatatlanul magasabb műveltségre való törekvéssel járt karöltve; a klasszikus írók korában a népelet túlnyomólag városi volt, a humanismus ennél fogva a városi polgárság előmozdítására hatott; a nemzeti önérték növesztése hasonlókép a klasszikusokból folyt; a görögöknél és rómaiaknál is volt arisztokrácia, de a reánk jutott klasszikusok nagyobbára a demokrat vagy caesari korszakból valók, a humanismus így az arisztokrácia fentartására épen nem volt alkalmas; végre az ókor tanulmánya okvetetlenül a jelen állapot kritikájára vezetett s a humanismus ebben is jótékony hatást fejtett ki.

Mellözve a kisebb jelentőségű humanistákat, különösen Pirkheimer Wilibald (1470—1530), Celtes Conrád (1459—1508), Wimpheling Jakab (1449—1528), Bebel Henrik (1472—1516), áttérünk azonnal Erasmus Desideriusra (1467—1536). E férfőről közgazdasági tekintetben is áll az, mit a kolduló barátok neki a theologiai téren szemére vetnek, hogy ő tojásokat rakott, melyeket Luther és mások kiköltöttek. Erasmus óvólag int a gazdagság túlbecsülésétől és a szegénység megvetésétől; ennél fogva szól az accisák és vámok ellen, melyek csak a sört, bort, kenyeret, posztót és más szükséges kellékeket drágítják meg; sokkal jobb volna a „barbas et peregrinas merces“ vámokkal megróvni, mert ezek csak a gazdagok luxusának szolgálnak. Minthogy a tunyaság minden erkölcselenség kezdete, gondoskodnia kell a fejedelemnek, hogy minél kevesebb tunya ember legyen országában. A munka tiszteletben tartását általában követeli, s még gazdagabb szülőknek is azt tanácsolja, hogy oktassák gyermekeiket valamely mesterségre. Nem pártolja azon előszeretettel, melyet a középkor a mezőgazdaság iránt tanúsított; nagy súlyt fektet a forgalomra, habár saját korabeli kereskedőiről nincs legjobb véleménynyel. — Hutten Ulrichnál (1488—1523) a humanismus negativ oldala szerepel legin-

kább; határozottan küzd a luxus ellen, és ez alkalommal nemcsak erkölcsi és egészségi szempontból, hanem közgazdaságiból is, a mennyiben ugyanis a luxus roppant sok pénzt visz ki az országból. Ha nem kárhoztatja is mindenben a kereskedést, mégis nem nyilatkozik kedvezően a kereskedőről; a tulajdonképi útonállók a rablók közül a legkevésbé veszélyesek, sokkal károsabbak a kereskedők, kik a pénzkivitel által évenként tömérdek összegeket rabolnak el Németországtól; még veszélyesebbek az írók és jogtudósok, kik előtt egyetlen egy életpálya sem biztos, és kik jognélkülibb állapotot létesítettek, mint milyen volt előbb az ököljog alatt; de legveszélyesebbek a papok. Valamennyi foglalkozás közt csak a földművelés és a háborúviselés talál dicséretre. A római egyház ellen szintén nagy az ellenszenve, különösen kikel azon regalistikus erőszakolások ellen, melyeket a pápa Németországgal szemben elkövetett; rosálja azon hagyományokat, melyek oly nagy mértékben adományoztatnak az egyháznak, mert ezek különösen a papságot dőzsölő életre vezették.

Az újabb humanisták már kevesebb súlyt fektetnek a kritikai irányra, nem oly szenvedélyesek többé, a törekvés inkább arra irányul, hogy az újabb eszmék megtartassanak. Közgazdaságilag legfontosabbak ezen írók közül Agricola és Commerarius. -- Agricola György Glauchauban 1490-ben született, tanulmányait Lipcsében és később, különösen a philosophiát és az orvosi tudományokat, Olaszországban végezte, 1527-ben Joachimsthalban telepedett meg, hol mint orvos működött, de e mellett humanistikai és bányászati tanulmányokkal foglalkozott, 1531 óta Chemnitzben élt mint polgármester s itt meg is halt 1555-ben; közgazdaságilag legnagyobb jelentőségű műve *De re metallica*. A különböző foglalkozások productivitása körüli vitát e szerzőnél már megtaláljuk; szent Jeromos híres mondatát „omnes dives aut iniquus, aut iniqui heres“ hevesen czáfolja; a földművelés és bányászat egyenlőképen tiszteletre méltó foglalkozások, ezek gazdagítanak a nélkül, hogy valakinek ártanának; a háború ellenkezőleg, még ha igazságos is, gyakran ártatlanok rovására gazdagít; kamatokból élők és kereskedők nagy nyereség mellett gyűlöletesekké lesznek, csekély nyereség mellett meg nem gazdagodnak. Azon vitás kérdésben, vajon a csere vagy a pénzforgalom előnyösebb-e, Agricola az utóbbi mellett

különösen a következő három pontot hozza fel: a pénz az árak kiegyenlítésére alkalmasabb, mint magok az árúk; többnyire könnyebben lehet szállítani; végre sok nép nem szorúl saját áruinkra, de igen mi az övéikre. Igen részletesen értekezik a fémek értékéről. Egy fém, szerinte, többet ér, mint a másik, mert több tekintetben előnye van, vagy mert nagyobb haszna van, vagy mert ritkább. A nagyobb előny közé következő tulajdonok soroltatnak: tűz által meg nem emészthető, savak által nem sérül, nyúlékonysággal, olvashatósággal, szép színnel és keménységgel bíró. Legtöbb előnye van e részben az arany, azután következik az ezüst, a réz, a vas s legutoljára a higany. Haszonra nézve legelől áll a vas, azután következik a réz, az arany pedig meglehetősen alacsony fokon áll. A pénzpolitikában határozott ellensége a pénz-rozabbításnak. — Az újabb humanisták legjelesbike Cammerarius Joachim (1500—1574) *Historia rei nummariae*, továbbá Aristoteles politikájához és oekonomikájához írt jegyzeteiben a gazdagság túlbecslése és megvetése közt kellő közepet tart. Természeti jognak csak az tekinthető, ami valamennyi ember ítélete által helyesnek találatik; nem létezhetik természetjog szerint rabszolgaság, mert az emberek eszes és ennél fogva egyenlő lények. Cammerarius a kamatot az uzsorától megkülönbözteti, s a kamatvételt igazságosnak mondja. A kikölesönzött összeg nem tulajdona az adósnak, ő csak annak használására nyer jogot, de ezért egyúttal valami ellenszolgáltatással tartozik. Nincs semmi ok, miért ne lehessen a pénznek használataért, ép úgy mint a marha, vagy a háznak használásáért bizonyos árt követelni.

A reformátorok közt közgazdasági tekintetben is az első rang Luther Mártont (1483—1546) illeti meg; közgazdasági elvei is mind a Luther által hirdetett főelvre „föld és szeresd istenedet“ vezethetők vissza, s ha, főképp negatív törekvéseiben, sokban egyez is a humanistákkal, ezen elve által mindig határozottan különbözik azoktól. Az önérdék általában mint elvetendő említettik; a vagyonkezelésnél is az önérdék mellőzendő. A világi javakkal helyesen és tetszetősen bánni három fokban lehet; a legmagasabb fok az, melyben a javaknak erőszakos elvétele is békével tűrjük, a hatóságnál e miatt panaszt

nem emelünk, hanem nyugodtan bevárjuk, míg mások testvéri gondosságukban a hatóság segélyét igénybe veszik; a második fok, melyet a szentírás még a rossz és tökéletlen zsidó népnek is parancsol, abban áll, hogy vagyonunkból mindenkinek önkényt adjunk annyit, a mennyi neki kell; a harmadik foknál, kölcsönt adunk kamat és más követelmények nélkül. Ha így a vagyonkezelésből az önérdek száműzetik is, korántsem vettetnek meg a földi javak. „A gazdagság, az ész, a szépség istennek finom szép adományai, de mi azokkal visszaélünk . . . a gazdagság a legkisebb adomány, melyet isten az embernek adhat. De mi ez az isten szavához képest? Sőt mi az a testi ajándékok, — a szépség, egészség, — a kedély adományaihoz, az eszség, — a művészet és bölcsességhez képest? Azért az isten a gazdagságot közönségesen a durva szamaraknak adja, kiknek mást nem juttathat!“ Az erkölcsösséghez legjobb, ha az ember se nem gazdag, se nem szegény. A túlgazdagság ellen ép úgy küzd mint a communismus ellen. Ábrahám példája mutatja, hogy az ember nagyon gazdag lehet marhában, ezüstben és aranyban és mégis istenfélő is lehet. Krisztusnak magának is volt vagyona. Az apostolok Jeruzsálemben korántsem parancsoltak vagyonközösséget, hanem azt mindenkinek szabad tetszésére bízták. Gonosz emberek közt a vagyonközösség rossz következményű is lehet, ezért később Jeruzsálemben meg is szűnt és más helyütt nem honosított meg ismét. — A népszaporításról Luther enthusiasmussal beszél; a fiúk legkésőbb 20, a leányok 15—18 éves korukban házasúlnak; „isten adja a gyermekeket, ő el is fogja azokat táplálékkal látni“. — A productiv erők közt az első helyet a természetnek adja. A munkát nagy tiszteletben tartja. Az ember munkára született, mint a madár repülésre: de gond és fősვნყსég nélkül kell dolgoznia, a mint gond és fősვნყსég nélkül repülnek a madarak. „Dolgozzál és munkálkodjál, és szádba nemcsak galamb, hanem sült liba repül.“ A munkának ily nagy tisztelete mellett az ünnepeket meg kívánja szüntetni, mert a szegény ember számára kettős kárral járnak: munkájától elvonatik és még többet kell fogyasztania. — A tőkéről azonban ép oly kevés sejtelve van, mint a kánoni jog. — Valamennyi foglalkozási ág közt a földművelést leginkább becsüli. A kereskedést egész általánosságban el nem veti, de miután a fősვნყსég minden rossznak forrása, a keres-

kedők nehezen lesznek bűn nélkül. Legtöbb kereskedelmi üzletnek fő hibája abban fekszik, hogy az árún lehetőleg drágán akarnak túladni, ez által a kereskedés tulajdonképen nem más, mint mások vagyonának meglopása; az útonállók kisebb rablók, mint a kereskedők, főkép miután a kereskedők naponkint az egész világot megrabolják, holott az útonálló évenként talán csak egyszer-kétszer rabol. A kereskedésről beszélve, az ár-elmélet alapjaival is találkozunk. Minden munkás méltó a maga bérére, ennél fogva a kereskedő is költségeinek, fáradozmainak, munkájának megtérítését követelheti. Legjobb volna egyébiránt, ha a hatóság értelmes és becsületes emberek által megállapíttatná az árúk árát; csak mivel ennek általánosítása nem remélhető, lehet pótlékkul azon árt használni, melyet a piacz vagy az ország nyújt. A monopoliumok, a luxus és a külkereskedés ellen hatalmasan kikel. — A kamatvételre nézve egészen a kánonjog álláspontját foglalja el. — A XVI. század pénzügyi kérdései közt legnevezetesebb volt az egyházi javak kérdése. Luther ép oly kevésbé pártolja azoknak teljes secularisatióját, mint nem pártolja azoknak fentartását; elég ha az egyházi javakból a templomok és iskolák tisztességesen elláttatnak, a többi békességben a szegényekre és közhasznú célokra fordítható. A szegényügy tekintetében azt az elvet állítja föl, hogy a hatóság igyekezzék a koldulás teljes megszüntetésén, és azt könnyen el lehet érni: minden város köteles ellátni saját szegényeit, s idegen koldusokat határából kizárni. — A pórháborúkkal szemközt Luther sem a lázadók, sem az elnyomók pártján nem áll, hanem mind két részt figyelmezteti kötelességeire.

Hasonló nézetekkel találkozunk Melancthon Fülöp, Zwingli Ulrich és Calvin János műveiben.

A reformatióval egyidejűleg Németországban más irányban is mutatkozott hatalmas mozgalom, jelesen *socialisticus* és *agrar* mozgalom. A socialismus jelenségei minden valóban nagy és mélyen ható forradalom alkalmával feltűnnek, és pedig részben azért is, mert az államhatalom átmeneties gyöngítése sok embert azon hiszemre hoz, hogy minden, mi tetszik, meg van engedve. Ha valamely ügy, melyet a nép nagy része

kétségtelenül jogellenesnek tart, győz: a nemzeti jogérzület általában annál könnyebben megzavarodik, minél nagyobb műveltség kívántatik a köz- és magánjog közötti különbség helyes felfogásához. A magántulajdon jogos volta iránt kételyek leginkább következő három esetben szoktak megerősödni: ha a szegénység és gazdagság éles ellentétben áll egymással, mi által egy részt sértő dölýf s más részt irigy reménytelenség lép egymással szembe; ha nagy a munkaosztás s így az emberek egymástól igen függők, s az egyenlenség pontjai szaporodnak; végül ha az alsó néposztály igényei democraticus intézkedések következtében szaporodnak. És ez elemek közül igen sok tényleg megvolt a reformatió korszakában. Mily roppant vagyonuk volt a XVI. század pénzbereinek, kitűnik a többek közt abból, hogy a Fuggerek vagyona 1546-ban az osztozásnál 63 millió forintra tétetett. Ezzel szemben a szegény néposztályon nagy terhek feküdtek; mivel pedig e terhek igen sújtották a föld népét, innen magyarázható az is, hogy a socialis mozgalom leginkább agrár jellegű volt.

Már 1476-ban Böheim (Hans) az adók, tizedek, robotok és mortuariumok megszüntetésén kívül az erdők, vizek és legelők köztulajdonát, és a hatóság megszüntét követelte. Legyünk mindnyájan testvérek, mindenki szerezzé saját kezével kenyerét, és senki se bírjon másnál többel. Socialisticus irányúak voltak az elsassi Bundschule (1493), a breisgaui Bundschule (1512) és az arme Konrad alatt ismeretes egyesülések. Mily rohamosan haladtak ez időben a communismus felé, kitűnik Eberlin von Günzburg röpirataiból. Az elsőben (1520) még Luther nézeteit vallja magáénak és már 1521-ben a birodalom gyökeres átalakításáról szól; a nemesség földműveléssel foglalkozzék, a kereskedés és ipar a legszükségesebbre szoríttassék; szigorú luxus-rendészet, a tunyaságnak megbüntetése; az orvosok és tanítók a közpénztárból nyerjék díjaikat; a tizedek megszűnjenek, stb. stb. III. Frigyes reformjában a többiek közt következő communisticus eszmékkel találkozunk: kereskedelmi társaság vagy kereskedő 10,000 forintnál nagyobb tőkét nem alkalmazhat üzletére, ha valaki ez összegnél is gazdagabb, a többletet át kell engednie 4%-os kamat mellett a hatóságnak, s ez utóbbi a pénzt 5% mellett át fogja engedni ügyes, de szegény legényeknek.

Mérsékeltőbbek a híres *tizenkét cikk* s a *heilbronni reformterv*, melyek inkább a jobbagy-viszony enyhítésére irányozvák.

A reformatió korában élő anabaptisták hasonlóképp communisticus elveket hirdettek. Münzer Tamás († 1525) egyik beszédjében az uzsora, tolvajság és rablás alapokául a fejedelmeket és urakat tekinti, ezek minden teremtményt, a halakat a vízben, a madarakat a levegőben tulajdonokul veszik, s azután a szegényeknek isten parancsát mondják: ne lopj. Midőn 1523-ban titkos szövetségét alapítá, a szövetség első pontja volt: minden jószág közös legyen, és mindenkinek szükség és alkalom szerint szétosztandó. — A *münsteri anabaptisták* theocratius államában (1534—1535) következő közgazdasági elvek uralkodtak: a keresztyén ne uzsoráskodjék, ne hajtson be s ne fizessen semmit, hanem minden közös legyen. A házasságok, melyek az újjákeresztelés előtt kötöttek, semmisek. A száműzött polgárok vagyona, utóbb a pénz és drágaságok elkoboztatnak. Az új Izraelben közös étkezés, a foglalkozások szoros meghatározása volt szokásos. A könyvek, képek, hangszerek, kották elégettettek.

Hogy ily elvek és mozgalmak magára a tudományra is hatottak, az kitűnik Frank Sebestyén (1500—1545) műveiből, különösen a következőkből: *Chronika, Zeitbuch und Geschichts-Bibel*, — *Weltbuch*, — *Paradoxa*, — *Deutsche Chronik*, — *Sprichwörter*. Frank ugyan határozottan nem nyilatkozik a vagyonszűkösség mellett; de a socialismus mégis kéri minden szavából. „Az égben nincs tulajdon, azért ott a megelégedés, igazi csend, béke és boldogság honol; — a pokolban mindenki tulajdont akar. A szent lélek ennéltozva csak szükségből engedi meg a tulajdont. Minden, a mit szükségleteink fedezésén felül bírunk igazságtalan mammon, és kötelességünk azt a szegények számára kiszolgáltatni. A communismus felé hajló nézetei azonban korántsem származnak a gazdagság iránt érzett irigységből, mert a gazdagokat épen nem tartja boldogabbaknak, mint a szegényeket. „Mije van a gazdagnak, hogy fáczánokat és kappanokat ehetik, ha a szegénynek ízlik kása?” Világnézlete egyébiránt igen mogorva, „isten a gazdagokkal és hatalmasokkal tart. Isten csak azoknak ad, kiknek úgy is már van elég. Minél rosszabb az ember, annál jobb szerencséje. Ha a világfi a szerencsét magától el is utasítná, hátul ismét házába futna az. A henyélő két kenyér-

rel és két ember jövedelmével bír, a munkás csak egygyel. . . A mai világban a munka szégyen; az emberek nem tesznek mást, mint esznek és isznak; a mellett mindenütt uzsorászkodnak, haszontalansággal foglalkoznak“. Sajátságos, mikép védelmezi a gabnakereskedőt, kit isten arra használ föl, hogy az emberek ne emészszék fel könnyelműen a gabnát mind, hanem hogy készlet is maradjon még; persze maga a gabnakereskedő egészben véve tele van bűnnel és hamissággal, de isten akkép igazítja a dolgot, hogy a szegénynek legyen belőle haszna.

A reformatió korában élt államférfiak közgazdasági nézetei leginkább a szász pénzverési röpiratokból és Ossa műveiből vehetők ki. Mielőtt a papírpénz kibocsátása ismeretes volt, a fejedelmek pénzügyi zavarjaikban közönségesen a pénzroszabbítás eszközét használták föl jövedelmeik szaporítására. Miután a szász választófejedelemségben 1530-ban szintén pénzroszabbítást akartak alkalmazni és György herceg, az alberti ág uralkodója, saját földéin ily pénzroszabbítást nem akart tűrni, az alberti pénzügy szétválasztatott az erneszti ág pénzügyétől. Ez eset alkalmat adott több röpirat megjelenésére, melyek közül egy az alberti ág politikáját, egy az erneszti ágét pártolta. — Az *erneszti* röpirat egészen mercantil színezetű, szerinte a gazdagság a pénz; a jószágok árának emelkedése haladásnak jele; Szászországban az áremelkedés korántsem a pénzroszabbítás következtében állt be, hanem onnan, mert hosszas béke uralkodott s ez idő alatt a jólét emelkedett. Ha a pénz könnyebb pénzláb szerint veretik (azaz ha a pénz rosszabbá tétetik) ez nemcsak a kincstárnak, hanem a közgazdaságnak is előnyére szolgál. — A közgazdaságtan helyes elveit az erneszti röpirat téves nézeteivel szemben tartalmazza az *alberti* röpirat. Szerinte virágzó közgazdasági állapotnak jele Szászországban az épületek általános és mérsékelt szaporodása, továbbá a népesség növekvése. Ez által emelkedett a javak ára is. De a jólét maga nagy részt a gondos kormánynak köszönhető, mely főleg azon volt, hogy az országnak tisztességes jó pénze legyen; e pénzzel Szászország eddig is nemcsak saját szükségletét fődözhetette, hanem külföldön is vásárolhatott. Rosz pénznek és csekély forgalomnak jele, ha a pénz külföldre épen nem vihető. A pénzkivitel magában nem árt, de igen árt idegen fényűzési cikkeknek

túlságos fogyasztása. A pénz értékéről ez mondatik: a kereskedő nem néz arra, mennyi pénzt kap, hanem mennyi ezüst van a pénzben és e szerint számít; ha a pénzben elégséges ezüst van és ha az jó, annál kevesebbet vesz árújáért, de ha a pénzben nem elégséges az ezüst, annál többet követel, hogy az ezüst értékét megkapja. Hibás tehát, ha a pénzroszabbítás előnyeiül az említetik, hogy ez esetben a szegény ember olcsóbban kap kenyeret és húst. Az egyedüli eszköz, mely által a rosszabbított pénzt előbbi értékén meg lehetne tartani az volna, ha valamennyi nép megegyeznék ily értékben.

Ossa Menyhért (1506—1557) több százsz fejedelmek tanácsosa, nem nagy eszmék embere, hanem igazi típusa a XVI. századbeli államférfiaknak. Közgazdasági nézeteinél a súlypont mindig a fejedelem személyisége. A kamarai javak fentartása szent kötelességnek mondatik, különösen azért, hogy a fejedelem ne legyen kényszerítve alattvalóit adókkal terhelni. A kamarai javakat leginkább házilag véli kezelteni. A fejedelem főgondja legyen, hogy alattvalóinak jólétét előmozdítsa, mert ez által saját jólétét is leginkább mozdítja elő. A jó pénz szükséges az országban, általa a kereskedelem élénkül és az árúk elkelése előmozdittatik. A különböző rendek és foglalkozások állandó fentartásáról gondoskodni kell és pedig annyira, hogy e célból a rendeket egymástól megkülönböztető ruházati rendszabály igen szükségesnek mondatik. Árszabások és a pazarlók gondnokság alá helyezése czélszerű intézkedésekül tüntetnek fel.

A reformatió korszakában mutatkozott sokoldalú és pompás virágzás Németországban nagyon mulékony volt. Sokan ezt a harminczéves háborúnak tulajdonítják. A hanyatlás okai azonban sokkal mélyebben rejlenek és bensők. Jelesül a *paraszt osztály* a pórlázadás következtében teljesen elnyomatott, a XVI. század második fele óta a jobbágyi terhek mindinkább súlyosabbakká tétettek, és az állami szükséglet földözése is a parasztokra hárított. Már pedig a parasztok az egész népnek nagy és alapot képző osztálya, elsatnyulásuk és elfajulásuk az összes népet teljesen elmérgezi. A reformatió vallási ellenségeskedést szült, mely egyik vallásfelekezet győzelmével sem végződött, hanem folytonos támogatásul

szolgált újabbi egyenetlenségeknek; maga a vallásosság legtöbb esetben csak külső, sőt politikai mázzá vált, melyet a szükséghez képest változtatni volt szokás. Az egyenetlenség közepette a nemzetiség eszméje elnyomatott, és a territorial hatóság kifejlődésére alkalom kínálkozott. Magok a közgazdasági viszonyok is sok tekintetben kedvezőtlen színben tűnnek fel; a pórlázadás után a földművelés nem igen nyert előnyökben; az iparosság szintén vesztett; a kereskedésre nézve pedig az olasz világkereskedés hanyatlása, Antwerpen bukása és a Rajna elzárása, végre pedig a Hanza hanyatlása határozottan káros volt.

A hanyatlás korszakában az egyes országrészek fejedelmei között kétségkívül legjelentékenyebb volt a szász választófejedelem I. Ágoston (1553—1586). Közgazdaságilag leginkább három irány tűnik fel működésében: mindenütt személyes befolyását kívánta érvényesíteni; gazdaság-rendőri szabályzatokat akart meghonosítani, és fejedelemségét állami önállóságra akarta juttatni. Személyes befolyását érvényesítendő, országának egyes viszonyait a lehető részletekig akarta tudni; így a gabna rendszabályában oly felvételeket rendelt el, melyek alapján mindenkor tudhatta, hol és mennyi gabnakészlet létezik; ugyanily féle kimutatást követelt a kórházak berendezéséről. Mezőgazdasági politikája kiváltkép a domániál jószágok kezelésénél érvényesült. Több domániál jobbágy földét örökbirtokká változtatta át; szívesen vette, ha a jobbágy tartozásait pénzben szolgáltatatta; sőt még a domániáljavak bérbeadását is megkíséرتette, de a kísérlettel, mint akkór még nem időszerűvel csakhamar abbahagyott, és a házi kezelést folytatta, de a hivatalnokok fizetését pénzjavadalmozással változtatta át.— Ágoston kedvencz eszméje volt a regáliák lehető kiterjesztése; a vadászati regále teljesen keresztülvitetett; a turfa kizárólagos használata meghonosult, a bányaregál szabályoztatott és kiaknázására nagy gond fordítottatott.— Uralkodása alatt az iparvédelem nyomai is mutatkoznak, eltiltatott ugyanis a gyapjúkivitel, hogy a belföldi posztó-gyárak elég és olcsó nyersanyaghoz jussanak. Pénzpolitikájában a lehető legnagyobb soliditást követte.— Elveinek tolmácsolójára talált Tumbshirn Ábrahám, ki *Oeconomia* művében nagyrészt Ágoston nézeteit fejt ki.

A XVI. és XVII. században a német államférfiak többnyire a francia és olasz írókra támaszkodnak. Olaszország

közgazdasága e korban a stationär állapot jellegével bírt; tehát a túlnépesedéstől általános félelem, a tőketulajdonosokra nézve majdnem kínossá vált alacsony kamatláb, ezzel kapcsolatban a pénzkereskedésnek túlnyomóssága az árúkereskedés hátrányára, végre nagy államadósságok; Franciaország ellenkezőleg fejledező, de belső viszályok által dúlt ország képét mutatja. Az írók, kiket Németországban leginkább követtek, következők: Patricius Franciscus, siennai püspök († 1494), Tolosanus Petrus (Gregorius) († 1597) és a híres Bodinus János (1526—1596). Természetes, hogy a német írók nagyon is messze maradnak eredetijüktől, és alig vergődnek a közép-szerűség színvonalára. E német írók közül fölemlíthetők különösen Hippolytus de Collibus (1561—1612), Waremund von Erenbergk (1553—1633), a halberstadti Henning Arnisacus († 1636), Camerarius Fülöp (1537—1624), Heider Farkas (1558—1626), Clapmarius Arnold (1574—1604), Keckermann Bertalan (1571—1609), schönborni Schönborner György (1579—1637), a pommeri Micraelis János (1597—1658), Liebenthal Keresztély (1586—1647), Geiszler János Tóbiás.

Még legnagyobb jelentőségű e korban a *pénzverés irodalma* (Münzmeisterlitteratur), melyben legalább hanyatlás nem észlelhető. Például szolgálhat e részben Tielemann Friesen göttingai polgármesternek 1592-ben megjelent műve *Müntzspiegel*. A többiek közt említi, hogy az igazi pénznek nemcsak azon tulajdonsággal kell bírni, hogy vele lehessen valamit vásárolni, hanem hogy akkor is adjanak érte annyi pénzt, ha nincs is rajta veret.

A domániál javak túlnyomó jelentőségétől a rendszeres adózáshoz való áttérés alkalmával mindenütt a regál-gazdálkodás szokott túlsúlyra vergődni. Maga a regál vagy pénzügyi regál szava nagyon határozatlan, a mennyiben rendkívül különféle jelenségekre alkalmaztatik. — Minél kisebb lett a domániál jóságok terjedelme a folytonos hűbérjavadalmazás által, annál inkább igyekeztek a fejedelmek a hűbér-regál kiterjesztése által a fölmerülő hiányt pótolni. Angolországban scutagiumot kellett fizetni minden hűbérnöknek, ha hadiszolgálatra vagy ünnepiességekre meg nem jelent; a tornajátékok, a lovaggáütések alkalmával járandóságok követeltettek; a hűbérnök halálával az utód a jóság első évi jövedelmét volt köteles kiadni stb. Nem sokára minden uratlan jóság korona-

tulajdonnak nyilvánított, jelesül a kincsek találásánál a kincstár bizonyos részt követelt, a bányászat, a vadászat, a halászat regálékká lettek, Braziliában a gyémánt, melegebb tartományokban a hó regále tárgyát képezték. — A regále további fejlődésében nem sokára a fejedelem bizonyos politikai tevékenységért követelt járandóságokat, így a hadi zsákmányból egy részt mint háborúi fennségi jogának használatáért vett igénybe; privilegiumok, címek és hivatalok adományozásáért díjak szedettek; a kisérvényi díjak, a vásár-vámok, a türelem-adók (zsídó-adók), a törvényszéki illetékek, vagyonelkobzások mind ily politikai tevékenységért vétettek igénybe. Végre kifejlődött az állam azon tevékenysége, melynél kereskedelmi és iparvállalatot mások versenyének kizárásával üz, így keletkezett a posta-regál, a lotto-regál, a különféle monopóliumok, melyek közül legtöbb a legújabb időkig fentartja magát.

A regál-gazdaság Olaszország, Franciaország és Angolországban a XVI. század végén már meglehetősen terjedt volt, s ez országokból, főképen Olaszországból lassankint Németországba is átszivárgott, innen van, hogy az e korbéli írók a regálék körül kiváló figyelmet fordítanak. E korban a legnevezetesebb író Obrecht György (1547—1612) strassburgi egyetemi tanár, utóbb comes palatinus; közgazdasági művei: *Fünff unterschiedliche Secreta politica* stb. cím alatt egybefoglalva jelentek meg (1617). *Discursus bellico-politicus, in quo, quomodo adversus Turcicum tyrannum bellum commode geri possit* című értekezésében Bodin után mondja, hogy az adózásnál non capita sive personae, sed bona subditorum vétessenek igénybe; továbbá, hogy nem a szükséges életszükségletek, hanem fényűzési cikkek adóztassanak meg. Célyszerűnek hiszi, hogy az esketések alkalmával kifejtetni szokott fényűzés tiltassék el és a helyett gyermek-eltartási pénztár alakítására betételek követeltessenek. Ajánl továbbá bírságokat káromkodásnál s a fényűzési törvények áthágásánál; a pörlekedő felek a per kezdetekor bizonyos összeg pénzt legyenek kötelesek letenni, melyet a peresztett fél átengedni köteles a kincstárnak. A hűbéresek halálával szintén lehet pénzjövdelemre szert tenni. A pénzroszabbítást nagyon megfontolandónak mondja. A nemességnek, valamint a hivataloknak pénz mellett adományozásától sokat vár. — Második értekezésében:

Ein Politisch Bedenken und Discurs von Verbesserung Land und Leut, Anrichtung guter Policy und fürnemblich von nützlicher Erledigung grosser Ausgaben und billicher Vermehrung eines jeden Regenten und Oberherrn Jährlichen Gefällen und Einkommen, pénzügyi rendszerét fejt ki. E szerint az állambevételek vagy az alattvalók megterhelhetése nélkül vagy azzal szaporíthatók. Megterhelhetőséikkel következő esetekben: adóemelés által, különösen szól a túlságos adóemelés ellen; jótékony intézkedéseknek (például tüzbiztosítók) felállítása által, melyeknél a résztvevők pénzbeli betétekre köteleztetnek; és kölcsönök felvétele által. Ellenkezőleg az alattvalók megterhelhetése nélkül emelkedik az államjövedelem: jó államháztartás által, a domániál javak elidegenítése által, mi azonban rendszerint nem tanácsolható, és oly jövedékek meghonosítása által, melyek az igazságügygyal kapcsolatba hozatnak. A regalitás eszméje mellett küzdve, czélszerűnek mondja a bánya-regálét, kívánatosnak tartja, hogy az állam gabnakereskedéssel foglalkozzék, végre hogy örökségek alkalmával az örökösök megadóztassanak. *Constitutio von nothwendiger und nützlicher Aufstellung eines Aerarii Sancti* című értekezésében egy állami kincsről szól, melynek czélja, hogy rendkívüli esetekben az államszükségletek fődözésére szolgáljon, és azon elvből indul ki, hogy sokkal jobb a kincsből venni, mint kölcsönbe venni. *Eine besondere Polizeyordnungs* stb. című értekezésében a népesedési statistika miként való készítéséről szól. A születési lajstromokba a keresztszülők nevei is bevezetendők, azonkívül külön két részben vezetendők, törvényesen és törvénytelenül szülöttek szerint; a felnőtteknél (20—65 év) minden kor 3—3 év szerint külön lapon tartandó szemmel, a hatóság minden egyesnek erkölcsi magaviseletéről is vezessen könyvet.

Obrechtnek határozott ellenlábasa Latherus Hermann (1583—1640). *De censu, tractatus nomico-politicus* című művében kikel a monopoliumok ellen, és csak akkor engedi meg azokat, ha a necessitas reipublicae követeli; szint úgy roszalja a hivatalok adás-vevését.

Valamint a reformatió idejében a humanisticus latin művek a műveltek számára és a theologicus német művek a nép számára készültek: úgy találkozunk a XVII-dik század kezdetén majdnem hasonló jelenséggel, csak hogy a theologiai művekben mindinkább nagyobb durvaság és gorombaság kezd

túlsúlyra jutni. A theologiai népszerű közgazdasági művek közül megemlíthetni Spangenberg Cyriakus (1528—1604) *Nützlicher Tractat vom rechten Brauch und Missbrauch der Müntzen* című művét, mely valódi remekműve a jótakaró, de tudatlan és pöffeszkedő lelkiatyáskodásnak. Moneta származik monereből, a pénz ugyanis figyelmezteti az embert nemcsak arra, ki verette, az időre, melyben készült és értékére, hanem arra is, hogy a pénzzel lelkiismeretesen és igazul kell bánni. Szerinte a legrégibb pénzekben hajó és Janus-fő volt, kétségtelenül azért, mert Noé a vízözönnel emléket akart vetni, Janus Noé maga, mert két világ-korban élt; a fejedelem képe pénzeinken emlékezteti az embereket az uralkodók jótéteményeire; az ökörfej sok régi pénzen figyelmezteti a népet, hogy a pénzt és kereskedést ne becsüljék annyira, hogy miatta a földművelést megvessék; efféle magyarázatokat bőven szolgáltat. A pénzrosszabbítást általában kárhoztatja, de szükség esetében mégis megengedi azt. — Általában jellemző e korban, hogy a pénzrosszabbítás (Kipper- und Wipperzeit) nagy terjedése következtében igen sok munka jelent meg, mely a pénzről elmélkedik. E munkálatok két osztályba sorozhatók, vagy népies, többnyire otrombaságokkal telt röpiratok, vagy tudományos művek. Az előbbieket jellemzésére szolgáljon egy Pozsonyban 1624-ben megjelent litánia, mely keresztyén és zsidó fölhívásokkal váltakozik: Kyrie eleison (Gib mir mehr Geld z'lösen), Christe erhöre uns (Kiste bereiche uns), Herr Gott Vater im Himmel (Herr Mammon unser Vater), Herr Gott Sohn der Welt Heiland (Herr Gold unser Heiland), Herr Gott heiliger Geist (Herr Geld heilloser Geist) stb. — A tudományos művek közt van több olyan, mely tekintélyre vergődött, jelesül Geitzkoffer, Henckel, de Spaignart és Lampe iratai. — Gaylenbachi Geitzkoffer Zakariás 1622-ben megjelent művében megjegyzi, hogy az arany és ezüst közt állandó arányt megállapítani nem lehet; hogy a tulajdonképi gazdagság az arany és ezüst lényében fekszik; ezen a pénzverés szempontjából tökéletes elvből azonban mercantil következtetésekre jut. — Henckel Tóbiás halberstadti lelkész három művet írt: *Gewissenstritt aller sicheren Lengenhölzer, Geldhändler und Müntzer* stb. (1621); a pénz-lereszelésből nyerhető nagy nyereséget kiszámítja, ez eljárás ellen azonban csak jogi és erkölcsi elveket hoz fel. *Gewissensspiegel aller eigennützigem*

Käuffer und Verkäuffer (1621), az elővétélről és az összeharacosolásról szól, s ezeket keresztyénhez nem illő foglalkozásoknak találja; legjobban szeretné, ha a lakosok csak saját magok közt kereskednének. *Extract funfzehner Trostredern wider die neulich erregte und noch nicht ganz beigelegte Thewerung und Verwirrung* (1622) művében a pénzsükségben isten büntetését látja; de a bajból ki lehet menekülni, ha a pénzverési jog ismét az állam hatalmába kerítettetik. — A pénzroszabbításról igen sok egyetem kari véleménye is megjelent. Közülök fölemlítendő: a *jenai* theologiai kar véleménye (1621), a pénzroszabbítást minden tekintetben igazságtalan eljárásnak tekinti; mivel a pénz communis rerum mensura, rosszabbítása az összes közgazdasági állapot megzavarására hat. Igen hiányosan bizonyítja, hogy a pénzroszabbítás az államnak is árt; a többi közt ezt mondja: most ezüst-edényeit minden jómódu a pénzverdébe küldi, s így ha az ország szükségbe jut, nem lesz vagyona. A pénzroszabbítás megszüntetésére igazi megtérítést ajánl. — E vallásos badarsággal telt véleménynyel szemközt igazán jótékonyan hat a *lipcsei* és *wittenbergi* jogi karok véleménye, melyek minden adósságnál a pénz valódi értékét akarják igénybe vétetni.

Lassan-lassan a nemzetgazdaságtan rendszeresebb és történeti művelése is megjelen. Bornitz Jakab művei közül a *Tractatus politicus de rerum sufficientia in republica et civitate procuranda* (1625) a kameral-tudományok valóságos encyclopaediája közgazdasági szempontból. Bornitz új tudományos fölfedezéseket nem tett ugyan, de a korában kifejtett elveket rendszeres egészbe igyekezett önteni. Rendszere következő: A testekben az élelmi szerek és a vér folytonos mozgást, fogyasztást és újjáalakítást létesít, ugyanazt teszik a javak a gazdasági életben. Az állam ereje leginkább azon aránytól függ, melyben az állam részére visszatartott javak a magánosok részére szükségességekkel állanak. Korának absolutisticus irányától annyira át volt hatva, hogy a politicusnak és a princepsnek majdnem atyai hatalmat tulajdonít; taksák ily körülmények közt természetesen indokoltak. A pénz eredetét csak a csereforgalom elégtelenségéből magyarázza. A tőke lényegéről nincs is fogalma; a kamatot pártolja, s ki a kamatot megszüntetné, az tényleg megszüntetné a forgalmat is. Nem barátja az államkincs-gyűjtésnek, miután thesauri occulti

nihil foenoris pariant. A pénzverésről helyes fogalmai vannak: a pénzek ötvényezése főindok a pénzhamisításra; helyes viszony váltópénz és folyó pénz közt szintén jó hatású a pénzhamisítás ellen; a pénzeldarabolás oly rendszer szerint történjék, hogy lehetőleg sok rész képezzen egész számot a legkisebb egységhez képest. A mint roszalja a pénzhamisítást, ép úgy kárhoztatja a hatóság részéről elkövetettni szokott pénzroszabbítást. A mercantil-rendszer kifejlesztésére nézve sok előjel mutatkozik Bornitznál, így tiltani akarja a pénzkivitelt; nehogy sok pénz folyjon ki, az országban luxustilalmak indítványoztatnak; az állam érdekében áll, hogy sok pénz legyen az országban; ezt pedig el lehet érni az által, ha pénz veretik és ha a pénzbevétel elősegítették, a pénzbevétel leginkább a kereskedés élénkülése által válik lehetségessé, ennél fogva a kereskedés virulására kell törekedni. A pénzügytani elvek közt főlemlítendő, hogy Bornitz határozottan pártolja a domániál jószágokat; rendszerint nem tanácsos, ha az állam ipart vagy kereskedést üz, csak akkor indokolt, ha vagy a közjó érdeke kívánja, például a pénzverésnél, vagy ha magánerek nem elégségesek valamely kereskedelmi vállalathoz, vagy ha kinstár ily jövedelmeket nem is nélkülözhet; a lotteriát se nem pártolja, se nem kárhoztatja. A hivatalok eladását nem tartja czélszerűnek; az adóknál követeli, hogy senki se terheltessék nagyobb adóval, mint mennyit elbír, de legnagyobb igazságtalanság volna, ha minden alattvaló adó alá vonatnék. Államkölesönöknek nem barátja. — Németország ez időbeli tudósai közt a legkiválóbb Besold Kristóf (1577—1638), gazdasági nézeteiben nagyobb túlsúlylyal bír az ethika, mint az oekonomia. Azt mondja, hogy a tulajdon ugyan emberi eredetű, de a szentírás által helyeselt. Legkiválóbb Besold nézete a kamatokról; mindenekelőtt tagadja azt, hogy a pénz a forgalomban nem productiv, azután mondja, hogy mindenki előnyt biztosíthat magának, ha az által másnak kárt nem okoz, és a kamatos kölcsönnél a vélelem a mellett szól, hogy a kölcsön az adósnak használt. Egyébiránt kíváncsnak tartja, hogy a kamatláb nagysága törvény által megállapíttassék. — Klock Gáspár (1583—1655) több tekintetben előnyös helyet foglal el a közgazdasági írók közt. *De contributionibus* iratában a többi közt mondja, hogy a király a népért és nem megfordítva a nép a királyért létezik, hogy ennél fogva minden adózás,

mely a nép beleegyezése nélkül vettetik ki, zsarnokság. — A földművelést nagyban dicséri; nagy jószágok oszthatatlansága mellett szól; nem kell előmozdítani a természetbeli robotokat pénzbeli adózásokká; ellenezi a jószágok szerzését papok által; szeretné, ha az államjavak is lehető kis területre szoríthatnának. Az erdészetről és kertészetről szóló fejezetek nem tartalmazznak különöst. A kereskedelmet illetőleg akadályozni kell az arany és ezüst, a nyers anyag, az élelmi szerek és fegyverek kivitelét, továbbá ártalmas árúk, különösen fűnyűzési árúk bevitelét. — A most említett íróknál sokkal kevesebb jelentőségűek Contzen Ádám († 1635), Coler János († 1639), Faust Miksa, Warmund Gottlieb, Neumayr von Ramszla János Vilmos.

A harminczéves háború után a XVIII. század végeig terjedő korszakot Roscher a német közgazdaság policiálcameralisticus szakának nevezi, az ez időben általános uralomra jutott ily irányú elveknél fogva. E korszak elején Németország közgazdasági irodalma általános pangásnak indult, ugyanily jelenség mutatkozik Olaszországban és Franciaországban; holott ellenkezőleg Angolországban épen e korban tűntek fel írók, kik a későbbi classicus angol közgazdaságtan alapvetői voltak. Hasonlóképp igen jelentékenyek az e korbéli hollandi írók művei, jelesül Grotius Hugo (1583—1645), Salmaricus (1596—1653), Graswinkel (1600—1668), Boxhorn (1612—1653) és Delacourt Péter (1618—1685) művei.

Ugyanezen időben kezd fejlődni a *mercantilismus* is. E rendszer a kézikönyvekben többnyire oly torzképben vázolatik, hogy azokból az illető írók nézeteire rá sem lehet ismerni. A mercantilisták többnyire következő alapelveket vallják: túlbecsülik a népszámot és népesség-sűrűséget, de már Bodin lehető legnagyobb népességet, de olyat kíván, mely különösen a kereskedelmi politika segítségével jól táplált, teljesen munkával ellátott és kifejlett legyen; — túlbecsülik a pénzmennyiséget, melyet ép oly könnyen lehet fölcserélni a közvagyonosodással, mint a népesség számát az állam hatalmával; azon időben a pénznek ugyanazon szerepet adták, mi a tőkének tulajdona; — túlbecsülik a külkereskedést, mely szerintük egyedül képes oly népnek, hol arany- és ezüstbányák nincsenek, aranyat s ezüstöt szolgáltatni; — túlbecsülik

az iparos foglalkozásokat, s azokat biztosság, jövedelmezőség és fejlesztési képességre nézve előnyösebbeknek tekintik, mint a nyers termelést; — végre túlbecsülik az állam tevékenységét, és követelik, hogy a most említett czélok az állami tevékenység közbenjárása mellett elérettessenek.

A mercantilismus hiányait korántsem szükséges a minden fejledező tudományban mellőzhetetlen tökéletlenség gyanánt feltüntetni; mert a mercantisták követelései az akkori korszak valóságos szükségleteinek feleltek meg, és ezen tanok fel fog-
nak merülni ilyen vagy hasonló alakban, valahányszor átmeneti idő leendő gazdasági középkorból magasabb műveltségi fokba.

A XVII-dik század második felében megszűnik azon különbség, mely eddig a német közgazdasági irodalomban mutatkozott a tudományos és népies irány között. Megszűnik egyszersmind az a szokás, hogy a közgazdasági művek vagy a theologiához, vagy a jogtudományhoz illeszkednek: most a közgazdaság önmagáért műveltetik, és pedig oly férfiak által, kik élethivatásukat lelik a közgazdaságban. Különösen három irányt lehet megkülönböztetni: a gyakorlati conservatív, a tisztán tudományos, és a gyakorlati progressív irányokat.

A conservatív irány egyik előkelő képviselője Seckendorff Lajos Vida (1626—1692), ki különösen Ernő góthai herczeggel közelebbi összeköttetésben állt. Közgazdasági nézeteinek alapja a népszaporodás áldásáról való teljes meggyőződése; ennél fogva nagy gyemekházak felállítását kívánja, melyekben árvák, sőt még élő szülők gyermekei is neveltessenek; de különben óhajtja, hogy egy országban se legyen nagyobb a népszám, mint a mennyit az földművelésével és iparával fentartani tud. A hol bő a kereset, oda az emberek magok is önként jönnek. Nagyon helyesnek tartja a rendi különbségeket az országban, s ennél fogva ellenezi azon leges agrarias, melyek valamennyi alattvalót egyenlősíteni törekszenek; fenn kell tartani a nemesi praediumokat, de ép úgy a parasztságokat is. Különös, hogy a czéhekre nézve korának nézetétől eltér; tagadja erkölcsi hasznukat, ellenezi a hosszú tanidőt, a legényvándorlást, s a súlyos taksákat, melyeket a polgárjog megszerzéséért kell fizetni. A közgazdasági rendészetre nézve tökéletesen korának híve: hatósági árszabályokat, ruházati és fényűzési szabályzatokat stb.

ő is helyesel. — Pénzügytani nézeteiben igen keveset találni a dominiumok eladásáról; e kérdés korát nem érdekelte. A regálék közt a bánya-regálénál nem igen törődik annak közgazdasági hasznával; ellenezi a hivatalok adás-vevését, és a pénzügyi regálénak tisztán finanziaális kibányászását. Az adóknál nagyon enyhének mutatkozik. A vagyonadó az adózó nélkülözhetetlen szükségletére valót hagyja szabadon; a fejadó nem méltányos. Egyébiránt reméli, hogy talán idővel adóteher nélkül lehet az államháztartást fedezni; ha mindazáltal az adóktól meg nem lehetne menekülni, akkor jobb az accisa s általában a fogyasztási adó, mint a jövedelemre vetett.

Conzling Herman (1606—1681) „az utolsó nagy német polyhistor“ sokoldalú tevékenységében közgazdasági téren is működött. A sűrű népesség mellett nyilatkozik, mert „cui multus est populus, is omnibus quoque abundat, quae humana industria et intelligentia complectitur. Subditorum multitudine magna etiam apum possessio comitatur“. A kereskedésnél két fajt különböztet meg, a mercantura oeconomicanál az ember szükségletét veszi és fölöslegét eladja; a mercantura lucrativanál az árút drágábban adjuk el, mint a hogy vettük. A kereskedésnek mindkét faja nélkülözhetetlenül szükséges. A monopolokat általában elveti, kivéve a nagy pénzszükséget, vagy feltalálók javára; rendszerint az élénk verseny kívánatosabb. Pénz-elméletében nem áll magas állásponton; azt hiszi például, hogy a pénz értéke tisztán az állam akaratától függ, s e részben utal a papir- és börpénzre; mennyi pénz szükséges az országban, az a kereskedés szükségletétől függ. Pénzügyi elvei közül fölemlítendőek a következők: a domániál javak eladása szükség esetében és kellő elővigyázat mellett ajánlható. A regalismus mellett csak mérsékelt mérvben szól. Az adó megszavazási jogot szükségesnek találja, ellenezi a gazdagok adómentességét, továbbá a fejadót; ellenkezőleg nagyon pártolja a fényüzési adókat, különösen a kártya-adókat; a kiviteli vámok mellett azért szól, mert ez által az idegenek megadóztatása érhető el.

Ausztriában I. Lipótnak közgazdasági tekintetben is előnyös uralkodása a közgazdasági irodalom fejlesztésére is kedvező hatású volt. Egyik legjelesebb közgazdasági író Becher János Joakim (1625—1696). Közgazdasági tanainak

alapelve: népes, jól táplált közület. A közületben két osztályt különböztet meg: vannak oly egyének, kik a közület szolgálói, ilyenek a hatóság, a papság, tudósok, gyógyszerészek, katonák stb., és olyanok, kik a polgári társaságot tulajdonkép képezik, ez utóbbiak ismét vagy parasztok (Bauern) vagy kézművesek vagy kereskedők. A parasztok (ideértve általában az őstermelőket) osztálya számosabb és szükségesebb, mint a kereskedőké; mert egy kereskedő eladja azt, mit száz kézműves feldolgozott, és egy kézműves feldolgozza azt, mit száz paraszt előállítani képes. De mind a három rend egymásra szorúl, s mind három rendnek keletre van szüksége; a fogyasztás lelke e három rendnek, az az egyedüli összetartó kapocs. A népesedés szaporodása mellett annyira lelkesült, hogy azon találmányokat eltiltatni kívánta, melyek által munkaerő megkiméltetik. A monopoliumok ellen szól, mert az országra nézve sokkal jobb, ha sok középszerűen gazdag és becsületes polgári foglalkozású lakója van, mintha szegények emberei, de ezek közt egy pár dúsgazdag egyén létezik; ép oly ártalmas a polypolium vagyis egy üzletágnak szétesztása több egyén közt, mint a mennyi abból becsületesen megélhet; — végül szintén káros a propolium, azaz az elővásárlás, mert egyenetlenséget idéz elő a község lakói közt. Az üzleti életnek említett kinövéseit állami beavatkozás által el kell hárítani. Főszabályúl elismeri ugyan a kereskedelmi szabadságot, csak hogy e szabadság ne legyen ártalmas a népszaporodásnak, és a népjólétnek. A középkori közgazdasági berendezéseket korára nézve nem tartja használhatóknak, különösen ellenezi a czéheket, a sokadalmakat, vásárokat és a megállítási előjogokat. Ellenkezőleg nagy barátja a hatósági taksáknak, A külkereskedésnél a pénzt és a népszámot különösen következő eszközök által lehet szaporítani: jobb árúkat eladni, mint vásárolni; jobb az árúkat saját magának hozni, mint az ötödik vagy hatodik kéz útján; nyers árúk kivitele inkább megadóztatandó, mint az iparcikkeké; ellenkezőleg előnyösebb nyers árúkat, mint iparcikkeket behozni. Igen tanácsos, ha a kereskedés, de csakis a nagykereskedés kiváltságolt társulatok által kezeltetik; ily társulat nagyobb hitel és erők fölött rendelkezik, mint magánosok, s így nagyobb eredménnyel is folytathatja az üzletet. Legjobb azonban, ha maga az állam veszi kezébe kereskedelmi regáléjánál fogva a közgazdaság

vezetését és pedig következő négy intézet felállítása által: élelmezési ház, műves ház, advásvevési ház és bank fölállítása által. Ugyanis tíz mérfüldes félátmérőjű körökben egy-egy raktár állíttatik fel földterményekre; itt a hatóság határozza meg a termelők közbenjárása mellett a gabna árát; ily árak mellett tartozik az állam a termelőktől vásárolni, az eladásnál mindazáltal kis felpénzt vehet, holott a termelők magánosoknak is csak a taksált ár mellett adhatnak el terményeket. A művesházban mindazok munkát találnak, kik különben munka nélkül maradnának. Az adásvevési háznak czélja, hogy a nagykereskedést egyesítse és pedig akkép, hogy a kereskedelmi társaságok, továbbá a magánkereskedők csak itt tarthassák boltjaikat, és hogy a kiskereskedők csak innen vásárolhassanak. — Az összes közgazdasági ügyek rendezésével egy külön kereskedelmi testület „commerz collegium“ bízandó meg.

Ugyancsak Ausztriának köszöni eredetét: Hörnigk Vilmos Fülöp (vagy Pál) híres műve: *Österreich über alles, Wann es nur will*. A pénzt nem tartjaegészen azonosnak a gazdagsággal, de azért mégis sok tekintetben határozottan mercantilista: így a bányászat és a kereskedés terén. Könyvében különösen be akarja bizonyítani, hogy Ausztriának inkább megvannak a közgazdasági függetlenség minden kellékei, mint bármely más európai államnak; csak az állam részéről kellő intézkedések szükségesek, hogy gazdagsága kellően értékesíttessék, jelesül meg kellene egészen tiltani a selyem-, gyapjú-, lenárúk és a francia iparcikkek bevitelét. Azonkívül azon tanácsot adja, hogy jobban kellene megbecsülni a művészeket és írókat. Végül általában nagyobb állami tevékenységet kell kifejteni.

Az osztrák közgazdasági írók közül báró Schröder Vilmos *Fürstliche Schatz- und Rentkammer* (1686) művel nagy jelentőségre jutott. Szerinte az ország annyival gazdagabb lesz, amennyi pénzt a földből vagy másunnan szerez; ezen alapelvnek megállapítása után a kereskedelemre nézve mercantil elveket fejt ki. Az osztrák írók művei egyébiránt kihatottak a többi Németországra is, amint ez különösen Marperger Pál Jakab (1656—1730), Leib György János és mások műveiből kitűnik.

A brandenburgi választó fejedelem, s utóbb az első porosz királyok erélyes és közgazdasági tekintetben is jelentős

uralkodása a közgazdasági irodalom fejlesztésére is hatott, és egész sorával találkozunk a fölemlítésre méltó nemzetgazdasági íróknak, kik közül természetesen legnagyobb részük a mercantilismus elveinek hódolt. Ez írók sorát Puffendorff Samu (1631—1688) nyitja meg; műveiben a népesedésnek koránsem feltétlen bálványozója. Az elmélete a legjobb, mely James Stewart előtt napvilágot látott; szerinte *pretium est quantitas moralis seu valor rerum et actionum in commercium venientium, secundum quam illae invicem comparari solent.* Határozottan bizonyítja, hogy a csereérték nem felel meg mindig a használati értéknek, közgazdasági politikájában absolut állást foglal el. A monopolok ellen mutatkozó ellen-szenvet nem osztja egészen; pártolja a czéhprivilegiumot és a kereskedelmi companiákat. Pénzügyi nézetei szintén az absolut hatalom védelméből következtethetők; az államhatalom feljogosítotttnak mondatik, hogy korlát nélkül direct adókat, accisákat és vámokat vethessen ki. Ellenzi a dominiáljakak eladását.

Mellőzve a közgazdaságtan tekintetében kevésbbé jelentékeny, de különben nevezetes írókat, jelesül Leibnitzer és Thomasiust, áttérünk Wolff Keresztély (1674—1754) irodalmi működésére. A lakosok számára nézve sem nagy számot sem kicsit nem kíván; gazdagnak mondja azon embert vagy államot, mely feles pénzzel bír. Legtöbb elvében határozottan mercantilista, így ellenezi azon iparokat, melyek aranyt és ezüstöt emésztenek, a kereskedelmi politikánál mulhatatlanul mercantil eljárást követel. Egyébiránt a főtermelési ágakra nézve igen kevés tartalmast mond; pénzügyi fejtegetéseinél pedig határozottan cameralisticus.

I. Frigyes Vilmos számos edictumában annyi közgazdasági elvet és pedig kellően indokolva fejtett ki, hogy Roscher e fejedelmet is a közgazdasági írók közé sorozza. Nézetei közül a többiek közt felemlítendőek következők: a pénzügyeknél a dominiáljóságoknak nagy fontosságot tulajdonít, a regalismust ellenkezőleg nem szereti; az adóknál kívánja, hogy a különböző tartományok lehetőleg egyenlőképp legyenek megterhelve, végre nagy ellenszenvvel viseltetik az államkölsönök iránt; a kereskedelmi politikában követeli, hogy a vámok a bevitelt drágítsák, a kivitelt pedig előmozdítsák. A hitelügy kifejlesztésénél nagy érdeme van, ugyanis

részben kezdeményezése folytán létesültek az első jelzálogintézetek. — Az e korban jelentékenyebb írók közül főlemlítendők: Gasser Péter Simon (1676—1745), Stisser Ulrich Frigyes (1689—1739), Gleichmann Zakáriás János, Gundling Miklós Jeromos († 1729), Lezter Ágoston (1683—1752), Rohr Bernát Gyula (1683—1742), Lau Lajos Tivadar, Schreber Dániel Gottfried (1708—1777), Hoffmann János Adolf stb.

Nagy Frigyes hasonlóképp szerepel a közgazdasági írók sorában. Szerinte a pénzügyek az állam üterét képezik, de határozott ellensége az egyszerű többlet szerzésnek, illetőleg a minden áron nagy államjövedelemnek. A dominiáljakak nemcsak megtartandók, hanem még szaporítandók is; a földadónál katasterszerű arányosság kívánatos, élelmi szerekre magas accisák nem vetendők. Az általa viselt számos háború folytán megapasztott kincstár arra kényszerítette, hogy a monopolok felé forduljon, és alatta honosított meg Poroszországban a lottoregale. Az államkiadásoknál szigorú takarékossgot követel, de itt nem esik túlzásba, sőt ellenkezőleg azon nézetet vallja, hogy a pazarlás, hacsak a pénz benn az országban marad, nem kárhoztatandó. Az állami kincsgyűjtés rendszerét ő is folytatta. Az állami kölcsönök irányában elvi ellenszenvvel nem viseltetett; a pénzrosszabbítást nem helyesli, sőt e részben saját eljárását, melyet a hétéves háború alatt követett, roszaolja, mondván „remède aussi violent, que préjudiciable, mais unique dans ces conjonctures pour que l'état pût se soutenir“. — Közgazdasági nézeteinek alapja a népesedés szaporítása. Axiome certain, hogy a lakosok száma teszi az állam vagyonosodását, támogatta ennél fogva a telepedési ügyet s megtiltotta a kivándorlást. A népesség számának az élelmi szerekkel való szoros összefüggését nem ismerte fel tisztán; egyáltalában közgazdasági tekintetben nála a legközönségesebb mercantil felfogással találkozunk. Az egyes foglalkozásokat illetőleg: a földművelést az első mesterségnek mondja, mely nélkül nincsen kereskedő, király, költő, bölcsész; de ezen mondata nem értelmezhető physiocrata felfogás szerint, és több oldalról előnyös nézetekkel találkozunk, így a földek tagosítása elrendeltetik, a jobbágyság elvben kárhoztatik, a paraszt-terhek megváltásáról intézkedések történnek. A nemesi birtokoknak nemesi kezekben való megtartását kívánatos czélnak jelölte

ki. Sajátságos kormányintézkedés volt a gabnaraktárak felállítás. Elvül mondatott ki, hogy arra kell törekedni, mikép a rozs Scheffel-je 18 garas és 1 tallér közt tartassék, s ennél fogva mindenütt raktárak állíttattak fel, a végből, hogy itt másfél évi készlet raktározassék. — A műiparnál mercantil szellemű irányt találunk. Az egyedüli eszköz, mely által az országot a pénzmegfogyatkozástól megóvni lehet, a műipar; a külföldi cikkek bevétele megnehezítettetik; de egyuttal hogy a műipar kellő fokra emelkedjék, technikai rendszabályok által szabályoztatik. — A kereskedésnél absolutisticus rendszert látunk; hatósági árszabályzatok szokásosak, a privilegiált kereskedelmi társaságok nagy támogatásban részesülnek. — Mindent összevéve azt lehet mondani, hogy Frigyes koránsen volt oly jelentékeny a közgazdasági téren, mint milyennek ismeretes a hadügy terén.

Nagy Frigyes kereskedelmi politikája ellen a kereskedelmi szabadság szellemében lépett fel Büsch J. G. valamint Mirabeau is *De la monarchie Prussienne sous Fr. le Gr.* című munkájában. Ellenkezőleg az általa kifejtett elvekkel többé-kevésbé egyenlőket vallanak a következő nevezetesebb írók: Kottenkomp Frigyes Keresztély, Philippi János Albrecht (1721—1791), Darjes Joákim György (1714—1791), Graumann János Fülöp (1690—1762), Süßmilch János Péter (1707—1767), ki első irt terjedelmesen a népesedésről, Lith János Vilmos (1709—1775), Bielfeld Jakab Frigyes (1716—1770), Hertzberg Ewald Frigyes (1725—1795).

A most említett s a mercantil-rendszerhez tartozó írók mellett találkozunk olyanokkal, kik határozottan eclecticus irányt követnek. Itt mindenekelőtt fölemlítendő Zincke György Henrik (1692—1769), ki a többiek közt *Leipziger Sammlungen von wirthschaftlichen, Polizey-, Cammer und Finanzsachen* cím alatt az első jelentős közgazdasági folyóiratot bocsátotta közzé. Zinke az általános elvek tekintetében aránylag legkevésbé foglalkozik; a gazdagságról körülbelöl a mercantilismus és a későbbi ellentétes nézet közt közép helyet foglal el; ellenezi a népszaporodás túlságos bálványzását, de ép oly kevésbé pártolja a physiocratismust.

Moser János Jakab (1701—1785), Bergius János Henrik Lajos († 1781), Büsching (1724—1793), Achenvall Gottfried (1719—1772) kisebb-nagyobb mérvben Justi János

Henrik Gottlobb († 1771) követői. Sokan Justit mercantilistának, sőt a tiszta mercantilismus classicus képviselőjének tartják, ez azonban hibás nézet, Justi eclecticus. Nézeteit következőkbe lehet foglalni. Az ország gazdagsága a nép számából, a külkereskedésből és bányákból ered; a pazarlás a népet csak akkor teszi szegényebbé, ha külföldi árúk hozatnak be. A nemzetek közti kereskedés kétoldalú nyereséggel jár, s ép ezért szabadnak kell lennie. Két úton érheti el a nemzet legfőbb jólétét, vagy teljes elzárás által, mint China, Japán stb., vagy kereskedés által, mint Angolország, ez utóbbi esetben nagyszerű hajózás és gyarmatok szükségesek. A pénz nem egyszerű jegy, hanem valóságos árú is. Külföldön felvett kölcsönök nem czélszerűek, mert a kamatok fizetése alkalmával sok pénz foly ki az országból. — A mezőgazdaságra nézve általános nyereségnek találja, ha minél több föld jó eke alá; a német mezőgazdaságnak hátrányait következőkben találja: a parasztok együtt egy faluban laknak, a szántóföldek hosszú és keskeny csíkokra oszlanak, legelési szolgalmak divatoznak, sok túl-nagy jószág létezik, a jobbágyi viszony általános és a robotok szokásosak. — A műipar jelentőségéről meg volt győződve; az állam az ipart különösen vámok által támogathatja, mivel azonban valamennyi ipar egyszerre nem védhető, azon iparoknál kell kezdeni, melyeknél a legnagyobb pénzkivétel megtakarítható, azután azokra kell áttérni, melyek leg több embernek adnak foglalkozást, végül jönnek azok, melyek számára mind a fő- mind a segédanyagok az országban meg vannak. — A kereskedést illetőleg nem ellenezi a korábban létezett kereskedelmi megszorításokat, a sokadalmaknak nagy barátja, és a kereskedelmi compániák nagy hasznáról meg van győződve. — A pénzről meglehetősen felvilágosult nézetekkel bír; az igen magas pénzverési díj következményeül az árúk általános áremelkedését tekinti, és szeretné, ha e díj általában megszűnnék. Bankokról még keveset tud; a papírpénz az országot pénzgazdagabbá teszi, de természetesen nagyobb bizonytalansággal jár. — A biztosítási ügynél sok érdeme van; ő tartozik az első közé, kik a jégbiztosítással foglalkoztak; a tűzbiztosítást össze kívánja kötni egy kölcsönbankkal, mely házakra adna kölcsönöket. — Államháztartási nézetei sokkal közelebb állanak a tudomány jelen álláspontjához; szerinte minden pénzügyi javítás mulólagos minussal jelenkezik, és a

legjobb pénzügyi intézkedés az, mely által a népvagyon felvirágzik. A domániál-javakból származó jövedelmeket inkább szereti, mint az adókat. A túlszigorú regalismustól óvakodik. Az adóknál következő elveket ajánlja: ne ártsanak azok az emberi szabadságnak és az iparnak, legyenek igazságosak és egyenlők, bírjanak kellő alappal, a kezelés ne legyen nehézkes; a physiocraták impôt-unique-jét kárhóztatja.

A közgazdaságtan tudományos művelése Németországban is tulajdonkép a *physiocratismus* terjedésével kezdődik. A physiocrata rendszer elvei gyanánt rendesen következők soroltatnak föl: — a föld a gazdaságnak egyedüli forrása; csak azon munkák tényleg productívek, melyek az ember számára szükséges nyersanyag mennyiségét növesztik; a műipar csak az anyagnak megváltoztatott alakját idézi elő, melynek magasabb értéke csak azon anyagok értékétől függnek, melyek e munka céljára fordítottak. A kereskedés a már meglevő gazdagságot csak egyik kézből a másikba viszi, a mit a kereskedők ez alkalommal nyernek pl. monopolok által, az csak a nemzet rovására megy, és kívánatos, hogy az efféle költségek kevesbedjenek. Ép ennélfogva mindezen foglalkozások, valamint a liberál foglalkozások és a személyes szolgáltatások is, bármily hasznosak legyenek, csak sterilek. Tökéletes forgalmi szabadság uralkodjék, mely már azért is kívánatos, mivel ez a tiszta hozadékot legnagyobbra engedi növesztetni. Az állami jövedelmek csak a produit net-ből származhatnak s ennélfogva mint impôt unique a telekadó ajánlatik. Az indirect adók annál is inkább kárhóztatandók, mivel egyrészt a forgalmat, és másrészt a fogyasztást rendkívül gátolják. — A physiocraták sok tekintetben nagy jelentőségű elveket hoztak érvényre, így határozottan megsemmítették a mercantilisták egyoldalúságait, arra hatottak, hogy az államhatalom korlátoztassék, s hogy a föld fölszabadíttassék.

Franciaországon kívül a physiocrata rendszer sehol sem tudott jelentőségre jutni, kivéve Németországot. Károly Frigyes bádeni örgróf (1728—1811) Dieslingen, Iheningen és Balingen falukban gyakorlatilag is megkísértette a rendszer alkalmazását. Physicrata nézetekkel találkozunk már Iselin Izsák (1728—1782) műveiben. Bőségre nézve a legelső

német physiocrata Schlettwein János Ágost (1731—1802), ki a többek közt a physiocrata elveket a XVIII. század népesedési tanával összhangzásba hozni kívánta. Legjelesebb physiocrata Mauvillon Jakab (1734—1794). — A physiocrata rendszer ellenzői Dohm, Strelin György Gottfried, Nill András György. — Egyébiránt a physiocrata rendszer alapelvei közül több annyira az ember természetében fekszik, hogy sokkal későbbi írók műveiben is találkozunk velük; így Krug Lipót (1770—1843), Fulda Frigyes Károly (1774—1847) valamint az „utolsó“ physiocrata Schmalz Tivadar (1760—1831), és a „legutolsó“ physiocrata Arnd Károly műveiben, daczára annak, hogy a physiocrata rendszert következetesen nem hirdetik, sok elvet vallanak, melyekben határozottan a physiocratismusra ismerni.

A XVIII. század legnagyobb német közgazdája Möser Justus (1720—1794). Közgazdasági rendszert ugyan nem fejtett ki, hanem, különösen „Patriotische Phantasiën“ című művében igen sok közgazdasági elvet fejteget. Möser egyúttal azon írók közé tartozik, kik a XVIII. században felülkerekedő elvek ellenében ellentétes álláspontot foglalnak el s bizonyos tekintetben conservatív reactiót képeznek. — Főelvül jelenkezik ellenszenve minden magasan kifejlődött munkaosztás ellen. A kereskedésnél helyeseli a hanzának elveit, mely szerint a tengeri városok csak raktárak, és minden iparcikk teljesen elkészítendő ott, hol megkezdett. A népeseledést illetőleg határozottan ellenezi, a prolétár népszaporodást. Felismeri, hogy a munkabér magas, hol a cultura virágzó. A tőkéről szóló nézetei a tévedések és igazságok vegyülékét képezik. A hitelről igen gyakorlati elveket vall; így, midőn a hitelügyben a szigor és enyhesség kellő vegyületét követeli. — A földművelésnél ellenezi a magántulajdon azon szigorú módját, mely az újabb agrártörvények alapja, és a középkori megszorított állapotokat védelmezi, a jobbágyságot dicséri. Az iparnál hasonlókép előszeretettel viseltetik a régiebb állapotok irányában; nem barátja a kisiparnak, de pártolja a kézművességet czéheivel. — A conservatív irányt történeti alakban s így Möser szellemében folytatták Strube Dávid György (1694—1775), Schlosser György János (1793—1799) és Moser Frigyes Károly (1723—1798).

A hétéves háború és a francia forradalom kitörése közti

időszakban a német közgazdaságtanban az eclecticismus nagyon uralkodott. Ez időben jelentek meg Sonnenfels József (1733—1817) művei, melyek a közgazdaság terén főképp Ausztriában és Magyarországon hosszú időn át domináló hatással voltak. Sonnenfels a népesedés szaporodásának barátja, szerinte ellenkezik a teremítő bölcsességével, hogy több ember szülessék, mint a mennyi számára élelemszerek elégségesek volnának. Ennélfogva a népesedés szaporodására különböző irányban tesz javaslatot; így a szülő- és lelencházak felállítását multhatatlanul szükségesnek mondja. Fölteszi azonban mindig, hogy a meglevő népszám hasznos foglalkozást találjon; ennél fogva a gép-munka olcsóbb voltát csak akkor tekinti valóságos nyereségnek, ha ama fontosabb célnak, hogy az emberek tevékenységét nagyobbítsa, nem árt. A jövedelmi ágakat következőleg osztja szét: pénzjáradék, földjáradék és a tevékenység keresete. A munkabérnek alkotó elemeül a munkás fentartási költségeit és azonfelül egy kis nyereséget tekinti. A kereskedelmi mérlegről szólva, azt nagy érdekléssel tárgyalja; megkülönbözteti a számszerű mérleget és az előny mérlegét; számszerű a mérleg azon népnél, mely a forgalomban a nagyobb pénzösszeget kifizeti, — az előny mérlege ismét azon népé, mely az illető forgalomnál nagyobb emberszámot foglalkoztat; ennél fogva a kivívó nemzetnek előnye: vesztesége azon nemzetnek, a hová a kivitel irányult; az idegen árúk bevitele veszteség, a kivitel nyereség. A külkereskedésnél előnyösség szerint következő fokozatokat különböztet meg: 1. legelőnyösebb, ha kész árúk ki-, készpénz bevitetik, — 2. ha kész árúk nyersterményekért vitetnek ki, — 3. kész árúk kész árúkért vitetnek ki, — 4. nyers árúk nyers árúkért s végre 5. legrosszabb, ha nyers árúk kész árúkért vitetnek ki. — A közgazdasági politika fő szabályául a praemiumok, adómentességek és adózások egész rendszerét állítja fel, hogy ez által az állampolgárok tevékenysége az állam által óhajtott pályákra tereltesse vagy az állam által nem óhajtott pályákról kitereltesse. Hol céhek nem léteznek, ott nem barátja a taksáknak; az uzsora-törvényeket csak gyöngén védi; a luxus-tilalmak mellett felszólal. A földmívelésnél pártolja a kisgazdaságot, mert ez több munkáskéznek nyújt foglalkozást, a nagy jószágokat fel akarja aprítani és ajánlja, hogy mindazon jószágok, melyek hosszabb időn át használatlanul fekszenek, az állam kezébe

jussanak. Az iparosság értékét is a szerint becsüli, a mint több vagy kevesebb embernek nyújt keresetet; az ipar annál több embernek nyújt foglalkozást, minél több elkészítést igényel a nyers anyag, míg az iparczikk teljesen elkészül és minél általánosabb a termény haszna; e mellett legjobb, ha helyi nyers anyag dolgoztatik fel; és ily szellemben kell intézni a vámpolitikát is; a beviteli tilalmakat még teljesen kész iparczikkekre nézve is kárfoztatja, mert általok a bel-földi ipar egészen gond nélkülivé tétetik; igen magas vámok csak a csempészkedést mozdítják elő; a kiviteli nehézségeket szintén pártolja, kivéve az esetben, ha a külföldiek bizonyos czikkre nézve multhatatlanul ránk szorúlnának. Az útépítésnél azt kívánja, hogy ez állami ügy legyen, még pedig az utak ne épüljenek robotmunkával, hanem fizetett munkával, és e munka költségeinek fűdőzésére úti vámok szedessenek. Pénzügyi elvei következőkbe foglalhatók. A dománial jószágokkal csak röviden foglalkozik; még a legjobban kezelt dománial jószágoknál is az állam elveszti azon előnyöket, melyek abból származnának, ha e fekvőségeken külön családok telepednének meg. A regálékat illetőleg nézetei igen modern jellegűek. Az úti vámokat és a pénzvezési regált lényegileg kereskedelmi intézetnek tekinti; az erdészeti és vadászati regále rendőri intézet, a többi ügy nevezett regále tiszta adó. Adóelméletéből kiemeljük, hogy ellenezi az adó bérbeadását, mert ez minden kezelési mód közt még a legdrágább és az alattvalókra legterhesebb. Az államkincs ellen nyilatkozik. Az államadósságok határáról még nincs kellő fogalma. — Sonnenfels nagy hatása kitűnik abból is, hogy két oly jeles szakegyén, mint Jung Henrik (1740—1817) és Pfeifer János Frigyes (1718—1787) lényegileg nézeteit követték.

Határozottan eclecticus, de inkább a szabadabb irány felé hajlik Büsch János György (1728—1800). Munkáinak legnagyobb része monographicus, definitiói nem igen szabatosak, de nem is akar rendszeres író lenni. Főműve — még pedig saját nyilatkozata szerint is — *Abhandlung vom Geldumlauf*; e műnek hibája, hogy a pénzforgalmat nagyon is túlbecsüli. Nagy fölfedezésnek tartja a munkának azon két irányát, melyet a pénz rendesen létesít, először ugyanis előáll a gazda munkája, hogy pénzt szerezzen, melylyel saját mellékszükségeit vásárolja, azután előáll a második munka, hogy azt

a pénzt visszaszerezze. Büsch három nevezetes fölfedezést sejtett, különösen Ricardó földjáradékát, Thünen gazdasági rendszerét és Malthus elvét a népesedéstről. A kereskedelmi mérleg előnyös voltát a szerint becsüli, a mint az több vagy kevesebb embernek nyújt foglalkozást. Egyike az elsőeknek, kik a válságról tüzetesebben szólnak. Pénz- és bankügyi művei, melyek méltán oly nagy hírre tettek szert, inkább technikai és magángazdasági, mint nemzetgazdasági jelentőségűek. Művei közül azok, melyek Hamburg érdekeivel foglalkoznak, legnagyobb fontosságúak; mert ezekben fejti ki nézeteit a kereskedésről. A szabad kereskedést védi, a védvámokat különösen az általános kereskedésre nézve káros hatásúknak mondja, de ha egyes népeknél már meghonosodtak, akkor magának a kereskedésnek is használnak. — Némileg rokon író Reimarus János Albert (1729—1814).

Struensee Károly Ágoston (1735—1804) irataiban Nagy Frigyes elveit, Büsch nézeteit és az olasz Pinto hiteelveit egyesíteni igyekezik. — A híres Schlözer Ágost Lajos (1735—1809) a közgazdasági téren leginkább az által hatott, hogy a történetet az államtudományokkal egyesíté; egyébiránt magát a közgazdaságtant nem igen művelte, hanem leginkább a segédtudományokat, nevezetesen a statistikát. — Az eclecticusok közül még felemlitendők: Nicolai Frigyes (1733—1811), Rössig Károly Gottlob (1752—1805) és Herzenschwand.

Alig van a történetben példa, hogy valamely tudomány oly gyökeres haladásnak indult volna egy férfi fölléptével, mint milyent a közgazdaságtannál tapasztalunk Smith Ádám működése következtében, úgy hogy Smith a közgazdasági tudomány fejlődését két fő szakaszra osztja. Fő érdemei következők: élesen megkülönbözteti a tőkét a pénztől, a munkaszétosztás elméletét kifejti, az árúk árát és a jövedelmet három főágra választja, a földjáradék, a munkabér és a tőkeamatágára; kifejti, hogy a műveltség emelkedésével, a földtermékek drágábbak, a tőke- és munkatermények olcsóbbakká lesznek; felismeri, hogy a magas földjáradék nem oka, hanem okozatja a földtermékek magas árának, szép vizsgálódásokat tesz a fémek és a munkabér történetére, kifejti azon elveket, melyek szerint lehetséges, hogy ugyanazon időben a munka-

bér különböző vállalatoknál különböző lehet; műveiben már nyomaira akadunk annak, hogy valamely vállalat hozadékában meg kell különböztetni a tőkekamatot a vállalkozó munkabérétől, kimutatja, hogy fogyasztani és megtakarítani nem ellentétes fogalmak, sejtí, hogy a mezőgazdaság intensivitása a termékek árával kapcsolatos, az adóügyet összeköttetésbe hozza az összes közgazdasággal, azonkívül igen sok helyütt kimutatja, mily lényeges különbség mutatkozik a közgazdaságban a középkori és ismét a nagyobb műveltségű állapotok közt; végül egész művét átlengi a munka nagy jelentőségéről való nézete.

Németországban Smith műve kezdetben kevés hatással volt. A *Göttinger gelehrten Anzeiger*ban ugyan már 1777-ben jelent meg e műről meglehetősen jó bírálat s ugyanaz évben, de később egy a Nicolai-féle *Allgemeine deutsche Bibliothek*ben; Iselin Izsák *Ephemeriden*jeiben is bírálja a nagy skótot; de mily kevésbé ismerték Smithet még a jóval későbbi közgazdák, kitűnik, hogy az 1794-ig megjelent művekben és monographiákban a nagy mester nézeteire nem igen lehet akadni. Smith művének első jó német fordítását Garve Keresztély eszközölte s e fordítás megjelent 1794-ben. Most, midőn német nyelven is lehetett olvasni a művet, csakhamar találkoztak, kik Smith nézeteit több kevesebb toldással átdolgozták a német közönség számára, különösen fölemlítendő e téren Kraus Jakab Keresztély (1753—1807), ki a rendszert a gyakorlati philisophia álláspontjából dolgozta át, Sartorius György (1766—1802), ki azt történeti szemponttal vegyíti és Lueder Ágost Ferdinand (1760—1819), ki statistikai adatokkal kíséri nézeteit. Csak midőn a közgazdaságtan nagyobb mérvben terjedt, kezd Smith is hatni a német irodalomban, közvetlenül föllépte után nagy jelentősége Németországban nem volt.

A XVIII. század végén egy nagy német uralkodóval találkozunk, kinek közgazdasági nézetei figyelmet érdemelnek. Ez II. József. Nagyban s egészben véve Sonnenfels elveit vallja, de physiocrata jelleget is mutat. Már 1765. évi emlékiratában nagyon előtérbe helyezi a népszaporodást, ezután következik a kereskedelem, melyet tisztán pénzgazdasági szempontból fog fel; a népesség szaporodásának előmozdítása céljából a külföldi árúk bevétele eltiltandó; ez elv azonban a gyakorlatban tényleg enyhébbé lett. A földművelést rendkívül nagyra

becsülte. A jobbágyi terhek megszüntetését óhajtotta, takarmányfüvek termesztésére hatott.

A német nagy philosophok között sajátos helyzetet foglal el a közgazdaságtanban Fichte János Gottlieb (1762—1814). Részben socialisticus tanai leginkább *Geschlossener Handelsstaat, als Anhang zur Rechtslehre und Probe einer künftig zu liefernden Politik* című művében lelhetők. Sokat tanult Smith-től, de lényegileg mégis eltér tőle. Egyet nem ért vele abban, hogy az önzés a gazdasági élet elve, mert az önzés a romlottság forrása. Ellenezi a „hagyni menni“-féle elvet, az államnak kötelessége az ember foglalkozásáról gondoskodni. A szabad verseny háború, az emberek szabadok akarnak lenni, hogy egymást kölcsönösen tönkre tegyék. A tulajdonban fölismeri a társadalmi oldalt is. Tulajdonommá valami csak az által válik, ha többi embertársaim arról lemondanak; mindenkinek joga van, hogy munkája által oly kellemesen élhessen, a mint csak lehet; előbb mindegyik lakjék jól és éljen biztosan, mielőbb egyesek díszes lakásról gondoskodnak és ha valaki mondaná, de hisz én megfizethetem ezt, annak nincs igaza, az jogszerűleg nem is tulajdona, mivel a nélkülözhetőt akarja vásárolni, holott mások még a nélkülözhetetlenben is szakkölködnek. E jogi nézet alapját képezi az általa fölállított munkaszervezetnek. Kereskedők és iparosok a földbirtokokkal csak akkor lehetnek egyenlő joguak, ha termelési és elkelési területökre nézve ép oly szilárd és kizárólagos igénynyel bírnak, mint amazok földjeikre; ennél fogva helyesli a czéheket, de mellőni kívánja az azoknál mutatkozó visszaéléseket. Az iparosok és kereskedők ily kizárólagos előnyöket csak akkor nyerhetnek, hogyha a belföld a külföldtől teljesen elzárkózik. A nemzet ez esetben ép úgy alkot külön kereskedelmi testet, mint alkotott eddig elkülönített politikai és jogi testet. Pénzügyi nézetei is ily elkülönített állapotot tesznek föl; a pénz értéke ugyanis tulajdonkép csak megegyezés által létesül s így nézete szerint legjobb az a pénz, mely a lehetőleg legkevesebb értékes anyagból készül, s így csakis az országban talál kelendősegre.

Lassan-lassan Smith tanai alapján a közgazdaságtan tovább fejlődött. Nagy-Britanniában különösen Malthus és Ricardo nagyot lendítettek tudományunkon. Franciaországban Say sokat tett az elvek megkedveltetésére. Németország-

ban a Smith-féle elvek terjesztésével különösen Hufeland, Kröneke, Lötzt, Sartorius Jakab és Soden foglalkoztak, a nélkül, hogy egészben véve akár oly hatásuk lett volna, mint pl. Saynek Franciaországban, akár hogy nevezetesebb vívmányokat mutathatnának föl új elvek felállításával. Hufeland Gottlieb (1760—1817) a többi Smith-követőtől leginkább az által válik el, hogy a jogtudomány fő foglalkozása és a philosophia mellék-foglalkozása volt; ő volt első, ki a vállalkozási nyereséget külön jövedelmi ágnak tünteti fel és ki a tudomány megjelölésére *Volksirthschaft* szót használt. — Kröneke K. (1771—1843) különösen az adóügy elméletét fejtette ki bővebben és ellenezi az indirect adókat. — Lotz János Frigyes Özséb (1771—1838) roppant bőbeszédű és a legkisebb részletekig menő író; Smith elveinek tovább vitelében különösen a földjáradék és a kereskedelmi mérleg tanánál említhető fel. Termelési forrásokul csak a természetet és az emberi észet ismeri el. — Gr. Soden Gyula (1754—1831) nagy súlyt fektet az anyag rendszeres tagozatára, habár ez neki nem sikerül mindig; műveiben egészen szokatlan műszavakat használ, pl. az álló és forgó tőke megjelölésére holt és élő tőkéről szól. Haladás nála a munka productivitásáról szóló tan; elméletileg helyesli a teljes kereskedelmi szabadságot, de nem merné azt a gyakorlatban keresztül vinni; a földbirtoknál a teljes szabadságot óhajtja, de a gabna-kereskedésnél nem hódol a feltétlen szabadságnak. Barátja az általános termény-adónak, melyet impôt uniqueül kíván. — Jakob Lajos Henrik (1759—1827) azon írók egyike, kiket az utókor sokkal kevésbé becsül, mint a mikép azt megérdemlenék. Érdeme, hogy a Smith-féle elveket nagyobb rendszerességgel dolgozta ki és hogy több alapfogalomnál lényeges javítással lép föl. Igen jól czáfolja a physiocrata rendszert; a Smith-féle elveket, úgy a mint azokat a nagy mester fölállítá, csak magas műveltségű népekre véli alkalmazhatóknak, s ennél fogva más népekre vonatkozólag kivételeket akar tenni.

A XIX. század elején oly nagy hatalomra vergődött államrendszer, melyet monarchicus hivatalnok-államnak lehet nevezni, a közgazdaságtan fejlődésére nagyban hatott. Az egyes államok élén álló hivatalnokoknak az állam újabb fejlődési történetében okvetetlenül a közgazdaságra is kellett figyelniök s így több államhivatalnokkal találkozunk, kik irataikban

közgazdasági elveket fejtegetnek. Ezeknek élén áll gr. Stein Károly (1757—1831) porosz miniszter. Stein nagyban és egészben Smith elveit vallja, de sokban eltérő nézeteket is nyilvánít és pedig azért, mert Stein nem tudós, hanem államférfi, — nem skót, hanem német, — nem a XVIII. hanem a XIX. század embere. Stein mindenekelőtt teljesen ment azon mammonismustól, melyet az anyagi javak túlbecsülését illetőleg Smith számos követőjénél föltalálhatni. Reformjainak főalapelve: a személy és tulajdon szabadsága, egyszerű de erélyes államigazgatás mellett. Ment volt a népesedés túlbecsülésétől, sőt utolsó éveiben épen a túlnépesedés tekintetében Malthus befolyása alatt áll s ennélfogva a kivándorlás könnyítése és szabályosítása felé törekedett. A földbirtoki viszonyok rendezésénél csak fél úton állt, a teljes felszabadítást nem pártolta, mert a jelen a múltból fejlesztendő, ha jövőjét biztosítani akarjuk. Azt kétség kívül követelte, hogy a földműves személye szabad legyen és hogy munkájának gyümölcsét biztosan élvezhesse, de e mellett a parasztrendet fentartani kívánta. Agrár reformjainál főczélja volt a személyi jobbágyságot következményeivel együtt megszüntetni; de az agrárpolitikai átalakulás folyamában nagyon tartott attól, hogy a paraszt egyszerű napszámossá törpül s azért a kis parasztoknak pártját fogta. Ép úgy mint a parasztrendet, szükségesnek találta a nemesség fentartását is, innen magyarázható egyszersmind mért szólal fel a hitbizományok mellett. — Az iparnál egyenlőkép harczolt a személyes szabadság és a testületi biztosság elvei mellett; nem szereti a város és vidéknek szigorú elkülönítését; meg kellene egyelőre elégedni a czéhek alkalmas reformjával a szabad ipar csak azon foglalkozásoknál lenne alkalmazandó, melyek a legnélkülözhetetlenebb élelmi szereket szolgáltatják. — A kereskedésnél sem föltétlen híve a szabadságnak s bizonyos körülmények közt a védvámokat nagyon is indokoltnak tartja; a német vámegylet eszméjét örömmel fogadta. — A közlekedési ügynél nagy súlyt fektetett az ország-utak javítására s e mellett az úti robotokról lemond; a posta-ügynek egy kézben összesítését szükségesnek vélte, s ennélfogva a Thurn-Taxis ház mellett nyilatkozott. — Pénzügyi nézeteit azon korban fejtegette, midőn Poroszország a legnagyobb pénzügyi szorultságban volt; határozottan ellenzi a jelzálogokat jegybankoknál s helyesen ismerte a különbséget papírpénz

és pénzpapír közt. Az adóügyben az önkormányzat mellett nyilatkozik; magas állami szükséglet fedezésére legcélszerűbb a jövedelmi adó, hogy így a privilégiált rendek is részt vegyenek az adózásban. Az adómegszavazási jogot csak azért tartja szükségesnek, hogy a rendek évenkénti összehívása biztosítva legyen.

A porosz államhivatalnokok legjelentékenyebb képviselője Hoffmann János Gottfried (1765—1847), a porosz állam majdnem minden nevezetesebb sajátsága benne dicsőre talál. Iratainak az a nagy hátránya, hogy minden beosztás és tagosítás nélkül hosszú gondolatmenet gyanánt jelenkeznek, melyben az olvasó támpontra a nyugvásra nem talál. Védője az iparszabadságnak, de az alkuszoknál, a gyógytáraknál, a korcsmáknál elővigyázatot ajánl; a cézhek helyébe szabad egyesületeket szeretne léptetni. Az elmélet terén leginkább kitűnik népesedési tana; itt Malthus túlzásait helyre igazítja, a közép élettartam fogalmát megállapítja. — A bankokat illetőleg szigorú állami felügyeletet követel, a pénzügynél ajánlja az átmenetet az arany értékre. Államháztartási elvei jóban és roszban az akkori porosz pénzügyek képét adják. E helyütt még felemlítendő Benzenberg János Frigyes (1777—1846), Rehberg Ágost Vilmos (1757—1836), Malchus Károly Ágost (1770—1840).

A német romantikai közgazdasági irány alatt Roscher a Müller Ádám elvei körül csoportosúli írókat és pedig különösen azért érti, mert ezek Smith és iskolájába oly viszonyban állanak, mint a német irodalom úgynevezett romantikusai állnak a classicusokhoz. Ez írók többnyire Burke Ödön nyomain, csak hogy természetesen a német viszonyoknak megfelelőleg, haladnak. Ide tartozik mindenek előtt Gentz Frigyes (1764—1832), de különösen Müller és Haller.

Müller Ádám (1779—1829) alapnézete határozott reakció Smith ellen, de a reakció nem vak, vagy ellenséges, hanem sok tekintetben kiegészítő. Míg Smith követőinél kétség kívül az automatizmus túlralkodik, Müller a nemzetgazdaság szerves egészét emeli ki, az ember állam nélkül nem is képzelhető; utal az állam és a nemzetgazdaság folytonosságára. Smith a fogyasztásról szóló tant egészen elhanyagolta; ezzel szemközt Müller kívánja, hogy az állam ép úgy hasson a fogyasztásra, mint a termelésre. Legfőbb érdemei-

hez tartozik, hogy a gazdasági hozadék és élvezet materialis túlbecsülését erélyesen ellenzi; a tőke fogalmát nem akarja kizárólag a tárgyi terményekre szorítani. Hogy a nemzet gazdagsága azon nemzetiséggel bírjon, mely nélkül különben nem volna egyéb, mint egyes gazdagságok halmaza, az állampolgár-
finak gyakran kereskedelmi korlátozásokat kell alkalmazni, a szabad kereskedelem itt nem használ semmit. Igen veszélyesek a papírpénzről föllállított elvei; az érczpenz cosmopolita, a papírpénz az országhoz fűz, úgy a papírpénznek azon előnye van, hogy az állampolgárokat az állam érdekéhez köti. — A gazdasági viszonyokban határozottan a középkori állapotok iránt tanúsít előszeretetet; így pártolja a hitbizományokat, az államhatalomnak igen nagy hatást követel, így azt akarja, hogy az államhatalom minden magántulajdont sajátjául tekintsen, hogy a magasan kifejlett ipart megnyirbálja, a gabnakereskedést szabályozza stb. — Egyébiránt ha Müller szabályszerűen fejlődik, kétség kívül egyike lesz vala a legelső közgazdáknak.

Haller Károly Lajos (1768—1854) a német reactionár iskola férfiai közt a legőszintébb, legkövetkezetesebb. Tökéletesen középkori szellem, ki sok történeti tanulmány nélkül tisztán ösztönszerűleg minden kérdésnél oly feleletet ad, milyent a középkorban adtak volna. A nagyobb részt hamis és a fejedelmeket ép úgy, mint a népeket megrontó „kamrai és fináncz-gazdálkodás“ helyett, Haller az államoknak oly háztartást ajánl, milyent a tekintélyesebb magánegyének vinni szoktak. Az újabbkori budgetekről szigorú ítéletet hoz, mert folyvást deficitekkel végződnek és államadósságak csinálásához vezetnek. Egészben véve jó pénzügyi igazgatásnak fő részét képi a domániumok és a regalék helyes kezelése. Az adók ellen általában azt veti föl, hogy az úrnak kötelessége szolgáját táplálni s nem megfordítva a szolgának urát fentartani, habár szükség esetében ez is segíthet. Igen különös közgazdasági nézeteinek azon összeállítás, melyet 82 éves korában *Die wahren Ursachen und die einzig wirksamen Abhülfs-mittel der allgemeinen Verarmung und Verdienstlosigkeit* című művében föltár. Itt azt mondja a többiek közt: a folyton növekvő elszegényedés tulajdonképi oka azoknak rendszeres kirablásában keresendő, kik munkát és keresetet adhattak. A birtokos és birtokaikban biztos egyének, családok és testü-

letek a nép igazi tápolói voltak. Ezek ellen az újkor szelleme feltámadt: gyűlölet a vallás, a fejedelem, az alapítványok, sőt egyes kitünőbb családok ellen tönkre tette e jótékony elemeket. A bajon csak úgy lehet segíteni, ha az igazi királyság ismét helyreállítatik s a papíron levő alkotmányok megszüntetnek; ha a kormányzatban mutatkozó sokuralom elenyészik. A fejedelemnek nincs szüksége kereskedelmi, földművelési vagy éppen vallásügyi miniszterre, e dolgok mind jobban mennek, ha egészen az érdekeltekre bíztnak. Az útépités engedtesse át a községeknek, az iskolák fentartása a szülőknek, a templomoké a hívőknek s mindjárt nem lesz szükség annyi hivatalnokra. Patrimonial bíróságok helyettesíthetik az igazságszolgáltatást.

A német irodalomban van egy iskola, mely *német-orosz*nak neveztetik s mely igen termékenyítőleg hatott a közgazdaságtan fejlesztésére. Ez írók ugyanis Németországban fölnevelve és kiképezve Oroszországban államszolgálatba léptek s egy, műveltségben hátra maradt országban alkalmazni kezdék az elmélet tanait. Természetes, hogy a tanult nézetek ily viszonyok közt módosultak s így sok oly igazság derítettett fel, mely Németországban fölfedezhető nem volt. Ez írók sorát megnyitja Schlözer Keresztély (1774—1831). Oroszországban tett tapasztalatai lényegileg történeti felfogásra vezették őt, így folyvást ügyel a népek korfokozataira, tudja, hogy az intenzívebb gazdálkodás csak magasabb műveltségben honosulhat meg és hogy az ipar alsó műveltségű népeknél előnyös. — Legnagyobb jelentőségű az ez irányú írók közt Storch Henrik (1766—1835). Történeti irányát ott mutatja ki leginkább, hol azon kérdést taglalja, vajon különben hasonló viszonyok közt a nép gazdagsága a földművelés, az ipar vagy a kereskedelem által mozdíttatik-e elő inkább. Nézete szerint azon gazdasági ág gazdagít leginkább, mely a legnagyobb tökéletesítésre képes; ez a gazdasági fejlődés első fokain a földművelés, utóbb nagyobb fejlődés mellett az ipar és kereskedelem. A tudomány fejlesztésére sokat tett; így a javak közt a nem testi javakat is fölemlíti, a productiv consumtio fogalmát kifejti, a magán- és a nemzetgazdasági jövedelem közti különbségről szól, czáfolja Say azon tévedését, mely szerint a népre nézve a nyers és a tiszta jövedelem azonos volna. — Cancrin György (1774—1845) Miklós császár-

nak minisztere, elveit több munkában fektette le. Műveit leg-
rövidebben ekkép lehet jellemezni: — reactio Smith tanai
ellen egy bár nem tudós, de szellemdús, finom műveltségű és
előkelő világfi részéről, ki Angolországhoz képest igen fejlet-
len népet volt hivatva tényleg vezetni. — Határozottan tilta-
kozik az ellen, hogy a munka a termelés kizárólagos forrása.
A szabad verseny alól számos kivételt enged; az iparszabad-
ság ott hol már létezik, megtartandó, de meghonosítása általá-
ban épen nem kívánatos. Nem barátja a takarításnak, s meg-
mutatja, hogy sok esetben a túltermelés hátrányai csak tőké-
megsemmisítése által mellőzhetők. Gépek a népet nem teszik
boldogabbakká, sem gazdagabbakká, csak az árúkat teszik
olcsóbbakká, és a fogyasztást nagyobbítják; e mellett mind-
azáltal fokozzák a túltermelést és a munkások nyomorát.
A jelenleg fennálló adóztatási rendszerek nem egy jól átgon-
dolt főtervnek műve, hanem az idő és kényszerűség szülemé-
nye; ha nagyobbbrészt elég jók, mégis sok kifogásra adnak
alkalmat. — Számos hibái közül különösen fölemlítjük ellen-
szenvét, melylyel a vasutak és távirdák iránt viseltetett.

A szabadságharcok után Németországban bizonyos
ellenzéki szabadelvrűség fejlődött ki több író műveiben, s ez
írók közt a közgazdaságtan is támogatókra talált. A többiek
közt Rotteck Károly (1775—1840) ismeretes észjogi és állam-
tudományi kézikönyvében a közgazdaságot ily irányban adja
elő. Nála előtérben a gazdaság jogi oldala áll; sokkal nagyobb
jelentőségűek pénzügyi nézetei, hol a többiek közt az indi-
rect adók határozott ellensége. A mezőgazdasági terhek nagy
ellenzője, annyira, hogy azoknak megszüntetését megváltás
nélkül követeli. — Schulze Frigyes Gottlob 1856-ban megje-
lent művében a közgazdaságtant különösen a mezőgazdák és
erdészek szempontjából tárgyalja; ő Liebig mezőgazdasági
írateinak több téveszméit helyesen és méltó hangon kiderítette,
az eddigi német közgazdasági irodalomnak főhiányaiul a kö-
vetkezőket említi föl: hiányzik a nemzeti, a philosophiai és
történeti alap, a rendszeres egység és a lelkesedés. — E két
nagyobb jelentőségű író mellett ugyanezen irányt követik a
nagyon is doctrinär Behr Vilmos József (1775—1851), és
a középszerűség színvonalán álló, de nagyon bőbeszédű Pölitz
Károly Henrik Lajos (1772—1815).

A legújabb időben Németország oly gazdag közgazdasági irodalmában Smith tanai egész következetességgel kifejlesztettek, de az ez irányban működő írók egyuttal önálló búvárkodásaik nyomán új nézetekkel is léptek föl, szóval öntudatos fejlesztői voltak az általok követett iránynak. — Ez írók közül mindenekelőtt Rau Károly Henrik (1792—1870) a híres heidelbergi tanár tűnik ki. Már ifjú korában tette az általa mindvégig követett megosztást, mely a közgazdasági elveket közgazdaságtan és közgazdasági politikára alakítja, s az utóbbiban különösen arra törekszik, hogy a gyakorlat államférfinak útmutatást szolgáltatson arra nézve, mikép kelljen valamely közgazdasági kérdés keresztülvitelénél a helyes egymásután megtartásával eljárni. Műveiben az elméleti tanokat földrajzi és statisztikai adatokkal illusztrálja s arra törekszik, hogy ily jegyzetek által az elv életet nyerjen. Rau ifjú éveiben a történeti irány tekintetében több ízben tett kezdeményezéseket, de őt még sem lehet ez iskola követőihez sorolni, nála a gyakorlati irány elnyomta a történetit. A tudomány gazdagítására következő nézetei által hatott: egyenlő mértékben veszi figyelembe a csere és a használati értéket, különbséget tesz a konkrét és az abstract használati érték közt, az árú olcsóbbá válását csak akkor tekinti nemzetgazdasági előnynek, ha az oly fogyasztás megtakarításából keletkezett, mely egy embernek sem használt; a nemzet tiszta jövedelmét az egyes nemzeti termelési ágak tiszta hozadékából számítja ki; a Ricardo-féle földjáradéktant bővíti azzal, hogy a telek fekvőségének behatását a járadék képzésére kiemeli; megczáfolja azon állítást, mintha a munka-kereslet a nemzeti tőke nagyságától vagy a forgó tőke nagyságától függne. — De vannak műveiben sok oly nézetek, melyek a tudományban hanyatlást jeleznek; például midőn improductiveknek tekinti a személyes szolgáltatásokat.

Herrmann Frigyes Benedek Vilmos (1795—1868) a *Staatswirthschaftliche Untersuchungen* nagyíró szerzője, különösen az által tűnik ki, hogy a tudomány alapfogalmait általános alapossággal, élességgel és világossággal tárgyalja. Fő érdemei, hogy elválasztja a technikát a gazdaságtól, szerinte a technika arra törekszik, hogy a külső javakat az emberi szükségletnek megfelelő minőségben előállítsa, tekintet nélkül az ahhoz megkívántató eszközök nagyságára; a gazdaság

ellenkezőleg igyekszik legkevesebb áldozattal a szükséglet fedezésére. Javak alatt mind azt érti, mi emberi szükségletet fedez. Tőkék nemcsak takarékoság által keletkeznek, hanem csereértékű viszonyok létesítése vagy a használhatóság fokozása által is. Az értéktant nagy előszeretettel művelte. A földjáradéknál több tekintetben utalás történik az általános járadékra, mint azt később Schäffle és Mangoldt kifejtették.

Thünen János Henrik (1883—1850), *Der isolirte Staat* művében nagy fölfedezésekkel lépett föl, melyek a tudományt több tekintetben előreviszik. E művében saját szerű módszert alkalmaz; az elveket ugyanis egy teljesen elszigetelt állapotból következteti, melynél csak azon tényezők működnek, melyeknek természetét meg akarja magyarázni. Különösen sokat köszön a mezőgazdaság statikája Thünennek; helyesen kimutatja a különböző gazdasági rendszerek viszonylagos hasznát, a földjáradék alapjait és a munkabér alakulását. Ez utóbbi tekintetben egyike az elsőeknek, kik a munkabért nem tekintik egyedül a munkának mint árúnak árúul, hanem életalapjául egy nagyszámú emberosztálynak.

E három nagyjelentőségű férfiú körül egy egész tömege a jól képezett közgazdának seregel, kik kisebb-nagyobb mérvben a tudomány haladásán lendítettek. Így Bülau Frigyes (1805—1859), Leuchs János Károly, Eiselen I. F. G., az osztrák Kudler József, Riedel A. F., Schüz C. W. K., Baumstark Eduárd Ricardi jeles fordítója s mások.

A német nemzetgazdasági írók legnagyobb érdeme kétségkívül a közgazdaságtan történeti irányának fölismerésében és kifejlesztésében áll. Ez iránynak jellemző vonása, hogy a viszonyok megfigyelésénél fogva más-más időszakokra nézve különböző közgazdasági elveknek ad jogosultságot, s az abstract elvek rideg alkalmazását elvétettnek tekinti. Ez iránynak egyes nyomait föl lehet találni különböző régiebb írókban, így Michaelis, Heeren, Eichhorn, Hugo, Hegewisch, Bökh stb.-nél. Föltekinthetni továbbá a híres Niebuhr Barthold György (1776—1831) történeti kutatásaiban; ki a többiek közt nem hisz a korlátlan kereskedelmi szabadságban, kimutatja, hogy a gazdasági tümenények szoros kapcsolatban állanak az egész nemzeti történettel, a vagyonosodást illetőleg feltűnteti azt, hogy a gazdagabbak nemcsak mindig gazdagabbakká lesznek, hanem még a középosztály is mindig gyen-

gébbé válik, s a szegények száma mindinkább szaporodik. — Hasonlókép a történeti irány előkészítői közé tartozik Hegel György Vilmos Frigyes (1770—1831), a nagy philosoph.

A történeti irány tulajdonképi fejlesztői azonban azon férfiak voltak, kik a német vámegyesület megalapítói gyanánt szerepelnek, különösen Nebenius és Liszt.

Nebenius Frigyes (1784—1857) az irodalomban legnagyobb érdemet szerzett magának a *Közhitelről* írt s eddig páratlan műve által. Az államhitel ügyét nem lehet egyedül a kölcsönök nagyságából megítélni, hanem számos viszonyt és körülményt kell tekintetbe venni, hogy biztos következtetést lehessen vonni. Fő érdeme e művének az, hogy a legáltalánosabb elméletet a lehető legrészletesebb gyakorlattal összehangba hozza; mindenütt a legnagyobb soliditást tanúsítja s a szédelgést határozottan megtámadja. Ennélfogva kölcsönök fölvételét folyó szükségletek fedezésére veszélyesebbnek tartja, mint a kiadásoknak bármily fájdalmas korlátozását, a kölcsönöknek jó években törlesztését követeli, de a törlesztés csak valóságos többletekből eszközöltessék, különben minden csak illúzió. Gyakorlati tekintetben legnevezetesebb, közreműködése a vámegyesület létesülésén; már 1818-ban írt irataiban mindazon módozatok állíttatnak fel egy egységes vámterületre nézve, melyek utóbb 1828 és 1866-ban tényleg megtestesültek; az egyedüli tévedés, melyet a vámegyesület gyakorlati keresztülvitelére nézve elkövetett az volt, hogy a vámkezelést múlhatatlanul közösen végzendőnek hitte. Vajon tényleg Nebenius tekinthető-e a vámegyesület eszméjének apjával, ez vitás kérdés, Roscher azonban Nebenius javára dönti azt el.

Liszt Frigyes (1789—1846) elméleti jelentőségét csak akkor lehet érteni; ha gyakorlati jelentőségét ismerjük, s e részben eléggé meg lehet ítélni abból, hogy mindaz, mit Liszt Németország számára elérendőnek követelt még halála előtt megvalósult; jelesül a burokratizmus és feudalizmus gyöngébbé vált, az iparos középrend megerősült, a közvélemény, különösen a sajtó hatalma nagyobbodott, a német nemzeti öntudat befelé és kifelé megszilárdult, különösen a vámegyesület és a vasuti rendszer által, végül a közgazdaságtan tényleg politikai és nemzeti gazdaságtanná alakult. Meg kell továbbá jegyezni, ha Liszt műveit kellően méltányolni akarjuk, hogy

ő különösen nagy agitator volt, s így műveinek sok hibája, de előnye is e körülményből magyarázandó. Nyelvezete telt idegen szókkal, de igen népies, érthető és vonzó; gazdag hatásos mondatokban, melyek azután szájról-szájra vándoroltak, így midőn a szellemi munkával foglalkozók, productivitását bizonyítja, mondja: „Ki sertéseket nevel, az productiv, de ki embereket nevel az improductiv tagja volna a társadalomnak, Newton, Watt, Kepler nem volnának oly productívek mint egy számár, egy ló vagy egy vonómarha?” — Roppant igazságtalan polemiáiban, s ez alkalommal ellenfeleit kiméltetlenül dorongolja, úgy hogy ebbeli iránya a német irodalomban kedvezőtlen befolyását még most is feltünteti. — Liszt sajátos nézeteire leginkább mérvadó azon fölfogása, mely szerint a népek szabályszerű fejlődése következő öt fokon át történik: I. a vadászélet, tulajdonképi munkaosztás nélkül, II. a pásztorélet, hol a munkaosztás a család belsejére szorítkozik. — III. a földművelés, melynél a földjáradék városok és ipartelepek alapítását lehetővé teszi, — IV. a földművelés ipari korszak, és V. a földművelés-, ipar- kereskedelmi szak, mely a teljes érettségnek megfelel, de jelenleg csak Angolországban hatolt keresztül. — Az államnak föladata, hogy növelő politikája által a nép természetes haladását gyorsítsa. Ennélfogva a kereskedelmi szabadságot mint szabályt tekinti, de e szabály a közép fejlődési fokokra rendszeres kivételekkel jár; ily fokokon a legjobb növelési szer a védvám, mert általa a nemzetben levő productiv erők fejlődésére jutnak, s így később a nemzetet gazdaságilag nagyra növesztik. — Ezen elméleti nézeteinek gyakorlati kivitele céljából a vámegylet létrejötte mellett harczolt, s létesülésénél nagy érdeme van.

Záradékkul vessünk egy pillantást a nemzetgazdaságtan irodalmának jelen állapotára. Németországban e tudomány az utolsó időben nagyban haladt; e haladásra nagy hatással volt a természettudományok, a philosophia, a történet s különösen a statistika fejlődése, és nagy hatással volt a külföldi írók tudományos haladása, így J. St. Mill, Meced, Carey stb. föllépése következtében. Az újabb írókat következő öt csoport szerint lehet osztályozni: vannak szabadkereskedők, socialisták, reactionariusok, a történeti iskola hívei és író államhivatalnokok.

A *szabadkereskedők* általában az állami beavatkozást teljesen mellőzni kívánják a gazdaság valamennyi ágában; irodalmi főorganumok a Foucher-féle *Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft und Kulturgeschichte*, és agitatójuk központja a német nemzetgazdák congressusa. Ez irány vezetői J. Prince-Smith, Michaelis Otto, Foucher Gyula, továbbá ide tartoznak Braun, Böhmert, Emminghaus, Wirth, Schultze-Delitzsch, Rentzsch H. — Ez iskolának kétségkívül nagy hatása volt Németország közgazdasági fejlesztésére, s elméleti tekintetben is sok érdemei vannak; de más részt három főhibája is van, nagyon abstract, nagyon kevésbé történeti és nagyon optimisticus.

A *socialismus* különösen 1866 óta rendkívül nyert terjedelemben. Midőn 1842-ben Stein Lőrincz a socialismusról és communismusról írt híres munkáit közrebocsátotta, tartalmuk a német közönség előtt egészen idegenszerűnek hangzott, és csak később barátkozott meg a német felfogás is a socialisticus eszmékkel. Legjelesebb német socialisticus írók Engel, Marlo Károly (vagyis Winkelblech), Marx Károly. — Lassalle F. Roscher nézete szerint tudományi tekintetben nem bír jelentőséggel. Mint a socialistáknál általában, úgy a németeknél is a negatív vagyis a kritikai oldal az erősebb, pozitív indítványaik rendszeren a viszonyok félreismeréséből eredtek s igen gyöngék.

Míg a szabadkereskedők a kereskedő és iparos közép- rendet, s a socialisták leginkább a proletariátus érdekeit védik, találkoztak írók, kik a nemesség, a nagybirtok s a papság védelmére keltek. Ezek a *reactionar* vagy *conservativ* írók. Roscher ez írókat három osztályba sorozza. Portyázóknak tekinti azokat, kik részint a napi lapokban, részint s különösen egyes röpiratokban voltak ez irányban tevékenyek, s ezek közt kiváltkép kitűnik Bülow-Cameron. — Egy másik elem a földbirtokkal bíró porosz hivatalnokok, mint Sparre Károly, Haxthausen Ágost, Laverigne-Peguillen M. — Végre a harmadik csoport a kor gazdasági betegségeit a vallásos szellem fölelevenedése által véli gyógyíthatóknak; ide tartozik Ketteler Vilmos Manó katolikus püspök, Wichern J. H. az evangelicus missio fővezére és Huber V. A.

Sajátságos irodalmi tevékenységet mutatnak föl az *államhivatalnokok*; az által, hogy az elméletet a gyakorlatra alkalmazni hivatvák, s hogy gyakran nézeteikkel ellentétes

gyakorlati tevékenységre kényszerítvék, műveik egészen külön és a többi íróktól eltérő modort és sajátságot nyernek. Ez írók közt kétségtől legkitűnőbb az osztrák Hock Károly, a poroszok közül főleg Niebuhr M., Achenbach H., Stephan H. K. a postaügy körül írt művei által lett híressé, Klebs J., Letle A., Bergius K. F., a szászok közül Weinlig és Reuning, a hannoveri Lebzen, a badeni Vogelmann, a bajorok közül Weber, Kleinschrod, Vocke, Maurer, a württembergi Bitzer s a hamburgi Soelbeer.

Túlnyomó jelenleg Németországban a *relatis* vagyis a *történeti iskola* főképp az egyetemeken. Ez irány az embert úgy akarja tekintet alá venni, a milyen: a mint az különböző, nem gazdasági indokok által is vezettetik, meghatározott néphez, államhoz, korhoz stb. tartozik; ennél fogva általános elvek kényszerű alkalmazásától tartózkodik s a viszonyok és körülmények folytonos tekintetbe vétele szerint mondja ki nézeteit. Ez irány irodalmi organumai: Rau *Archiv der politischen Oekonomie und Polizeiwissenschaft* (1835—1835), a tübingi *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft* (1844 óta), a Hildebrand-féle *Jahrbücher für Nationaloekonomie und Statistik* (1863 óta) és végre a Brater-Bluntschli-féle német államszótár. A történeti iskola legkorábbi bajnokai közé sorolandó Hausen G., mellette főleg Niebuhr M., Knaus, Seelig és Ditz. Hildebrand B. *Nationaloekonomie der Gegenwart und Zukunft* a legjobb művek közé tartozik, melyek valaha a socialismus bírálatáról megjelentek. Knies K. az első, ki a történeti irányt gazdag és helyesen választott példákkal bővítette. Stein Lőrincz írásaiban legbecsesebbek a nagy mérvű történeti áttekintések. Hermann követői közt is több határozottan ez iskolának hódol, így Helfferich, Mangoldt, Umpfenbach, Neumann és Menger. — Az orosz-német iskola legtöbb írója szintén a történeti iskolában szerepel, így Berhardi Th., ki a nagy és kis földbirtok mellett és ellen felhozott okok bírálatában a közgazdaság legfontosabb kérdéseit taglalja, s e műve a legjobbaknak egyike, melyek a Smith és még inkább Ricardo tanainak egyoldalúságai ellen felhoztak. Még ez iskolából főleg Niebuhr M., Wolkoff, Brückner, Waleker, Berens; a lengyel írók közül Tegobortki. A magyar írók közül Kautz és Horn azok, kik németül megjelent műveik szerint is a történeti iskolához sorozhatók.

Schäffle A. E. F. korunk legjelesebb nemzetgazdájának egyike, a reál irányt inkább philosophiai, mint történelmi behatások által szerezte meg. Az analysis és a definitio terén nagy ereje van, s épen a legközönségesebb fogalmaknál s a legújabb jelenségeknél fölötte nagy sikerrel lépett föl. A járadéktant általánosítja — a mit egyébiránt Roscher inkább szellemes, mint termékeny eszmének tart. A tudomány kiinduló pontjául az embert veszi és nem a tárgyi javakat. A kapitalismus és socialismusról írt műve a legfontosabb kísérletekhez tartozik, melyek a socialismusban az igazságot a tévedéstől megkülönböztetik, és egyúttal erőteljes támadás a kor plutokrat kinövései ellen. — Nem kevésbbé érdemesek Kries, Nasse, Brentano, Wagner Adolf, Schmoller és Held.

És ha mindezekhez a történeti iskola tudományos alapvetőjét, Roschert, vesszük, — ki művében szerényen háttérbe vonúl, s úgy tűnik fel, mintha a közgazdasági téren általában hatással sem lett volna -- úgy látszik, hogy a tudomány terén foglalkozóknak legnagyobb része, de mindenesetre legnagyobb hatású része jelenleg a reál, vagyis a történeti iskola zászlaja mellé szegődött.

Az említett nemzetgazdák legnagyobb része legújabb időben 1872. október havában Eisenachban egyület alakított, melyet egyes ellenzők *kathedersocialisticus*nak kereszteltek. E socialpolitikai egyület tanulmányok és fölvilágosítás útján békésen kívánja megoldani az ú. n. socialis kérdést. E kérdés a nemzetgazdaságtan minden fejezetére kihat. A ki ennél fogva e kérdést meg akarja oldani, annak általánosságra kell terjeszkednie s állást kell foglalnia az ellenkező irányú közgazdákkal. De ez állásfoglalás nem áll egyedül abban, hogy az ellentétesek hibáit feltárjuk, hanem és különösen hogy felismerjük az általuk napvilágra hozott igazságokat s azokat magunkévá tegyük. Ha így fog haladni a német közgazdaságtan, nemcsak a tudomány fog általa fejlesztetni, hanem sok gyakorlati kérdés is könnyen meg fog oldatni és pedig az egész közgazdaság előnyére.

MATLEKOVICS SÁNDOR.

BARÁTNŐMHÖZ.

Sebezte volna bárki szívem,
Nem fájna úgy, megszokta rég,
Oh csak te ne, egyetlen hívem,
Kit vigaszúl küldött az ég.

Hű gondom őrzé gyermekséged,
Testvéred voltam és atyád;
Örültem látva, nézve téged,
Szerettelek mint jó barát.

Szelíd szemednek szende fénye,
És vidám, játszi szellemed,
Kit megtiport a sorsnak kénye,
Hányszor vigasztalt, enyhített.

Most megsebzél gúnynyal tetézve,
Oh rideg szív, oh dőre agy!
S oly éles tör ily gyöngéd kézbe'! . . .
De megbocsátom, ifju vagy.

Még nem csalódtál, ringat álom,
Nem érzel mélyebb bánatot,
S hű szívre lelni a világon
Hogy mily nehéz, nem tudhatod.

De megtanít rá majd az élet,
Hűtlen barátság, szerelem . . .
Csak úgy ne bánják senki véled,
A mint te bántál én velem!

GYULAI PÁL.

A FEJÉR LÁBÚ SZARVAS.

(Bryant C. W. költeménye.)

Száz éve már, több is lehet,
Ez erdős tájra itt
A szarvas bátran inni járt
S nyír hajtá sarjait.

Egy domb alá, mely kövesen
Állt a füves fölött
S a széltől ótt egy kis lakot,
Egy gím legelni jött.

Csak akkor jött, ha föltűnék
Az esti holdsugár,
S nem tudta senki a helyet,
A hol naponta jár.

Fejér volt lába s egy ezüst
Folt jegyzé homlokát,
Mint kis csillag a hogy ragyog
Az őszi ködön át.

Míg a pásztor-furulya szólt,
Ő rügyet tépdele,
S csörtetni hallá lépteit
Az ősz halk estele.

S mikor a nyári tele hold
Mosolygóbb fénybe' kelt:
A hólabú szarvassal ott
Kis borja is legelt.

Fiának a lak asszonya
Tiltá rá lőnie.
„Kár volna elzavarni — szólt —
E jó szarvast vele.

„Tíz éve már, több is lehet,
Áll csöndben kis lakom,
S öt minden holdas éjjel itt
Legelni láthatom.

„Száz éve már, a vörösek
Mondják, hogy itt lakik;
Ők sohse lőnek nyílt reá,
Se nem hallóznak itt.

„Szeretem nézni, hogy' legel,
S nem tartok semmitől:
Míg házam közelét e vad
Bízást keresi föl.“

Az ifju szót is fogadott,
S vadászni messze ment,
Hol ős erdők s fenyérek
Ütött sátort a csend.

De egyszer, egy szép őszi nap',
Hjában száguldoza;
Szarvast se' vert, fáczánt se' lelt,
S kedvetlen tért haza.

A piros alkony összefolyt
Az újhold fényivel . . .
— S a szarvas ím, a zöld fűvön,
Nyugodtan ott legel.

Puskát emel rá a fiú;
— S a bérczeken körül,
Körűszalad egy mély dőrej,
S visszhangzik messzirül.

A közel erdő mélyibe
A vad riadva fut;
S reggelre vérnyomot mutat
A harmatlepte ut.

Telő hold az nap este még
Szebben kelt mint előbb;
De hajh, legelni a fűvet
A szarvas még se' jött.

Telő hold még el sem fogyott:
A házat megrohanák
És feldúlták a vörösek,
S leültek fiút, anyát.

Most vadon erdő, bús fenyér
Az egykor zöld füves;
Vad sólyom vijjog délben ott,
És éjjel róka les

SAVONAROLA ÁLLAMTANI NÉZETEI.

I.

Oly férfiú politikai elméletére kívánjuk a figyelmet fordítani, ki egy hatalmas köztársaságban éveken át élénk küzdelmet folytatott a haza szabadságát veszélyeztető kormányzó ellen, ki ellenségének bukása után szellemi feje és intezője volt az államnak, ki a hozzá tántoríthatatlan bizalommal ragaszkodó nép kívánatára adta elő egy könyvben államelméletét. Szóval oly férfiúval van dolgunk, ki a nép hajlamait és szenvedélyeit ismeri, ki egyszerű pap létére, és minden egyéb eszköz nélkül, csupán szavával vezette a népet. Sajátságos és feltűnő, hogy e munka — legalább tudtunkkal — a politikai tudományban nagyobb figyelmet nem gerjesztett, bár méltán sorakozik a legjobbak közé, melyeket a népszabadság védőitől, egy Milton, egy Sidney, egy Mirabeautól bírnunk. E munka, melynek czíme *Trattato del governo*, lesz tárgya a következő rövid értekezésnek; egy hézagot akarunk ez által pótolni és egyszersmind a hála adóját leróni azon magasztos benyomásokért, melyeket működési terén, San Marcóban, keltett föl bennünk a nagy dominikánus.

Mielőtt azonban e munka tartalmát ecsetelnők, vessünk egy futó pillantást a florenczi reformátor nagyszabású életére, mely alkalmas háttérül fog szolgálni az előadandó állami elméletnek. Savonarola Ferrarában született és korán kezdett a philosophiával és theológiával, nevezetesen Aquinói Tamással foglalkozni. A papi pályára lépván, Ferrarában, később Florenczben tanítá a dialectikát és metaphysikát, a bűjtök alatt San Lorenzoban hitszónoklatot is tartott, mely azonban

nem igen sikerült. Később néhány évi távollét után Lorenzo Magnifico visszahívta őt Pico della Mirandola ajánlatára és kinevezte a dominikánusok perjelének. Szigorú erkölcsi elvei, mély vallásos életnézetei, ascetikus életmódja merev ellentétben állottak a fényűző, élszerető iránynyal, mely akkor Florenczben uralkodott, s melyet a Mediciek és az egyház, különösen a pápai udvar rosz példája csak előmozdított. Savonarola a kettővel szemben határozott állást foglalt el. Bár Lorenzo által hívatott Florenczbe, mindamellett nem vetette magát alá azon szokásnak, mely szerint az újonnan kinevezett perjelek Lorenzónál tisztelegtek, elismervén őt a respublica fejének s kérvén pártfogását. Savonarola kijelentette, hogy őt nem Lorenzo, hanem isten választotta meg. Ha Lorenzo San Marcóba jött vagy a kertben sétált, Savonarola mindig visszahúzódott cellájába, hogy vele ne találkozzék. És midőn Lorenzo egyszer őt szolgálai által fölkérte, hogy lázító szónoklataival hagyjon föl, mivel a közbékét veszélyezteti: Savonarola nemcsak hogy nem engedelmeskedett, hanem Lorenzo közeledő halálát jövendölte, mely csakugyan rövid idő múlva be is következett. Bámulatra méltó a büszkeség, melylyel az egyszerű pap fejedelmével szemben föllépett; bámulatra méltó a nagyság, melyet Lorenzo nyílt ellensége ellenében tanúsított, midőn háborítatlanul engedé pályáját követni. A pápa sem bírta a keletkező veszélyt elhárítani; biborkalapot ígért Savonarolának, ki azt avval utasította vissza, hogy csak a mátyrkoronát fogadja el. És így napról napra növekedett befolyása a nagy tömegre, melynek fogékonysága a terjedő ismeretek, a pápai udvarban elharapódzott visszaélések és a Mediciek által elaltatott köztársasági szellem fölébredése következtében különben is nagyon kifejlett s melyben annál inkább növekedett a bizodalom, mentől gyakrabban teljesültek Savonarola jóslatokként kiejtett éleseszű combinatioi. A nép szenvedélyes szónoklatai és életmódjának, szentségének hűbája alatt állott. Az egyház és az erkölcsök újjászületése, az önkényuralom eltörlése voltak szónoklata tárgyai. Nem sokára San Marco szűk lett hallgatóságának és akkor átment a Duomoba, a hol gyakran szükséges volt, az összegyűlt nagy tömeg miatt, a nőket és gyermekeket kiutasítani. És ha visszatért a zárdába, az utcák annyira tömve voltak emberekkel, hogy fegyveres kísérettel kellett neki út nyitattatni.

Lorenzo halála után utódai nem soká tudták a hatalmat kezökben tartani. Midőn fia, II. Péter, elüzetett, oly nagy volt már Savonarola befolyása, hogy felszólították a Signoria előtt egy új államforma kezdeményezésére. A ki szívének mélyéből gyűlölte a tyrannist, természetesen csak a népuralmat ajánlhatta, a népuralmat a legszigorúbb törvények alapján. A nép, mely a nagy domban hallgatta előadását, a köztársaságot fogadta el, melynek szellemi vezetője Savonarola volt. Valamint hajdan, a római köztársaságban a konzulok, a zsidóknál a proféták, úgy a keresztyén egyházban a szószéket elfoglaló pap gyakorolhatta a legnagyobb befolyást a népre és ezt tevő Fra Girolamo Savonarola a szó hatalmával, az erkölcsi parancs erejével. A város, melyben a világ minden gazdagsága összehalmozódott, melyben a tudományok és művészetek a Mediciek ápolása által csak nem rég újból fölébredtek, e hatalmas elme által vezetettve, a vallásos életet, az ascetikus lemondást szigorú törvények által sietett valósítani, mindent, a mi az élet díszét és örömét teszi, megsemmisítenek, a játékokat eltiltják, Boccaccio műveit elégetik. Savonarola nagysága elérte zenithjét, közel állott a demokratiko-theokratikus állam valóításához. Politikai rendszere győzelemre jutott; csak az egyházi reform volt már hátra és épen itt kellett hajótörést szenvednie. A pápai széken Sándor ült, a Borgiák ivadéka, kicsapongások és kegyetlenségek által hírhedt, törvénytelen atyja Borgia Cesarnak, ki idegen fejedelem zsoldjában vérrel borította el szülőföldjét. Két ízben hiába sújtotta Savonarolát anathemájával, pártja rendíthetetlenül ragaszkodott hozzá s az egyház és a város csak annál erősebben hangzott vissza Savonarola szavaitól, melyek az egyház mély sülyedését festették. Ez események azonban mindinkább tagították az ürt az államban létező két párt között; az ingerültség, az ellenségeskedés napról napra növekedett, s a legveszélyesebb polgári viszály vert gyökeret. És midőn a Fra Domenico által meggondolatlanul ajánlott istenítéletet Savonarola kikerülte, tekintélye is csorbát szenvedett. Virágvasárnapon szenvedélyes szónoklatot tartott és késznek nyilatkozott nyájáért a halált is elszenvedni. Másnap zavargás tört ki, Savonarolát két más baráttal elfogták. Sorsa ez események után eléggé ismeretes. Bár semmi vétséggel nem terhelhették, a pápai képviselők befolyása alatt tárgyalat pör, ismételt vizs-

gálatok, ismételt kínzó vallatások után, Savonarola halálítéletével végződött, mely Krisztus mennybemenetele napján végre is hajtatott.

Savonarola máglyán bűnhődött tanai miatt, melyek világi és egyházi tekintetben túlmerészek valának. Lássuk e tanokat közelebbről.

II.

Az isten két módon biztosítja a világ kormányát. A teremtmények egyik része oly tulajdonokkal bír, melyek önkénytelenül is cseljaik felé vezetnek; ez a rész ösztönei által vezetetik, nem kormányozza önmagát, hanem kormányoztatik; a másik rész eszes, maga magát kormányozza: ezek az emberek. Azonban az emberi ész gyöngébb, sem hogy egy ember képes legyen, minden szükségét, szellemi és anyagit egyaránt kielégíteni. Hogy mindaz előállítassék, a mi a táplálkozásra, a fejlődésre nélkülözhetetlen: szükséges, hogy az emberek együtt éljenek, hogy az egyik egy, a másik más foglalkozást gyakoroljon s hogy tudomány és műszorgalom tekintetében egy testet alkossanak. Társadalmon kívül csak isten, vagy a vadak élhetnek. A társadalom fennállításához törvények szükségesek, mert nincs rosszabb állat, mint a törvény által nem fékezett ember, minthogy ennek törekvése nem abban áll, hogy természetét kielégítse, hanem hogy féktelen vágyait csillapítsa. Törvényeket alkotni s az embert azok végrehajtására szorítani csak magasabb hatalom bírván, szükséges egy hatalmat szervezni, mely a közjólét fölött őrködik s mely magasabban áll a többieknél. Ha nincs hatalom, mely a közjólétről gondoskodik, minthogy az egyes ember csak saját jóllétét keresi, bomlásnak indul az egész emberiség. Vannak, kik a közjólét fölötti őrködés hatalmát és kötelességét egy emberre ruházzák, mások a legjobbakra, legokosabbakra, végre mások a népre kívánják ruházni; e szerint megkülönböztetendő a monarchia, aristokratia és demokratia (governo civile). Jónak nevezendő azon kormány, mely minden erejével iparkodik a közjólétet fentartani és gyarapítani, az embereket erényre, jóllétre és különösen istenitiszteletre vezetni; rossznak nevezendő azon kormány, mely a közjólétet

elhanyagolja, saját magánérdekét lesi, nem törődve a polgárok erényével és jóllétével, csak annyiban, a mennyiben magánérdekének megfelel.

Elvontan véve legjobb a monarchia, mert a nép egysége és békéje lévén minden kormánynak célja, ezek legjobban létesülnek ott, hol csak egy ember uralkodik, mert itt az állam minden polgára csak egynek van alávetve, csak egytől várja boldogságát. Szeretet és tisztelet tehát csak egyben pontosúl össze és nem oszlik meg többek közt. A nép ilyenkor egy egészet képez, és valamint a tűznek nagyobb ereje van, ha egy lángban csap össze, úgy az erény is egyesítetten nagyobb hatalmat fejt ki, mintha meg van osztva. Ugyane következtetésre jutunk, ha a természetet tekintjük. A természet kormánya kétség kívül a legtökéletesebb, ez pedig egy lény által kormányoztatik és mindenütt, a hol a természetben kormányzati alakokra találunk, ezek monarchikus jellegűek (mint a méhek államában). A jó monarchia azért minden egyéb kormányformánál jobb. Azonban az, a mi elvontan véve a legjobb, egyes esetekben kevésbé jó, sőt rossz is lehet. Vannak is tényleg népek, melyeknél a monarchia nagy, elviselhetetlen bajok nélkül nem alapítható meg. Azért a józan férfiak, kiknek feladata kormányt szervezni, mindenekelőtt a nép jellemét tekintik és a szerint fogják vagy a monarchiát, vagy az aristokrátiát, vagy pedig a demokrátiát választani. Hív és lángész nélküli népek, még ha erősek is, bátrak is a harcban, könnyen hódolnak egy fejedelemnek, mint az éjszaki és keleti népek; amazokban hiányozván a nagyobb észtehetség, emezekben a vérmesség. Oly népek azonban, melyekben vér, lángész és bátorság van, nem fognak könnyen egy által — hacsak nem zsarnok — kormányoztatni. Ilyen Olaszország, ilyen különösen Firenze népe.

A természeténél fogva legjobb kormány legrosszabbá válik, ha elfajul. Mutatja ezt az önkényuralom. Az önkényuralom fajtái közül, mely ismét vagy örökösödési vagy személyi lehet, ez utolsó a legveszélyesebb, miért is mind az aristokrátiában, mind a demokrátiában leginkább arra kell ügyelni, hogy senki önkényúrnak föl ne vethesse magát. Milyen káros az önkényuralom, mutatják az önkényurak hajlamai. Minden önkényúr büszke, magához egyenlőt nem akar, de nem is ismerhet el; irigykedő, kancsal szemmel nézi mások dicsőségét,

nem szíveli mások dicséretét; örül mások gyalázatán és szeretne minden embert bűnösnek látni, hogy csak az ő személye ragyogjon dicsőségben. Nagy képzeletek, nagy félelmek által izgatva, szórakozást keres és fényűzővé válik; ehhez pénz szükségeltetvén, hajol a rabláshoz. Emlékezete telve sérelmekkel, melyek boszút kiáltanak, szelleme elfoglalva cselszövényekkel és csalásokkal, akarata telve gyűlölettel, képzelete rossz és hamis képzelmekekkel — minden érzéke rosszat forral, mert az álláspont, melyre helyezkedett, soká fenn nem tartható, mivel az erőszak nem lehet maradandó. Kormányában három dolog után törekedik: hogy alattvalói a kormányhoz ne értsenek, hogy egymással viszályban éljenek, hogy a hatalmasokat lealázza. A polgárok ne legyenek társai, hanem rab-szolgái. Megtiltja az egyesülést, nehogy a polgárok barátságban legyenek egymással, kikémeletti a családi élet titkait. Iparkodik, hogy a nép az élet szükségével teljesen el legyen foglalva és azért terheli adókkal; elfoglaltatja a polgárokat ünnepélyekkel, hogy a kormányval ne gondoljanak; szereti a hízelgőket, kerüli az igazságot. Minden tiszteletet, minden méltóságot maga kíván osztogatni, hogy kiki lekötelve érezze magát iránta; ellenben a büntetéseket a hatóságokra tolja, hogy ezáltal a saját jósága dicsértessék, ellenben a hatóságokat meggyűlöltesse. Gyakran lesújtja a nagy embereket és későbbben fölemeli, hogy így iránta hálával tartozzanak és a nép hirdesse kegyelmét és nagylelkűségét. Pénzeket bitorol, hogy katonákat bérelhessen; háborúkat indít, hogy a népet újabb terhekkal sújthassa azon ürügy alatt, hogy katonákat kell tartani. Épít templomokat és palotákat, tart énekeseket és énekesnőket, hogy dicsőséget arasson. Alacsony származású híveit a nemesség leányaival házásítja össze, hogy ezeket lealázza, amazokat pedig, kik hozzá hívek, emelje. Fölemeli gyakran az öcsét, hogy sértse az idősb testvéreket és meghasonlást szüljön. A törvényeket bontja és tetszése szerint hoz újakat; alatta nincs semmi állandó, mivel minden az ő akaratjától függ, a melyet nem indokok, hanem szenvedélyek vezérelnek: minden polgár bizonytalanságban él büszkesége, minden vagyon pénzvágya, minden szemérem fajtalansága miatt.

Mindezeknél fogva a democratiájában különösen arra kell ügyelni, hogy senki az önkényuralmat magához ne ragadja.

Hogy ez ne történjék, sokan szükségesnek találták, hogy senki a társadalomban nagy vagyont ne gyűjthessen, mert a pénz megnyeri a népet. Azonban ebből számos baj származik, mert veszélyes a gazdagokat vagyonuktól megfosztani és nagyon nehéz a polgárok vagyonosodásának határt szabni. Nem is a gazdagság szülő oka az önkényuralomnak: mert a polgárok nem keresnek pénzt, hanem tekintélyt, tudván, hogy a tekintély alapján meg lehet gazdagodni. Azért oda kell törekedni, hogy a polgárok közt senki ne emelkedjék oly tekintélyre, hogy a város javadalmait, hivatalait, tisztségeit osztogathassa. Azért szükséges, hogy a hivatal- és tisztségsz osztogatás joga az egész népnél maradjon, hogy senki a más kegyét ne hajhászsa és mindnyájan egyenlőknek tekintsék magokat. Nehéz levén azonban a népet mindennap összehívni, szükséges a népjogot bizonyos számú polgárookra ruházni; szükséges, hogy e testület nagyobb számból álljon, hogy barátság, rokonság, pénz azt meg ne mételyezze. Ha e kormányzó-tanács megválasztatott, szükséges még a következő: 1. biztosítani a legerősebb törvényekkel, hogy az állam ki ne ragadtassék kezeiből; 2. óvakodni, hogy e tanács ne fejlődjék kényúrrá; 3. gondoskodni, hogy ne legyen túlságosan elhalmozva munkával.

Hogy a democratia a legnagyobb tökélyre jusson, szükséges az isteni félelem, a polgárok érdeke a közjó iránt, a polgárok egymás iránti szeretete és az igazságosság. Ha a polgárok csak a közjó után törekednek, különösen midőn a kormányhoz tartoznak; ha nem gondolnak saját vagyonosodásukra, rokonaik, barátaik külön érdekeire, szemüket csak a közjóra irányozzák: akkor az értelem fölvilágosítja szellemi szemeiket, megfosztván minden önérdektől, szemeik nem fognak csalódni és midőn csak a kormány feladata lebeg előttük, nem fognak egykönnyen tévedni a rájuk bízott ügyekben. A polgárok egymás iránti szeretete, minden gyűlölet és régi sérelmek feledése szükséges arra, hogy a hatóságok mindig a közjó érdekében cselekedjenek. Az igazságosság szükséges, hogy a város tisztúljon a rossz emberektől vagy legalább félelemben tartsa őket és hogy a jók és igazságosak gyakorolják a túlsúlyt; ezek emelik a város jóllétét, melyben az erény elterjed és melyben a kitűnő emberek száma szaporodni fog, a kik szívesen fogják az igazságosság menedékhelyét fölke-

resni. E négy tényezővel összefügg az állam jólléte, mint ezt a római nép példája mutatja.

A mi végre az ilyen tökéletes kormánytól várható eredményt illeti, ez abban áll, hogy a polgárok a földi, a szellemi és az örök boldogságot elérik. A polgárok szabadságban élnek, a mely becsesebb az aranyból és ezüstből, biztosságban lesznek városukban, gondját viselhetik saját házaiknak, tisztességes keresetöknek, jószágaiknak jó kedvvel és nyugalommal és ha isten szaporítja vagyonukat vagy tekintélyüket, nem kell félniük, hogy megfosztathassanak. Járhatnak, örülhetnek, társalodhatnak, gyülekezhetnek, nősülhetnek, foglalkozhatnak. erénnyel, tudománnyal, művészettel tetszésük szerint. Senki sem kényszeríti fenyegetésekkel igazságtalanságot elkövetni, mert mindnyájan szabadok; senki szegénység által hátrányos szerződéseket kötni, mert a gazdagság nagy lesz, a munka elterjed, a szegényeknek keresetük lesz, hogy gyermekeiket egészségesen táplálhassák. Gondoskodva lesz a nők becsületéről, a nyomorútlakról, özvegyek és árvákról; a gyengék védelmet nyernek az erősek és hatalmaskodók ellen; az ország megszabadul rablók és gyilkosoktól, a jóllét és vallásosság terjed, a jótétemények szaporodnak.

III.

Ezek röviden a florenczi állambölcs eszméi a népek kormányára körül, a melyek őt kétségkívül a kitünőbb politikai bölcselők sorába emelik. Macchiavelli kortársa *) vele együtt az újabb államtudományok megalapítója. Természetes e két férfiú összehasonlítása, kik ugyanazon időben éltek, ugyanazon téren működtek. Savonarola a köztársaság mellett nyilatkozik, Macchiavelli a tyrannis mellett; amaz az államot a vallásra, ez a cselszövényre alapítja; amaz haláliggyűlöli Lorenzót, ez hízeleg neki, és tőle várja politikájának keresztülvitelét. Savonarola eszményi álláspontot foglal el, Macchiavelli gyakorlatit, és ez által vezetteti magát minden tervezetében. Macchiavelli azonban egyben fölülmulta Savonarolát; amaz Olaszországot

*) Macchiavelli a *Discorsi sopra Tit. Livius*ban nagyon dicsérőleg emlékezik meg Savonaroláról.

akarja regenerálni, ez csak Florenczet. Ellenben Savonarola egyházi reformerként lép föl, s a vallás regenerációját tűzi ki feladatúl. Végre még egy nagy különbséget találhatni a kettő között: Macchiavelli kevésbé rendszeres, kevésbé alapos, csak a fennforgó practicus kérdésekre fordítja figyelmét. Savonarola visszanyúl a társadalom keletkezésére s ennek okait, tényezőit keresi. E tekintetben kimutatja, hogy az ember természete, e természet gyarlósága szükségkép követeli a társadalom alakítását; az ember e szerint társadalmi lény. Ha meggondoljuk: milyen alaptalan, mesterkélt hypothesisekre vezették vissza még sokkal későbben az állam keletkezését, Savonarola ez eszmemenetét nem lehet eléggé méltányolni. És ugyanazon természetes úton találja meg a társadalmi hatalom keletkezését, minthogy a nélkül az emberek együttléte lehetetlen. Mert az egyes embereket az önérdek vezeti, a közérdek elérésére tehát más közeg szükséges, és ez a törvények által vezérelt társadalmi hatalom. E társadalmi hatalom lehet háromféle, és közülök egyik sem nevezhető föltétlen jónak, mivel ez sok körülménytől, különösen pedig a nép tulajdonságaitól függ. Irtózatos képét adja a zsarnokságnak, mely kép háttérében a Medici-család, a népjogok bitorlóinak csoportja áll, és képzeletének teljes hevével hirdeti a népuralmat. Savonarola a teljes democratia első képviselője. A népuralomban mindenki részt vesz, bár a tulajdonképi hatalom egy kormányzó-tanácsra ruháztatik. Ez képviseli a nép souverainitását. A democratia legjobban valósítja az állam feladatát; egyenlőséget és szabadságot biztosít mindenkinek, jólétet terjeszt mindenfelé, az erények és vallásosság uralmát megerősíti.

Ez eszmemenet igen egyszerű; mellözi a tudományos apparatus sallangjait, az e téren oly gyakran található scholasticismus áltekintélyét; nem nyújt úgynevezett tudós szakmunkát, valamint nem Milton, Sydney, Rousseau, Humboldt (Vilmos) munkái, de magában foglalja majdnem mindazon egészséges eszméket, melyek az államphilosophia alapjai. Az államnak természetszerű volta, a népjogok elismerése, az állam magasabb feladata sarkkövei az államtannak.

Csak egy nagy kérdésre nem terjeszt elég világosságot a *Trattato*: az állam és az egyház közti viszonyra. Savonarola mindenek fölött vallásos álláspontot foglalt el és

az isten törvényeinek uralmát akarja létesíteni. Azonban ezt is a nép uralmától várja és így államrendszerét csak annyiban nevezhetni theokratikusnak, a mennyiben abban a tisztán vallásos érzelmek is ápoltnak. És ha a vallás alatt nem értünk mást, mint erényt, és erény alatt nem mást, mint a mi az emberiség legtöbbszörének a legnagyobb tökéletesülést biztosítja, ki mondhatna ennek ellent? Ha Savonarola éppen ez utolsó értelemben tévedt, ha az ő állama egy ascetikus, minden élv, minden örömtől megfosztott siránkozó (pártja setta dei piacquouinak nevezetett) társadalmának képét mutatja, ezt az általa a kor irányában elfoglalt ellenzéki álláspontból magyarázhatni. Különben mindenütt, a hol bővebben szól az állam céljairól, az anyagi javaknak is biztosítja az azokat megillető helyet.

A szabadság és a népuralom alapján fejlődő állam volt eszményképe, melyért önfeláldozással küzdött. Midőn Medici Lorenzo halálos ágyán volt, magához hivatta Fra Girolamot gyóntatónak. Lorenzo elmondván bűneit, Savonarola három föltét alatt ígért neki bűnbocsánatot, ha tudniillik hite igaz, ha minden igazságtalanul szerzett tárgyat kiszolgáltatt és ha Firenzének visszaadja szabadságát és köztársasági alkattát. Mily nagy a különbség a nép ez önfeláldozó barátja és Macchiavelli közt, kinek egy Cesare Borgia lehetett eszményképe. Savonarola előhírnöke volt a világi és egyházi szabadságnak, melynek valóstítása a következő századok feladata volt. A nép jóllétének valóstítása ez időben még jóformán ismeretlen eszménykép volt; csak a római remekírók lassanként elterjedő olvasása által gyökerezett meg azon állam fogalma, melyben a nép minden hatalom, melyben a nép jólléte képezi az állam feladatát.

Ha végre a *Trattato* írásmódját tekintjük, abban a lelkesedés, a meggyőződés, a kedélytisztaság erős, de nemes, szenvedélyes, de magasztos hangját találjuk, melyben elég a tűz, hogy hasson, de elég van abból a mérsékletből is, mely Savonarola hitszónoklataiban annyira hiányzott, mely nélkül azonban egy gyakorlati irányzattal írt munka haszonvehetlenné válnék. Találunk itt is oly helyeket, melyeken a hitszónok, a vallási reformer rajongása legyőzte a higgadt állam bölcselőt, azonban soha sem ott, hol elveit fejtegeti, hanem legfeljebb midőn az egyes államalkatok előnyeit vagy hátrá-

nyait rajzolja. Ha összehasonlítani kívánjuk e munkát az új kor valamelyik termékével, leginkább Fichtének a német nemzethez intézett beszédjeihez hasonlít. És így e tekintetben is felülmúlta Savonarola korszakát, melyben a tudományos fejtegetések még általában az élvezhetetlen scholasticismus ruhájában jelentek meg.

A társadalom fejlődése nagy mértékben függ a politikai hatalom szervezésétől, és így nem csodálhatni, ha Savonarola, ki első sorban a vallási életet kívánta újjá alkotni, a politikai térre is átlépett, szószerűen politikai értekezéseket tartván a népnek; ha azon perczben, midőn saját elvei győzelemre jutottak, kis cellájába, melyet Fiesole freskói díszítettek, visszavonult, letevén csuklyáját és államférfiúi togájában a népkormányról elmélkedett. E szentelt órák gyümölcse a *Reggimento degli stati*; mint olyant az állambölcselelő és történetíró mindig nagy becsben fogja tartani.

DR. WEISZ BÉLA.

É R T E S I T Ő.

A nemzetgazdaság- és pénzügytan rendszere. Budapest, 1875; a Franklin-társulattól, harmadik, újjalátnézett és javított kiadás. Írta Kautz Gyula.

Statistikai adatokkal ki van mutatva, hogy Magyarország 16 millió lakosa között alig van 8-9 száz olyan, a kire valamely tudományos munka kiadásakor mint vevőre számítani lehetne; a magyar irodalomnak tudományos munkákkal való gyarapítása ezért megy oly lassú léptekkel, azon gyors haladás mellett, mely a mai kort más egyéb téren jellemzi, s még e lassú gyarapodás is mennyivel lassúbb lenne, ha nem segitené olyan áldozatkészség, mint a minővel a magyar tudományos akadémia a tudás fájának gyümölcsét utóbbi időben terjeszteni kezdi. Pedig hogy mennyire ráférne a magyar emberre, kivált a gazdasági népelet kérdéseiben, kissé több tudomány, azt a magángazdaságénál szélesebb körre terjedő kérdésekben, de a magángazdaság czéljának s feladatának és a magánérdekeknek helyes felismerésében is általá-

nosan tapasztalható kevés tájékozottság eléggé mutatja, sőt még azt is mondhatjuk, hogy közgazdasági viszonyaink ziláltságának egyéb okai közt a gazdaság és nemzetgazdaság tanai helyes ismeretének hiánya jelentékeny helyet foglal el.

E hiány lassú javulásában nevezetes és némileg megnyugtató eseménynek kell tekintenünk azt, hogy egy olyan tudományos munka, a mely a gazdasági népelet tanainak és törvényeinek fejtegetésével, a magán- és nemzetgazdaság feladatának ismertetésével s e gazdaságok mindegyike által az egyetemes világgazdaságban elfoglalt hely kijelölésével foglalkozik, — már harmadik kiadásban jelent meg. Igaz, hogy ezen munkának illetén terjedése nem egészen az olvasó közönség tudásvágyából származik, mert egyúttal tankönyv is levén, az illető munkát sokan kénytelenségből veszik, de másrészt igaz az is, hogy az így megszerzett munkának tartalmát — habár szintén kénytelenségből, — de mégis megtanulják, ez által a tudomány itt kénytelenségből, amott tudásvágyból mégis csak terjed, s így a buzgó tanárnak, a szorgalmas írónak és lelkes tudósnak munkálkodása hat, alkot és gyarapít.

Kautz Gyula *Nemzetgazdaság- és pénzügytana* mostan megjelenő harmadik kiadásával az előbbi két, de különösen az első kiadáshoz képest minden tekintetben nagy haladást mutat. Már maga az alaki beosztás is sokkal előnyösebb. Az eddigi vaskos kötet most három kisebb kötetre van elosztva, melyek közül az első a nemzetgazdaság általános tanait, a második a nemzetgazdaság különös tanait, a harmadik az államgazdaság- vagy pénzügytant tartalmazza. Ez elosztást különösen azért kell helyesléssel fogadnunk, mert minden egyes kötet egymagában is külön egész és teljesen megérthető lévén, előnnyel használható az illető körök által a nélkül, hogy az egész munkát meg kellene szerezniük. Áll ez különösen a második kötetre nézve, a mely a mező gazdaság, műipar és kereskedelem rendszerét s erre vonatkozólag az államhatalom feladatát tárgyalván, a gazdák, iparosok és kereskedők e kötetet az egész műnek egy harmadaért megszerezhetik s így foglalkozásuk benső lényegének ismeretéhez könnyen megszerezhetik azon felvilágosítást is, hogy minő viszonyban állanak a többi társadalmi osztályokhoz és magához az államhatalomhoz.

De nem csak alakjában, hanem tartalmában is jelentékenyen megjavította Kautz ez újabb kiadás alkalmával munkáját; a fogalmak meghatározását világosabban szerkeszté, a figyelmet fárasztó pleonasmusokat több helyen törölte s érdekes jegyzeteit egészen újakkal szaporította, melyekkel e tudomány terén időközben fölmerült munkákat és tanokat bírálgatva ismerteti. Mennyivel világosabban szól p. o. mostan könyvének az a része, a melyben előadja, hogy a nemzetgazdaságtan nem minden nemű és természetű javakkal, hanem csak azokkal foglalkozik, a melyek szükséges, hasznos vagy kellemes voltuknál fogva értékeseknek tekintetnek, szolgálat és ellenszolgáltatás tárgyait képezik s a szükségletet meghaladó mennyiségben rendelkezésre nem állanak. E rész meg a javított második kiadásban is következőleg szól: A nemzetgazdaságtan nem mindennemű és természetű javakkal, hanem csak azokkal foglalkozik, melyek a gazdaságnak tárgyait és eszközeit képezik, azaz: küljavakkal, gazdasági javakkal.

Érdekes bővítést találunk az irodalom-történeti részben. Láthatni itten, hogy Kautz mily éber figyelemmel kíséri szakmájának irodalmi művelését és fejlesztését s nyelvismeretével és fáradhatatlan szorgalmával tudomást szerezve a legújabb mozzanatokról is, munkáját a tudomány legújabb színvonalán tartja.

Kautz a nemzetgazdaságtanban azon irányt követi és hirdeti, a melyet a józanabbak általában követnek; nem kapkod tetszetes jelszavak után, nem keresi a népszerűséget, hanem elfogulatlanul kimutatja mindenkinek azon igényeket, melyek őt a társadalmi nagy termelésben munkája s közreműködése után megilletik. A példák említésében óvatos, gondosan kerülven az olyanokat, melyek a gyanakodást egyik vagy másik társadalmi osztály, avagy egyes kitünőbb állások iránt éleszthetnek, sőt méltó megrovással említi az olyan munkákat, a melyekben ilyesmi olvasható, hogy: „ha tekintjük azon *nagyszerű gazdaságot*, miben a szellemileg működők részesülnek, például *egy miniszter*“.

Kautz munkája ellen többnyire azt szokták felhozni, hogy irálya szövevényes, minélfogva értelmét a figyelemnek csak legnagyobb megfeszítésével lehet követni.

Igaz, hogy a Kautz nemzetgazdaságtana *mint olvasmány* nem nyújt annyit élvezetet, mint például a Roscheré s a jelen

munka nyelvezetén is lehetne még javítani, de másrészt az is igaz, hogy neki fejletlen irodalmunkban főfeladata az összes nemzetgazdaságtani tételek s az ezek mellett és ellen fölmerült érvek ismertetése volt. Mindezeket összeállítani, köztük a helyes utat kijelölni s aztán ezen az olvasónak végig menni kissé bonyodalmas feladat, miből Kautz a maga részét, ha nem is egészen síma irálylyal, de úgy oldotta meg, hogy dolgozatát a magyar tudományos akadémia a Marczibányi-díjjal koszorúzta.

DR. KISS JÁNOS.

Az általános államjog és a politika története a tizenhatodik század óta a jelenig. Irta J. C. Bluntschli. Fordította Acsádi Ignác. Első kötet. Budapest. A m. t. akadémia könyvkiadó-hivatala 1875.

• Bluntschli ezen munkájának német eredeti kiadása egy testes nagy kötetben jelent meg. Én két, körülbelől egyenlő, részre osztottam; az első, mely a magyar tud. akadémia könyvkiadó bizottsága által megindított jog- és államtudományi kiadványok első számát teszi, a jog- és állambölcseleti eszmék történetét és hatását a középkor utolsó idejétől a francia forradalom nagy időszakáig adja elő; a második kötet a Kant-féle észjogi iskolán kezdve a jelen század első felének történetét öleli át s magyar nyelven a fentnevezett vállalat jövő évi folyamában fog kiadatni.

Szerző tizenegy évvel ezelőtt a bajor akadémia történeti bizottságának kezdeményezésére írta e munkát. Ez az akadémia akkor II. Miksa bajor király ösztönzésére és támogatásával azon jelentőséges határozatot hozta, hogy a német tudományosság történetét önálló munkák sorozatában fogja kiváló szakférfiak által megírtni. Az újabb államtudomány történetének megírása Bluntschlira, a heidelbergi egyetem hírneves tanárára ruháztatott. E megbízás terméke a fent érintett munka mely az államtudományi elvek és elméletek történetét a művelt közönség s nem a specialis szakemberek számára adja elő. Bluntschli nem bocsátkozik az önálló kutatás fáradsalmas munkájába; könyve mások vizsgálatának eredményeit foglalja össze. Maga is alapos szakember ugyan, ismerője a jognak és történelemnek, tanulmányozta személyesen is az anyagot,

melyet földolgozott, de könyve nem olyannak tervezett mű, mely a tudomány továbbfejlesztését tűzte ki célul. Tudományos magaslaton álló kézi könyv akar lenni a művelt olvasó-közönség számára, melyből okulást és ismeretet meríthet mindenki, a ki érdeklődéssel viseltetik azon politikai nézetek és tanok iránt, a melyek három évszázad folyamában befolyással voltak az európai nemzetek állami és közjogi életére s az alkotmányos viszonyokban olyan gyökeres átalakulásokra vezettek. Nem a szakember nehézkes tudományos apparatusával, hanem a modern író elegans, könnyed modorával találkozunk e munkában, mely komoly anyagát elég alaposan és folyton érdekfeszítően hozza földolgozva az olvasó elé és sem tárgya megválasztásában, sem nyelvezetében nem lép át azon a határon, mely az általános műveltségű közönséget a specialis szaktudósoktól elválasztja.

De nemcsak általánosan az elméleteket adja elő; folytonos figyelemmel van ama korra is, a melynek azok termékei s a visszahatásra, a melyet a közviszonyok alakulatára, az életre gyakoroltak. A tudományos elméleteknek megvan világtörténeti hátterök, melylyel mint okozat vagy ok benső összefüggésben állanak. Az emberi szellem fejlődésének egyik legjelentékenyebb mozzanata vonul el szemünk előtt; látjuk, minő visszahatással vannak az események a tudósok tanaira, s hogyan lesznek e tanokból világra szóló történelmi tények. Mérsékelt, fölvilágosodott, szabadelvű szellem, bármilyen szélsőségtől egyaránt távol álló irány jelentkezik a munkában. Ama kor terméke az még, midőn a csatatér diadalai a német tudományra a selejtséggé, a chauvinismus bélyegét nem sütötték s habár szerző testestől lelkestől német hazafi, a minék természetesen legalább a nem német közönségre, némely kellemetlen következményei vannak, egészben véve munkája minden művelt embernek érdekes és tanulságos olvasmányul szolgálhat. Könyve célját maga így adja elő: „Nem akartam irodalomtörténetet írni, s szándékosan kerültem, hogy könyvemnek tudós színezetet adjak. Ellenben komolyan s lelkiismeretesen oda törekedtem, hogy azon eszmék s irányok történetét megírjam, a melyek az államtudomány fejlődésében érvényesültek, egymással viaskodtak, egymást kiegészítették és kiszorították. Ez értelemben választottam ki a szerzőket is, a kiket amaz eszmék és irányok legjelesebb képviselőinek tartok. Legtöbbjüket saját szavokkal beszéltetem s mindenütt a jellemző nyilatkozatokat igye-

keztem kiemelni. A bírálást nem kerültem, de csak annyiban gyakoroltam, a mennyiben a mű egységéhez és céljához szükségesnek látszott“.

Bluntschli nem is marad ama szűk körben, a melyet a müncheni akadémia munkájának kitűzött volt. Nem a német jog- és államtudományi elméletek történetére szorítkozik, hanem az egész államtan egységes fejlődését írja le, s a németek tanait nem szakítja ki ama benső összefüggésből, mely köztük s a többi nemzetek idevágó tanai közt mutatkozik. Lelkiismeretesen iparkodik feltüntetni ama járulékot, a melyet az összes európai nemzetek nagy szellemei szolgáltatnak e tudomány fejlődéséhez. És ezt annál inkább meg kell tennie, mert az államtudományt s a politika tanát épen a németek vitték legkevésbbé előre. Maga hangsúlyozza, hogy a tizenhatodik században olaszok és francziák, a tizenhetedikben hollandiak és angolok és még a tizennyolczadikban is angolok és francziák messzire megelőzték a németeket, kik csak az utóbbi évtizedekben tudtak e téren kiválóbb jelentőségre vergődni s ekkor is inkább az elmélet, mint a gyakorlati élet szempontjából. Könyvében csak az emlékezteti az olvasót rá, hogy a német tudomány egyik ágának története akar lenni, hogy szerző meglehetősen jelentéktelen német bölcselőket és tanárokat néha igen részletesen jellemez s így aprólékos dolgokkal teszi próbára az olvasó türelmét. Ez azonban szerzőt nem gátolja abban, hogy egyes német írókkal szemben ne használja kritikájának ostorát, főleg ott, a hol elméletök és praxisok közt kiengesztelhetetlen ellentétet mutatnak.

A munka amaz időben kezdődik, midőn az emberi szellem ledobva a békókat, melyekbe a dogma és a theologia a tudást verte, a szabad kutatás és vizsgálat útjaira kezdett lépni. Ez a renaissance korában történt, mely szép és vonzó átmenetül szolgál a középkorból, a hit korából az új időbe, a tudás korszakába. Sokáig tartott, míg az emberi szellem megismerte tehetségeit, míg az állami és jogi élet legfontosabb mozzanatairól okoskodni mert s elvetette ama gyermekes és korlátolt magyarázatot, a melyet a dolgokról a theologusok és szent könyvek nyújtottak. *Macchiavelli* nyitja meg a sort ama férfiak között, kik az államtudományt s a politikát az egyházi tan uralma alól felszabadították. De *Macchiavelli* nem államtudós, hanem államférfi, nem az elmélet, hanem a gya-

korlat embere. Fel akarja szabadítani az állam-életet az egyházi gyámkodás alól, de tanai az ellenkező szélsőségbe esnek: kivonja a politikát nemcsak a vallás, hanem a jog, sőt az erkölcs összefüggéséből s az eszközök czélszerűségét hirdeti a politika legelső igéjének. Macchiavelli jelleme és jelentősége három száz év óta vita tárgya a tudományban. Bluntschli igen szépen állítja össze ennek eredményeit; elfogulatlanul mérlegeli a nagy florenczi férfi tanának jó és rossz oldalait s ez a rész a munkának legjobban és legszebben írott fejezetei közé tartozik.

Macchiavellit a francia Bodin, a tizenhatodik század kiváló elméleti és gyakorlati politikusa követi. Élete és munkái igen terjedelmesen ismertetvék s ott érdekes kép vonul el előttünk. Olyan ritka férfiút látunk amaz időben, mely a rémes szent-Bertalan éjszakát megélte, a ki a tolerancia, a vallásos türelmesség egy dicsőséges előharczosa volt. Anyja zsidó-asszony s őt magát is azzal vádolták, hogy titokban a reformatio hive vagy talán zsidó. De sem e vád, sem korának iszonyatos pártvillongásai nem tartóztatták vissza attól, hogy a türelmesség eszméjét lelkesülten hirdesse egyik munkájában, de még inkább a közszolgálat terén s a rendi gyűlésekben. Szíve mélyéből megundorodott azon öngyilkos, vallásos belháborútól, melybe a francia nép jutott a Ligue idejében, s az állami hatalom jogi alapjait kezdette kutatni. Itt, a jog eszméiben vélte az orvosságot a pártok viszálykodása ellen megtalálhatni. Igen terjedelmesen adta elő államtanát. Munkája nagy jelentőségre tett szert s ez volt ama tárházak egyike, melyből a későbbi államférfiak és tudósok igen sok eszmét kölcsönöztek. Bodin működése már azért is nagy érdekű, mert ő volt az első, ki az állami souverainitás eszméjét vizsgálat tárgyává tette, s azt tudományosan meghatározni iparkodott.

Inkább hazafiságból, mint e tudományág körül szerzett érdemei miatt jelöl ki helyet szerző az államtan munkásai között Luthernek, ki az elmélet fejlődésére kevés befolyással volt. Sokkal több figyelmet érdemelt volna Calvin, kiről szerző csak igen röviden szól, noha tanai tudvalevőleg Genf köztársaság és sok amerikai állam alkotmányának alapelveivé lettek s eszméiből századokig élő politikai institutiók váltak.

Csak *Grotius* Hugo volt az, kinek működése az államtudomány terén is korszakot alkotóvá lön. Bluntschli elég érde-

kesen, habár kevésbbé kimerítően tárgyalja a világhírű hollandi tudós elméletét, mely új utakat tört az államtannak. Annál érdekesebben szól az angol forradalom jelentőségéről s a három kiváló tudósról, Miltonról, Hobbesről és Spinózáról. Különösen nagy érdekű a Miltonról szóló rész. Milont a költőt ismeri és bámulja az utókor, de Milont a politikai író, a sajtó-szabadság és demokratia előharczosát sok időn át elfeledték. Bluntschli elég kimerítően tárgyalja ide vágó iratait s e téren is igazságot szolgáltat a nagy férfiú emlékezetének.

A tizenhetedik században az államtudományt a német egyetemeken is művelni kezdték. Egész sora a szakmunkának jelent meg s Pufendorf, Alberti és Seckendorf iratait Bluntschli ismerteti, és pedig Pufendorft sokkal terjedelmesebben mint megérdemli. Ugyanezt teszi később Thomasius és Wolf munkáival. Mind e férfiaknak voltak bizonyos érdemeik, s a német művelődés történetében ők is elég tisztességes helyet foglalhatnak el, de tanaik és könyveik sem eredeti eszmék, sem önálló fölfogás és rendszer tekintetében nem tűnnek ki s nem érdemlik ama nagy figyelmet, melyet nekik Bluntschli szentel. Nagyobbára nehézkes szobatudósok voltak, kiknek tanai sem az elméletre, sem a gyakorlati életre nem voltak nyomósabb befolyással. Leibnitz pedig épen erőszakosan van az államtudomány munkásai sorába bevonva; az ő államtani eszméi csak magán levelekből s más, nem ide tartozó munkákból vannak fáradságosan összeböngézve. Bluntschli maga is ellapul, midőn ezen férfiak elméletének hosszadalmas ismertetését teljesíti.

Újra tanulságossá csak ott válik, a hol XIV. Lajos koráról, a második angol forradalomról, Fénélon, Bossuet és Locke iratairól kezd szólni. Ez utóbbi már az új államtan egyik apostola s nagy elméjének egész erélyével védi a népek szabadságát. Nagy Frigyes porosz király, az olasz Vico, a tudomány egy kiváló, de szerencsétlen munkása, Montesquieu, Rousseau s vele a francia forradalom többé-kevésbé kimerítő és elfogulatlan ismertetőre találunk szerzőben. Ez a magyar kiadás első kötetének főbb tartalma.

A munka második felében a német tudomány már jogosan foglalhat el sokkal nagyobb helyet. Kant, Fichte, Rotteck, Welcker, Schelling, Hegel, Savigny, Niebuhr, Gneist, Schleiermacher, Mohl Robert, Stahl stb. csakugyan kiválóbb tuda-

mányos hatással voltak korukra s van értelme, ha szerző kimerítőbben foglalkozik velők. Azt is megbocsáthatni neki, hogy hazája fiainak erőnek erejével nagyobb jelentőséget szeretne tulajdonítani, mint igazán érdemlik. Jelentőségük volt kétségkívül s az újabb német államtudósok és politikai írók minden tekintetben más színvonalon állanak, mint például múlt századbeli honfitársaik, vagy akár nagy Frigyes porosz király, kit szerző minden áron első rangú politikai íróva akarna előleptetni. Frigyes több munkát írt ugyan, de franczia nyelven. A fő baja azonban az, hogy elméleteit a gyakorlati kormányzatban önmaga követte legkevésbbé s így tenyleg maga czaftolta meg őket. Íratai lelkesunek a népszabadsáért, de alatta Poroszország katonai-patriarchalis kenyruralomán snylódott. Külön könyvet írt Macchiavelli ellen, de gyakorlati pontikája Macchiavelli legszélsőbb tanácsainak vak alkalmazása volt; megrohanta szomszédait, megszegte a hűseget, a szerződéseket, szóval könyveiben a legszebb elméletekért rajongott, mint államférfiu pedig mindent megtett, a mi elméleteinek es tanainak ellenére volt; az erkölcsi fölnáborodás egész indulatosságával írt Macchiavelli ellen, de a gyakorlatban ő volt Macchiavelli legromlottabb tanainak legbuzgóbb követője. A hol valaki ilyen kevés komolysággal veszi a saját maga eszmeit, ott ez eszmék hatást nem keíthetnek. Nagy Frigyes király emléke a politika, mint tudomány, fejlődésével nem is áll összefüggésben. Frigyes államférfiu, a tett embere, jeles hadvezer volt, de nem államtudós.

Meg furcsább az ellentet Kantnak tanaiban. Kant csakugyan mély nyomokat hagyott a tudományban: de ő benne is két különböző egyéniség jelentkezik. Államtana, bölcséleti elmélete igen közeli rokonságban áll Rousseauval. Igaz ugyan, hogy ez utóbbi ragyogó prózában, népszerű elvezetes modorban, minden értelmes ember számára adja elő tanait. Kant pedig a német tudósok elvont es csak nehez gondolkodás után érthető stylusában csakis szakfernaknak ír. De a két író tanai közt mégis igen nagy es benső rokonság mutatkozik. Mindketten a radikális állami eszmék es politikai tanok hirdetői, de míg Rousseau félelmetlen következetességgel vonja le tételeiből a consequentiákat a gyakorlati életre, addig a német tudós a gyakorlatban, a legszolgáibb eszmékre vete-medik, s föltétlen engedelmességet hirdet a fennálló hatóságok

íránt. Elméletben a legszélsőbb tanok szószólója, de midőn ezen elméletet a fennálló államszervezetre s kormányokra kellene alkalmazni, akkor meghajlik a korlátlan uralom előtt s rabszolgája a hatalomnak. Kant ezen ellenmondó tana nem is tett olyan befolyást a gyakorlatra, mint kortársa Rousseaué, kinek tanai világtörténeti eredményekké lettek a francia forradalomban. Blunschli sokkal kevésbé elfogult, sem-hogy Kant tanának e fogytatkozását észre ne venné s kellően ne ostorozná.

A többi európai nemzeteknek nem volt e században olyan államtudományi írójok, a ki döntőleg, úttörőleg hatott volna a tudomány tovább fejlesztésére. Századunk második felében a gyakorlat az államjogi kérdéseknek elég megnyugtató megoldást adott s a legfontosabb vitás eszméket a tudomány is meglehetősen tisztázta már. Az alkotmányosság, a demokrá-tia, a politikai szabadság csaknem mindenütt diadalmaskodott s e kérdések elméleti fejtegetése most háttérbe kezd lépni a többi gazdasági és társadalmi ügyek mögött, melyek már a socialismus és communismus területébe vágnak s ez idő sze-rint Európa kiválóbb szellemeit annyira foglalkoztatják. Szerző azonban nem terjed ki rájuk, hanem tisztán a politika s államtan terén maradv a többi nemzetek államtudományi íróit benső vérrokonságuk szerint csoportosítja s szakavatottan ismerteti. Hazánkfiái közül csak *Eötvös József* báró foglal helyet a munkában. Szerző nagy rokonszenvvvel emlékszik meg ez egyetlen európai jelentőségű államtudósunkról s negyedfél oldalnyi ismertetést szentel munkájának, minden esetre többet mint a nyáron *magyar* nyelven megjelent s az államtudo-mányi elméletek történetét tárgyaló compilatio, mely négy-öt sornál többet nem talált érdemesnek Eötvös hírneves munká-járól mondani.

ACSÁDY IGNÁCZ.

A magyar költészet kézikönyve a mohácsi veszedelemtől a jelenkorig, vagyis az utóbbi negyedfél század kitünőbb költői életrajzokban és jellemző mutatóanyagokban feltüntetve Toldy Ferencz által. Második, átdolgozott kiadás. Öt kötet. A szerző arczképével. Budapest, 1876. Franklin-társulat, magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

A magyar irodalom fáradhatatlan bűvárának a fentebbi cím alatt jelent meg legutolsó munkája alig egy hónappal halála előtt. Az elhunyt szerző még maga is olvasta róla hírlapjaink ismertetéseit, melyek főként azzal foglalkoztak, hogy e második kiadásba miért vett fel Toldy Petőfi, Tompa és Arany után csak hatot a jelenkor költői közül? Már csak azért sem bocsátkozunk e kérdés vitatásába, mert meggyőződésünk szerint Toldy irodalomtörténeti működésének fő értéke úgy sem az ő aesthetikai ítéleteiben áll. Az irodalomtörténet írója általában is kevés biztossággal foglalkozhatik a maga körül élő és működő alakokkal s bajos érvényre emelni a történelmi szempontot oly irányok megítélésénél, melyek még folyvást fejlődésben, vagy éppen forrongásban vannak. Ez nem sikerült nálunk Erdélyi Jánosnak sem eléggé; nem csodálhatjuk, ha Toldy sem nyerte meg mindenki tetszését a forradalom utáni korszak költői közül való válogatásával. Különben az a hat költő, a kiket Jókaitól Szász Károlyig most vett fel először könyvébe Toldy, még e fölvétellel nem kapott biztos útlevelet a halhatatlanságra, legfőlebb azt tette velök is Toldy Ferencz, a mi körül oly nagy érdemei vannak általában, hogy életrajzuk adataiból egy csapatot kiszedett belőlük és azt közre is bocsátotta. Tagadhatatlan, hogy e választásban Toldy részéről ítélet nyilatkozott a gyűjteménybe fel nem vett költőkre nézve is, de ez ítélet ellen még van felelkezés.

Egyébiránt Toldy Ferencznek ez a munkája is főként a gyűjtő és búvárló munka által nyeri értékét irodalmunk történetére nézve. Ha más művei határozottan a történetírás igényeivel készültek is: a *Magyar költészet kézikönyve* inkább csak történelmi kalauz és segédkönyv, mint szorosan vett történelem. A jelen századot kivéve, határozottan ki is mondja előszavában, hogy a történeti szempontot fölébe helyezte a

széptaninak, „mert költészetünk — úgy mond — csak a jelen században emelkedvén classicitásra, megelőző korszakaiban nagyobb részt inkább historiai, mint műbecscsel bír“.

Ez a magyarázat megérthetővé teszi azt a széles általánosságot, melybe foglalva úgy szólván egyaránt és egyenlően méltányol mindent, a mi a fejlődést előmozdította, vagy a mi e fejlődésnek csupán hézagait töltötte be. Mihelyt a költészet történelmében a történelmi szempontot fölébe helyezzük a széptaninak: abban a pillanatban nem lesz különbség, hogy példákat hozunk fel, Barcsay Ábrahám és Ányos Pál lyrája, vagy gróf Gvadányi József és Pálóczi Horváth Ádám elbeszélő költészete között. A mint hogy valósággal nem is tesz közöttük Toldy olyan különbséget, hogy amott a valódi lyrai költőt, emitt a *Peleskei nótárius* azóta is élő alakjának terem-tőjét határozott, nyílt és félreérthetetlen ítélettel fölébe emelné az egyszerű verselőknek, kiket csak tudomány és nemesebb időtöltés vezetett a költészet terére. Ugyancsak a történeti szempontnak a széptani fölé emelése magyarázza meg azt is, hogy Pálóczi Horváth Ádámnál egyszerűen csak registrálja a tényeket ez ítéletben: „Nemzeti irodalmunkban a népies iskolának Dugonics után feje, az eposzban egy ideig tekintély és példány; a dalba azonban szerencsés behozója a népies jellem-nek.“ (II. k. 191. l.). Két sorral megtoldva e jellemzést, azt is elmondhatta volna, hogy Horváthnak valódi költői ere éppen ezekben a dalokban s a magyarországi reformátusok énekes-könyvének egy pár darabjában buzdult ki, melyeknek költői hatása ma is érezhető, míg hőskölteményét (*Hunniás*) csak a történelem veszi számba.

Az említett két szempont ki nem egyeztetéséből származik a gyűjteménybe fölvett szemelvények összeállításának az a hiánya is, hogy egyes költői irányok, s a költők nagy része költői értékök és egyéniségüknek nem éppen kedvező művekben vannak bemutatva. Mindjárt feltűnik a gyűjteménynek e hiánya a XVII. század népies költészetének bemutatásánál, hol a tizenhárom költemény között mintegy tíz van, a melynél sokkal szebbet közölhetett volna Thaly gyűjteményeiből, a nélkül, hogy azok a korszakra is kevésbé lettek volna jellemzők. Annál kívánatosabb lett volna, hogy ezek szépeiből és javából válogatott volna Toldy, mert ezeket erősebben bírálja, mint magokat az irodalmi műveket. „A költői

érdeket kevésbbé elégítik ki“ — mondja rólok (I. k. 273. l.), holott a lyrai költemények annyit minden esetre érnek, mint a megfelelő korszak irodalmi lyrája. Csak melleleg említjük, hogy ugyane költői irány példáit egészen a Rákoczy-fordalom korszakáig kiterjesztve néhány oly szép darabot vehett volna fel, melyek gróf Koháry István tankölteményeinel, vagy Ráday Pál költészeténél mind történelmi, mind költői szempontból szebbek és érdekesebbek. Mint ezekben, épen úgy nem akadályozta volna a történelmi és széptani szempontok eltérése abban sem, hogy Csokonayt vagy Erdélyit kedvezőbben mutassa be. Az olyan versek, mint a *Konstanczi-nápoly* (II. k. 305. l.) vagy a *Barátságos búcsúvétel* (II. k. 317. l.) soha nem tették volna híresebbé Csokonayt Péczeli Józsefné, a mesék költőjénél, de ha a *Magányosság*hoz címűt itt talál-nók: ez az egy mű maga megmutatná, hogy Csokonay a XVIII-ik század legkiválóbb költője. Erdélyi Jánosnál pedig oly hiányt éreztetnek a mutatványok, melynek pótlását a történelmi és széptani szempont egyaránt követelte volna. Semmi nyomát nem találjuk a mutatványokban annak, (de sőt az életrajzban sem) hogy Erdélyi szép népdalokat írt s ezekkel és néhány művével ő is segítette athidalni azt a távolsagot, mely Vörösmarty és Petőfi között ez átmenet nélkül még feltűnőbb lett volna. Nem kívánjuk, hogy Toldy úgy tett volna, mint Császár Ferencz, ki irodalmi elveit és irányát homlokegyenest ellenkezőkkel cserélte fel; azt sem tartjuk, hogy a műbírálnak egész holtáig előálló minden újabb és újabb irányt egyenlő rokonszenvvel kell tekinteni. Szemere Pal ösztönésében is kételkedünk, hogy Petőfi költeményei iránt épen oly fogékony lett volna hatvan éves korában, mint húsz-huszonöt éves korában Kazinczy vagy Berzsenyi s a vele együtt fejlett Kölcsey munkái iránt. De egyet mégis óhajtottunk volna megtalálni e gyűjteményben.

Toldy korábbi műveiben és polemikus irataiban a magyar költészet aranykorát arra az időre helyezte, mely Kazinczy és Vörösmarty korát egybefoglalja. Ez egész idő alatt ő semmi változást, lényeges dolgokban s elvekben eltérő irányokat érvényre juttató fejlődést soha el nem ismert. Nevezte a költőket Kazinczytól Vörösmartyig egyaránt „legújabb iskolá“-nak, vagy „classical költészet“-nek s úgy szólván elvágta a fejlődés fonalát, melyen Petőfi, Arany és Tompa az

irodalmi és nemzeti élet haladásával oly természetesen váltak más költőkké, mint a minőknek Kazinczy álmodhatta utódait eszményeiben. Ezt a merevséget a megkülönböztetésben Toldy levetközte s Kisfaludy Károlynál már megkülönbözteti a „szorosan nemzeties műköltészetet“, mely a classica i költészet és az élet közt mind szélesbedő hézagot elenyésztette“ (III. kötet, 4. lap). Azt azonban már kevésbbé tünteti fel, hogy Kisfaludy Károly és Vörösmarty költészete között szintén olyan eltérés van, melyet ismét a „költészet s az élet közt mind szélesbedő hézag elenyésztetése“ végett, a nemzeti ébredés és fejlődés hatása alatt, félig öntudatosan, félig öntudatlanul is kellett követni. Vörösmarty egyes költeményei már annyira hajlanak a nép költészetéből felújulva kifejlett tiszta nemzeti költészet felé, hogy Garay, Erdélyi és Tompa negyvenes évek alatti költeményeinek némely részét oda gondolva, úgyszólván semmi ugrást sem látunk Vörösmarty és Petőfi között, hanem az egész változást oly természetes fejlődésnek tekintjük, mely irodalmunknak egészben gazdagodására és emelkedésére szolgált s melynek mulhatatlanul be kellett következnie, hogy költészetünk teljesen nemzetié váljék. Mindezt szemelvényekkel is oly tisztán ki lehetne mutatni, hogy az „új népies iskola“ megkülönböztetés fölvétele teljesen elmaradhatott volna. E megkülönböztetésnek s épen ennek az „új népies iskola“ műkifejezésnek el is kell maradnia irodalmunk történetéből. Igaz, hogy Petőfi és Arany formában, hangban és nyelvben, sőt utóbbi a híven megőrzött nemzeti hagyományokban is sokat merítettek a nép költészetéből, de azért nem népies, hanem valóságos nemzeti költők; költészetök nem népies költészet, hanem valódi nemzeti műköltészet. A népköltészethez nem azért fordultak, mivel csak a népre kívántak hatni, hanem, mert ott találták legtisztábban megőrizve a nemzeti költészet formáit s némely lényeges alkotó elemeit. Költészetükben a nemzeti közérzet és köztudalom, a nemzet zenéjét és költői eszményeit sokkal általánosabban fölhalálta, mint elődeikben.

Az irodalom és a nép költészete, melyek hosszú időn át elszakadva fejlettek s időnként egymásra majd semmi hatást sem gyakoroltak: többé-kevésbbé szerencsés kísérletek után végre Petőfi-ben és Aranyban találták meg egyeztetőjüket. E költészet formában és tartalomban nemzetibb, mint

a megelőzők művei s irodalmunkban eddigelé ez a nemzeti művészet tetőpontja.

Toldy a XVI. század költészetéhez írt bevezetésében mindjárt munkája két első lapján kimutatja a népköltészet és az irodalmi költészet különválását a mohácsi vész után, sőt úgylátszik, hogy mindazt népies költészetnek tekinti, a mi a Rákóczy-forradalom utánig Thaly gyűjteményeiben előfordul. De már a két elszakadt ág egyesülését a tiszta nemzeti műköltészetben nem ismeri föl. Méltánylóbb iránta, mint bármikor volt korábbi műveiben, de a teljes elismerést, a mit maga a nemzet is már megadott, elvei és meggyőződései szerint nem szolgáltathatta ki részére. Ez elveknek úgyszólván már csak egyedül volt képviselője irodalmunkban s azon módon engedett belőlök egy-egy keveset, a mint az utána következő nemzedékek korban és tekintélyben mind közelebb emelkedtek hozzá s irodalmi köreinkben többé-kevésbbé befolyásuk alá kényszerült.

Sokkal szívósabban ragaszkodott egy másik meggyőződéséhez, melyet még e művében is változatlanul fenntart s újabb érveléssel törekszik megbizonyítani. Ez is oly tarthatatlan, mint előbbi álláspontja. A magyar nemzet elismeri s hálásan ismeri el, hogy Mária Terézia királysága alatt Magyarország anyagi viszonyainak rendezésére még absolutisticus úton is sok jó történt, de hogy Mária Terézia nem olyan módon óhajtott boldogítani nemzetünket, a mint Magyarország maga kívánta boldogulását: az mindenképen kimutatható. Polgári, egyházi és irodalomtörténetünk egyaránt igazolja, hogy a mit Toldy a nemzetnek is fel akar róni: az csak a kormány s legfeljebb még a törvényhozás bűne. III. Károly és Mária Terézia alatt — mondja Toldy — „Magyarország egy rendezett európai culturállam jellegét vette fel. De egy fő, egy életérdek kormány és törvényhozás által egyaránt elfelejtetett s elfelejtetett maga a nemzet által is: a nemzetiségé.” (I. k. 303. l.) Nem elég igazolás erre az, a mit felhoz Toldy ugyanott a latin és a német nyelvnek hivatalos használata s társadalmi elterjedése felől, mert ennek mélyebben fekvő okai voltak. A dunai kerületekben a német telepítések és a német katonák érdemeinek donatiókkal való jutalmaztatása, a katolikus egyházban a német főpapok előléptetése, a rendkívüli törvényszékek működése, a protestánsoknak lassú, de annál emésztőbb üldöz-

tetése (melytől csak az újonnan betelepített német lutheránusok voltak mentek) mind összejátszottak, hogy a nemzet fájdalmait és sérelmeit érezők csak kis körökben, legfeljebb a megyéken mertek szólni, mert a Rákóczy-forradalom közelsége s az ideiglenes törvényszékek (neoacquistica commissio stb.) galád eljárása mellett minden lehetséges volt s vagy vallásában, vagy birtokában szenvedett háborítást, sőt elvesztette birtokát, szabadságát vagy életét is mind az, a ki épen alkalmatlan volt. Grassalkovich, Harucker, Mercy s egész legiók nagy adományokkal úgy szólván egész megyéknek lettek urai s hajlamból vagy más okból indították azt az áramlatot, melytől csak II. József erőszakos németesítési törekvései mentették meg a magyar nemzetet. Hogy Magyarország mindezeket érezte s ki is fejezte III. Károly és Mária Terézia alatt: arra a tömördek pasquillus, történeti adoma, naplóföljegyzések, panaszíratok helyett elég bizonyíték az az utasítás, melyet Pestmegye rendei adtak az 1741-diki országgyűlésre küldött követeiknek. Közölve van ez utasítás Salamon Ferencz *Kisebb történelmi dolgozatai* között, s egyes pontjai oly erős érveket szolgáltatnak Toldy felfogása ellen, melyek azt teljesen tarthatatlanná teszik. Lássuk ez utasítás néhány pontját. Tiltakozik az ellen, hogy az udvari kamara elnöke, jog és törvény ellenére, harminczkét jobbagy-helyig menő adományokat tehessen; panaszkodik, hogy az érdemes hazaiak kevéssel vagy épen semmivel sem jutalmaztatnak, de az idegenekre gyakran ruháztatnak adományok törvényellenesen. A káptalanoknál csak olyanok alkalmaztatnak, kik nemcsak a törvényeket nem ismerik, hanem a hazai nyelvet sem értik. A kamarai, só-, posta- és harminczad-hivatalokból a magyarok ki vannak zárva, mert ezek másodikában egyetlen egy magyar s a többiben is alig egy alkalmaztatik. Követeli, hogy a főpostamesterség Magyarországra nézve különíttessék el a többi tartományokétól s adassék érdemes magyarnak, törvény szerint. Felemlítik itt Pestmegye rendei, hogy az 1715. évi 7. törvényczikk szerint a felségsértési bűn magyarok által ítélendő s mégis már a Pero-féle lázadás ügyében és a budai egészségügyi bizottságban osztrákok működtek. Panaszkodik, hogy a kiváltságos városokban a németiség nagy támogatásban részesül. „Buda az ország fővárosa — így szól az utasítás — és Pest is az országban fekszik; lakosaik közül is a magyar csaknem ugyan-

annyi számú, mint a külföldi, — s mégis a hatósági tisztviselők választásában a magyarok iránt nagy méltatlanság követtetik el, sőt a polgárok közé, vagy a czéhekbe is bajos, kivált Budán, bejutniok, hogy úgy szólván a magyar saját hazájában száműzött. Ezen botrányt szüntesse meg törvény által az országgyűlés. El kell határozni, hogy a városi tanács legalább felében alkottassék belföldi s a hazai törvényeket és nyelvet tudó honfiakból, ha máshonnan hoznák is. A főtisztviselő, ha nem is mindig, legalább fölváltva legyen magyar.“ Majd ismét így szól: „Újítassék meg az 1608 : 6. törvényezikk, mely szerint ő felsége ne tegyen szabaddá várost magyar tanács nélkül.“ — Ha Pestmegye rendei, az udvar kegyencze, Grassalkovich szellemi és vagyoni nyomása alatt így határoztak: bizonynyal így vélekedett az ország egész magyar közönsége. Milyen nyomás alatt állott a törvényhozás is épen nemzetiségi tekintetben, arra is találunk egy példát Salamon most idézett könyvében. (118. l.)

De nem bocsátkozunk e kérdés részletes tárgyalásába; a királynő katholizáló (l. Bessenyey és Barcsay életrajzát) és németesítő hajlamai egyes családok történeteiben is fennmaradtak s igazolják, hogy Toldyt az előszeretett vezeti félre, midőn a jelen kor által költött mesének mondja a királynő szándékos németesítését. (II. k. 3. l.)

Midőn e hasznos mű bemutatásakor ezt az irodalomtörténet tanulmányozóinak figyelmébe ajánlani akartuk: nem tehettük, hogy rá ne mutassunk a fölemlített kérdésekre, melyeket a nagynevű szerző tekintélye alatt sokan elfogadhatnának kész igazság gyanánt. Toldy érdemeit e megjegyzések nem csökkentik, csak figyelmeztetésül akarnak szolgálni, hogy az általa összegyűjtött adatok biztosabb kalauz gyanánt követhetők, mint ez egy-két eszméje és ítélete, melyeket irodalmunk már vagy megczáfolt, vagy meghaladott.

DÖMÖTÖR JÁNOS.

AZ ÍRÓI ÉS MŰVÉSZI TULAJDONJOGRÓL.

I.

Sok meddő tárgyalásunk sorában, sok meghiúsult ter-
vünk között megérdemli a figyelmet az írói és művészi tulaj-
donjog biztosítására tett törekvések és tervezett javaslatok
fürsza szomorú sorsa is.

Évtizedekkel mérjük az időt, mióta Magyarországon e
kérdésben az első törvényjavaslat elkészült és „alkotmá-
nyos tárgyalás alá“ került. S most, évtizedek múltával, még
annyira sem vagyunk, hogy túl volnánk a tárgyalás leg-
kezdetén.

Pedig az írói és művészi tulajdonjog bizonytalansága,
a visszaélések és bitorlások miatt évről évre megújúl a panasz.

Egész magánjogunkban egyetlen két soros §-t találunk,
az *Országbirói Értekezlet Szabályainak* I. R. 23. §-át, mely
e tárgyról szól és teljes általánosságban kijelenti: „hogy az
ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény
oltalma alatt áll“. Vajmi gyarló oltalom, oly bonyolult vi-
zonyok közt, a milyenek e tulajdonjog megsértéséből keletkezni
szoktak.

A kiadói üzlet már tüzetesen szabályozva van új keres-
kedelmi törvényünkben, mely ennek az üzletnek egy egész
címet szentel. Tehát ha valami munkát az író a kiadónak
elad: ezen szerződésből eredő jogi viszonyuk a törvény által
már részletesen szabályozva van. De hogy magának az írónak
mennyi joga van a saját művéhez; mit ad el, ha azt eladja;
mit vesz a kiadó, ha megveszi: erről mit sem tud a törvénytár.
Filius ante patrem.

A régi világban, „özönvíz előtt“, volt némi dicasterialis rendelkezés, mely elejét vehette az írói tulajdonjog bitorlásainak. Még a múlt század végén történt, hogy Landerer nyomdász utánnyomatta Takács Ádám ref. pap predikációit s ez bepanaszolván őt a helytartótanácsnál, az ügy a cancelláriához került; a cancellária pedig az osztrák örökös tartományokban akkor érvényben állt két rendelet (1775. és 1781-ki) nyomán kimondotta, hogy a Magyarországon kiadott munkák utánnyomása súlyos büntetés terhe alatt tilos; egy másik határozatában pedig Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt viszonyosságot állapítván meg, az ott megjelent könyveket itt, vagy az itt kiadottakat amott, utánnyomni épen oly súlyos büntetés terhe alatt eltiltotta.

E két rendelet (1793. nov. 22-én 22463. sz. a. és 1794. január 24-én 1812. sz. a. kelt helytartótanácsi intézkedések) *) megvédte az írókat a durva bitorlás, a teljes, leplezetlen utánnyomás ellen, de a kisebb sérelmekkel, a leplezett bitorlással és ravasz csalással szemben nem nyújtott védelmet.

Kivált a szépirodalmi munkákat zsákmányolták sok felől, mióta az irodalom már jövedelmezni is kezdett. A Kisfaludy-társaság 1844-ben panaszodik, hogy Kunoss Endre *Szöfűzére*, Szenvey József *Schillere*, Gaal József *Peleskei notáriusa*, Berzsenyi *Versei* s még több szépirodalmi munka, jogtalan kiadások által vannak bitorolva.**) Folyóiratok cikkeit, tankönyveket, imádságos és énekes könyveket széltere bitangolta a ki akarta. A Kisfaludy-társaság segíteni óhajtván e bajon, bizottságot nevezett ki egy törvényjavaslat készítésére. Részt vettek a munkában Bajza, Vörösmarty, Toldy, Kiss Károly, Fogarassy, Bertha Sándor, Fáy András, Bártfay László és Simon Florent, s a javaslat néhány hét alatt elkészülvén, azt 1844. áprilisban a társaság is magáévá tette.

Minden kegyeletünk daczára kénytelenek vagyunk megvallani, hogy ez a törvényjavaslat (mindössze 63 §) mind alakjára, mind tartalmára nézve gyarló mű. Talán épen annak tulajdoníthatók hibái, mint sok más bizottságilag készült munkáé is, hogy nem egy agy szüleménye, hanem sokan

*) Ezek keletkezését tüzetesen leírja Kelemen Mór a *Budapesti Szemle* 1869. XVI. kötetében.

**) A Kisfaludy-társ. *Értapjai* 1846. 58. lap.

szóltak bele, s összekúszáltak. Érthetetlen ellenmondásokat, határozatlan meghatározásokat, sok casuistikus rendelkezést, de ezekkel szemben még több hiányt, elvi bizonytalanságokat találunk benne, nem egészzé öntve, hanem inkább csak szakaszokba szedve egymásután.

E javaslatot a társaság benyújtotta az országgyűléshez, az országgyűlés pedig véleményadás végett kiadta a borsodi követnek, Szemere Bertalannak, a ki aztán a laza anyagból szabatos alakú törvényjavaslatot öntött, belefoglalta az írói jog mellett a művészi tulajdonjog szabályozását is, (a miről a társaság javaslata nem intézkedett) és részletesen megállapította az eljárás elveit. E javaslat nemcsak forma tekintetében szabatosabb, rövidebb, (összesen, a művészi jogról és az eljárásról szóló részzsel együtt csak 49. §.) és kerekesebb a társaságénál, hanem rendelkezései elvi tekintetben is határozottabbak és szilárdabb alapra építvék. Úgy gondolom, hogy Szemere főleg az 1837-iki porosz szerzőjogi törvény szerkezetét tartotta szem előtt, bár attól az előtte fekvő magyar javaslat kedvéért sok részben eltért. A mű mindenestre színvonalán állt e szak akkori európai fejlettségének, s a két évvel később készült osztrák patensnél alakra nézve bizonyára rendezettebb és egyöntetűbb, tartalmára nézve pedig kevésbé kimerítő ugyan, de éppen ezért aligha nyitott volna ajtót oly visszaéléseknek, mint az osztrák patens némely casuistikus intézkedése.

Szemere javaslatát csakhamar elfogadta mind az alsó, mind a felső tábla s az 1844. november 9-én tartott ülésökből szentesítés végett legfelsőbb helyre föl is terjesztették.

A cancelláriánál azonban megakadt és megfeneklett. A cancellária országgyűlési bizottsága oly észrevétellel terjesztette a fejedelemhez, hogy e fontos és szövevényes ügyben kívánatos volna a helytartótanács és a magyar könyvvizsgáló hivatal véleményét előlegesen meghallgatni. Úgy látszik azonban, hogy ezzel egyszersmind el akarták odázni az ügyet, és bevárni, míg az örökös tartományokban elkészül e tárgyban a törvény. Mert a helyzetnek kétség kívül voltak némi nehézségei, különösen a külső államokkal kötött szerződések következtében.

Az örökös tartományokban érvényben állt, főntebb említett, múlt századi rendeletek még semmi külföldi könyvnek nem adtak védelmet, sőt világosan ki volt bennök mondvá,

hogy a külföldön megjelent munkát a belföldön akárki szabadon lenyomathatja. Mikor e rendeletek Magyarországra nézve kiadattak (1793.), a cancellária nemcsak a külföldi könyvekkel szemben kívánta fentartani e szabadságot, hanem ki akarta mondani, hogy Magyarország, „mely bár ugyanazon fejedelem alatt áll, de a német tartományoktól mégis különböző ország“, e részben önálló területnek tekintetvén, az örökös tartományokban kiadott könyvek utánnyomása nálunk, vagy viszont, épen oly szabad legyen, mint a külföldi könyvek utánnyomása az örökös tartományokban. E kívánatot azonban a fejedelem megtagadta s a monarchia mind két felére nézve a kölcsönös védelmet állapította meg.

A mint aztán a nemzetközi szerződések az írói tulajdonjogról Európa szerte intézkedni kezdtek, a monarchia is több ily szerződést fogadott el: 1837-ben a német *Bund*dal, 1840-ben Sardiniával és az egyházi állammal kötötte meg a kölcsönös védelmet.

Igen valószínű, hogy a cancellária 1844-ben nem szívesen bolygatta a kérdést, hogy e szerződések Magyarországot kötelezik-e, és mennyiben kötelezik? Az ügyet nem tartotta se nagyon fontosnak, se nagyon sürgősnek; helyzete pedig a külállamokkal szemben bizonyára nehéz volt; legegyszerűbbnek találta tehát beledobni a törvényjavaslatot a dicasterialis tárgyalás tömkelegébe, a hol azt az óta vastag réteggel lephette be a por.

És az óta az írói tulajdonjogról még négy más munkálatot ért hasonló sors: megfeneklettek tárgyalás közben s por lepi őket itt vagy amott.

Egyet az osztrák tartományokban időközben kiadott 1846. okt. 19-diki törvény alapján, de a Szemere féle javaslatot is figyelembe véve, 1847-ben a cancelláriánál Jászay Pál készítet el, de ennek országgyűlési tárgyalását az 1848-diki események megakadályozták. A forradalom bukása után aztán 1852-ben az osztrák polgári törvénnyel együtt az 1846-diki osztrák törvény Magyarországon is érvénybe lépett, sőt ennek némely hiányai végett a cs. kir. igazságügyi ministerium 1858-ban, mikor az ügyet a német Bundesversammlung újra tárgyalás alá vette, megkérdezte a magyar akadémia véleményét is és ennek javaslatát, különösen a drámai művek nyilvános előadatási jogának szabályozása tekintetében, ma-

gáévá tévén, annak a Bundesversammlung előtt is érvényt szerzett. Az osztrák polgári törvénykönyv érvénye 1861-ben Magyarországon megszűnván: azzal együtt az írói tulajdonjogról szóló törvény is megszűnt, s nem maradt helyette egyéb, mint az *Országbirói Értekezlet* fentebb idézett elvi elismerése és később, a közös ügyek rendezése alkalmával, a kereskedelmi szerződésbe (1867. XVI. t. cz. 19. cz.) fölvetett azon ígéret, hogy: „az írói és művészi tulajdonnak mind két államterületen leendő kölcsönös óltalmazása iránt a két törvényhozás útján fog megállapodás történni.“

A Kisfaludy-társaság 1867-ben újra fölvette az ügyet s kiküldött egy bizottságot, melynek tagjai voltak Toldy, Pulszky, Gyulai, Tóth Lőrincz és Vadnay Károly. E bizottság az 1844-ki javaslat alapján újabb munkálatot készített s benyújtotta az igazságügyi ministeriumnak, ez pedig ő fölsége jóváhagyását is megnyervén reá, előterjesztette azt az országgyűlésnek. Szerencsétlenségre azonban a munkálát se a Szemere féle javaslatot, se a Jászay által készített cancelláriai dolgozatot nem követte, hanem szorosan a Kisfaludy-társaság 1844-iki eredeti javaslata alapján készült; megtartotta ennek formátlanságát és ellenmondásait s hiányzott belőle az eljárás szabályozása. E hiányai miatt az országgyűlés visszautasította a ministeriumhoz s az óta ennek levéltárában hever.

Többé nem is lehet hasznát venni. Időközben a külföldi jogi irodalom és törvényhozás az írói tulajdonjog kérdésében is oly messze haladt, oly tiszta elvekre jutott, hogy ama harmincz éves dolgozat teljesen túl van szárnyalva. Különösen az északnémet szövetségben 1870. június 11-én alkotott törvény, melynek érvénye 1871-ben és 1872-ben az egész német birodalomra kiterjesztetett, oly világos és rendszeres alakban codifikálta az írói tulajdonjog alapelveit, hogy azzal szemben ama régi dolgozat gyarlóságai első tekintetre még inkább szembeötlenek.

A Kisfaludy-társaság 1873. márcziusban még egyszer megsürgette az ügyet az igazságügyi ministeriumnál, de ez a kérvénye is *ad acta* került.

Ugyanez időben (1873 tavaszán) az osztrák igazságügyér is küldött a magyar igazságügyérhez egy dolgozatot, a mit a német drámaírók berlini szövetekezete nyújtott be nála, szerzői jogaiknak az osztrák-magyar monarchiában

biztosítása végett. Az osztrák minister véleményt kért a magyartól, ez pedig tudatta vele, hogy e tárgyról Magyarországon még nincs törvény, de ha az épen munkában levő fontosabb törvényjavaslatokkal elkészül, majd kiterjeszti figyelmét ez ügyre is. A berlini drámaírók előterjesztése szintén elődei sorsára, *ad acta* jutott.

E közben a magyar írók és művészek társasága is kezébe vette ez ügyet és Szigligeti Ede elnöklete alatt kiküldött egy bizottságot a kérdés tanulmányozására. A bizottság némi módosítással és toldással elfogadta az új német birodalmi törvényt, s megbízta Törs Kálmánt, hogy ama törvényt fordítsa le, a módosításokat formulázza és az 1875. jan. 10-ikén tartott társasági közgyűlésen tegyen jelentést. A közgyűlés e jelentést vizsgálatra adta egy jogtudósokból álló újabb bizottságnak: Apáthi István, Dárday Sándor, Löw Tóbiás, Pulszky Ferencz és Teleszky István uraknak. E bizottság az óta, tudtomra, nyilvánosan nem adott életjelt s ezt a javaslatot is, mint a többit, az óta por lepi.

A Kisfaludy-társaság pedig a múlt hetekben megint fölvetette a régi fonalat s fölkerlte az akadémiát, hogy együtt kísértsék meg végre valami eredményre jutni. Az akadémia szívesen pártolván az ügyet, Fogarasy János, Pauler Tivadar, Toldy Ferencz, Tóth Lőrincz, Zichy Antal urakat és e sorok íróját kinevezte, hogy a Kisfaludy-társaság küldötteivel, Gyulai Pál, Keleti Károly, Bartalus István és Szigligeti Ede urakkal együtt készítsenek javaslatot s tegyék meg annak érdekében a szükséges intézkedéseket. E bizottság egy albizottságot, az albizottság pedig engem bízván meg a javaslatkészítéssel: szükségesnek vélem, ez egész irodalmunkat és művészetünket érdeklő ügyben, ez alkalommal a nyilvános figyelmet is újra fölhívni.

II.

Törvényjavaslat készítéséről lévén szó, gyakorlati oldalról kell tekintenünk a kérdést s ennél fogva mellőzhetőnek gondolom azon elméleti vitát, mely a szellemi tulajdon jogi és nemzetgazdasági alapjának elvi elismerése vagy megtagadása körül a tudományos irodalomban lefolyt. Egész könyv-

tárt tenne már az ide vágó művek gyűjteménye. *) Minden vita daczára a külföldi törvényhozások csaknem egyhangulag szentesítették az írói és művészi tulajdonnak jogosságát, s nem hiszem, hogy elméletileg nálunk erős tagadással találkozunk. Aligha lesznek erős pártolói az ellenkező túlzásnak is, mely azt vitatja, hogy az írói és művészi tulajdonjog, éppen úgy mint bármely egyéb vagyon, tisztán családi vagyonnak tekintessék, és nemzedékről nemzedékre örökölhető legyen, akár századokig. A józan közvélemény és az európai törvényhozások már megállapodtak abban, hogy a kitűzött czélt, mely az írók becsületes munkájának biztosításában, de egy-szersmind a közönség, az irodalom, a tudomány s a közművelődés terjedése érdekeinek megóvásában áll, leghelyesebben azzal érik el, ha a kizáró jogot magának a szerzőnek, míg él, és legközelebbi örököseinek biztosítják. Itt tehát csak az a két kérdés marad: miként fejezzük ki e határidőt, és, ha a szerző végrendeletet nem tesz, ki legyen a törvényes örököse.

E részben már sok eltérést találunk. A franczia jog a határidőt ötven évre szabja a szerző halála után; az öröklés élvezeti jogát pedig első sorban a házastársnak adja („Le conjoint survivant a la simple jouissance des droits dont l'auteur prédécédé n'a pas disposé par testament ou par acte entre-vifs.“ Loi de 14 juillet 1866.). Az angol törvény az írói tulajdonjogot *personal* vagyonnak tekintvén (ellentétben a *real* vagyonnal), öröklését, mint olyat, szabályozza; a határidőt a szerző halála után 7, de a munka első megjelenésétől számítva legkevesebb 42 évben szabja meg; a mi tehát gyakorlatban a szerző halála után átlag 25—30 évet tesz. Az olasz törvény (1865. jan. 23.) a mű első megjelenésétől számítva (némi zavart okozó korlátozásokkal) negyven évet, a belga törvény a szerző halála után húsz évet, a német birodalmi új törvény harmincz évet, az osztrák (1846-iki) törvény szintén ennyit szab s ez utóbbiak, öröklés tekintetében, az írói tulajdon és más vagyon közt nem tesznek különbséget. A Kisfaludy-társaság 1844-iki javaslata a szerző halála után hatvan évet, Szemere ötven évet adott; az öröklési jogot pedig csak

*) Lásd ezek ismertetését: Klosterman: *Das Urheberrecht und das Verlagsrecht* (Berlin, 1871.); Wächter: *Das Autorrecht* (Stuttgart, 1875.) és Dambach: *Das Urheberrecht* (Berlin, 1871.) cz. műveik bevezetésében.

az egyenes ágban le- vagy fölmenő vérszerinti örökösökre és a házastársra (sőt a Kisfaludy-társ. javaslata a házastársat is kifeledte) szorította, kimondván, hogy ilyenek nem léteben a munka közbirtokká válik.

Én legcélszerűbbnek tartanám a német birodalmi és az osztrák törvény nyomán harmincz évet, mint egy emberöltő időt szabni ki, szintén a szerző halálától számítva. Az angol és olasz törvények azon következményeit, hogy a rövid életű írónak hosszabb joga legyen halála után, mint a hosszú életűnek, — hogy a hosszú életű írónak ifjú kori műveihez kevesebb joga maradjon, mint a későbbiekhez, s összes művei kiadásának érdekessége, némely közbirtokká vált művek olcsó kiadása által évről évre csökkenthető legyen, nem találom igazságosnak. Az oldalagi örökösök kizárására pedig, a magyar régi javaslatok ez eredeti eszméjére, ha már egyszer elfogadtuk azt a nézetet, hogy a közönség közbirtokjoga csak a szerző halála után harmincz év múlva kezdődik el, nem találok elég indokot. Nem tennék tehát különbséget az írói tulajdonjog és más *szerzeményi* vagyon között s ez által, az özvegy különös óltalma tekintetében, a francia külön törvény szándékát is elérve látom, mert a magyar örökjog az özvegyet, a szerzeményi vagyonban, kellőleg részelteti.

Ha elvileg elismertük az írói és művészi tulajdonjogot, első föladat meghatároznunk *mire* akarjuk kiterjeszteni a készülő törvény védelmét. A Kisfaludy-társaság régi javaslata csak az irodalmi művekről szólt. Szemeréé ezeken kívül külön szakaszokat szánt a színműveknek, zeneműveknek és képzőművészeti dolgoknak is. Az osztrák törvény szintén kiterjed a művészet minden ágára. Francia- és Angolországban ez ügyekről nincs ugyan egységes törvény, de számos külön törvény által a művészet minden ága biztosítva van. Az 1837-ki porosz törvény szintén együttesen intézkedett az irodalomról és művészetekről. Az 1870-ki német birodalmi törvény előkészítése alkalmával azonban vita támadt a német irodalomban e kérdés fölött: némelyek ragaszkodni akartak a régebbi porosz törvény tartalmi kiterjedéséhez, mások tovább akartak menni s az új törvénybe fölvenni az ipar-találmányok patens-jogának elintézését; mások viszont az egész művészetet külön törvénybe akarták utalni és ez úttal csak az irodalmi művekről intézkedni. Végre a Reichstag, főleg a képzőművé-

szek különös kívánságára, tekintetbe véve, hogy a képzőművészeti művek védelme igen szorosan összefügg a műipari czikkek védelmének kérdésével: abban állapodott meg, hogy a törvényben a képzőművészeteket mellőzi s ezekről, a műipari ügyekkel együtt, külön törvényben fog intézkedni. A magyar írók és művészek társasága által kiküldött bizottság azonban, mely egyéb tekintetben szorosan követte e német törvényt, a képzőművészet védelméről is gondoskodni kívánt s a képzőművészeti társulat javaslata alapján e tárgyról is tüzetes intézkedéseket vett föl. Ezzel szemben Maszák Hugo a művészi jog védelmét — fontosságánál fogva — önálló törvény által kívánván biztosítani, saját nevében külön javaslatot készített és tett közzé, de abban a műiparcikkekről ő sem intézkedett. Azt hiszem, ha most igazán megnyílnék a kedvező alkalom, törvényt hozhatni a szellemi tulajdonról, mindenestre kívánatos volna a képzőművészetekről is gondoskodnunk, nehogy majd ezek ismét harmincz évig várni kényszerüljenek.

A mi a törvény szerkezetét és beosztását illeti, úgy vélem, a magyar írók és művészek társasága a lehető legjobb utat követte, mikor a német birodalmi törvényt vette dolgozata alapjául. E törvény, évekig tartott előkészület után, számos szakértő bizottság közremunkálásával, a német törvénytársak gazdag döntvénytárának fölhasználásával *) oly hosszú érlelés után készült, szerkezete oly rövid, beosztása oly világos, alakja oly kerek, összefüggő és egységes, hogy e részben aligha sikerülne más alakban jobbat alkotnunk. Sőt rendelkezéseinek nagy részét is egyszerűen átvehetőnek tartom. Külön magyar érdekeink megóvására csak egy pontban kívánok különös súlyt fektetni: a fordítások kérdésében.

Ismeretes dolog, hogy a külföldi nagy nemzetek irodalmával szemben mily fonák helyzetbe jutottunk. Reánk maradt, még 1867-ben, Ausztriának néhány külállammal kötött nemzetközi szerződése, melyek az írói jog védelmét kölcsönösen biztosítják s melyek erejénél fogva nekünk tiltva van valamely német, francia vagy angol művet, tulajdonosa engedelmével, magyarra fordítani s tiltva van valamely francia vagy német színművet a magyar színpadon, engedelem nélkül, előadatni. Természetesen a magyar műveket is, oda künn,

*) Lásd Wächter 27—37. l.

hasonló jog illetné meg. De ennél fonákabb kölcsönösséget képzelni is alig lehet. Oly szerződés ez, melyben az egyik fél mindent ad, a másik semmit. A mi könyveinkből ha fordítottak is valamit francziára vagy angolra, azért a magyar szerző talán soha, egyetlen esetben sem kapott díjat s a németre fordított könyvek közül is igen kevés lehet az, a mi díjazásban részesült. Reánk nézve pedig nemzeti művelődésünk egyik leggazdagabb forrása ama nagy nemzetek irodalma. Sokat fordítunk azokból, s minél többet fordítunk és minél több fordítás terjed el közönségünk közt, annál közelebb jutunk ama népek szellemi világához. S mégis mi, úgy szólva, önkényt mondtunk le arról, hogy szabadon fordíthassunk. Aligha kérte ezt tőlünk, magyar nemzettől, valaha valaki. Nem is igen törődtek volna velünk; azok közül, a kiknek önkényt adtuk a szabadalmat, igen sokan azt se tudják nyelvükről: a szlávhoz tartozik-e vagy a germánhoz. Mikor az 1867-iki törvények életbe lépte után egyik-másik könyvárú-sunk engedélyt kért valami francia vagy angol írótól, hogy művét magyarra fordíttassa, az elcsodálkozott s alig tudta, mit válaszoljon. Fogalmok sem volt viszonyainkról. Egyik megadta a kért engedélyt ingyen; a másik oly összeget kért, melyet egy német, angol vagy francia kiadó megfizethet ugyan a fordításért, de a magyar meg nem bírja. Az óta lassanként kezdenek a külföldi kiadók megismerni bennünket. Már tájékozva vannak, hogy mennyit kérjenek, s ha még soká folytatnók e viszonyt, végre kifejlődhetnék belőle egy rendszeres adózás, a mit a külföldi kiadóknak kellene fizetnünk, magunk jó szántából s magunk együgyűségéből.

De talán nem fogjuk folytatni tovább. Az irodalom már is számtalanszor följajdult e nyomás ellen; a nemzeti színház súlyosan érzi a francia szerzőknek fizetett díjakat; s a magyar kormány is — a lapok szerint — néhány héttel ez előtt visszaútasította két állam (talán Olaszország és Holland) ajánlatát, melyek kölcsönös szerződést kívántak Magyarországgal kötni, s visszaútasítását azzal indokolta, hogy erről a tárgyról Magyarországon még nincs törvény.

Azonban ily merev visszaútasításokat, ha majd törvényünk lesz, aligha tehetnénk többé. A monarchia igényt tart arra, hogy a művelt államok közzé sorozzák, s külügy-ministeriumunk aligha vállalná el szívesen azt a föladatot,

hogy a monarchia egyik felére nézve az írói és művészi jog védelme kérdésében minden nemzetközi szerződést kereken megtagadjon. E pontra sokat ad az angol és a francia kormány, talán a német és a többi is; ha mi meg akarnók tagadni a nemzetközi viszonyosságot, meglehet, hogy e megtagadásért kereskedelmi vagy egyéb nemzetközi szerződéseinkben igen drágán kellene megfizetnünk, s általában nem volna tanácsos magunkra lázítani érte az európai sajtót, mely mint legérdekeltebb fél, legjobban boszankodnék.

De nincs is szükségünk ily merev ellenszegülésre. Nem akarjuk, mint az amerikai egyesült államok, azt a jogot tartani fenn, hogy a külföldi munkákat *eredeti* nyelven lenyomhassuk és árulhassuk. Még azt sem akarjuk, hogy francia munkát angolra vagy olaszra, vagy németre — vagy angol munkát németre vagy olaszra, vagy francziára itt nálunk fordíthasson valaki. Nem akarunk helyet adni semmi rablásnak vagy bitorlásnak. Csak azt nem akarjuk, hogy minket minden viszonyosság nélkül megadóztassanak.

E czélt pedig el lehet érni kevésbbé feltűnő úton is.

Nemzetközi szerződések kötése alkalmával tárgyalni e kívánatunkat: nem tartanám czélczerűnek. Sok ellenvetésbe ütköznék. Bizonyítnunk kellene, hogy olvasó közönségünk valóban nagyon csekély. Le kellene alázni magunkat, kicsinyíteni műveltségünk állását. S akkor is talán nem hinnék el: minden egyes szerződésnél újra ismétlődnék minden nehézség.

Segítsünk tehát e bajon előre, már a törvényben.

Az írói és művészi jogot tárgyaló nemzetközi szerződésekben a szerződő felek mindig arra szokták kötelezni magokat: hogy a másik állam íróinak s művészeinek (vagy ezek jogutódainak) ugyanazon jogokat adják meg, a melyekben saját alattvalóik, a saját, országos törvényeik szerint, saját államokban részesülnek. Ez már elfogadott formulája minden nemzetközi szerződésnek. Tőlünk sem kívánhat s nem is fog kívánni egyebet senki.

Készítsük tehát a törvényt úgy, hogy a külföldi művek fordíthatását ne zárjuk el magunktól. Ez némi bonyodalommal jár ugyan, de megtehető.

Vegyünk példát a német birodalmi törvénytől. Némileg a németek is a mienkhez hasonló helyzetben vannak, mert ők is sokkal több munkát fordítanak idegen nyelvekből németre,

mint a hány német munka idegen nyelvre fordíttatik. Ők sem akarják a külföldi szerzők irányában ok nélkül megköttetni a kezöket. Inkább némi kényelmetlenséget okoznak a belföldi szerzőknek is. Általános elvül kimondják, hogy fordítani bármely művet szabad, de aztán megengedik, hogy a szerző a fordítás jogát magának biztosíthassa, ha néhány formaságnak eleget tesz, s a megszabott díjat megfizeti. Nevezetesen köteles: *a)* a fordítás jogát műve címlapján határozottan fentartani; *b)* a fordítást, az illető nyelvre, egy év alatt megkezdeni, s három év alatt befejezni; drámai műveket pedig fél év alatt be is fejezni; *c)* a fordítás megkezdését a lipcei városi tanácsnál bejelenteni s a beigtatás díját, 15 ezüst garast, lefizetni. Ez a belföldi szerzők joga. Ha a német állam nemzetközi szerződést köt egy külállammal és e nemzetközi szerződés által a külföldi író a belföldivel egyenlő jogokat nyer, ám lássa aztán, hogy a határidőket el ne mulasztja, a 15 garast pedig a lipcei városházán lefizesse, mert különben színműveit félévvel, egyéb műveit egy évvel megjelenésük után az fordítja németre, a kinek tetszik. A reichstag bizottsága leplezetlenül ki is mondta ez elvet: „A szerző első sorban csak saját nemzeti piacát tekintheti műve értékesítésére alkalmas piacznak, idegen nemzeteknél pedig csak föltételes és korlátozott védelemre számolhat“. „Mert a fordítás túlságos megnehezítése meggátolná a nemzetközi eszmecserét, csak azért, hogy a szerzőknek saját honi díjain kívül, idegen nyelveken is némi lehető jutalmat szerezzen. E cél nem látszik elégnek arra, hogy külföldi irodalmaknak népünk nyelvére átültetését jobban mint eddig, korlátozzuk. Ez nagyon káros volna épen a német irodalomnak.“ . . . „Nem is volna helyes, hogy a szerzőknek természetes igényök legyen egyenlő védelemre mind az öt világrészben.“

Kövessük ezt az ildomos elvet mi is, de viszonyainkhoz mérve némi bővítéssel. Tegyük különbséget a nemzetközi forgalom és könyvkereskedés nagy nyelvei és a kisebb, csak helyi jelentőségű irodalmak nyelve között. Törvényünk által vegyük elejét annak, hogy valamely velünk szerződő külállam polgárainak irodalmi műveit nálunk az eredeti nyelven lenyomni vagy a nemzetközi könyvvásáron nagy jelentőségű idegen nyelvekre fordítani és e fordítást talán a külföldön is elterjesztteni lehessen. De oly nyelvre, mely a nemzetközi

könyvvásáron számba se jön, a fordítást csak azon föltétel alatt tiltsuk el, ha a mű szerzője bizonyos (az említett német szabályokhoz hasonló) kikötéseknek a megszabott idő alatt eleget tesz és ez által kimutatja, hogy jogait e tekintetben csakugyan fenn akarja tartani. Ily intézkedés által két czélt érnénk el. Először biztosítanók a külföldi írókat, hogy műveik Magyarországon amaz idegen nyelvekre semmi esetre lefordíttatni nem fognak, sőt biztosítanók a csupán magyarországi nyelvekre fordítás ellen is, azon esetben, ha ők ezt magoknak fentartani kívánják. Másodszor biztosítanók saját nemzeti irodalmunkat az iránt, hogy a külföldi irodalmak jelesebb művei, minden igaz ok nélkül, nem lesznek tőlünk elzárva.

És ha a külföldi szerzők, vagy kiadók, tudni fogják, hogy könyveiket Magyarországon az ő engedelmség nélkül se eredeti nyelven kiadni, se oly nyelvekre (angolra, francziára, olaszra, németre és talán még oroszra), melyekre ők súlyt fektetnek, lefordítani nem szabad: valószínűleg kevesebbet törődnek a magyar, tót, szerb vagy román fordítással s ebbeli jogaik fentartására egy lépést sem tesznek, hanem nekünk engedik a hazai irodalom terét. Ezért is czélszerűnek vélem tehát ama nyelvek között az említett megkülönböztetést. Mert ha az előszabott föltételek teljesítése ahhoz is megkívánatnék, ha egy külföldi mű tulajdonosa, a ki saját kisebb népeink nyelvével különben nem törődne, a nemzetközi nagy nyelvekre való fordítás ellen kívánja magát országunkban biztosíttatni: akkor valószínűleg inkább gondoskodnék föltételeink teljesítéséről s ez által, talán kívánságán túl, azt is elérné, hogy művét a saját országunkbeli nyelvekre se fordíthassuk.

Ily czél állt előttem, az alább közölt javaslatnak a fordításokról szóló szakasza formulázásánál.

Egyéb tekintetben a javaslat, általában véve a német törvény nyomán halad. E törvény főleg abban különbözik más e tárgybeli törvényektől, hogy lehetőleg elkerül minden casuistikus intézkedést és csupán elveket kíván megállapítani. Hosszú tapasztalat, számos pör-eset, s az ezekben hozott bírói ítéletek és a gyakorlatban megállapított döntvények indították e törvény készítőit arra, hogy a bíróság és szakértők bölcs belátását eleve kimondott meghatározások által korlátozni ne akarják. Hogy csak egy példáról szóljak: az osztrák és némely

régebbi német törvényeknek az idézetekről szóló azon határozata, mely szerint egy nyomtatott ívnyi szöveget bármely műből szabadon le lehet nyomtatni, némely esetekben valódi sérelem lehet az íróra, más esetekben pedig valamely tudományos kérdés kifejtését vagy bírálatát nagy mértékben megnehezítheti. Az egy ív némely esetekben igen sok, más esetekben igen kevés. Nem az átvett sorok száma tesz valamely lenyomatot bitorlássá, hanem a lenyomatonak célja és eljárása. Erről pedig csak az előforduló esetekben lehet ítélni; minden eleve megvont határvonal megköti a bíró kezét és ez által csak a visszaéléseknek nyújt biztosabb védelmet. Ha egy tudós a másik tudósnak művéből, bizonyítás, elemzés vagy czáfolat végett átvész két vagy három vagy több ívet is: bizonyára kevésbé sérti a tulajdonjogot, mint például egy szerkesztő, a ki egy költőnek minden versét, egyenként, de következetesen mindig lenyomatná, bár egyszerre soha többet egy ívnél, s bár a versek egy év alatt összesen két nagy ívnél (apró betűkkel szedve) többet nem tennének is.

A német törvény a részletekben minden ily meghatározást szándékosan elkerül. Az anthologiák, chrestomathiák, levélgyűjtemények, szónoki beszédek gyűjteményei, az *inediták*, népmesék és népdalok, kompiliók, kivonatok, recensiók kérdését, melyről másutt már oly sok vita folyt, s melyről a régi magyar javaslat számos casuistikus intézkedést tartalmaz, nyílt szavakkal nem dönti el. Csak elveket mond ki (lásd az alábbi javaslat 5. és 7. §§-ait), azok alkalmazását a szakértőkre és bírókra bízza. Ezeknek nem lesz nehéz a legbonyolultabb kérdésekben is eligazodniok, ha mindig szem előtt tartják azt, hogy e törvénynek legfőbb célja: védeni minden írói munkásságot s megtorolni annak minden sértését.

Ez elv szerint tehát az anthologiák, chrestomathiák kiadását megengedi e törvény, de csak azon föltétel alatt, ha azok szerkesztésében, rendezésében, beosztásában írói munkásság van kifejtve, s a kiadást iskolai, nevelési vagy más fontos cél indokolja. Tagadhatatlan, hogy ez az intézkedés nem eléggé határozott. De minden határozottabb intézkedés még kevésbé vezet sikerre. Mert egy felől bizonyos, hogy az anthologiák, chrestomathiák kiadását kereken megtiltani, a nevelés, az olvasó közönség, az irodalmi ismeretek terjedésének fontos érdekei nem engedik. Más felől

tapasztalat bizonyítja, hogy a quantitativ meghatározások, mint az osztrák törvényé, mely egy ívre szabta az átvehető dolgozatok terjedelmét, még több visszaélésre nyujtanak alkalmat; az 1867-iki magyar törvényjavaslat azon kikötése pedig, hogy anthologiákat kiadni csak oly föltétel alatt szabad, ha a szerkesztő valódi neve a címlapon ki van téve, igen egyszerűen kijátszható.

Hasonló szempont alá esnek a népmesék, népdalok, közmondások stb. gyűjteményei. A gyűjtemény annyiban lesz tulajdona a gyűjtőnek, a mennyiben saját irodalmi munkásságának nyomát reá tette, s beh bizonyíthatja, hogy valaki *ezt* sértette meg. A gyűjtemény *egészben véve* övé; azt utánnyomatni tilos. Az egyes népdalok, közmondások nem övéi; a népmese sem, de annak stílje, elbeszélése igen.

Mások műveiből kivonatot, kompilatiót szerkeszteni, szintén csak oly föltétel alatt szabad, ha a szerkesztő maga is némi írói munkásságot fejt ki, a kiválasztásban, rendezésben, formában vagy előadásban. Az így készült munka egészben véve a szerző tulajdonává válik; részletei, természetesen, nem.

Némivel kétségesebb az u. n. *inediták* kérdése. Nyer-e az, a ki valami kéziratot, régi okiratot, vagy bármely, senki tulajdonjogába nem tartozó, írói művet fölfedez és kiad, védelmet az utánnyomatás ellen? A németországi törvény készítése alkalmával sokat vitatták e kérdést, még az országos ülésbeli tárgyaláson is. Az eredeti javaslat teljes szerzői jogban akarta részesíteni az első közrebocsátót, elmondván, hogy régi codexek, levelek, kéziratok kiadása néha sokkal több írói munkásságot és tanulmányt kíván, mint sok más önálló új dolgozat. Más oldalról azonban ellenvetették, hogy ily korlátozás veszélyes lehet a tudományos irodalomra; az első kiadás néha igen gyarló, hiányos vagy hibás lehet s nem volna helyes más jobb kiadásokat megakadályozni; kivált ha a fölfedezett kézirat tulajdonosa (például közlevéltár, közkönyvtár stb.) az új kiadás ellen semmi kifogást nem tesz. Fölemlíték azt is, hogy itt nem is szerzői jogról, hanem csak a föltaláló jogáról (Finderrecht) lehet szó, a mi ezen törvénybe nem tartozik. Végre az utóbbi nézet többséget nyervén, az *inediták* első kiadóinak tulajdonjoga elesett.

Említetlenül hagyja a törvény azt a másik vitás kérdést

is, hogy leveleket, írójuk engedelmé nélkül, kiadni szabad-e, akár a címzettnek, akár másnak. E kérdés azonban, a meny-nyiben az írói tulajdonjog körébe vág, világosan meg van oldva a törvény legelső szavaival, melyek bármely „írói művet“ a szerző engedelmé nélkül kiadni eltiltanak; mert a ki egy levelet irodalmilag fölhasznál, ezzel maga elismeri azt „írói műnek“. Üzleti, családi s több efféle levelek jogtalan közrebocsátásából eredhetõ személyes vagy vagyoni sérelmek ügye természetesen nem tartozik e törvénybe.

Ugyanazon legelső általános definitio védi a mások műveihez készített kimutatásokat, előszavakat, indexeket, recensioakat, jegyzeteket stb. Védve vannak, mert „írói művek“.

Azonban ilyféle részletekről csak a törvényjavalat előadása után lehet szólni. Ime tehát ennek szövege, s azután némely elkerülhetetlen jegyzet, a mennyire a tér szűke engedte.

III.

TÖRVÉNYJAVASLAT

AZ ÍRÓI ÉS MŰVÉSZI TULAJDONJOGRÓL.

Első rész: Írói művek.

1. §. Írói művet gépi munkával többszörözni csak a mű szerzőjének van joga.

2. §. Mások irodalmi adalékaiból szerkesztett műre, mint egészre nézve, annak kiadója, a jelen törvény által biztosított jogok tekintetében, a szerzővel egyenlőnek tekintetik. Az egyes irodalmi adalékok tulajdonjoga azok szerzőit illeti.

3. §. A szerző joga átszáll örököseire. E jog akár egészben, akár részben, szerződés által vagy halál esetére szóló intézkedéssel, másokra is átruházható.

4. §. Írói műnek bármely gépi többszörözése, ha a jogosítottak (1., 2., 3. §.) engedelmé nélkül készül, bitorlásnak mondatik s tilos. Még a kézirat jogos birtokosa is csak a szerző engedelmevel többszörözheti azt.

E tilalom kiterjed a műnek akár egészben, akár részbeli többszörözésére.

Gépi többszörözésnek ítéltető még a leírás is, ha ez nyomtatás helyettesítésére van szánva.

5. §. Bitorlásnak tekintendő továbbá:

a) oktatás vagy mulatság czéljából tartott felolvasásnak vagy előadásnak a szerző engedelmé nélkül kinyomtatása;

b) oly új kiadás, melyet a szerző vagy a kiadó, a köztök fennálló szerződés ellenére eszközöl;

c) valamely műnek a kiadó által több példányban készítése, mint a mennyihez szerződés szerint joga van.

d) földrajzi, térrajzi, természettudományi, mértani, építészeti s más hasonló műszaki rajzok és képletek lenyomatása.

6. §. Írói műnek, bármely nyelven jelent az meg eredetileg, a szerző vagy jogutóda engedelmé nélkül kiadott fordítása, ha az eredeti mű címlapján vagy élén, a fordítási jog fentartása világosan ki volt jelölve, bitorlásnak (4., 5., 7. §.) tekintetik, a következő megkülönböztetéssel:

a) minden további föltétel nélkül bitorlásnak tekintetik, ha a fordítás olasz, franczia, angol vagy német nyelvre történt;

b) az előbbi pontban elsorolt négy nyelven kívül bármely más nyelvre történt fordítás bitorlásnak tekintetik oly föltétel alatt, ha a szerző által jogosított fordítás kiadása az eredeti mű megjelenése után egy év alatt megkezdett s három év alatt befejeztetett. A naptári év, melyben az eredeti mű valósággal megjelent, nem jön számításba.

Több kötetben vagy részben megjelenő eredeti műnek minden kötete vagy része külön műnek tekintetik s a fordítási jog fentartása minden kötet vagy füzet élén külön jelezendő.

Színművek fordításának az eredeti mű megjelenése vagy első nyilvános előadása után hat hó alatt teljesen meg kell jelennie.

A fordítás megkezdése, a kitűzött határidő alatt, beigtatás (47. §.) által igazolandó, mert különben a fordítás elleni oltalom elenyészik.

Időszaki vállalatok oly föltétel alatt részesülnek védelemben a b) alatti nyelvekre való fordítás ellen, ha jogukat minden naptári év első hónapjában beigtatás által fentartják. Ily fentartás érvénye azon egy évre terjed.

Még meg nem jelent és a bitorlás ellen biztosított műnek fordítása is bitorlásnak tekintetik.

A fordítások az eredeti művekkel egyenlően részesülnek a lenyomatás elleni védelemben.

7. §. Nem tekintetik bitorlásnak:

a) már megjelent mű egyes helyeinek vagy kisebb részeinek szó szerinti átvétele, továbbá már közzétett kisebb terjedelmű írói műveknek egy nagyobb egészbe fölvétele, mihelyt ez tartalma szerint önálló tudományos műnek tekinthető, — avvagy oly gyűj-

teménybe fölvétele, mely több író műveiből egyházi, iskolai, nevelési vagy irodalmilag fontos célra szerkesztetett. Föltétlenül szolgál azonban, hogy a szerző vagy a felhasznált forrás megnevezessék.

b) időszaki iratok és más nyilvános hírlapok egyes cikkeinek lenyomatása, kivéve a szépirodalmi vagy tudományos munkákat s más nagyobb közleményeket, a mennyiben ez utóbbiak élén az utánnyomás tiltva van;

c) mindennemű törvénykönyvek, törvények, hivatalos rendeletek, nyilvános okiratok s tárgyalások lenyomatása;

d) a törvényszéki tárgyalásoknál, politikai, községi és egyházi képviselőtestületekben, politikai s hasonló jellegű gyűlésekben tartott beszédek kinyomatása. Valamely szónok beszédeinek gyűjteményes kiadására azonban csak a szerzőnek van joga, s e jog megsértése bitorlásnak tekintetik;

e) egyes műszaki rajzoknak és képleteknek (5. §. d.) átvétele oly írói műbe, melyben azok csak a szöveg felvilágosítására szolgálnak; a szerző vagy a felhasznált forrás azonban ez esetben is megnevezendő;

8. §. A védelem, melyet a jelen törvény a bitorlás ellen biztosít — az alább következő külön intézkedések fentartásával — a szerző egész életére (1., 2. §.) s halála után még harmincz évre terjed.

9. §. Oly műnél, melynek több szerzője van, ezen védelem harmincz évre terjed azon szerző társ halála után, a ki a többit túlélte.

Több munkatárs irodalmi adalékaiból alkotott műnél az egyes adalékok számára biztosított védelem tartama a szerint határoztatik meg, a mint azon adalékok szerzői meg vannak-e nevezve vagy nincsenek.

10. §. Egyes tanulmányokat, értekezéseket stb., melyek időszaki vállalatokban, mint: folyóiratokban, zsebkönyvekben, évkönyvekben stb. jelennek meg, a szerző egy évre a megjelenés után külön is lenyomathat, még pedig — ha a szerződés másként nem határoz — azon vállalat kiadójának vagy tulajdonosának, melyben azok megjelentek, beleegyezése nélkül is. A hírlapokban közölt kisebb dolgozatok azonban megjelenésük után a szerző szabad rendelkezése alá kerülnek (1875. XXXVII. t. cz. 517. §.).

11. §. A 8. §-ban biztosított védelem a megjelent írói műveknek csak azzal a föltétellel adatik meg, ha a szerző valódi neve a mű címlapján, vagy az ajánlat után vagy az előszó végén ki van téve.

Több munkatárs irodalmi adalékaiból szerkesztett műnél az adalék védelmére elég, ha szerzője az adalék elején vagy végén megneveztetett.

Oly írói művek, melyek a szerzőnek nem valódi neve alatt, vagy névtelenül jelennek meg, első kiadásuktól számítandó harmincz évig részesülnek a bitorlás elleni védelemben. (28. §.) Ha azonban e harmincz év alatt a szerző valódi neve, maga, vagy jogutódai által beigtatásra (47. §.) bejelentetett, ez a műnek 8. §-ban megszabott hosszabb határidőt biztosítja.

12. §. A szerző halála után kiadott művek a szerző halálától számított harmincz évre részesülnek védelemben.

13. §. Akadémiák, egyetemek, tudományos egyesületek, nyilvános tanintézetek s jogi személyek, a mennyiben mint kiadók a szerzővel egyenlőknek tekintendők (2. §.), az általok kiadott művekre nézve ezek megjelenésétől számítandó harmincz évre részesülnek védelemben.

14. §. Több kötetben vagy részben megjelenő műveknél a védelem tartama minden egyes kötetnek vagy résznek első megjelenésétől számítatik.

Oly műveknél azonban, melyek egy vagy több kötetben ugyanazon tárgyat tárgyalják s így egymással összefüggőknek tekintendők, a védelem tartama csak az utolsó kötet vagy rész megjelenésétől számítatik.

Ha pedig az egyes kötetek vagy részek kiadása között három évnél hosszabb időköz telt el, az előbb megjelent kötetek, részek stb. külön önálló műnek, a három év lefolyta után megjelenő kötetek, részek stb. szintén külön önálló műnek tekintendők.

15. §. A fordítás kiadásának tilalma a 6. §. a) esetében az eredeti mű megjelenésétől számított öt évre, — a 6. §. b) esetében a jogosított fordítás első megjelenésétől számított öt évre terjed.

16. §. Ezen törvényes határidők (8—15. §§.) tartamába a szerző halálózási éve, illetőleg a mű vagy fordítás első megjelenésének naptári éve nem számítatik be.

17. §. Az államkincsárnak vagy uratlan hagyatékokhoz jogosított más személyeknek háromlási joga a szerzői tulajdonjogra nem terjed ki.

18. §. A ki szándékosan vagy vétkes gondatlanságból valamely írói művet bitorolva többszöröz, oly czállal, hogy e többszörözést akár belföldön, akár külföldön terjeszse, — köteles a szerzőt vagy annak jogutódát kárpótolni s azonfelül öt forinttól ezer forintig terjedhető pénzbírsággal büntettetik.

Ha a megszabott pénzbírság be nem hajtható, akkor az hat hónapig terjedhető fogságbüntetésre változtatandó.

A többszörözés nem büntetendő, ha annak elkövetője ténybeli vagy jogi menthető tévedésből jóhiszeműleg cselekedett; és ekkor a szerző vagy jogutódai irányában az okozott kárért csak saját nyereséme erejéig felelős.

19. §. Az iránt, történt e kár s mekkora? valamint az iránt: támad-e nyereség s mekkora? a bíró a körülmények egybevetéséből, szabad meggyőződése szerint ítél.

20. §. A ki szándékosan vagy vétkes gondatlanságból más valamely mű bitorlására bír, a 18. §-ban meghatározott büntetés alá esik s köteles a szerzőt vagy jogutódait a 18. és 19. §-ok értelmében kárpótolni, még akkor is, ha a közvetlen tettes a 16. §. szerint nem volna hibás vagy kártérítésre köteles.

Ha a közvetlen tettes szintén szándékosan vagy vétkes gondatlanságból követte el a bitorlást, a jogosított iránt mind ketten egyetemleg felelősek.

A bitorlásban részes egyéb társak büntetése és kártérítési kötelezettsége az általános bűnvádi eljárás szerint ítélendő meg.

21. §. A bitorolva készült s készletben levő példányok és a jogtalan többszörözésre szánt különös készülékek, minők a nyomdai formák, lapok, kövek, stereotyp-öntmények stb. elkoboztatnak. Mihelyt az elkobzás jogerejűvé vált, vagy megsemmisíttetnek, vagy károsító alakjoktól megfosztatva, a tulajdonosnak vissza adatnak.

Ha a műnek csak egy része találtatik bitoroltnak, az elkobzás csak ez egy részre s az annak többszörözésére kizárólag alkalmazott készülékekre terjed ki.

Az elkobzás kiterjed mindazon példányokra és készülékekre, melyek a bitorlás eszközlőjének, a nyomdásznak, a könyvkereskedőnek, a hivatásszerű terjesztőknek s a bitorlás szellemi szerzőjének (20. §.) vagy jogutódaiknak tulajdonában találtatnak.

Az elkobzás akkor is megtörténik, ha a bitorlás eszközlője se nem szándékosan, se nem vétkes gondatlanságból cselekedett (18. §.).

A károsítottnak szabadságában áll ezen példányokat és készülékeket egészen vagy részben átvenni azok kiállítási árában, a mennyiben ez által harmadik személyek jogai nem csorbíttatnak.

22. §. A bitorlás vétsége be van fejezve, mihelyt valamely műnek e törvény ellenére akár belföldön, akár külföldön többszörözött első példánya elkészült.

A bitorlás pusztá megkísérlése sem büntetést, sem kártérítést nem von maga után. De a készülékek elkobzása ez esetben is bekövetkezik.

23. §. Ismétlés esetében a büntetés nem haladhatja meg a törvényesen kiszabott (18. §.) legmagasabb összeget.

24. §. Ha a 7. §. a) és c) esetében a forrás vagy szerző megnevezése szándékosan vagy vétkes gondatlanságból elmulasztatik, a lenyomat eszközlője és eszközöltetője harmincz forintig terjedhető bírsággal büntetettnek.

A pénzbüntetés fogságbüntetésre ez esetben nem változható. Kártérítésnek helye nincs.

25. §. A ki a jelen törvényben eltiltott módon nyomtatott mű példányait üzletszerűleg akár bel, akár külföldön áruba bocsátja, eladja vagy más úton terjeszti, az általa okozott kárt a szerzőnek vagy jogutódainak megtéríteni köteles s azon felül a 18. §-ban foglalt büntetéssel sújtatik.

Az üzletszerű terjesztésre szánt példányok a 21. §. értelmében az esetre is elkoboztatnak, ha a terjesztőre a szándékosság ki nem derül.

26. §. A kártérítési igény fölötti határozat, valamint a jelen törvényben megállapított büntetések kimondása, példányok s készülékek elkobzása első bíróságilag a budapesti és kolozsvári kir. törvényszékek hatásköréhez tartozik. A budapesti kir. törvényszék illetékessége kiterjed a pesti királyi ítélő tábla hatásköre alá eső egész területre; a kolozsvári királyi törvényszék illetékessége kiterjed a marosvásárhelyi kir. ítélő tábla hatásköre alá eső egész területre. A bírói illetékességet, a bitorlással vádoltnak rendes lakhelye szabályozza, a Polg. Törv. Rendtartás 30—34. §§-aiban foglalt módozatokkal.

27. §. A bírói eljárás nem hivatalból, hanem csak az érdekeiben sértett félnek kérésére indítandó meg. A büntetés követelésétől a büntetést kimondó első bírósági határozat kihirdetéseig a panaszló fél visszaléphet.

28. §. A bitorlás miatt keresetet indítani mindenkinek joga van, kinek szerzői vagy kiadói joga a jogtalan többszörözés által csorbítva vagy veszélyeztetve van.

A már közzétett műveknél mindaddig, míg ellenkezője be nem bizonyíttatik, az tartandó szerzőnek, ki a 11. §. 1., 2. pontja szerint a mű szerzőjéül van megnevezve.

Névtelenül vagy álnév alatt megjelent műveknél a kiadó, s ha ez megnevezve nincs, a bizományos van jogosítva a szerzői igények védelmére. A művön megnevezett kiadó minden más bizonyíték nélkül is a névtelen vagy álnevű író jogutódának tekintetik.

29. §. A bitorlás elleni perekben a bírő, a nélkül, hogy a bizonyítékok joghatályáról szóló szabályokhoz lenne kötve, a tényállást s a szándékosság vagy vétkesség fokát a tárgyalásból merített meggyőződése szerint állapíthatja meg.

30. §. Ha a műszaki kérdések eldöntésétől függ a bitorlás tényálladékanak, a kár s az illetéktelen haszon összegének megállapítása, a bírónak jogában áll szakértőket alkalmazni.

31. §. Budapesten és Kolozsvárrt tudósokból, írókból, könyvtárúsokból, nyomdászokból s más alkalmas egyénekből szak-

értő egyletek alakítandók, melyek a bíró által eléjük terjesztett kérdésekre véleményt kötelesek adni.

32. §. Mindenik szakértő egylet hét tagból áll, elnökét is beleszámítva. Egyes tagok akadályoztatása esetére néhány póttag is előre nevezendő ki.

33. §. Ugy a tagok, mint a póttagok s az elnök és helyettese a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister által neveztetnek ki és mentetnek föl s egyszer mindenkorra esküt tesznek le.

34. §. Az irodalmi szakértő egylet feladata véleményt adni a bíróságnak oly műszaki kérdésekben, melyektől írói művek vagy jogtalanul előadott színművek bitorlásának tényállása s a kártérítési összeg megállapítása függ.

35. §. Az egylet a kívánt véleményt csak akkor köteles adni, ha a megkereső bíróságtól hozzá áttétettek: az ügyiratok, az összehasonlítandó tárgyak, a tényállás hivatalos előadása, a felek nyilatkozatai és egyenként azon kérdések, melyekre a bíróság véleményt kíván.

36. §. A bíróság az egylet elnökéhez (vagy helyetteséhez) intézi fölhívását s ez azonnal kinevez egy előadót, a ki az elnök által egybehívandó gyűlésen írásbeli véleményt terjeszszsen elő. Az egylet gyűléseiben szótöbbség, egyenlő szavazatok esetében az elnök szavazata dönt. Érvényes határozathozatalra az elnökkel együtt legalább öt tag jelenléte szükséges.

37. §. Az egylet határozata az elnök és két jelen volt által aláírva, küldetik vissza a bíróságnak.

38. §. Az egylet jogosítva van a véleményadásért tizenöt forinttól száz forintig terjedhető díjat számítani fel, melyet a bíróság a peres felek terhére megállapítván, behajtani és az egylet elnökéhez elküldeni köteles.

39. §. A szakértő egylet jogosítva van az érdekeltek kíváratára, vitás kártérítési igények s az elkobzás kérdésében (18—21. §.) választott bíróságként is eljárni. A felek ez iránti folyamodásukat az egylet elnökéhez intézik. A 36—38. §§-ok rendeletei ez esetben is megfelelő alkalmazással érvényesek.

40. §. A szakértő egyletek, mint választott bíróságok ítélete ellen felebbezésnek nincs helye. A rendes bíróságok ítélete ellen a felebbezés a m. királyi curia váltófeltörvényszéki osztályához történik.

41. §. A bitorlás megtorlására, az okozott kár megtérítésére és az illetéktelen haszon visszaadására emelhető igények iránt a kereseti jog három év alatt évül el.

Az elévülés azon nappal kezdődik, melyen a jogtalanul többszörözött példányok terjesztése megindult.

42. §. A jogtalanul többszörözött példányok terjesztésének

megtorlására és a terjesztés által okozott kár megtérítésére irányuló kereset joga szintén három év alatt évül el.

Az elévülés ideje a terjesztés legutolsó napjától számítandó.

43. §. A jogtalan lenyomás és terjesztés nem büntetendő, ha a panaszra jogosított elmulasztja panaszát beadni, három hó alatt, azon időtől számítva, mikor a vétség és a tettesnek kiléte tudomására jutott.

44. §. A jogtalan példányok és készülékek megsemmisítésére, illetőleg elkobzására mindaddig nyújtható be panasz, míg ily példányok vagy készülékek léteznek.

45. §. A szerző vagy forrás meg nem nevezése (7. §. a) által elkövetett vétség három hó alatt évül el, azon naptól számítva, mikor az ily lenyomat terjesztése kezdődött.

46. §. Az elévülésről fennálló általános szabályok határozzák meg, mely cselekmények szakítják félbe az elévülést.

A büntető eljárás megindítása nem szakítja félbe a kártérítési igény elévülését, valamint a kártérítési igény pörös érvényesítése sem szakítja meg a büntető eljárás elévülését.

47. §. Az igdató könyv, a 6., 11. és 58. §§-ban írt igtatás czéljából, Budapest főváros hatóságánál vezetetik.

48. §. A beigtatás a kérelmezőnek személyes vagy írásbeli kíváratára, jogosultságának vagy a bejelentett tények valódiságának vizsgálása nélkül, teljesítendő. A kérelmező személy azonossága azonban, akár személyesen, akár írásban adja elő kérelmét, kellőleg igazolandó.

49. §. Az igdató könyvbe mindenkinek betekinteni és abból hiteles kivonatokat venni szabad. A beigtatások a belügyminister által meghatározandó közlönyben nyilvánosan közzétételnek.

50. §. Minden beadvány, kivonat, bizonyítvány stb., mely ezen beigtatásra vonatkozik, bélyegmentes. Azonban minden beigtatásért, minden kivonatért, minden bizonyítványért stb. egy-egy forint díj s a közzététel (49. §.) netaláni költségei megfizetendők.

Második rész: Zeneművek.

51. §. Az 1—5. és 8—50. §§. határozatai megfelelően alkalmazandók a zeneművek szerzőit illető többszűrözési jogra is.

52. §. Bitorlásnak tekintetik a zeneműnek a szerző engedelmé nélkül kiadott minden oly átdolgozata, mely önálló szerzeménynek nem tekinthető; nevezetesen valamely zenemű kivonatai, egy vagy több zeneműszerre vagy hangra átdolgozásai, valamint egyazon mű egyes dallamainak (melodia) vagy motívumainak művészileg föl nem dolgozott lenyomatai.

53. §. Bitorlásnak nem tekintetnek : megjelent zenemű egyes helyeinek idézése, megjelent kisebb zeneszerzeményeknek önálló tudományos műbe vagy zeneiskolai czélokra, több szerző műveiből összeállított gyűjteményes művekbe átvétele; föltéve, hogy a szerző vagy a használt forrás megneveztetett, mivel különben a 24. §. határozata lép érvénybe.

54. §. Bitorlásnak nem tekintetik : megjelent írói műnek zenemű szövegéül használata, ha a szöveg a zenekísérettel együtt adatott ki. Kivételnek az oly szövegek, melyek zenére tétel céljából készültek; névszerint operák, oratoriumok, kántáték szövegei. Ezek csak szerzőjük engedelmével nyomathatók ki, együtt a zenekísérettel; zenekíséret nélküli kiadásukra pedig a szerzőnek vagy jogutódának külön engedélye szükséges.

55. §. A zeneművek bitorlása által előforduló műszaki kérdésekre nézve Budapesten és Kolozsvártt zeneszerzőkből, zeneértőkből és zenekereskedőkből, szakértő egyesületek alakítandók; mire nézve a 30—40. §§. határozatai nyernek megfelelően alkalmazást.

Harmadik rész: Színművek, zeneművek és zenei színművek nyilvános előadása.

56. §. Színmű, zenemű vagy zenei színmű nyilvános előadásának joga a szerzőt és annak jogutódait illeti.

Színművekre és zenei színművekre e tekintetben mindegy, akár jelentek meg azok nyomtatásban stb., akár nem. Nyomtatásban megjelent zeneművek előadhatók a szerző engedelmével nélkül is, ha a szerző a mű címlapján vagy élén a nyilvános előadás jogát fenn nem tartotta.

A színmű jogszerű fordítója, saját fordításának nyilvános előadása tekintetében ugyanazon védelemben részesül, mint a szerző.

Jogellenes fordítás (6. §.) vagy jogellenes feldolgozás (52. §.) nyilvános előadása bitorlásnak tekintetik.

57. §. Ha egy műnek több szerzője van : a nyilvános előadáshoz valamennyi szerző engedélye szükséges.

Szöveges zeneművekre, s így zenei színművekre is, elég a zeneszerző engedelmével.

58. §. A nyilvános előadás jogának tartama tekintetében a 8—17. §§. határozatai irányadóak.

Névtelenül vagy álnév alatt szerzett művek, melyek, első nyilvános előadásuk idején nyomtatásban még nem jelentek meg, első előadásuk napjától harmincz évig, hátrahagyott művek

a szerző halálától harmincz évig részesülnek a jogtalan előadás ellen védelemben.

Ha a névtelen vagy álnévű mű szerzője vagy jogutódai ama harmincz évi idő alatt a szerzői jogot beigtatásra (47. §.) bejelentik, vagy ha a szerző, ugyanazon idő alatt, művét saját valódi neve alatt közrebocsátja, akkor a 8. §. határozata lép érvénybe.

59. §. Gépi többszörözés útján még meg uem jelent, de már nyilvánosan előadott színművekre, zeneművekre és zenei színművekre nézve, szerzőnek az tekintetik, míg az ellenkező be nem bizonyúl, a kit az előadást hirdető jelentés megnevezett.

60. §. A ki színművet, zeneművet vagy zenei színművet teljesen vagy jelentéktelen változtatásokkal jogtalanul nyilvánosan előadat, köteles a szerzőnek vagy jogutódainak okozott kárt megtéríteni s azon fölül a 18. és 23. §§-ban meghatározott bírsággal büntettetik.

A jogtalan előadás okozójára a 20. §. nyer alkalmazást olyképen, hogy a kártérítés összege a 61. §. szerint vettetik ki.

61. §. Kártérítésül (60. §.) fizetendő a jogtalan előadásokból befolyt egész jövedelem, az azokra fordított kiadások levonása nélkül. Ha a mű más művekkel együtt adatott elő, a kártérítés összegéül a bevételnek egy aránylag eső része vettetik ki. Ha bevétel nem volt, vagy ki nem deríthető, a kártérítés összegét a bíró, belátása szerint, szabja meg.

Ha az előadató nem vétkes, saját haszna erejéig tartozik a jogosultnak kárpótlást adni.

62. §. A 26—50. §§. határozatai a színművek, zeneművek és zenei színművek nyilvános előadására nézve is megfelelően alkalmazandók.

Negyedik rész: Képzőművészetek.

63. §. Az 1—3., 8., 9., 18—46. §§. határozatai alkalmazandók a rajzoló és idomító művészet (ars graphica et plastica) által alkotott művek szerzőit illető többszörözési jogra is.

64. §. Bitorlásnak tekintendő az eredeti műnek, a szerző vagy jogutóda engedélye nélkül, akár másolat (copia), akár gépi munka által készült többszörözése.

Az, hogy a többszörözés az eredeti mütől nagyságban, vagy egyéb lényegtelen eltérésekkel különbözik, vagy az eredeti műnek csak egy részére terjed, vagy a képzőművészet más ágában (például rajzmű idomításban vagy megfordítva) állíttatott elő: a bitorlás tényén nem változtat.

65. §. Nem tekintendő bitorlásnak:

a) ha egy mű nyomán egy másik, oly lényegesen különböző mű állítatik elő, mely önálló műnek tekinthető;

b) ha nyilvános kép- és szobortárakban vagy mű-gyűjteményekben kitett egyes művek tanulmány végett lemásoltatnak; föltéve, hogy az ily másolat árúba bocsátás vagy tovább többszörözés által bitorlást nem leplez;

c) ha egyes művek másolata a szerző vagy a használt forrás megnevezésével oly írói műbe vétetik föl, melyben a szöveg a fő, s a másolat csak a szöveg felvilágosításául szolgál; a szerző vagy a forrás megnevezésének elmulasztása esetében a 24. §. határozata alkalmazandó;

d) utcán, köztéren, templomban s más hasonló nyilvános helyen maradandólag fölállított emlékművek másolatainak többszörözése.

66. §. Jogos másolat ugyanoly védelemben részesül, mint az eredeti mű.

67. §. Ha valamely mű más tulajdonába bocsáttatik át, az által még nincs átengedve annak többszörözési joga is. Megrendelt arczképek (mellszobrok stb.) többszörözési joga azonban a megrendelőt illeti.

A tulajdonos nem köteles a művet szerzőjének többszörözés végett átengedni.

De ezen esetekre nézve az eltérő külön megállapodás nincs tiltva.

68. §. Műtárgyak utánzása iparkészítmények által, ha az iparkészítmény főalkatrészét és főértékét nem az utánzott mű teszi; valamint iparkészítmények utánzása és többszörözése, nem esnek a jelen törvény rendeletei alá.

69. §. Fénykép vagy más hasonló eljárás által készült művek s másolatok, ha műtárgyaknak tekinthetők, mindazon törvényes védelemben részesülnek, mint más műtárgyak.

70. §. A rajzoló és idomító művek bitorlása által előforduló műszaki kérdésekre nézve Budapesten és Kolozsvártt festőkből, szobrászokból, műértőkből és műkereskedőkből szakértő egyletek alakítandók; mire nézve a 30—40. §§. határozatai nyernek megfelelően alkalmazást.

Ötödik rész: Általános határozatok.

71. §. E törvény 18 . . év . . . hó . . . napján lép életbe. Érvénye kiterjed mindazon írói, zenei, szín- és képzőművészeti művekre, melyek ezen idő ^{előtt} ~~után~~ ^{előtt} jelennek meg. A mondott nap előtt készült példányok, melyeknek előállítása eddig tiltva nem

volt, ezentúl is terjeszthetők, még ha előállításuk a jelen törvény által tiltva lenne is.

72. §. Ugyszinte a mondott napon meglevő jogszerű készületek, mint: szedés, lemezek, kövek, minták, öntvények stb. tovább is használhatók, s a már megkezdett, de még be nem fejezett többszörözés, ha eddig törvényszerűen történt, befejezhető.

A mondott napig valamely nyilvános képtár, szobortár, műcsarnok tulajdonába jutott, vagy külföldi szerzők műveiből tulajdoni joggal az országba hozott képek és szobrok többszörözési joga azok tényleges birtokosait illeti, ha csak ez iránt külön szerződés által az ellenkező megállapítva nincs.

73. §. A jelen törvény kiterjed a belföldi szerzőknek minden művére, tekintet nélkül arra: bel vagy külföldön jelent-e meg. Külföldi szerzőknek magyarországi kiadóknál megjelent művei szintén e törvény védelme alatt állanak.

IV.

Pontonként indokolni e javaslatot, sokkal több helyet kívánna, mint a mennyiről e folyóiratban rendelkeznem szabad. De nem is tartom szükségesnek. A kit tüzetesen érdekelnek e javaslat indokai, bőséges fejtegetésüket leli a fentebb idézett német művekben is; azok átlapozása eloszlát sok kételkedést, mely egyes pontokra nézve az első pillanatban talán keletkezik.

Csak a magyar műszavakra s a javaslatnak a német törvénytől eltérő rendelkezéseire teszek pótlásul néhány megjegyzést.

Legtöbb habozással járt, a németeknél is, az alapfogalmak megjelölésére szolgáló kifejezések megválasztása s talán nálunk is sok vitára adhat még okot. A régebbi német törvények többnyire „*litterarische Erzeugnisse*“ vagy „*Werke der Litteratur*“ kifejezéssel jelölték meg a törvény első része védelmének tárgyát; az új német törvény ezek helyett, a berlini akadémia ajánlatára, a „*Schriftwerk*“ szót fogadta el, de a törvény indokolásában világosan ki van mondva, „*hogy a törvény nem mindenféle iratot, hanem csak oly műveket kíván védelmezni, melyek saját szellemi munkásság szüleményei*“. E felfogást követve, használtam a magyar szövegben az „*írói művek*“ kifejezést, a magyar írók és művészek társasága javaslatában

használt „írott művek“ helyett, mely, nézetem szerint, igen messze vezetné a bírót a valódi fogalomtól.

Hasonló általánosságban kell maradni a többszörözésre használható eszköz megnevezésével is. A typographián kívül számos készüléket talált és talál fel a nyomdai ipar, melyeket egyenként elsorolni alig lehet; de a „gépi munka“ kifejezés valamennyit magában foglalja s elég biztosan tájékoztatja a bírót. E szó volt alkalmazva már az 1846-iki osztrák törvény hivatalos magyar fordításában is. (3. §.)

A törvény áthágása által elkövetett sérelmet a német törvények: Nachdruck-nak nevezik s az eddigi magyar javaslatok részint „utánnomásnak“, részint „álkiadásnak“ mondták. Én nemcsak azért tartom szükségesnek eltérni ezektől, mert az előbbi rosszúl képzett magyar szó, az utóbbi pedig tulajdonképen mást jelent, hanem főleg azért, mert a színművek előadása s a képzőművészeti művek körül elkövetett sérelmekre egyiket sem lehetne alkalmazni, pedig a törvény ezekről is intézkedik. Egy régi jó magyar szót ajánlok tehát, a „bitorlást“. Ne rettenjünk vissza tőle, bár kissé keményen hangzik; az angol törvény ez áthágást *piracy*nek nevezi, a mi bizonyára még keményebb, s a francia *contrefaçon* és az olasz *contraffazione* sem mondható épen megtisztelő kifejezésnek.

Legjelentékenyebben eltér a német törvénytől javaslatom 2. §-a, mely a mások irodalmi adalékaiból szerkesztett művekről minden további megkülönböztetés vagy kivétel nélkül szól. Ily művekre nézve a német törvény a kiadót csak oly föltétel alatt ruházza föl védelemmel, „ha a mű egységes egészet képez“. E záradék eredeti célja az volt, hogy a hírlapok szerkesztői ne nyerjenek tulajdoni jogot a lapjokban megjelent közleményekre; mert a publicistikai eszmeforgalom érdekei miatt e részben nem akartak korlátot vonni. Az „egységes egész mű“ alatt az encyklopaediákat, szótárakat, anthologiákat, írói albumokat stb. kívánták részesíteni védelemben. Azonban e kifejezés miatt már is bizonytalanság támadt. Vajon a heti, vagy havi, vagy évnegyedes folyóiratok, szemlék „egységes egésznek“ tekinthetők-e s kiadóik részesülnek-e a műre, mint egészre, védelemben vagy nem? Egyik magyarázó kereken megtagadja, a másik védeni kívánná őket.*) Én nem-

*) Dambach i. m. 20—23. lap; Wächter i. m. 80—83. lap.

csak ezt a bizonytalanságot óhajtom elkerülni; és nemcsak a szemlék s más hasonló folyóiratok kiadóinak (illetőleg szerkesztő-kiadóinak) kívánom biztosítani a folyóíratra, mint egészre, a védelem jogát, hanem a napi lapok kiadóinak is. Nemcsak azt tartanám igazságtalannak, ha a régi *Budapesti Szemle* egy-egy kötetét, szerkesztőjének engedelmé nélkül, szabadon lehetne lenyomatni, hanem azt is, hogy ha a *Pesti Napló* egy-egy számát megjelenése utáni napon valaki lenyomatja, ez ellen a szerkesztőnek ne legyen kereseti joga, hanem csak azon munkatársaknak, a kik véletlenül épen cikket adtak a lenyomott számba. Az új német törvény pedig így magyaráztatik; ily esetben az egyenes kereseti jog csak a munkatársakat illetné. Az angol jog azonban az ellenkező elvet fogadta el s a napi lapok szerkesztőinek kereseti jogát, ilyféle visszaélések ellen, világos birói döntvények ismerik el. *) Én is elismerni óhajtom elvben. E jog korlátozásai pedig alább eléggé szabályozva vannak (7. és 10. §§.); s a hírek, tudósítások, kisebb cikkek átvétele, szóval a publicistikai eszmeforgalom, a forrás megnevezése mellett, akadályozva nincs.

A lapokban és más időszakos vállalatokban megjelent cikkek tulajdoni jogára nézve kénytelen voltam egy megkülönböztetést tenni (10. §.). Mert a *Kereskedelmi Törvény* azt rendeli (517. §.), hogy „a kisebb dolgozatok, melyek hírlapnak vagy folyóíratnak engedtetnek át, megjelenésök után a szerző szabad rendelkezése alá kerülnek“. Ily „kisebb dolgozatok“ alatt én tudósításokat, leveleket, tárczákat és legfőlebb egyes verseket vagy írói rajzokat értek; s ezekre helyesnek is tartom e rendelkezést. De nem tartanám helyesnek, ha a napi vagy heti lapoknál maradandóbb olvasmányoknak szánt havi vagy negyedévi folyóiratokba adott tanulmányokra és értekezésekre is alkalmaznók eme törvényt; mert nem lenne helyes azokat épen legérdekesebb cikkeiktől, mindjárt megjelenésök után, általánosan megfosztani. Ezért átvettem a porosz törvény azon rendeletét, hogy ily tanulmányokat csak bizonyos idő (javaslatunkban egy év) múlva szabad a szerzőnek másutt is lenyomatni — föltéve természetesen, hogy e szerkesztővel másképp nem egyezett meg.

*) Short : *The Law relating to Works of Literature and Art* London, 1871. 251. lap.

Egy másik jelentékeny eltérést tettem a politikai szónoklatokra nézve. A német törvény egyszerűen, teljesen, kivétel nélkül bárkinek megengedi a politikai, törvénytörvényes stb. szónoklatokat bármily alakban lenyomatni (7. §. d.).

Sokat vitatott kérdés ez is. Legtűzetesebben talán az angol irodalomban fejtették ki 1854-ben, mikor Macaulay régebbi beszédeit, beleegyezése nélkül, egy kiadó közrebocsátotta s e bitorlás ellen az *Edinburgh Review* egy egész esszayt közölt, utóbb pedig maga a nagy történetíró is elmondta nézeteit egy hatalmas előszóban. *) Kétségtelen, hogy parlamentáris országban a politikai beszédek közlését a lapoknak meg kell engednünk. De egy-egy szónok beszédeinek külön füzetben vagy gyűjteményesen kiadása már írói jogi tekintetből is más szempont alá esik; s ezen kívül fontos személyi tekintetek is esnek a mérlegbe, mert egy államférfiúnak sok esetben méltó oka lehet kifogást tenni az ellen, hogy tíz-húsz évvel előbb tartott beszédeit összegyűjtve, minden megjegyzés nélkül valaki kiadhassa. Bár más részről az is igaz, hogy a politikai gyűlésen elmondott beszédet el nem mondottá tenni nem lehet, s azontúl nem azé az többé, a ki elmondta. Sokat vitatták e kérdést a német törvény készítésekor is; s míg a javaslat négy-öt retortán a reichstag elé került, kétszer-háromszor hol bevették, hol kihagyták a beszédek gyűjteményes kiadásának tilalmát. Végre a reichstag mégis kihagyta. Hasonlóan ki van hagyva az 1846-ki osztrák törvényből is (4. §. b.). Én azonban, saját viszonyaink közt, különösen szükségesnek tartom újra bevenni azt. Mert a parlamentekben Európaszerte legutóbb szokássá lett beszélgető és disputáló pongyolaság nálunk még nem rég óta lett divatos; az előtt sokat adtak a szónoklat formai szépségeire is, és a kiválóbb szónokok igyekeztek beszédeikben valódi írói műveket alkotni. Van néhány magyar államférfi, a kiknek beszédei, összegyűjtve, valódi irodalmi becsű művet alkotnak s nagy kelendőségre is számolhatnak. Nem volna méltányos ezek szónoki műveit közbitorlásra hagyni, midőn egyéb műveik védve vannak. Teljesen elfogadnám tehát az (1865. június 25-iki) olasz törvénynek ide vágó szakaszát, mely minden politikai és adminisztratív tárgyban tartott beszédet a lapokban, vagy az ülés

*) J. C. Hotten: *Literary Copyright* etc. London, 1871. 61. lap.

aktaiban közölni megenged, de világosan eltiltja azokat külön, vagy gyűjteményesen kiadni. *)

Javaslatunknak a szerzői jog tartamáról, a kártérítésről és büntetésekről, az eljárásról és beigtatásról, továbbá a zeneművekről és színművek előadásáról szóló szakaszai kevés eltéréssel, a német törvény nyomain haladnak. A bírói illetőséget, első folyamodásban, azért vélem célszerűnek Budapestre és Kolozsvárra, a két tudományos egyetem székhelyére, tenni, mert a bírói eljáráshoz nélkülözhetetlen szakértő egyleteket legbiztosabban hiszem e két városban állíthatni össze, részint az egyetemi tanári karból, részint az irodalom és művészet képviselőiből s a könyvkereskedő testület tagjaiból. Az első bíróság ítéleteinek egyenlősége s az eljárási elvek azonossága is inkább el lesz érve, ha minden ily ügybeli pör csak e két bíróság kezén megy át, mintha minden kir. törvényszéket illetékességgel ruháznánk föl. Oly sok pörre pedig, hogy azok e két bíróságot túlterhelnék, írói jogi ügyekben számítanunk nem lehet. Legalább egy-két évtized alatt nem.

Az igtató lajstrom vezetését azonban (47. §.) egyetlen helyre kell utalni, mert azok csak így érhetik el céljokat. E beigtatás rendeltetése egészen más természetű, mint az, a mit a francia törvények (1793. július 19. törvény 6. §.; 1810. febr. 5. törv. 48. §.; 1814. október 24. rendelet 9. §.), az angol törvények (sect. 24 of 5. et 6. Vict. c. 45.) és az olasz törvények (1865-iki törvény és 1867. febr. 13. rendelet) rendelnek, melyek szerint minden megjelent műből le kell tenni a megszabott számú példányokat, illetőleg bejelenteni azok címét a kijelölt hivatalhoz, mert a be nem jelentett mű elveszti a törvényes kereset jogát.**) A német törvény készítői fölöslegesen tartották e szigorú rendszabályt, mert ha a bitorlás tilalma általánosan ki van mondva, szükségtelen azt beigtatás által még külön föltételekhez kötni. A beigtatás tehát a német törvényben és ennek nyomán az előttünk fekvő javaslatban is, csak azon esetekre van szorítva, midőn a törvényes védelmet oly föltételekhez kell kötni, melyek teljesítését csakis a beigtatás által lehet igazolni. Ily esetek a következők: a) ha egy névtelenül vagy álnév alatt kiadott mű szerzője, a mű első

*) Amar: *Dei diritti degli autori*. Turin, 1874. 94. s. köv. 1.

**) Short i. m. 91. lap; Amar i. m. 425. s. köv. lap.

megjelenésétől számított harmincz évi tulajdonjog helyett meg akarja jogát hosszabbíttatni halála után harmincz évig (11. §.); *b*) ha egy névtelenül vagy álnév alatt előadott színmű vagy zenemű szerzője ugyanily meghosszabbítás kedvezményével akar élni; *c*) ha valaki a fordítás jogát fentartotta magának s a jogosított fordítást a megszabott határidő alatt valóban el is készítette (6. §.). A beigtatás ez esetekben nemcsak a szerző érdekében, hanem még inkább a közönség érdekében szükséges; mert a ki egy anonym művet első megjelenése után harmincz év alatt újra ki akar adni, vagy tudomást akar szerezni arról, hogy valamely idegen mű szerzője fentartotta-e magának a fordítási jogot és eleget tett-e a törvényes föltételeknek, annak módot kell nyújtani, hogy ez iránt egy központi hatóságnál biztos felvilágosítást nyerhessen. Ha ily hatóság nem jelöltetnék ki, néha alig lehetne kideríteni, hogy egy-egy idegen szerző fentartja-e a fordítási jogot s megkezdte-e a fordíttatást vagy nem; az engedélyt nem kapott fordító pedig vagy kénytelen volna lemondani fordítási szándékáról vagy bitorlás vádjába kerülhetne ártatlanul is. Ily igdató hatóság van felállítva Lipcsében s ennek hatásköre kiterjed az egész német birodalomra. Nálunk legjobb volna a budapesti fővárosi hatóságra bízni. Sok dologgal nem fog járnai. Azt hiszem, legfőlebb pár száz száma lesz évenként, a mit egy igdató hivatali tisztviselő mellékesen is könnyen elintéz; ha pedig talán szaporodnék a munka, szaporodni fog az igdató díjak jövedelme is.

Az előterjesztett törvényjavaslat negyedik része, mely a képzőművészetekről szól, mint már említém, nem készülhetett a német törvény nyomán, mert abból ezt a részt szándékosan kihagyták, hogy külön törvényben, a műipari szabadalmak kérdésével együtt, intézzék el. Azonban épen ez az összefoglalás okozza a legnagyobb nehézséget tanácskozásaikban. Egy harminczhat tagból álló nagy *enquête*, melyben festők, szobrászok, építők, kereskedők, üveg-, porcellán-, agyag-, bronz-, ezüst-, bijou-, selyem-, szövő-, szőnyeg- stb. gyárosok vettek részt, a múlt évi májusban hosszasan tanácskozott a tárgyról, igen sok érvet és anyagot halmoztak fel, de azok inkább az akadályok nagyságát, mint a keresett alapigazságokat tüntették föl.

Részint e tanácskozmány tárgyalásai, részint a magyar

írók és művészek társaságának fentebb említett javaslata, részint az angol és olasz törvények alapján alkalmaztam ama néhány rövid pontot a törvényjavaslat keretébe. De annyiban igyekeztem a német törvény szelleméhez hű maradni, hogy csak általános elveket vegyek föl s kerüljem a casuistikus intézkedéseket. Mert a képzőművészetek tulajdonjogának kérdése még nehezebb, még több ágra oszló s még kevésbbé van tisztába hozva, mint az írói műveké. Annyi ága van a rajzoló (graphica) és idomító (plastica) művészeteknek, oly elmosódó az átmenet egyiktől a másikhoz, oly közel áll mindenik a műipar készítményeihez, oly sok új találmány által többszörözik azokat s az ily többszörözéseket a műipar oly sok alakban használja föl, hogy a részletes intézkedés még több akadályba ütköznék, mint az irodalmi műveknél. Nagy különbség az is, hogy képet vagy szobrot a művész tulajdoni joggal másnak eladhat, a nélkül, hogy annak többszörözési jogát is átengedné; írói műveknél pedig az ily eset alig történhetik meg. Kivált a ki eddig, míg e tárgyról törvényünk nem volt, nyilvános műcsarnok részére adta el művét, vagy külföldről ide, az ismeretlen idegen földre, engedte azt elhozatni, minden valószínűség szerint lemondott annak többszörözési jogáról is s átengedte ezt a vevőnek. Ezért a múltra nézve szükségesnek tartám a vevő javára a jogi vélelmet fenntartani (72. §.).

Különben a javaslat e részének is, mint magának az egésznek, legjobb eredményét attól remélem, ha a szakértő egyletek gondos választással lesznek összeállítva. Az ő kezökben lesz a törvény jövője. Ők fejthetik ki részleteit, ők vihetik át elveit az életbe. A tagok állandósága, a folytonos gyakorlat, döntvényeik egyöntetűsége biztosítandja ítéleteik igazságosságát is. S az általános elvekben szóló törvény áldásos lehet, ha jó bíró ítél vele.

ARANY LÁSZLÓ.

UTI VÁZLATOK.

Második közlemény.*)

III.

AZ ÓKORI ATHÉN.

Unde humanitas, doctrina, religio, fruges,
jura, leges ortae atque in omnes terras
distributae putantur.

Cicero.

Konstantinápolyból harmincz óra alatt értünk Syrába, ez a kereskedés központja az Archipelagusban, ide jönnek s innét szélednek el a gőzösök Marseilleből és Genuából, Triestből s Athénből, Konstantinápolyból, Smyrnából és Alexandriából. Ily forgalom mellett a város annyira felvirágzott, hogy 30,000 ember lakja, ámbár az egész sziget terméketlen hegy-ség, mely árnyékot s patakot nélkülöz, mert keskeny földréteg fedi a sziklatalajt, azon csak folytonos földeléssel lehetett mesterséges gátakon itt-ott kertecskéket alakítani, hol konyhazöldséget, szőlőt, granátalmát, fügét s virágot természetnek, de fa csak ritkán s elsatnyúlva fordul elő.

A város keleti jellegű, nagy czukorsüveg-alakban nyúlik fel a tengerpartról a meredek hegyoldalra, melynek csúcsát Sz. György temploma koronázza. Az utcák legnagyobb része kocsinak nem járható, de az alsóbb várost, hol a házak is

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 19. számában. Ugyanott az első lapon ötödik sorban *Mauromichalis* helyett olvasd: *Marco Botzaris*.

úriasabbak, egy szép sétatér ékesíti. Kávéházakat láttunk minden szegletén, melyek előtt délutánonkint a gazdag kereskedők szivarozva s beszélgetve üldögélnek, míg családjuk a fák ritka árnyában sétálgat. Az éjszaki vándor figyelmét egy pár nagy egyptomi datolya-pálma vonja magára, ezek s néhány borsfa, melylyel itt ismerkedtem meg először, finom strucz-tollhoz hasonló lombozatával különös délszaki zamatot terjesztenek magok körül. E két fanemet Amália királyné, Ottó felesége honosította meg Görögországban s a görögök mostan, halála után, hálásan emlékeznek róla, ámbár életében folyvást megtámadták. Igaz, hogy népének leghőbb kívánságát nem tudta teljesíteni, nem volt fia, a mostani királyné e részben szerencsésebb és azért roppant népszerű is.

Syra szigetén a város két törvényhatóságból áll; a felsőt, ó Syrát, katolikusok lakják, az alsót, Hermopolist, orthodoxok. E két osztály közt mai napig is fennáll az idegenkedés oly annyira, hogy még társadalmilag sem közelednek egymáshoz, vegyes házasság emberemlékezet óta nem köttetett itt. Ez is emlékeztet arra, hogy keleten vagyunk, hol a vallás a nemzetiséggel összeforr s különbsége oly válaszfalat képez, minőről nyugoton nem is álmodnak. Hermopolisnak nincsenek régiségei, már neve is mutatja, hogy kizárólag kereskedő város, raktára és közvetítője a keleti forgalomnak, ámbár tulajdon kiviteli cikkeit csekélyek, csak főkép a liszt, melyet számos szélmalom őröl odessai búzából; a kikészített bőr, kora tavasszal a konyhazöldség, melylyel Athént látják el, hol a tavasz később nyílik s a bor, mely azonban itt is, mint egész Görögországban, szurokkal vegyítették s disznó-töm-lőkben tartatik, azt tartják felőle, hogy mellbajt gyógyít — egészséges ember, ha nem görög, bizony meg nem iszsa. Késő este a kis Lloyd-gőzösre szálltunk, mely Syra és Athén közt tartja fenn a közlekedést s bár a tenger nyugtalan volt, oly csöndesen úszott előre, hogy a hullámok álmunkat sem háboríták.

A mint reggel napkeltekor a fedélzetre kijöttünk, a szárazföld közeleiben voltunk. Jobbra Aegina-hegye látszott, túl rajta Salamis s e mellett a kis sziget, Psittaleia, hol a száműzött Aristides hálátlan hazájának segítségére sietett, előttünk a Pentelikos paizs-alakú szép hegye, alatta az oszlopok ott a sziklán, melyeket a nap sugara megaranyoz, ez a Par-

thenon! mögötte a hegyes csúcs, a Lykabettos, a kis öböl, mely mellett gőzösünk elhalad, a Phaleron s a kikötő, melybe lassan begőzölgünk, a Piraeus, a romok pedig, melyek a par-ton látszanak, bizonyára Themistokles falának maradványai. Ifjúságom eszményeinek emlékei mind fölélednek, itthon érzém magamat!

A Piraeus kikötője tág és biztos, s ha Görögországnak kő- s vasútai volnának, hogy ez ország terményei a parthoz szállíttathassanak, ezen hely is újra felvirágoznék, mint hajdanában. Egyébiránt a városka jelenleg is elég élénk, a szabadságháború óta szépen fejlődött, van már tizenhatezer lakója, szép rakpartja, vannak csinos épületei, egyenes, széles utcái, tisztességes boltjai s a sürgő-forgó népség tanúskodik a folytonos haladásról s gyarapodásról. A kikötőváros vasút által van összekötve Athénnel, ez az egyetlen vasút az országban; félóra alatt kényelmesen elviszi az utast a fővárosba, de mi mégis jobban szerettünk kocsin menni Athénbe arra, a merre Themistokles a hosszú falakat építette, az Amália királyné által ültetett fasorok közt, hogy a vidéket jobban láthassuk. Ősszel a tarlók ugyan nem voltak festőiek, s látszott is, hogy a talaj nem a legtermékenyebb, de félúton, a Kephissos mentében fölfelé terjedő olaj-erdőben, örömmel üdvözöltük Pallas Athénének az Akropolison teremtetett eredeti olajfája késő ivadékait. A város maga egészen új, kilencztized része 1834 óta épült s olyan, mint egy német provinciális város, a királyi lak sem palotaszerű, ámbár fekvése festői, parkja elég csinos, s a legújabb épületek közt van már egynéhány, mely nagyobb praetensioval lép fel. De ki gondolna Athénben ez új görög királyság újdonságát fővárosával, ott, hol minden lépten az ókor Athénje tűnik szemeinkbe? Még az iparos és kereskedői czímtáblák önkénytelen humorát sem éreztem az első napokban és nem is nevettem, hogy Solon a mostani Athénben fodrász, hogy Pelopidas kurta koressmát tart és Themistokles zsibárús.

Ittlétünk első hetében nem érdekelt sem a keleti nagy politika, sem a kisebb görög, s legkevésbé azon parlamenti harcz, melyet Kommonduros Trikupis kormánya ellen vívott; a régiségek vonták figyelmemet kizárólag magokra s ezek közt természetesen leginkább az Akropolis s a Parthenon, „a legszebb épület, a legszebb helyen e világon, szentesítve

a legnemesebb visszaemlékezések által, melyek az emberi szívet fölmelegíthetik“, a mint a lincolni püspök ezt oly szépen megjegyzi. Bár merre vettük legyen útunkat itt mulatásunk alatt, mégis mindennap fölmentünk a művészet e legnemesebb szentélyébe, melynél szebbet emberi ész és kéz eddig nem teremtett.

Athén legrégibb hagyománya a fellelgyvárhoz fűződik, ez Poseidon s Pallas Athéné vetélkedésének emléke a város védnöksége fölött. A tenger istene szigonyát a sziklába ütötte s ebből sós kút buzgott ki, az állam egykori tengeri hatalmának jelképeül; a tudományos műveltség istennője ellenben az első olajfát teremtette melléje, mely Athén földművelési gazdaságának alapjává lett, ágaiból fűztek ezentúl a győzőknek koszorút. Athéné lett tehát a város védasszonya s az istenség mind e két nyilvánítása, a sós forrás és az olajfa, a város legfőbb szentségei maradtak, kézzel fogható ereklyék, melyekhez egy csoda is fűződött, mert miután Xerxes Athént elpusztította s az Akropolist feldúlta s fölégette, a szintén elégett olajfa újra hajtott gyökereiből s ismét fölvirult. E fölött épült tehát a város legszentebb temploma Athéné Poliasnak, az Akropolis éjszaki oldalán s melléje, összeköttetésben vele, a városi héroszoknak, Erechteusnak, Pandrososnak, Kekropsnak: ez az Erechtheion, mely minden csonkítása mellett is még mindig a legválasztékosabb emléke a klasszikus kornak, ioniai oszlopokkal s a párkányzat leggazdagabb díszítményeivel. A peloponesusi háború alatt emelkedett e gyönyörű emlék, mely körülbelől Sokrates halálakor fejeztetett be. A kit a mythos érdekel, az még most is láthatja a hagyományos szigonyütésnek hármass nyomát e sziklában, a műbarát tanulmányozza s gyönyörködik e templomcsoport sajátos elrendezésében, a virágzó építészeti stíl csodálatos gazdagságában s a díszítmények kivitelének csaknem hihetetlen pontosságában. De az Erechtheionnál is híresebb s nagyobb szerű a Parthenon, az Akropolisnak csaknem kellő közepén; Perikles és Phidias ez utolérhetetlen remekműve, romjaiban is a világ legnemesebb épülete.

A Parthenon nem volt valóságos templom, a mennyiben itt oltár nem létezett s áldozatok nem hozattak, hanem a szűz Athéné azon szentélye, melyben hátul az athéni szövetség kincsei őriztetek. A cella közepén pedig az ókor legszebb

női szobra, elefántesontból és aranyból: a Parthenos volt felállítva, kezén tartva a győzelem arany istennőjét, mely a koszorút a győzők felé nyújtotta, mert e szobor előtt koronáztattak meg a panathénéi győzők az olajfa koszorújával. Ez lett az athéni ünnepi élet központja, ez az állam legnagyobb dicsősége. Phidias terve szerint s felügyelete alatt készültek a két homlokesúcsban azon szoborcsoporthozatok, melyeknek csonka maradványai még mindig a szobrászat utol nem ért remekei, s alattok a metópok és a párkányzat gyönyörű domborművei, melyeken a panathénéi ünnepi járatot látjuk. Tudva van, hogy Athén emlékei a középkorban feledségbe mentek, a francia Carey lerajzolta ugyan a Parthenont 1674-ben akkori rongált állapotában, mert a szűz Athéné szentélye az idők hosszú során előbb a szent szűz templomává alakíttatott át a byzancziak által, kik a márványfalakra szent képeket festettek, melyek nyomai több helyütt most is látszanak; a törökök később mecsetté változtatták, s midőn 1687-ben a velenceziek Morosini alatt Athént ostrom alá vették, a basa ide helyezte el a löport, melyet egy szerencsétlen bomba, Königsmark hadosztályából, meg is gyújtott s a Parthenon középső részét szétrobbantotta. Az óta csaknem egy egész századig a műemlékek e legnevezetesebbjét nem is említik; Winckelmann megírta epochális művét az ókor műtörténelméről a nélkül, hogy a Parthenon maradványait ismerte volna, kevéssel utána Stuart és Revett fölmérték, lerajzolták s kiadták, de teljes ismeretökre csak az óta jutottunk, hogy Lord Elgin, a század kezdetén angol nagykövet a fényes portánál, a szobrokat csaknem mind, a metópok közül azokat, melyek legjobban voltak megtartva, s a párkányzat legnagyobb részét leszedette, a többit gipszbe formáltatta, Angolországba vitette s az egész gyűjteményt, költségei megtérítése mellett, a British Muzeumnak engedte át. Egy időben divatos volt Lord Elgint, mint szentségtörőt s rablót megbélyegezni, különösen, mi óta Lord Byron a skót főurat gyönyörű versekben elátkozta, most azonban csak a dilettánsok s felületes turisták teszik ezt, mert e műkincsek csak az óta hogy Londonban állíttattak fel, esnek az egész civilizált világ keze ügyében s váltak szellemi tulajdonaivá, mi nemcsak a műtörténelemre, hanem az ízlés nemesítésére is oly annyira befolyással volt, hogy az újkor műphilosophiája egyenesen az Elgin-márványok tanul-

mányozásából veszi eredetét. Ha ezek helyökből el nem mozdítottatnak, nemcsak hosszú évtizedek során ismeretlenek maradnak, hanem a tudatlanság, pajkosság s a harcviszontagságok rombolásainak is ki vannak téve. A ki a Parthenonnak Athénben maradt domborműveit, vagy a Lysikrates emlékének párkányzatát azon gipszlenyomatokkal hasonlítja össze, melyeket Lord Elgin e század kezdetén készíttetett, az benne a művészet védőjét s az emlékek megmentőjét fogja tisztelni. Még a görögök is kezdik ezt érezni, a párkányzat megmaradt részét ők is leszedték s az akropolisi muzeumba helyezték, hol többé sem a tengervíz kigőzölgésének, sem a látogatók sértésének nincsenek kitéve.

A Parthenon szépségét kiegészítik a nagyszerű Propylaeumok s előttök a sziklacsúcson Athéné Niké gyönyörű kis temploma, melyen az építészet eurythmiája a kis arányokban is a legkellemesebb hatást teszi. E szentélynek története igen érdekes. Pausanias említi, Spon és Wheler 1681-ben leírják, de az óta senki sem látta nyomát, Lord Elgin négy darab domborművet vitt el a párkányzataból, mely a törmelék közt feküdt, s lenyomatot hozott három, valamivel nagyobb márványdarabról, melyen Victoriák ábrázolvák; ezek azon alacsony védfalhoz tartoztak, mely a templomot a Propylaeumok nagy lépcsőzetétől elválasztotta. Midőn 1835-ben az a török ágyútelep szétszedetett, mely a Propylaeumok előtt állott, a templom egyes részletei ebben beépítve találtattak s ezekből Hansen, jelenleg híres bécsi építész, Schaubert és Ross az archeolog, e gyönyörű szentélyt eredeti helyén újra összeállították, mi nem került rendkívüli költségbe, mert e templom, mely egy cellából s elől hátul négy ioniai oszlopból áll, csak 27 láb hosszú, 18 láb széles s csúcsától talapzatáig 23 láb magas.

Különös s a mostani kor nézeteivel összeütköző a körülmény, hogy az Athéné Niké, az Athéné Ergané, az Athéné Polias templomainak, a Parthenonnak s a Propylaeumoknak iránya mind különböző, oly annyira, hogy az Akropolison nincsen épület, melynek tengelye a többiek bármelyikével párhuzamos volna, mindegyik független a szomszéd épületektől s ezen változatosság különös bájt kölcsönöz az összes egésznek. Az Akropolis tere, mely nem több mint ezer láb hosszú keletről nyugatra s félannyi széles éjszokról délre, a persa feldúlás után kizárólag szentélyeknek volt szánva, profán

épület nem létezett falai közt. Itt volt az említett épületeken kívül a brauroni Artemis temploma, és Athéné Ergané (a munkásé), melyeknek még romjai is eltűntek, a késő római időkben pedig a szikla keleti szeglete felé Róma s Augustus kerék alakú szentélyét emelte a szolgálai lakosság. Bármily csekély az Akropolis térfogata, mégis ez volt a művészet legnevezetesebb központja, mert az egész tér be volt népesítve a legszebb szobrokkal. A leghíresebb ezek között Phidias óriási Athéné Promachos (az előharczos) bronzból, melynek lándzsacsúcsát már a tengerről megismerheté a hajós, talapzatának helye most is észrevehető. A Propylaeumok egyik oszlopához támaszkodik egy márványtalapzat, melyen e felírás még olvasható: Athéné Hygieia, Pyrrhos munkája. A szobrot, mely a márványon emelkedett, Perikles állíttatta, egyik munkásának csodaszerű felgyógyulása után, a gyógyistennő Athénének. Közel ehhez állt a három grácia, a bölcs Sokrates műve, de mindazon százakra menő szobor közül, melyeket a régiek az Akropolison említenek, alig maradt fel egynéhány Rómában, Velenczében, Nápolyban s Párizsban; ezek Attalosnak, Pergamos királyának ide felajánlott négy csoportozatához tartoztak, melyek a gallusok fölötti győzelmének emlékei s a fellelgyvár déli oldalán, Kimon falai mellett a Dionysos theátroma fölött voltak felállítva, s az isteneknek az óriások, az athénieknek az amazonok, a görögöknek a persák, a királynak a gallusok fölötti diadalát ábrázolták. A sors szeszélye úgy hozta magával, hogy a reánk maradt tíz szobor mind a leggyőzötteké, a győzők alakjai közül egynek sem kegyelmezett az idő. Az Akropolis egyébiránt még most sincs tökéletesen felásva, különösen keleti oldalán sok törmelék földi még a sziklatalajt, mely közt talán érdekes emlékek találhatók fel. Eddig is számtalan a kisebb-nagyobb emléktöredék, mely a fellelgyvár terén napvilágra jutott s részint a kapunál a Propylaeumok alatt, részint mellettök a régi Pinakotheka helyén összehalmozódott, részint a Parthenon és Erechtheion körül szabad ég alatt fekszik. A legbecsesebbek azonban egy fészker forma muzeumba szedettek össze, mely a kimoni fal mellett a törmelékbe beépítettett, úgy, hogy a fellelgyvár körrajza fölé ne emelkedjék. Itt vannak azon régi Parthenon maradványai, mely a mostanit megelőzte s Xerxes által dúlatott fel; itt a híres párkányzat azon része, melyet Elgin a szentélyről le-

nem szedett, a homlokcsúcs-csoportozat néhány töredéke; a Victoria-párkányzat a Niké-templom védfaláról (balustrade), itt az Elgin-márványok gipszöntvényei, számtalan kis terracotta alak, márvány domborművek s feliratok, melyek mind a fellegváron találtattak. A műkincsek, melyek itt fel vannak állítva, nem dicsekednek ugyan azon külső simasággal, mely a Rómában talált szobroknak nagy részét jellemzi s ezeknél sokkal rosszabb állapotban vannak, mert felületöket megromgálta két ezer év óta a tenger sós levegője s ily hosszú idők sora egyet sem hagyott teljes épségében, de míg a római emlékek mind decoratív másolatok, azok, melyeket itt látunk, eredeti mesterművek; a nagy közönséget a Vatikán jobban ki fogja elégíteni, a műértőt az Akropolis kezdetleges muzeuma, melyben mindig fülemben csengett Goethe szava:

Wir tragen
Die Trümmer hinüber und klagen
Über die verlorene Schöne.

Lemenvén az Akropolis sziklájáról a város völgyébe, félúton egy másik szikladomb emelkedik s alsó részében hozzátapad a várhegy tövéhez, ez a híres Areopag, hol a bírák szabad ég alatt, az eleven sziklába vájt üléseken a főbenjáró bűntények fölött ítétek, a domb alatt állt intéskép az Eumenidák (fúriák) szentélye. Itt a sziklán, azon lépcsőről, melyen állunk, szólt sz. Pál az athéni néphez s hirdette az ismeretlen istent, ki nem lakik emberi kéz által készült templomokban, sem emberi kéz szolgálatára nem szorúl, mivel ő ad mindeknek életet, s egy vérből alkotta az egész emberi nemet s mindnyájan ő benne élünk, mozgunk és vagyunk. Elmondta, hogy az isten nem hasonlít a művészet arany vagy ezüst vagy márvány faragványaihoz, hogy a tudatlanság idejét elnézte eddig, de most hirdetteti az embereknek, hogy bünbánatot tartsanak, mert napot rendelt, melyen ítélni fog mindenki fölött Krisztus által, kit a halottakból feltámasztott. — A Promachos alakja látszott a helyről, honnét ezen, az ókori felfogásokkal annyira összeütköző szavak hangzottak, szemközt emelkedtek a Propylaeumok, a Parthenon s Erechtheion, ott állt a Parthenos, az Ergané, az Artemis szobra, de a művészetnek mindezen csodái a sémi férfi felfogása szerint nem voltak egyebek, mint bálványok, melyek ledöntése szent kötelesség. Az athéniek meghallgatták ugyan szavait, me-

lyekben már az újkor cosmopolitismusa hajnallik, sokan kigúnyolták a buzgó apostolt, voltak, kik máskor is akarták hallgatni; mind elszéledtek, de azon kevesek közt is, kiket szavai megindítottak, bizonyosan nem létezett egy sem, az apostol által megtérített Areopagita Dionysius sem véve ki, a ki gyanította volna, hogy azon tanok, melyek itt most először hirdettettek, idővel ki fogják írtani az akkori kor egész culturáját, romokba dönteni Athén minden dicsőségét, s megváltoztatni minden felfogást azon viszonyról, melyben az ember a láthatatlanhoz, a természethez, az élethez s a halálhoz áll.

Nyugotra az Akropolistól emelkedik ismét egy szikladomb, melynek a város felé fekvő része félkörben fal által támasztatik, ez a Pnyx, a régi athéni népgyűlések helye. A szószék itt is az eleven sziklából van kifaragva. De mint-hogy a domb fennsíkjának színe jelenleg, hol a határtal valószínűleg sokat vesztett magasságából, a szószéktől lejtő, holott ennek az akustika törvényei szerint emelkedőnek vagy legalább vízirányosnak kellene lennie, sokan kételkednek, vajon ez volt-e igazán az athéni démosnak híres gyűlhelye. A kérdés azonban csillagászatilag el van döntve az által, hogy Meton észlelése szerint az év bizonyos napján a Pnyxről nézve a nap egyenesen a Lykabettos csúcsáról kél fel, mihez az ókori csillagász, mintha gyanította volna észlelésének fontosságát, azt is megjegyzi, mi ilyenkor a hold fertálya. E régi észlelet pedig Schmiedt a híres athéni csillagász tanúsága szerint, kizárólag csak e helyre alkalmazható, a ki tehát itt a szószékre lép, a mint ezt egy angol író említi, bátran mondhatja, hogy ugyanazon helyen állt, melyet Solon, Aristides, Themistokles, Perikles, Demosthenes tapostak.

Nincs város e világon, hol annyi nevezetes műemlék állana oly közel egymáshoz, mint Athénben; a királyi palota előtt délfelé elhaladva, szemközt az Akropolissal egy szép téren ott állunk az Olympieion előtt, ez az olympi Zeus azon temploma, melyet Pisistratus a VI. század vége felé Kr. sz. e. építeni kezdett; de csak Hadrián császár fejezte be hét századdal később, azon időben, midőn Jupiter vallásában a nép nagy része hinni megszűnt. A Pisistratidák elűzetésével e templom építése is természetesen megakadt, Antiochus Epiphanes, Syria királya, ugyanaz, ki ellen a zsidók a Makkabeusok alatt fellázadtak, Athén iránti tiszteletből fogott újra hozzá

ez óriási templom felépítéséhez, melyet Kossuthios nevű építész a király költségén vezetett. A mostanig fennálló tizenöt szép korinthusi oszlop, a mint látszik, ez időből való, de ő sem végezhetette be a templomépítést, még Augustus alatt is fáradtak rajta az ázsiai fejedelmek, végre Hadrián császár fejezte be s szentelte fel, mert e császár különösen kedvelte az athénieket. Ő építette az új várost az Olympieion körül, hol még most is egy meglehetősen ízléstelen római kapu egyik oldalán e felírás olvasható: „Ez Theseus Athénje, a régi város“, a másik felén: „Ez Hadriánnak, nem pedig Theseusnak városa“.

Hadrián e két művének oldalán foly az Ilissus, tavasszal folyó, nyáron sekély patak, mely mellett a híres Kallirrhoe forrás bugyog ki a mész-sziklából, Enneakrúnosnak is nevezték, mert kilencz nyílásból foly le az Ilissusba. Ha innét egy kis dombon átmegyünk, ott találjuk a régi nagy panathénéi Stadion romjait, melyet Heródes Attikus bőkezűen márvánnyal boríttatott volt be. Pausanias bámulattal szól e műről, csakhogy díszének reánk más nyoma nem maradt fenn, mint egy pár mészkemencze, melyben a középkor a Stadion márványait mészsze égette. Ez a Heródes nagy barátja s jóltevője volt Athénnek, miért is az Attikus melléknevet vette föl, ő az Antoninok idejében élt s kedves emberök volt. Gazdagságának eredete igen regényes, atyja nagy kincset talált elásva, mit a császárnak bejelentett s megkérdezte, mit tegyen vele. A császár feleletül csak annyit írt: Élj vele! Erre Heródes viszonzotta, hogy a kincs sokkal nagyobb, mint szükségéi s kért további rendelkezést, a bölcs császár pedig ismét nem írt többet, mint: Élj tehát vissza a kincscsel. De Heródes Attikus csakugyan tudott e kincscsel élni. Kephision faluban, mindjárt az Akadémia mellett, épített magának egy gyönyörű villát, melyben a tudomány és művészet kincseit összehordta, az athéneieknek pedig a Stadionon kívül, az Akropolis déli oldalán, a Propylaeumok alatt, meghalt nejének, Regillának emlékeül egy nagyszerű Odeont emelt, mely 6000 embernek adhatott helyet s terjedelme következtében betöltötésének mestersége által lett híressé; nagyszerű romjai még most is fennállanak. Ez Odeon szomszédságában van a Dionysos theatroma, melyet 1862-ben Curtius, Bötticher és Strack ásattak ki s melynek állapota épebb, mint a körülötte

lévő romoké. Igaz, hogy ez épület az ókorban is többször újjátartott meg s hogy mostani alakja nem Sophokles, sem Menander, hanem Hadrián idejéből való, sőt, hogy utolsó restaurációja talán Diokletiánnal egykorú, ha nem későbbi, de azért mégis egyszerű a hatás, melyet mindenkire tesz. A nézőhelyek két első sorában minden márvány támlaszék meg van jegyezve azon hivatalos személyek nevével, kiket a hely illetett, a középső trónszerű szék a szabadító Dionysos főpapjáé, a mellette lévők a város főtisztviselőiéi s a többi díszhelyek mind a különböző papi személyzetéi. Az itt föl-
 ástott domborművek állapota sokkal jobb, mint azoké, melyek az Akropolison találtattak; azonban ezeket bámulat nélkül nem nézhetjük, a theatrumban levőket, kivéve egy térdelő Silént, mely talán Nagy Sándor idejéből való, alig tudjuk műélvezettel sokáig tekinteni; római nehézkes művek.

Lysikratesnek choragiai emléke, egy négyszög talapzaton 34 lábra emelkedő gyönyörű kerek márvány-épület, melynek átmérője nem több, mint 8 láb, mind a korinthyi féloszlopok, mind párkányzata domborműveinek compositiója által a műtörténelemben nevezetes, de főleg azért is, mert kora a fölírás által meg van határozva.

Ebből tudniillik azt tanuljuk, hogy Lysikrates Lysisteides fia azon évben, melyben Nagy Sándor Persiát háborúval megtámadta, (334. Kr. sz. e.) a győztes kart vezette s ide állíttatta a nyert háromlábast. Az emlék, mely a múlt században még meglehetősen ép állapotban volt, jelenleg csúnyául meg van esonkítva. Jobb állapotban van azon nyolczszegű épület, nap-
 órával s vízi órával, melyet Andronikos Kyrrchestes a csillagász építtetett, hogy a városnak órája legyen; de a dombormű rajta, mely a személyesített szeleket ábrázolja, nehézkes; stilje mutatja, hogy Sulla ideje körül a művészeti érzék még Athénben is hanyatlott.

A Ptolomeus gymnasiumának romjai szintén tanúskodnak azon kegyeletről, melylyel külfejedelmek, úgy, mint magán egyének Athén iránt viseltettek s díszítésére folyvást áldozatra készek voltak. Philoppapos emléke a Museion-dombnak csaknem csúcsán, mutatja, hogy a gazdag syriai polgár, ki Athénben Vespasián s utódjai idejében élt, szerencsésebben tudta megválasztani a festői helyet síremléke számára, mert a kilátás innét csakugyan a legszebbek közé tar-

tozik, mint a művész, ki az emléket építette s domborművekkel díszesítette.

Athén minden régi emlékei közül legépebb állapotban van a Theseion. Az athéni város-héros templomának csak tetőzete új, a cella márvány falai, a doriai oszlopok s az oszlopokat összekötő cassetteket alakító márvány gerendák, melyeken még a színek s az aranyozás észrevehető, egészben véve jobban vannak megtartva, mint az ókor bármi épülete, talán az egy római Pantheont kivéve; mi leginkább annak köszönhető, hogy Theseus szentélyét Szent Györgynek ajánlották fel a keresztyének. A párkányzat s metópok domborművei ekkor nem sértettek meg szándékosan s mostanig is тұrhető állapotban vannak. E gyönyörű épület a persa hadjárat után s a peloponnesusi háború előtt épült, a művészetnek legklasszikusabb korában. Új időkben e templomot muzeummá vagyis inkább régiség raktárrá alakították át, de ezt jelenleg a legnagyobb rendetlenségben találtuk; igaz, hogy az emlékek itt csak ideiglenesen helyeztettek el, míg a Patissia elővárosban az új muzeum elkészül, hová azon emlékek is mind át fognak vitetni, melyek a Theseionban voltak felállítva. Aris-tionnak, a marathoni harczosnak, archaikus síremléke, melynek gipsz lenyomata minden archaeologiai muzeumban található, különösen érdekelt, minthogy a polychromia rajta még elég erősen észrevehető. Néhány gyönyörű szép márványfej, köztök egy, melyben Attalos arczképére ráismertem, a jelentékenyebb műkincsek közé tartozik; sok itt azonban a római emlék is, de mindnyájának felállítása még lomtárnak is ros-z. - A nevezetesebb régiségek már is az új muzeumba vitettek, mely a Patissia elővárosban Stornarinak, az alexandriai kereskedőnek, hazañas alapítványából épült, de épen azért, mert rendes dotatiója nincs, még eddig föl nem szerelteshetett s az emlékeket csak részben lehetett felállítani. Domborművek képezik a muzeum fő gazdagságát, itt látjuk azon nagyszerű márványtáblát, melyet Eleusisben Letronne, a franczia régész, fedezett föl s hol Demetert (Ceres) látjuk s Persophonét (Proserpina) a mint Triptolemost küldik ki, hogy az emberiségnek hozza meg a kalászt s tanítsa őket földművelésre. Itt vannak továbbá azon gyönyörű síremlékek, melyek tíz év óta különösen a Hagia Triasnál, de egyebütt is a régi város falain túl ásattak ki, legnagyobbbrésze a peloponnesusi háború idejéből,

majd mind búcsú-jelenetek, bizonyára nem valami hírneves művészek remekjei s mégis nemes stíljök s szép compositiójok mutatja, mily roppant befolyással volt Phidias lángesze még a műiparra is. Lehetetlen megindulás nélkül nézni a sírkövet, melyen egy anya kis leányától búcsúzik s gyöngéden czirógatja állát, vagy nem gyönyörködni Ameinokleia alakján, midőn kimenni készülvén, lábát emeli, hogy szobaleánya a cipőt öltse reá, vagy meg nem figyelni Dexileos emlékéen a festői compositiót, hol a megsebesült athéni hős térdre roskadva védi magát lovas ellenének csapásai ellen, s nem szánakozni azon ifjún, kinek emléke az Ilissus medrében találtatott s ki oly nehezen búcsúzik egy öregtől, valószínűleg apjától.

Sok ily síremlék a lelhelyen maradt, a szent út kezdetén, mely Eleusisba vezetett; van köztök olyan is, mely már a rómaiak idejéből való; a szokás, hogy a város kapuján túl a halottak városa kezdődjék s az emlékek a főút mentében állíttassanak fel, az ókor egyik oly jellege, mely a mostani felfogásoktól egészen eltér; mi a halottakat és kedveseink emléket a mindennapi forgalom elől elteszszük. A muzeumban csak a nagyobb emlékeket állítják fel, szobrokat, domborműveket, feliratokat, de miután az intézetnek külön dotatiója nincs, ezeket a régiségbuvárok s művészek nagy örömeére nem restaurálták, hanem azon alakban hagyták, melyben találtattak, habár a touristák ily eljárásan meg szokták botránykozni.

A régi kor kisebb műemlékei, a házi eszközök, terracották, díszedények, bronz-szobrocskák a Barbakeionban helyeztettek el az archaeologiai társulat által, melyre az ásatások vezetése is bízott. A Barbakeion egy nagyszerű gymnasium, ezt Barbakis, egy gazdag görög, alapította s néhány termét a régiségeknek szánta. Itt különösen érdekesek azon fejr díszedények, melyeken a mindig temetkezésre vonatkozó compositiókat, hol csupán körrajzban jelezve, hol pedig polychromiával festve látjuk; ezek a rajz gyönyörű szabatossága által oly annyira kitűnnek; hogy néha a középkor nagy mestereinek kézrajzaival vetélkedhetnek. E neme a díszedényeknek eddig kizárólag attikai, a többi vörös-fekete, vagy fekete-vörös díszedény úgy technikára és rajzra, mint alakra s művészetre nézve egyáltalában nem különbözik azoktól, melyeket Etruriában, Campaniában, Siciliában Krimea-

ban s Cyrenében a sírokban találtak, a mi bizonyosságul szolgál, hogy ezek Görögország műhelyeiben készültek s a kereskedésnek jelentékeny kiviteli cikkét alkották az ó-világban.

Feltűnő Athénben, sőt egész Görögországban a bronzszobrocskák s gemmák ritkasága, holott ezek Olaszországban a római s etrusk városok s görög telepek romjai közt nagyobb mennyiségben fordulnak elő. A Barbakeion e részben még a provinciális olasz városi muzeumokkal sem mérkőzhetik. Ellenben Athén jelenleg megtelt igen csinos terracotta-szobrocskákkal, melyek közt néhány kitűnő is találkozik, s ezek Tanagrából Boetiában származnak és minden tekintetben nagyobb figyelmet érdemelnek, mint hogy a divat, mely a régiségekre is kiterjed, nekik aránytalan magas pénzértéket tulajdonított. Szabúroff, az orosz követ, Rampin, a francia követségi titkár, Photiades bég, a török követ, a British Muzeum, a berlini régiségtár, a bécsi muzeum, a francia Louvre több ezer frankkal fizettek ily, legfőlebb egy láb magasságú, agyagszobrocskákat s Rhusopulos tanár, Lambro az érmészettel is foglalkozó bankár s Polychronopulos a régiségárús, kiknél most is kitűnő példányai e terracottáknak eladók, kétezertől egész nyolczezer frankig szabják meg azoknak árát, melyek műbecsők által kitűnők, ha megtartások is olyan, hogy rajtok a régi színezés s egyes esetekben az aranyozás megmaradt. Négy év előtt ásták ki az elsőket a tanagrai sírokból, Kallifrona volt akkor a vallás- s közoktatási miniszter, kiről tudva volt, hogy soha nem olvas semmit s írni alig tud; ez tüstént eltiltotta az ásatásokat, minden magánembernek, s a kormány részéről folytatta azokat, de a kormány közegei nem találtak semmit, mind a mellett, hogy a műárúsoknál folyvást szaporodtak a tanagrai szobrocskák. Azóta az eljárás egészen szabadelvű s fel is ástak körülbelül négyszáz sírt, melyben több ezer szobrocska találtatott, de minden százra alig esik húsz szép s két kitűnő. Az alakok mind a házi élet körébe tartoznak, játszi gyermekek s fiatal leányok a mint palástjokat magokra vetik, vagy legyezőjükkel kaczerkodiknak, kalapjuk alól csintalanul kikacsintnak, méla ábrándozásba merülve széken ülnek vagy a szemlélőt büszkén lenézik. Öltözetük mindig ugyanaz, az alsó chiton, melyre a leány a felső ehlamyst veti, de ez száz meg száz változatban történik, azt

hinnők, egy ókori görög divatlap illusztrációját látjuk. A művészek, kik ezeket készítették, kis művészeti tőkével dolgoztak, de azt ügyesen forgatták. Nagyobbszerű felfogással nem találkozunk az alakok ez ezereinél, Rhysopolosnál van ugyan egy igen csinos Artemis, mely minden eddig talált ilyenmű terracották közt a legszebb s melynek színezete jól mutatja, mikép kell képzelnünk a régiek polychromiáját, de ez is csak genre-szobrocška, úgy mint Photiades bégnek úgy nevezett Musája s Lambró Aphroditéje, mely tükörbe néz.

Mindezen szobrocškák a Diadochok korából valók; a művészet történelme Görögországban is olyan volt, mint az újkor művészete; archaikus ridegségből virágzik ki az eszményi nagyszerű vallásos művészet, melyet Phidias s kortársai képviselnek, ebből a választékos, kecsegtető stíljé Praxitelesnek és Skopasnak, mire a naturalismus következik, Lysippos, az arckép és a genre vagyis a népelet művészi alakítása ugyanakkor, midőn néhány művész az archaikus alakokat modorosán utánozza. Korunkban is a genret jobban meg tudják becsülni, mint a vallásos és történeti nagy művészetet s így természetes, hogy a tanagrai szobrocškákat több ember érti meg, mint a Parthenon párkányzatát. Egyébiránt meg kell vallani, hogy e terracották közt van egynehány, mely a kivitel gyönyörű szabatossága által csakugyan a remekművekhez tartozik, különösen midőn a gyöngéd színezés is különös bájjal ruhazza fel ezen emlékeket. A színek némely példányokon csaknem zománczszerűek s le nem moshatók s még sem változtatják meg a szobrocška anyagának jellegét, a színezés nem válik soha festéssé.

A tanagrai terracották magas ára természetesen ingert adott s alkalmat a hamisításra, de ez eddigelé nem terjedt tovább, mint hogy a színetlen szobrocškákat megfestették s a leplet aranyozással szegélyezték be, ily utánzás azonban igen könnyen fölfedezhető, mert nem állja ki a vízpróbát.

Egyébiránt nemcsak Tanagrában találtak eddig terracottákat, hanem Attikában is, Peloponnesusban is, de míg a tanagraiak mind ugyanazon egy korszaknak bélyegét viselik, a többi az archaikustól a római nehézkes naturalismusig a műstil minden kifejlődési korából ered s egészben véve inkább a műipar, mint a művészet körébe tartoznak. A római Archaeologiai Intézet különös figyelmet fordít most a terra-

cottákra s Kekule felügyelete alatt rajzoltatja ezeket. A tudós tanár, ki tavál Sicília s nagy Görögország terracottáit tanulmányozta, athéni mulatásunk alatt szintén ott volt s Tanagrának inkább szép, mint régiségtani tekintetben érdekes emlékeit kiadásra készítette elő.

A bronzemlékek, a mint már érintém, Görögországban ritkák, belső értéköknél fogva előbb vándorolnak az olvasztó kemenczébe, mint a márványok a mészégetőbe, de mind a mellett találtam itten egy oly bronz-szobrot magánbirtokban, mely bármely európai muzeumnak kiváló díszére szolgálna. Ez Myron Marsyasának Nagy Sándor korából való utánzása, mely mind régiségtani, mind műtörténelmi tekintetben nevezetes s a mint nyugati Európába kerül, mi talán nem sokára megtörténhetik, mindenesetre nagy feltűnést fog gerjeszteni. Pausanias az Akropolis szobrai közt említ egy csoportozatot, mely Athénét s Marsyast ábrázolta. Egy régi athéni márvány díszedényről, melyet Stuart és Revett rajzoltak le, ismerjük a compositiót: Athéné eldobja a fuvolát, mert észrevette, hogy arczát a fuvással eltorzítja, Marsyas látja ezt s kedve kerekedik, s mégis fél felvenni azt, mit az istennő eldobott. A díszedény később feledésbe ment s csak legújabbán, az angol Finlay kertében találtatott meg, de a csoportozat itt domborműben utánoztatott s ennél fogva oly változtatással, a mint ezt a dombormű törvényei megkívánják, hogy t. i. az alak minél kevésbbé legyen megkurtítva. A hatvanas években Rómában ásatott ki ismét Myron Marsyasának egy márvány utánzása, csak hogy ez már a római korból való, s a görög eredetinek a császári időkből készült mása.

A Lateránban állíttatott föl, de a kezek restauratiója nem sikerült, mert az újkori szobrász nem ismerte fel a compositiót. Most Görögországban megtaláltam a harmadik utánzást, még pedig bronzból féléletnagyságban (77 centimeter), teljes épségben, mert ámbár négy darabra tört, nem hiányzik belőle semmi, mint egy hüvelyk s a kecskefark vége. A kivitel sokkal szebb, mint a lateráni márványnál s a Diadochok korára mutat, a kezek mozdulata, melyet a márványnál a restaurator félre ismert, minden tekintetben művészeti. Úgy tudom, hogy e nevezetes gyönyörű műemlék nemsokára egy nyugot-európai muzeumot fog díszesíteni s akkor sok tudós értekezésre fog alkalmat nyújtani, addig is nem tudtam megállni, hogy

e nevezetes leletről ne adjak előleges értesítést, minthogy legelső voltam a nyugotiak közül, ki Myron e derék utánzatát látta.

Athén környékén csak a Pentelikos márványbányáit látogattuk meg s az eleusisi híres Demeter-templom romjait. Az út a Pentelikosra, a meredek hegynek márvány törmelékén, elég fárasztó s az árnyék hiánya miatt nem épen kellemes, mert e hegy is kopár, mint a hegyek legnagyobb része Görögországban; az erdő ki van vágva, a sok kecske lerágja az új hajtásokat s az eső lemossa a földet; ellenben a szép kilátás egész Attikára elfelejteti a fáradságot. Az eleusisi kirándulás annál kellemesebb; csinált út vezet ide Athénből ugyanazon szent út nyomán, melyen évezredek előtt az ünnepi járat vonúlt a sóstóhoz, a tiszteletet gerjesztő templomhoz, honnét, a hagyomány szerint, a búza úgy terjedett el az egész világra, mint az Akropolisból az olajfa. De a vidék nem olyan most, mint régente volt; Kolonos dombján nem csattognak többé terebélyes fák lombjain Sophokles csalogányai, szegény Ottfrid Müller tetemei porlanak ott a kopár tetőn; az Akadémia kertében, hol Plato körül széles levelű platanok alatt összesereglettek tanítványai, konyhazöldséget termesztenek, a Kephissos folyója kis csatornában oszlik szét úgy, hogy nem is tudni hová lett, a Daphne-szorosnál Apollo templomának helyére kolostor épült, Eleusisben pedig a Perikles által emelt templom legnagyobb részét egy törmelék-domb fedi, melyre a mostani nyomorult városkának nagy része épült, úgy, hogy kiásatása is alig lehetséges.

IV.

KIRÁNDULÁS A MYTHOS ORSZÁGÁBA.

Phidias korát kerestem Athénben s Praxitelesét, a Diadochokét és Hadriánét, de ezen idők emlékei mellett sem húnyhattam szemet egy sokkal régibb kor nyomai előtt. Hiszen maga az Akropolis sziklája mindenütt körül van faragva, mi mindenesetre a királyi idők kezdetére vezet, fel még Theseuson túl is Kekropshoz s utódaihoz, kik a főnemzetségekkel együtt soká fennlaktak a várban, mielőtt az egész területet

az istenek templomai s középületek foglalták el. Az Areopagus durva sziklaszékei és sziklába vésett lépcsői szintén nem eredhettek a művelt korból, valamint a Pnyx széke sem; mindezek felnyúlnak a legrégibb pelasgi időkbe. A sziklasír is a Muzeion oldalában s azon börtönöknek elnevezett sziklaüregek ugyanott, szintén azon korszakból valók, melyet az eleven sziklának durva faragása jellemez. Ide tartozik az úgy nevezett kő Athén is a Nymphaeion, a Pnyx és Muzeion mögött, hol e három szikladomb oldalában kilenczszáznál több, sok helyütt egymáshoz érő, a sziklába bevágott négyszög ugyanannyi háznak vagy lakrésznek mutatja nyomát, melyek közt a közlekedés hol sziklalépcsőkön, hol sikátorokon át állott fenn, a telep közepén pedig szélesebb út vezetett, melyen itt-ott a kerekék bevágása a sziklatalajba észrevehető. Ez volt valószínűleg a legrégibb athéni telep, a pelasgoké, vagy azon ősgörög telepítvényeseké, kik a pelasgokat magokba olvasztották. Athén ez őskori maradványaira nem vet semmi világot a történelem, nyílt tért hagyva a képzelődésnek, mely a mythosok borús korában otthon érzi magát. De azon időkől is, melyekben a mythos és történelem érintkeznek, hol a költészet történelmi egyéniségekhez köti arany álmaikat s a hagyomány legszebb meséit, Görögországban számtalan az emlék és sehol oly szűk téren több s nevezetesebb, mint Argolisban, mely a régi görögöknél is a legtávolabb őskor bélyegével volt megjelölve. Itt van Nauplia, hol Palamedés uralkodott, a betűk, a mérleg, a súlymérték és világító-torony feltalálója, kit a trójai háborúban Ulysses cselszövénye ölt meg; itt Tyrins, hol Hercules született, itt Argos Larissájával; Acrisius ugyanazon várával, melyben Danaé leányát hiába őriztette az ércztoronyban, itt Mykéne mellett Atreus sírja s kincsháza s a sziklatorokban maga a vár, melyben Agamemnon székel. Mindezen váraknak és emlékeknek máig is fennállnak romjai, pedig romok voltak már a római időkben is Pausanias csaknem úgy emlékezik rálok, mint Murray vagy Büdecker. És e mesevilág oly közel fekszik Athénhez, hogy meg nem látogatni csakugyan bűn volna. Mindjárt a szároni öblön túl nyúlik a tengerbe az argosi vörös trachit-hegyláncz, mely alatt a habok szűk árral ismét mélyen behatnak az Inachus völgyébe, melynek legbelsőbb szögletében épült Nauplia. Nyolcz vagy tíz óra alatt a gőzös könnyen

ér ide a Piraeusból, s mégis kevés utazó mehet Argolisba, mert a közlekedés sok nehézséggel jár. A gőzös tudniillik csak egyszer egy hétben indul ide s folytatva útját az egész Peloponnesus körül, hat nappal később kerül ismét vissza. A ki tehát nem akar egy egész hetet Argolisban tölteni, annak Nemeán túl lóháton kell Korinthba vagy vissza Megarának Athénbe nyargalni, mert kociút vagyis oly út, melyen koci is járhat, az egész félszigeten csak a kikötők legközelebbi szomszédságában található. Mind a mellett nagy kedvünk volt a mythosok e hazáját meglátogatni, de miután kirándulásunkra többet két, három napnál szentelni alig lehetett s nem akartunk tizenhatsz óráig görög gebéken, járatlan úton, hegyen-völgyön keresztül oly országban lovagolni, hol vendéglőre nem akad az ember, megkérdeztük a görög gőzhajótársaságot, nem volna-e hajlandó a Piraeusban állomásozó tartalék-hajóját rendelkezésünkre adni. A társaság székhelye Syra lévén, az athéni agens oda sürgönyözött az igazgatósághoz s meghozta a feleletet, hogy szívesen odaadják a hajót, ára száz frank minden óráért. Nem tudtuk, nevéssük-e vagy boszankodjunk ez ajánlaton, midőn egy görög ismerősünk, egyetemi tanár és képviselő, azt találta, hogy bajunkon igen könnyen lehetne segíteni, hiszen a kormánynak van egy ágyúnaszáda a Piraeusban, melynek jelenleg semmi dolga nincs, bízzuk reá s ő szívesen kieszközli Trikupis miniszterelnöknél, hogy e naszád rendelkezésünkre bocsáttassék. Ez nagyon kecsegtető volt ugyan, de mi nem fogadhattunk el szívességet a görög kormánytól más úton, mint követségünk által, megkértük tehát Eissensteint, a követségi titkárt, ki oly barátságosan járt el mindenben, mi itt mulatásunkat kellemessé tehette, legyen szíves ez ügyben is közbenjárni. Trikupis, kinek atyját annak idejében, mint Görögország követét száműzetésem alatt Londonban ismertem, minden nehézség nélkül kiadta a parancsot, hogy még ugyanazon nap estéjétől fogva a Nauplion ágyúnaszád rendelkezésünkre álljon.

Mi tehát este a Piraeusba mentünk, hol már a csolnak várt, mely a kis gőzösre vitt. Itt Vokos kapitány igen szívesen fogadott, csak hogy ő más nyelvet nem beszélt, mint az új görögöt, mi pedig ezt se nem beszéltük, se nem értettük. A mint azonban az ágyúnaszád a kikötőből a sok ott horgonyozó hajó közt kibontakozott, előjött Karpúni hajóhadnagy

is, ki olaszúl, francziáúl, angolúl és németúl beszél, az angol hajóhadban egy ideig szolgált s azzal India és China partjait bejárta. Rendkívüli előzékenységet mutatott irántunk, látható volt igyekezete odahatni, hogy hazája jó benyomást tegyen az idegen utazókra, s minthogy európai műveltsége s utazásainál fogva szélesebb látköre társalgását kedvessé tette, az este mindjárt barátságot kötöttünk, még pedig nemcsak vele, hanem általa Vokos kapitánynyal is, ki igazi keleti vendégszeretettel vacsorával, theával, borral és szivarral tartott. Sötét éjjel volt már, midőn Aegina mellett elhaladva lefeküdtünk; a mint virradatkor a hajófödélzetre kijöttünk, már Nauplia öblében közel voltunk a városhoz, mely fölött meredek sziklán a velencei erősség és a Palamidi erőd magasan tornyosodik fel.

A kikötő bejáratánál egy szikla emelkedik a tengerből, mely szintén velencei falakkal s tornyokkal van erősítve s a tájékat festői módon díszesíti. E tengererőd neve Burzi, néhány katona őrzi s a hóhér lakja, családjával együtt, mert ellene oly nagy a népek ellenszenve, hogy élete nem volna biztosságban, ha a lakókkal találkoznék. Sok éveken keresztül a halálbüntetés Görögországban agyonlövással hajtattott végre, de ez oly tisztességes halálnak tartatott, hogy rémülést alig okozott. E szerint guillotinét hozattak Franciaországból s fogadtak országos hóhért, mi a halálbüntetésre oly rettenetes alakot öltött a görögöknél, hogy a bűntények mennyiségére is csakugyan hatással volt, ellenben a hóhér egész életére fogolyvá tette. Hogy a várost, az erődöt s a szigetvárat annál jobban láthassuk, naszádunk Vokos kapitány parancsára lassan megkerülte a burzi sziklát, mi előtt a kikötőben a rakparttal szemben horgonyt vetett. Minthogy az erődről már régen jelezve volt, a hajóhadhoz tartozó egy gőzös: az egész lakosság talpra kelt a szép őszi reggel s úgy odatódult a rakpartra, hogy a rendőrség alig tudta fentartani a rendet; valami nagy vendéget vártak valószínűleg, de kíváncsiságukból csakhamar kijózanodtak, a mint látták, hogy kiszállva tüstént két bérkocsiba ültünk, melyet táviratilag előre értesített consulunk számunkra fogadott volt s a városkapu felé tartottunk az országútra Tiryns felé.

Félórányira Nauplia kapujától az argosi kis térség kezdetén egy szikla emelkedik meredeken a mocsáros lapály-

ból, alakja a talphoz hasonlít, magassága nem nagy, területe csekély, falai azonban háromezer év óta a világ csodái. Ez Tirynsnek, a híres őskori városnak, akropolisa, a mythos szerint Proetus király lakta s lykiai kyklópok által építtette a várfalakat oly szikladarabokból, minőket emberi erő fölemelni s helyökbe iktatni alig képes. S valóban Tiryns falai még a kyklopiak közt is az egyes sziklák nagysága által feltűnők s az ily építészet legrégibb korszakából valók, melyben a sziklák, úgy a mint e kőbányából kikerültek, egymásra rakattak s a megmaradt hézagok kisebb kövekkel töltettek be. A falat leginkább súlya tartja össze, későbbi időkben e kyklopi építészet is tökéletesbedett, a nagy szikladarabok egymáshoz idomíttattak polygon alakokban, úgy, hogy a fal szabálytalan hálózatot mutat s a kövek nagysága nem különbözik rendkívülileg. Sokan e stilt pelasginak nevezik; csak erre következett a soros négyszögműépítés. Mind e három korszak építészetének megtalálhatjuk Argolisban példányait, de a tirynsi mindenestre a legrégibb. Az akropolis keskenyebb részén, melynek talaja emeltebb s hol kétségen kívül a királyi palota állott, kyklopi torony védte a várat, melynek itt volt az egyik kapuja. A falak szélessége négy öl ott, a hol legkeskenyebbek, s így nem csodálkozhatunk, hogy több helyütt folyosókra is akadunk a falak tömörületében. Az egyik, mely legépebb, a nyugoti oldalon terül el, ez a fellegvár belsejével nincs semmi összeköttetésben, látszólagosan csúcsíves, de csak annyiban, a mennyiben a nagy kövek egymáshoz vannak támasztva, mert a boltozatot, a zárkövet nem ismerte még a lykiai kyklop. E folyosónak a térség felé hat nyílása van, mely régi időben valószínűleg ércz kapukkal záródott s a várórségnek kitörésre s esetleg menekülésre szolgálhatott. A falakon kívül nincs semmi épületnek nyoma a tirynsi akropolison, azt már az ó-görög időben pusztította el Argos, kevéssel a persa háborúk után. Tiryns Görögország fénykorában nem létezik többé, a nevek, melyek hozzáfűződnek, Proetus, Perseus és Herakles mind a mythos körébe tartoznak, nem a történelemébe.

Az akropolis felső, emeltebb részéről át lehet tekinteni egész Argolist, a mint egy részről a tengeröböl, más részről a magas dombok vetnek határt a nedves termékeny térségnek, melyet az Inachos és Erasinos szel keresztül s hol délfelé,

Lerna mocsára terül el. A naupliai erőd s a szikla, melyre épült, innét úgy néz ki, mint egy óriási fekvő oroszlán, alatta fehérlik a város s a kerti lakok. A térség fel Mykéne felé a domblánczhoz és le a tengerig mindenütt elég jól van művelve, itt-ott látszik az olajfa szürkés lombja, máshol szőlő, dohány-ültetvények s tarlók, a járható szekérút pedig, mely a dombhoz vezet, tanúskodik a vidék nagyobb civilizációjáról s emlékeztet bennünket arra, hogy Nauplia új Görögországnak egy ideig fővárosa volt, mi előtt Athén lett a kormánynak s királynak székhelye.

Nauplia kitünő kikötője s Argolis szép termékeny térsége a legnagyobb vonzó erővel bírtak mindig; már a mythikus időkben jártak ide Ázsia partjairól phoeníciék, a hagyomány egyiptomiakat is említ s a görögök Kis-Ázsiából itt kötöttek ki mindjárt, a mint a vándorlás ösztöne nyugatra vezette őket. Danaus és Tantalus nemzetsége uralkodott Argosban, ezt Lydiából, azt Egyiptomból származtatja a hagyomány; mivel a tények nincsenek ellentétben, mert Perseusnak és Atreusnak nemzetsége mindenesetre idegen, mely magasabb művelődést hozott magával s ez által e térséget egy időre Görögország leghíresebb s leghatalmasabb államává tette.

Tiryns akropolisától, hol most csak kóro terem, Mykéne felé kocsiztunk, mely két óra távolságra fekszik, de Charvati falucskánál megszűnik a kociút. A falu maga is a kopár domb oldalán épült s elég szegény, egyik háza azonban emeletes, ide szoktak az útasok szállni s a magokkal hozott ebédet elkölteni. A völgy itt tar dombok közt kanyarodva, mindig szűkebbé lesz, legvégén, hol a két domb csaknem hegygyé emelkedik, benn a torokban építette a monda szerint Perseus Mykéne városát. Mielőtt azonban e híres helyet fölkerestük volna, mely nemcsak Pausanias, hanem már Thukydides idejében is rom volt, útunkat gyalog az Atreus kincsházához vettük, mely Pausanias kíváncsiságát csak úgy érdekelte, mint a mienket s ki azt tizenhat század előtt úgy bámulta, mint mi jelenleg. S csakugyan nem ismerek nagyobb-szerű emléket a mythosok korából, mint e földalatti épületet, mely csaknem tökéletes félgömb alakot mutat, mert magassága 50 láb, szélessége 47 1/2. Óriási sziklákból készült e kupola, a kövek faragottak és szabályos körsorokban úgy rakattak

egymásra vízirányosan, hogy minden felső kör az alsóbbnál szűkebb, boltozatról tehát itt szó nem lehet, mert a sziklák súlya, nem a zárkó tartja össze az épületet, mely egyébiránt első pillantásra csakugyan boltozott kupolának látszik, mert a kősorok szögletei utólag szabályosan levágattak, úgy, hogy a félgömb-alak tökéletes. A bejáratnál és a kapu fölött látjuk a legnagyobb sziklát, mely 27 láb hosszú, 18 láb széles s 4 láb vastag; az ember bámul s meg nem foghatja, miként emeltetett ily roppant súly gépek nélkül e magasságra. Belül látszanak még a fal egész területén a szöghelyek, sőt itt-ott megmaradtak a bronzszögek is, bizonyoságul, hogy az egész terem érczel volt bélelve. Egy nyílás más terembe vezet, mely sokkal kisebb s alacsonyabb s egyszerűen a domb lágy sziklájából (puddingkő) van kivájva. Itt volt valószínűleg a fejedelem sírja, míg a nagy terem a halotti áldozatoknak lehetett szentelve; sőt nem valószínűtlen, hogy a meghalt fejedelem fegyverei, ékszerei, szekerei itt állítottak fel s hogy a kincsház neve csakugyan reá illett az épületre. E nagyszerű emlék mindenestre későbbi korból való, mint Tiryns falai, a szikladarabok itt már szabályosan faragvák és sorokban összerakvák, úgy, hogy semmi hézag nem marad köztök. A kincsháznak e későbbi kora a hagyománynyal is megegyezik, mely ezt a Pelopidák dynastiájának tulajdonítja, holott Tirynst Perseus nagybátyja építtette. A kopár domboldalon tovább haladva, még egy másik fel nem ásott ily kincsháznak tetőköveit láttuk, sőt lent a völgyben ezen kívül is kettőnek látszanak romjai, itt volt tehát a mykénei herosok halotti városa.

Ott, hol a két dombláncz összejő, a völgytorokban ismét kyklopi falakra akadunk, régiebbekre, mint az Atreus kincsháza, de későbbiekre, mint a tirynsiak, olyakra tudniillik, melyeknél a szabálytalan polygonkövek szorosan egymáshoz illenek, tehát mindegyik úgy van faragva, a mint azt az alatta s mellette levő szomszédkö alakja megkívánta. E falak egyenesen a vár kapujához vezetnek, mely fölött még most is ott áll Görögország legrégibb domborműve, a híres két kapaszkodó oroszlán egy oszlop két oldalán. Az oszlop nincs semmi atyafiságban a későbbi görög oszlopok akármelyikével, az oroszlánok, melyeknek csak fejük hiányzik, nem hasonlítanak az archaikus domborművekhez; inkább Assyriára emlékeztet-

nek, elszigetelve állanak a görög művészetben, melyben nincs sem elődjök, sem ivadékok; világos, hogy ez oroszán-kapu csakugyan a mythosok korszakából nyúlik be a történelmibe, megelőzvé a nagy dór-vándorlást s a Peloponnesusnak elfoglalását a hēraklidák által. Atreus és Thyestes szelleme lebeg itt körülöttünk, e várban élvezték Klytaemnestra és Aegystos bűnös szerelmöket, e kapun vonúlt be Kassandrával a Trójából visszatérő Agamemnon, benn az akropolisban ölte meg őt felesége s unokaöccse, itt a kapu előtt találkozott Orestes Elektrával s az úton pedig, melyet taposunk, hajtotta maga előtt az anyagyilkost a három Eumenida. Mykéne oroszán-kapujánál elnémúl lelkünkben a skepsis, a mythos egy pillanatra történelemmé válik.

Itt is, mint Tyrinsben, mint Athénben, mint Schliemann Trójájában a var területe csekély, csak a királyi lak férhet el rajta, a templom, a vásártér s néhány főúr háza, a nép künn lakik védtelenül, csak veszély idejében jó marháival a falak mögé. S e nép számos lehetett s vaskézzel uralkodhatott fölötte a király, máskép kimagyarázhatatlanok maradnak a kyklopi várfalak itt is, Tyrinsben is, Argosban is, Naupliában is négy óriási épület két négyszög mérföldnyi területen. Ily roppant munkát, melynél minden szikla gépek nélkül, emberi erővel vitetett helyére, csak a szolganép töménytelen sokasága végezhet. Argos mostani lakossága hosszú évek során keresztül sem volna képes csak egyet is e fellegrárok közül fölépíteni.

Fáradtan érkezünk vissza Charvatiba, hol Alexandros palikár bérszolgánk ebédünket hamar elkészítette. Karpúni, a Nauplion másodtisztje, a szárazföldön is útitársunk maradt s víg beszélgetés, euboeai bor és azon kitünő szőlő, melyből a malozsa készül, fűszereztek rövid ebédünket, de időt veszteni nem volt szabad, Argost is akartuk látni, ámbár ez régi jellegét nem tartotta úgy meg, mint vetélytársai Tyrins és Mykéne, mert Argos a mesekor óta soha végkép el nem pusztult, a görög történetben folyvást szerepelt, a rómaiak s byzancziak alatt fennállt, később a francia Villehardouin kezére került, ki itt mint achájai herczeg székel, utána Velenczének jutott birtokába, s csak Morea veszte után török felsőség alá; időnkben ismét az első városok közt volt, melyek a török igát lerázták. Argos három ezer év óta soha lakatlanul nem állott

s ennek folytán sokszor szenvedett háború által, de pusztítva bár az ellenségtől, újra meg újra átépítette a lakosság.

A mostani városban, mely elég élénk s virágzó s hasonlít alföldi városainkhoz, a mennyiben minden ház kerttel van körülvéve, nincs semmi nyoma a régiségnek, de a városházában ott van azon töredékeknek egy része, melyek a Héra temploma körül ásattak ki német philologok által gyűjtött csekély pénzösszeg erejéig. Letronne ugyan számtalan kisebb töredékről is szól, jelenleg azonban csak egy szép nő-fő s egy másíknak alsó része őriztetik itt, valószínűleg egy Metop-töredék, mely Polyklét korából való s oly viszonyban áll a művészhez, mint a Parthenon Metopjai Phidiashoz. Egy elég jó kis női szobor is, mely mint az előbbi töredékek, Martinelli gipszöntvényei által ismeretes és muzeumunkban is látható, lekötötte figyelmünket, de ez mindenesetre későbbi korból eredt, mint a többi töredék is. A régi Argos emlékei meglehetősen távolságra esnek a várostól.

Fenn az ezer láb magas, kúpalakú sziklatetőn, mely alatt a mostani város a szűk hegymagaslaton épült, áll a fellegvár, mely itt is, mint több helyütt Görögországban, a pelasz Larissa nevet viseli.

Itt látta még Pausanias az érczezel bélelt tornyot, melybe Acrisius leányát, Danaét, zárta be; a leírás szerint hasonlíthatott az Atreus kincsházához. Most semmi nyoma sincs többé, mert a fellegvár a velenceiek által középkori stílusba építtetett át; a régi kyklopi falaknak csak legalsóbb része látszik még. A híres Heraion egy mérföldnyire volt Argoshoz, csaknem egyenlő távolságra Mykéne és Argos közt. Polyklet hírneve e templomhoz volt kötve s Héra szobra egyedül Phidias műveinek engedett elsőbbséget. Jelenleg csak a helye látszik még, három terasz, kyklopi alépítmények s törmelék. Meglehet, hogy új ásatásoknál még több s nevezetesebb töredék fog napfényre hozatni, mint az, melyet a városházban láttunk. Délre Argostól meglátogattuk a theatrumot, melynek nagyobb része az eleven sziklába vágatott s azért még most is fennáll, de mindazt, a mi kőből épült, elhordták a lakók a középkori s mostani város építésére. Itt is, mint minden görög theatrumnál, a kilátás a felső padokból gyönyörű.

Esteledni kezdett már, midőn Naupliába visszatértünk. A város falain még több helyütt látszik a velencei szárnyas oroslán; a házak egy része török divatú faépítmény sok erkélyvel, de van elég csinos épület is azon időből, midőn a görög kormány itt székel, s a város jobban virágzott, mint jelenleg, ámbár most is van még nyolcezer lakója, mert kitűnő kikötője Argos és Arkadia kereskedésének fő rakhelye. Míg mi a rakparton sétálgattunk s a városnak festői szépségében gyönyörködtünk, midőn a nap a sötét palamidi erőd meredek sziklája mögött eltűnt, de az öböl végén a tenger még kevés pillanatra világosan kékellett s az est sötétje itt, hol az alkonyt nem ismerik, egyszerre elborítá a vidéket, Karpúni barátunk eltűnt, úgy rémlett előttem, mintha azon sziklalépcsőken láttam volna, melyek a fellegrvárba vezettek. Visszatérve a hajóra, kényelmesen elhelyezkedtünk a fűdélzeten, hiszen a látás és az élénk benyomások is fárasztanak s gondolkodva még egyszer átéltük a nap élvezetét. Ekkor Karpúni is megjött s utána az itt szállásoló ezred zenekara, melyet felszólítására az erődparancsnok tiszteletünkre a hajóra rendelt, pedig nála is nagy ebéd volt neje nevenapjának megünnepelésére. A vendégszeretetnek e gyöngéd tanúsága kedves benyomást tett reánk; itt is, mint Athénben s egyebütt láttuk, mily nagy súlyt fektetnek a görögök arra, hogy az idegenek jó véleményét megnyerjék. — Ilyenkor mindig Magyarország jutott eszembe, mi is nagy súlyt fektetünk a külföld s művelt külföldiek véleményére, ezt teszik az amerikaiak is, mert jelenleg mind a hárman új nemzet vagyunk, melynek egyenjogúsága a cultur-népekkel még alig van elismerve. A zenekar opera-nyitányt játszott, míg mi vacsoráltunk, de mi természetesen a nemzeti himnusz eljátszását kértük tőle; hallatára görög gazdáink úgy föllelkesültek, mint a francziák a Mar-seillaisenél, az angolok a Rule-Britanniánál, holott mi a hellén himnuszban egy német népdal melódiájára ismertünk. A görög népdalokat is eljátszottuk, melyekben megismerszik, hogy dudához vannak componálva; de a mint ezek megszólaltak a hajós legények tánczra kerekedtek, még azok is topogni kezdtek, kik fenn az árboczon, a vitorla-gerendák végén a bengáli tüzet gyújtották meg s közben-közben röppentyűket sütöttek el. A tánczkedv végre a tisztekre is ragadt s társaságunk ifjabb részére, ők is belefogóztak a lánczba s járták

a lassú görög palotást, a romaikát. Az asztal hamar leszede-tett, az ágyú félre tolatott s a szabad földélzeten két fiatal görög matróz járta a frisset és oly kötél tánosz ügyességgel, hogy a két „kübistír“ (Voss fordítása szerint „Kopftummler“) eszembe jutott Alkinoos udvaránál a Phaiakok szigetén. S míg a zene szólt s a táncz tapsolt s a röppentyűk sziszegtek, Nauplia népsége a rakpartra csődült s élvezte a tiszta éjjel kellemes hűvösségét. Késő éjjél után feküdtünk le, meghatva gazdáink szivességétől.

A reggel Hydra szigete előtt talált; ez oly kopár egy szikla, hogy az ember csak akkor hiheti el jelentőségét a görög szabadságharcz előtt és alatt, ha tudja, hogy e szigetnek azon kiváltsága volt, hogy maga kormányozta magát választott tisztviselők alatt, s míg adóját rendesen fizette, töröknek nem volt szabad ide tenni lábát. Ez lett tehát a tehetősebb görögök gyűlhelye, itt épült Hydra városa, a kereskedésnek és tenge-részetnek sokáig főhelye, melyet negyvenezer ember lakott, köztük Buduri, Tombázi, Konduriotti, Miaulis a híres tenger-hősök.

Most a kereskedés Syrában, Piraeusban és Patrasban pontosúl össze, de Hydrának mégis tízezer lakója maradt, ezek nagy része azonban mindig távol van, mert a férfiak tengerészek, azon takarékos faj, melyvel a közép tengeren és az egész Levantén találkozunk. Kilencz óra tájban Poros szigetéhez értünk, a görög kormány arsenáljához, mely nem nagy ugyan, de a munkások hajóépítési ügyessége által meg-felel a kis királyság e részbeli szükségei kielégítésének. Negyed órával ez után a hajó akaratunk ellenére horgonyt vetett a sziget oldalán, mert mi Aeginát is szeretttük volna meglátogatni s azon dóriai templom maradványait, melyek homlokcsücsáról a két híres csoportozat származik a müncheni Glyptothékában; de Karpúni magára vette a felelőiséget, hogy meg leszünk elégedve a késedelemmel, sőt megbocsát-juk neki, ha Aegina romjait el is mulasztanók, mert a kalau-riai monostor tájékának szépsége egész Görögországban híres, mind a mellett, hogy Murray kézikönyve hallgat róla. E név-nél eszembe jutott Demosthenes, ki a macedónok üldöztetése elől Kalauriába menekedett a Poseidon templomába, e men-helyen leült az oltárra s kétségbeesve hazájának szabadsága fölött, kiitta a mérget és meghalt. A mint a partra értünk,

árnyékos erdő vett körül bennünket, mely a hegyen felhúzódik, hol sűrűbben, hol ritkábban, itt-ott a szikla, vagy a zöld rét által félbeszakasztva. A hegyoldal közepén emelkedett a középkori kolostor erős fallal körülkerítve, mint egy erőd, mely fölött a narancsfák sötét lombjában arany színű gyümölcssei rezegtek. Délszaki növényzet díszlik itten, karcsú piniák, világoszöld citromok, széleslevelű fügek, örökké zöld tölgyek, alacsony gránátbokrok, magas platánok, szürke olajfák, mellettük bikkék és nyárfák; a hegyoldalon pedig egy gazdag tiszta vízforrás csörgedezett csinosan épült kútból le a szűk sziklatorokba, hol a köveket repkény borította és szőlő húzódott el rajtuk. S mindezt még százszorta regényesebbé tette a mi szélességünkben ismeretlen sötétkék ég, a nap sugarai-ban játszó habocsák a világoskék tengeren, az átlátszó levegő, melyben minden körrajz élesebben tűnik szembe, s a méhek és rovarok dongása a virágok körül, melyek minden szabadabb helyen tarka színezetökkel megtört őszi árnyalatokban bújtak ki. Nem ismerek világtól elzárt, a természettől szépséggel gazdagabban megáldott zugot, mint a kalauriai monostor vidékét.

Mindnyájan el voltunk bájolvá, de a barátok iguménje felköltött ábrándozásainkból s meghítt a templomba s cellájába, mert vendégszeretete nem engedte, hogy e tündérhelyet elhagyjuk a nélkül, hogy testi szükségünket is kielégítsük. A templom ugyan s a kolostor nem mutat semmi különöst, de az igumén kávéja, liqueurje, becsinált gyümölcse s szőlője, melylyel megvendégtelt, harmóniában voltak az épület gyönyörű fekvésével s körözetével. A szerzetesek szabálya egyébiránt itten szigorú; húst nem esznek soha, könyv vagy hírlap nem jut hozzájuk s így nem csoda, ha az egyik közülök egy egész évszázadon keresztül talán egyetlen egy magasabb gondolat nélkül elvegetált itten. A szüret mustját főzte most is nagy katlanban és szurokkal vegyítette, a mint ez Görögországban szokás. De az iguménnél udvarias műveltség is mutatkozott, virágot és gyümölcsöt adott emlékül, úgy látszott, ismerte a világot. A vidék szépségeinél fogva, a mint hallottuk, sok athéni család fogadott itt nyaranta szállást a nagy kolostorépületben, míg azt negyedéve az érsek megtiltotta s csak férfiaknak engedte meg ezentúl, hogy a klastromot nyaralónak használják, mert nem tartotta a con-

templativ szerzetes-élettel megegyezőnek, ha a barátok a világgal s csábjaival közelebb érintkezésbe jutnak. Nehezen váltunk meg Kalauria erdőmagányától, az árnyékos pataktól, a szíves iguméntől, de az idő intett, a szél emelkedett, a tenger zajlani kezdett s a mint előbbre haladtunk, mindig zavarosabb lett, úgy, hogy Aegina látogatásával felhagytunk s öt óra tájban ismét a Piraeusban horgonyt vetettünk.

PULSZKY FERENCZ.

A T Á R S A D A L O M. *)

Második és utolsó közlemény.**)

IV.

A legtöbb ember, a ki az emberi közösségben a szabadság bukását látja, öntudatlanul az állam és az alkotmány felé fordul, mert érzi, hogy az állam legbensőbb természeténél fogva a szabadság kútfeje, s az alkotmány a szabadság kifezése. Azt követelik tehát az államtól, hogy ő maga s maga által nyújtsa a szabadságot s szervezze az alkotmányt.

Ez a követelés azon a nagy tévedésen alapszik, mintha az állam képes volna a társadalom erejének és törekvéseinek ellenállani. Azonban az államnak, mint már ki volt mutatva, ez a képessége nincs meg. Az államnak nincs teste, valóságos léte a társadalmon kívül, minden polgára és szolgája, még mielőtt az állam szolgálatába lép, születése, nevelése és társadalmi kilátásai által a társadalom valamely osztályához tartozik; ki képviselje tehát az állam tiszte eszméjét? Az államnak nincs egyetlen organuma sem, melyet egészen a magáénak mondhatna, mivel álljon tehát ellen a társadalom uralmának? Az állam tehetetlen a társadalommal szemben, s ha egyszer a társadalomnak alá van vetve, még képtelenebb ellene küzdeni s a szabadság elvét érvényesíteni a társadalmi szabadságtalanság ellenében.

*) Stein: *Begriff der Gesellschaft und sociale Geschichte der französischen Revolution.*

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 19. füzetében.

De ha az állam képtelen is önmaga által segíteni, a társadalom pedig nem képes szabad lenni, az igazi haladásnak és szabadságnak, mely az ember lényében rejlik, mégis érvényre kell jutnia, s ennek lehetőségét egy tényező adja meg, mely az állam és a társadalom fölött áll s hatalmasabb mind a kettőnél.

Ez a magasabb, államot és társadalmat körülfogó elem a személyiség s magasabb rendeltetése, melynek az állam és a társadalom kifolyása. Az államot és a társadalmat sokféleképp lehet képzelni, de gondolni csak az emberi rendeltetés elérésének feltételeként lehet. Míg e hivatást teljesítik, addig létök igazi céljának szolgálnak; a mint ezt nem teszik, ellentétbe jutnak a magasabb céllal, melynek nevében élnek, s ekkor csakis e magasabb tényező az, mely hatalmával legyőzheti s rendeltetéséhez visszavezetheti.

A személyiség és rendeltetése tehát az a tényező, mely hatalmasabb az államnál és társadalomnál, s mind a kettőt a szabadság szolgálatába kényszeríti, s itt egy második nagy tere keletkezik az állam és társadalom mozgalmának: a szabadság, mely küzdelembe lép a szabadságtalanság ellen.

De a személyiség fogalma, mint a szabadság fejlesztésének alapja és kiinduló pontja, ily formában nagyon abstract és nehezen érthető. A következő tehát sokkal érthetőbb lesz, ha három elvet bocsátunk előre, mely a fejlődés menetét szabályozza.

Minthogy a szabadságtalanság a társadalmi rend természetében gyökerezik s ez hatalmasabb a szabadság organumánál, az államnál, azért, valamint a függés és alárendeltség fejlődésének, úgy *a szabadság fejlődésének is nem az állam, hanem a társadalom körében kell kezdődnie s lefolynia.*

De másodszor, minthogy a társadalom az állam szervezetén uralkodik, következik, hogy ha a társadalom elemei a személyiség munkája által át vannak alakítva, *csakhamar az alkotmány és az egész társadalmi jog átalakulásának kell bekövetkeznie.* Ez két úton történhetik, a reform és a forradalom útján. De kétségtelen, hogy a közjog átalakításának csak akkor van értelme és tartóssága, ha az adott társadalom létező elemei valóban átalakultak; ez átalakulás szükségkép föltétele az alkotmány átalakításának.

S minthogy harmadszor, az állam a szabadság elvét

képviseli, e változás azzal kezdődik, hogy a társadalom szabadságra törekvő elemei az állam eszméje felé fordulnak s új államjogi fogalmakat és elméleteket állítanak fel, s azért e mozgalom csak akkor ér véget, ha ezek az elemek az általok követelt új alkotmányt valóban elérték.

S most az a kérdés, hogy ha a birtokos osztály uralma szükségkép az államhatalom fölötti uralomra vezet, mi a szabadság fejlődésének alapja?

Ha ez az uralom nem volna egyéb külső erőnél, mely a gyöngébbeket legyőzi s aláveti, nem volna képes magát fenntartani ezek physikai ereje és saját benső ellenmondása ellenében. De tartóssága, diadalmas visszaállítása ott, hol rövid időre megtörtetett a nép tömegének hallgatag elismerése, azt bizonyítja, hogy a birtokos osztály túlsúlya nem csupán külső erőszakon alapszik, hanem hogy benső jogosultsága is van.

Az állam ugyanis, mint az emberi élet legmagasabb formája, az ember legfőbb céljait képviseli, s nagy terveinek és feladatainak készítésére s kivitelére, a határozatai fölötti tanácskozássra s akaratának megvalósítására a legjelentékenyebb személyiségekre van szüksége.

A javak birtoka azonban azt hozza magával, hogy az egyest a fejlődés magas fokára emeli, mely annál rendszeren hiányzik, a kitől társadalmi állása a szükséges műveltséget és képességet megtagadta. Így az állam, nem tekintve a hatalmat, melylyel a magasabb osztályok az állam alkotmánya és kormányzata fölött uralkodnak, képviselőit és végrehajtó közégeit a magasabb osztályokhoz tartozó egyének sorából fogja választani. A magasabb osztályhoz való tartozás tehát természetes föltétele az állam hatalmában való részvételre, s ez osztály uralma az állam fölött ép azért oly természetes, bensőleg jogosult, mint a birtokos osztály túlsúlya a birtoktalan fölött. A birtokos osztály túlsúlya a birtoktalanok fölött nem oka, hanem csak következménye a birtokban rejlő hatalomnak. A birtok adja meg az egyesnek a nagyobb önállóságot, szilárdságot, a szellemi fejlődés és emelkedés eszközeit, melyek magasra emelik azok fölé, kik e föltétel birtokában nincsenek. A birtok hiánya viszi a birtoktalant a birtokos szolgálatába, kinél jutalmat és keresetet kaphat s ez sokszorozza meg a birtokos befolyását és hatalmát.

Így a birtokos osztály uralmának mélyebb jogosultsága az állam lényegén alapszik s nem is e viszony az, mely az államban meghonosítja a szolgaságot. Az alsóbb néposztályok nem panaszkodnak a miatt, hogy a közügyek vezetése a magasabb osztályok legjobbjai kezében van, s e panasz nem is volna jogosult. A panasznak csak ott van alapja, a hol az alsóbb osztályok elnyomása és kizsákmányolása az állam hatalmával, képezi a magasabb osztályok célját.

Ha tehát igaz, hogy nemcsak a túlsúly a társadalomban, hanem a részvétel az állam törvényhozásában s kormányzatában a javak természetén és felosztásán alapszik, ebből szükségkép az következik, hogy minden a társadalmi rend átalakítására s az alsóbb néposztályok politikai függésének megszüntetésére irányzott kísérlet eredménytelen lesz, ha nem azoknak a javaknak a birtokára van alapítva, melyek természetöknél fogva, a szabadság és társadalmi függetlenség föltételei.

Mínt hogy a személyiség abstract fogalma a szabadságot követeli, nagyon könnyű és természetes e fogalomból a társadalmi függés és alárendeltség megszüntetésének követelésére jutni. E tisztán eszményi s magában igaz követelésben nagy erő rejlik s a benne helyezett erős hit sok lélekemelő és ragyogó jelenség szülője. De a tapasztalás megmutatta, hogy az emberi szabadság és egyenlőség eszméi, melyek csak az érintett abstract fogalmon alapúlnak, vagy semmi, vagy csak hirtelen eltűnő érvényre tudtak jutni. Mert valamint az ember nem abstractio s nem él a természethez s a javakhoz való viszonyon kívül, ép oly kevésbé lehetséges az embernek egymáshoz való viszonyának rendjét s ennek alakját megváltoztatni a pusztá fogalommal.

Ép oly kevésbé képzelhető a társadalmi viszonyok átalakítása külső erőszak által. A legtöbb, a mit a legnagyobb hatalom elérhet, az egyik vagy másik osztályhoz tartozó személyekben előidézett változás. Képzelhető, hogy az alárendelt osztály physikai hatalma egy pillanatra oly nagy, hogy erőszakkal keríti hatalmába a birtokot. De lehetetlen, hogy a birtok természetén alapuló uralmat és függést megszüntesse. A legjobb esetben még az osztályokat sem változtatja meg, hanem csak a személyeket, a mennyiben a birtok erőszakos megszerzése által az eddig alárendelteket urakká, az urakat alárendeltekké teszi. Az előbbi ellenmondás megmarad; ez

nem haladás; az egész nem nyer semmit, de sőt szenved e változás által. S mint hogy ily módon az erőszak, mely a birtok eddigi felosztására használtatott, egyesek erőszakoskodása az egyesek ellen, következik, hogy nem egyéb bünténynél, melyet mint büntényt kell elítélni és büntetni.

Hogy tehát az eddig alárendelt osztály a társadalmi függés állapotából fölemelkedjék a szabadság magaslatára, szükséges, hogy azoknak a javaknak birtokában legyen, melyek ez emelkedés föltételei. Mig ez nem történt, minden a fennálló rend megváltoztatására irányzott törekvés, majd társadalmi, majd politikai utópia vagy büntény. A legszebb eszmék és elméletek nem képesek e törvényt megdönteni, s az elméleti kísérletek sikertelensége nem egyesek hibáinak vagy helytelen eljárásának következménye. Sikerteleneknek kell maradniok mindaddig, míg az alsó osztály magában nem hozta létre azokat a föltételeket, melyek nélkül szabadság nem lehetséges. Ott azonban, hol a szabadság föltételei megvoltak az alárendelt osztályban, ott egyes hibák és ballépések sem foszthatták meg az elméletet gyakorlati jelentőségétől. A tapasztalás azt mutatja, hogy az elvont igazságok gyakorlati befolyása abban az arányban növekszik, melyben az alsó osztály gyarapodik s annál jobban csökken, minél nagyobb szegénységbe süllyed alá.

S ennek szükségképi következménye egy tétel, melynek csak a későbbi fejtegetésekben van ugyan helye, de alapja az igazi szociális tevékenység helyes ismeretének. Ha ugyanis a javak birtoka abszolút föltétele az alsó néposztály emelkedésének s legbiztosabb eszköz a szabadságtalanság megszüntetésére a társadalomban és az államban: úgy az egyedüli mód, ezt az emelkedést tartósan és békés úton eszközölni, az, hogy e javak szerzése az alsó néposztálynak lehetővé tétessék. Ez a tétel, mely oly egyszerű és elvitázhatatlan, mégis azok közé tartozik, melyet leginkább hagyunk figyelmen kívül. A leggyakoribb eljárás az, hogy az alsó néposztályon politikai szabadsággal akarnak segíteni, a nélkül, hogy társadalmi függetlenségét biztosítanák. Ezek a következménnyel kezdik, mi előtt az ok birtokában volnának; lehetetlent és tarthatatlant akarnak; egy ellenmondás megvalósítására törekszenek. A szabadság védői és barátjai, a kik ezt figyelmen kívül hagyják, csak a szabadságnak ártanak. Mert a birtokosnak, ha nem egyéb,

már ösztöne mondja, hogy az anyagi és szellemi javak birtoka szabadságának és függetlenségének alapja. Az elvont elméletek híveinek követeléseit tehát, a kik szabadságot akarnak a szabadság föltételei nélkül, a birtokos osztály legnemesebb részét is elidegenítik a szabadság ügyétől, s innen ered ellen-szenve a tömeg mozgalmait iránt; mert a tömeg csakugyan nem egyéb az emberek sokaságánál birtok és szellemi képzettség nélkül.

Mintnogy tehát a társadalom szervezete a szabadság föltétele s minden mozgalmat az állami szabadság terén szükségképp a társadalmi mozgalomnak kellett megelőznie; s mint-hogy továbbá e mozgalom a társadalomban csak a javak szerzése által lehet tartós és üdvös, ebből következik: *hogy a társadalom, a szabadság és az állami rend valódi története e javaknak az alsó néposztályban végbement felosztásában és fejlődésében áll.*

Az emberiség e munkája határozott ellentéte az ép oly hatalmas és önálló mozgalomnak, mely a szabadságtalanság állapotát idézi elő. Valamint a társadalom az osztályból a szabadadalomba, a rendbe és a kasztba megy át: úgy a szabadság munkájának is megvan határozott fejlődése, mely fölött szintén tisztán felismerhető törvények uralkodnak.

A szabadság nem valósúlhat meg az ember uralma nélkül a szellemi és anyagi javak fölött. A szellemi javak birtoka az embernél a műveltség; s valamint a szellemi uralkodik az anyagi fölött, úgy a műveltség a társadalmi osztály hatalmának első föltétele. A műveltség megszerzése tehát első föltétele az alárendelt osztály emelkedésének.

A műveltség a szellemi javak, ismeretek és képességek birtoka. A szellemi javaknak nincs határa; mindenki megszerezheti, a nélkül, hogy másokat korlátozna. A szellemi élet körében tehát a függő állásu embernek föl lehet emelkedni s ez nem áll ellentétben a társadalom rendjével. A műveltség fejlődése tehát a társadalom fölött álló kezdete a szabadság fejlődésének. A hol egy népben az alsó osztály műveltségre törekszik, ott a szabadság életének első eleme van meg, a hol e törekvés nyilvánul, ott megkezdődik az alárendelt osztály küzdelme az uralkodó osztálylyal; a hol az állam vagy a társadalom részéről történik valami a nép művelődése érdekében, ott akár van szabadság, akár nincs, mégis mind a kettő a sza-

badsgot akarja. A művelődés eszközeiről való gondoskodás a szabad népek ismertető jele.

S a műveltség, mint a szellemi javak egyenlőségének fejlődése, egy új, tisztán szellemi elvre vezet a társadalomban. Minthogy a szellemi javakban található fel a szabad személyiség legtisztább formája, a műveltség fejlődése az egyesben magának a *személyiség egyenlőségének fejlődése*. Ez az egyenlőség a művelődés kezdetén csak tény: a rendszerré emelt műveltség; a tudomány e tényből elvet alkot, mert a nép műveltsége tényleg lehetetlen volna, ha nem ismeri el minden egyes képességét a művelődésre. A művelődésre való egyforma képesség elve az emberek egyenlősége. A nép műveltsége szükségkép arra a pontra jut, hol az emberek egyenlőségét az alsó néposztályok mozgalmának elveként állítja fel. Ez a sokat vádolt és dicsőített egyenlőség nem egyéb a népnek a társadalmi renddel küzdő műveltsége egyik fejlődési stádiumánál; ez az elv is inkább történelmi tény, mint philosophiai igazság.

Az emberek egyenlőségének elve tehát egyenes ellentétben áll a társadalom fennálló rendjével, mely nem egyéb az uralom és függés, tehát az egyenlőtlenség megvalósulásánál. Az egyenlőség elve a szabadság eszméjének kiinduló pontja s a függő osztály jelszava a szabadságért megkezdett küzdelemben. Az egyenlőség elvének felállítása a szabadság mozgalmának tulajdonképi öntudatos kezdete.

Az alsó osztályokban terjedő műveltség az egyenlőség elvének felállítása magában ép oly kevésbé változtathatja meg a társadalom és jog rendjét, mint a pusztá gondolat a külvilágot. Ha a fennállót, a külvilágot meg akarja változtatni, meg kell vele kezdeni a küzdelmet.

Az anyagi javak az anyag és munka termékei. A munka annál jobb és becsesebb, minél több ismerettel és képességgel végzi az ember. Az ismeret és képesség birtoka a műveltség. A műveltség tehát nemcsak a szellemi javak birtokát jelenti, hanem az anyagi javak szerzésének föltételeit is. S minthogy az ember rendeltetése az uralom a természet fölött szellemi ereje segítségével: minden nép műveltségének czélja és iránya az, hogy az anyagi javak szerzésére fordítassék, ebből az következik, hogy minél magasabb fokot ért el valamely nép műveltsége, annál nagyobb mértékben szerzi meg az anyagi

javakat s annál határozottabban fog törekedni e javak elérésére. A tudomány e nélkül az irány nélkül hatástalan az életben, s mint minden egyoldalúság inkább árt, mint használ. Akár az egyes, akár egy nép műveltsége, mely nem érvényesíti magát a gyakorlati alkalmazásban, nem tölti be hivatását. A hol azonban a műveltség az ember egész termelő tevékenységét áthatja, szellemileg emeli, erősíti és szépíti, ott az ember szabadságra irányult fejlődéseinek harmadik stádiuma áll be, melyet anyaginak lehet nevezni.

Ha igaz, hogy a műveltség az anyagi javak szerzésére törekszik, de a szerzés az alsóbb néposztályokra nézve a társadalmi jog által lehetetlenné van téve, mikép jutnak ezek mégis birtokhoz?

Az ember a birtok által a függetlenséget, hatalmat és élvezetet akarja elérni. Ennek eszköze a munka. De a munka nagy és tartós erőfeszítést igényel s az ember arra törekszik, hogy szükségleteit és vágyait munka nélkül elégítse ki.

Ez a törekvés mindennapi, de azért nagyon figyelemre méltó jelenséget idéz elő. Az anyag birtoka, a használatban rejlő érték által, lehetségessé teszi, a használat átengedése által, saját szükségleteit mások által, saját munkája nélkül, kielégíttetni. A birtokos osztálynak tehát kezében van az eszköz a munka nélküli jövedelemre való törekvést kielégíteni. Ez a munka nélküli jövedelem az, melyet a birtokos osztály a társadalmi jog intézményei által magának biztosít. A rend anyagi önállósága a birtok jogi biztosításán alapszik; ez által az uralkodó osztály az eszközöket nyeri meg a birtoktalanok munkájából élni, mert a birtok föltétele minden munkának s ennél fogva minden jövedelemnek.

A társadalmi jog életbeléptetése által tehát a munka fölöslegessé válik a birtokosokra nézve. A szükségképi következmény az, hogy a birtok alapján uralkodó osztály csakugyan nem is dolgozik s a birtoktalan osztályt arra kényszeríti, hogy helyette dolgozzék. S az ellentét a birtok és birtoktalanság között most már positiv jelleget nyer; a magasabb osztály most már nemcsak birtokos, hanem egyszersmind munkátlan is, mely másnak munkájából él; a birtok most már a munkával, a birtokos osztály a munkás osztálylyal áll szemben.

De minthogy a birtok értékét a munka adja meg, következőleg lényegénél fogva lehetővé teszi a munkás osz-

tálynak a birtok értékét magához vonni. Ez annál gyorsabban fog történni, minél nagyobb a munkás osztály műveltsége s minél határozottabban vonúl vissza az uralkodó osztály a munkától. Ez utóbbi tehát, minthogy az eleven és szerző munka ellenében csak az anyag holt és korlátolt birtokát állíthatja fel, nem bír eszközzel, melylyel a munkás osztály folyton növekedő törekvését, melylyel ez az érték urává lesz, megakadályozhatná.

A munkás osztály, mely műveltségét folytonosan használja, bizonyos idő múlva arra a pontra jut, hogy tagjainak nagyobb része az anyagi és szellemi javak szerzése által megvalósíthatja a föltételeket, melyek természetöknél fogva a társadalmi és állami szabadság szülői. A folytonos munka által birtokossá lett, a mennyiben a műveltség mellett a birtok értékét, a tőkét szerezte meg. S most nincs többé lényeges különbség közötté s az uralkodó osztály között.

De a különbség mégis fennáll a társadalmi és állami jogban. A munkás, alárendelt osztály ki van zárva az államhatalomból, s így nincs abban a helyzetben, hogy az állam jogában a megváltozott helyzetének megfelelő változást előidézze. S minthogy e jog, hogy észszerű legyen, a javak birtokát föltételezi, s minthogy a függő osztály folytonos munkája s a javak szerzése által a javak eddigi felosztása megváltozott, s az eddig függő osztály nemcsak elvben, hanem tényleg egyenlő lett az uralkodó osztálylyal, azért a fennálló jog észszerűsége s összhangzása a társadalom rendjével s a birtok felosztásával megszűnt. A társadalom joga s az állam alkotmánya még a régi módon állnak fenn, a nélkül, hogy ennek az állapotnak a társadalom rendje megfelelné. A megváltozott társadalom most már más jogot követel, mint a mi fennáll, s ez az ellentét a tényleges s a pusztán jogi társadalom között a szabadság külső mozgalmának kezdete.

Mert ha igaz, hogy a jog és az alkotmány a javak felosztásán s a társadalom rendjén alapszik, akkor a régi jog s alkotmány attól a pillanattól fogva megszűnt jogosult lenni, a mint a függő osztály munkája által birokhoz jutott, s megérkezett az ideje, hogy a fennálló jog megfelelőleg átalakíttassék.

Ennek az ellenmondásnak természetes és észszerű megoldása a politikai reform.

A munkás osztály, midőn a javak szerzése által saját rendeltetését éri el, megfelel az állam eszméjének is, melynek legfőbb kifejlődése az egyes állampolgár legmagasabb kifejlődésében fekszik. Természetes tehát, hogy szemben azzal az ellenmondással, melyben a fennálló joggal van, az államhatalomhoz fordul, mely e jogot megváltoztathatja, s az állam eszméje, a szabadság nevében követeli az állam alkotmányának s kormányzatának a tényleges birtokviszonyoknak megfelelő átalakítását; természetesen úgy, hogy az új alkotmány és kormányzat az eddig függő osztályt társadalmilag és államilag az eddig uralkodó osztálylyal egyenjogúvá tegye.

Gyakran megtörténik, hogy az állam kormányzata a követelt intézkedések szükséges és hasznos voltát részben elismeri; de nagyon ritkán történik meg, hogy az állam egész erejével érvényesítene.

Ott, a hol az állam hatalma, külső és belső okok által meggyőzve, az alárendelt osztály követeléseinek engedményeket tesz s az alkotmány és kormányzat szükséges megváltoztatását maga viszi keresztül, ott a politikai reformok lépnek életbe. E reformok vonatkozhatnak a közigazgatás organis-musára az egyes állami közegek közötti viszony szabályozására. E reformok nem érintik a társadalmi kérdést. Egészen más természetűek azok, melyek a népet mélyebb mozgalmából keletkeznek. Ezek a társadalom belső átalakulásából erednek s tartalmuk mindig az, hogy az államjogban oly változásokat idézzenek elő, melyek a társadalmilag már egyenlők jogi egyenlőségét állapítsa meg. Ha az erre vonatkozó intézkedések magától az államhatalomtól erednek, az alkotmány leggyökeresebb átalakítása sem nevezhető forradalomnak, hanem reformnak.

De míg a társadalmi és államjog kisebb átalakulásai rendszeren a reform útján eszközöltetnek, addig minden nagyobb mérvű átalakulás rendszeren forradalom útján történik.

Tudjuk, hogy minden államformában a társadalomban uralkodó osztály ragadja magához az államhatalmat. A mozgalom pedig, mely a fennálló államforma megváltoztatására törekszik, az alárendelt osztálytól indul ki. E törekvés célja az uralkodó osztály hatalmának s az ezen alapuló jognak megsemmisítése. Az alárendelt osztály tehát tényleg nem követel kevesebbet az uralkodó osztálytól, mint hogy hatalmát

arra használja, hogy magát e hatalomtól megfoszsza; hogy hatalmával együtt saját érdekét áldozza fel elleneinek.

Természetes tehát, hogy az államhatalom urai, a magasabb, kiváltságos állásukat megsemmisítő követeléseket kérelhelhetetlenül visszautasítják. A magasabb osztály nem teljesíti azt, a mit az alárendelt osztály követel; nem engedi a jog átalakítását a társadalmi javak új felosztása alapján; de sőt ellenkezőleg küzd e követelések ellen s így az az állapot következik be, mely rendszerint megelőzi a forradalmakat.

Minden fennálló jogban két momentum van. Először is kijelentett akarata az államnak, azután a viszonyok következménye. A hol valamely jogban csak az egyik van meg, ott, mert fogalma mind a kettőt magában foglalja, szükségkép a másik után is fog törekedni vagy el kell enyésznie.

A társadalom most leírt állapota olyan, hogy az eddig uralkodó osztály régi jogában csak az érvény van meg, az tudniillik, hogy az állam kijelentett akarata, de szükségessége a változott viszonyok miatt, már megszűnt. Az alárendelt osztálynál pedig csak a második momentum van meg, mert a javak szerzése által lényegileg egyenlő az uralkodó osztállyal; de jogának érvénye és elismerése az állam akarata által még hiányzik.

Ez az állapot abszolút ellenmondás a jogeszmével s nem tarthat sokáig. A jog e félig kész formából ki akar bontakozni s fogalmával megfelelő alakot keres és pedig úgy, hogy a magasabb osztály a fennálló jog alá akarja kényszeríteni az alsó néposztályt, ez pedig jogának az állam által való elismerését követeli. E két cél kizárja egymást s így keletkezik a küzdelem. S minthogy e követelések a társadalom két nagy osztálya helyzetének kifejezései, e küzdelem mindig a társadalom legáltalánosabb osztályainak, az uralkodók és alávetettek osztályának küzdelme. S minthogy továbbá a követelés az, hogy az alárendelt osztály joga az államhatalom által elismertessék s ez a magasabb osztálynak az államhatalom fölötti uralma által lehetetlenné van téve, a küzdelem célja szükségkép az alkotmány megváltoztatása a függő osztály előnyére. S minthogy végre a társadalmi hatalom föltétele a társadalmi jog, e küzdelem következménye az lesz, hogy ha az uralkodó osztály győz, az alárendelt osztály társadalmi joga annál élesebben fog meghatározatni; ha pedig az utóbbié

lesz a győzelem, az eddig fennálló társadalmi jog fog megváltoztatni az alkotmány átalakítása által.

Ez a küzdelem a két nagy társadalmi osztály között a forradalom.

A mint valamely társadalomban a birtokosok megszűnnek dolgozni s a munkát kizárólag a birtoktalanok végzik s a műveltséggel szellemi szabadságuk is növekszik, megvan az állam átalakulásának anyagi kezdete is; s ha a birtokos osztály nem tesz engedményeket az előrehaladott alárendelt osztály követeléseinek, megvan a forradalom anyagi alapja is.

De minthogy a forradalom az államhatalom új formájára törekszik, a forradalmakat az új államalkotmányra vonatkozó kutatások s elméletek előzik meg; s minthogy minden rendszernek alapelve van szüksége s a társadalmi átalakulás alapelve az egyenlőség eszméje, minden új alkotmányra vonatkozó elmélet közös alapja az egyenlőség eszméje. A hol ez történik, ott megvan a forradalom szellemi alapja.

A forradalom tehát szükségszerű s természetes esemény, a mint a függő osztály valóban megszerezte az anyagi és szellemi javakat, melyek a magasabb osztálylyal egyenlővé teszik s ez tőle az egyenlőséget a társadalmi és állami jogban megtagadja. Minden forradalom, melyben a függő osztály e javak birtoka nélkül követeli az egyenlőséget, ellenmondás a jog lényegével és sikertelen lesz, mert nincs benső jogosultsága. Az ilyen forradalom mindig a függő osztály még határozottabb elnyomását vonja maga után.

A legtöbb ember azt hiszi, hogy az új forradalmi alkotmányok a philosophiai elméletekből keletkeznek. E nézet azonban határozottan téves. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy a forradalmak soha sem fogadták el az előbb tervezett elméleti alkotmányokat, hanem egészen önálló alkotmányt készítettek magoknak. Ez a jelenség, melyet korunk forradalmi nagy mérvben állítanak elénk, azon alapszik, hogy a valóban mozgató erő a forradalomban nem az egyenlőség eszméje, hanem különbözőleg felosztott társadalmi javak; s hogy nem a philosophiai igazságok, hanem a társadalmi osztályok csinálják a forradalmat. S ezt az elvet kell szem előtt tartani, ha a forradalom lefolyását és értékét biztosan akarjuk megítélni. Mert mint hogy a függő osztály által szerzett javak adják meg a jogot és hatalmat a társadalmi és állami jog átalakítására,

azért az új alkotmánynak is, ha valódi jog s nem pusztán abstract követelés akar lenni, szükségkép a javakra, mint az államhatalomban való részvétel föltételeire kell támaszkodnia. Minden társadalmi mozgalom elve tehát oda irányul, hogy a javak, melyek a függő osztály birtokos részét hatalmassá tették, ez után az uralkodók, azaz, az uralkodó és alárendelt osztály közötti különbséget meghatározók legyenek. S mint-hogy a társadalom formája határozza meg az államformát is, minden forradalmi alkotmány elve az, hogy a szerzett javakat az állam alkotmányában való részvétel föltételévé teszi s azokat kizárja, a kik e javaknak nincsenek birtokában. Ez a forradalmi alkotmány alapelve sebben különbözik a tisztán philosophiai állameszmétől. Ez a részvételt az államhatalomban a személyiség abstract fogalmára alapítja, míg amaz a birtok bizonyos mértékét állapítja meg e részvétel föltételéül. Ebben nyer kifejezést az az ellenmondás, mely megvan minden forradalmi mozgalomban s mely legnagyobb veszélyét képezi. Minden forradalmi mozgalomban az a rész, mely a szükséges társadalmi javak birtokában van, a forradalmi, az a rész ellenben, mely e javaknak nincs birtokában, szükségkép a philosophiai alkotmányt fogja követelni.

Ezek a törvények uralkodnak a forradalmi mozgalomban. S most az a kérdés, a forradalommal véget ér-e a szabadság mozgalma? S nem mutatja-e az ellenmondás, melyet a forradalom szül, hogy van még egy további stádium, mely felé az emberi fejlődés irányul?

Bizonyára van. S a szabadság mozgalmának e harmadik stádiuma a sociális mozgalom.

V.

Minden politikai forradalom a rendi vagy munka nélküli birtokot s uralmát a társadalom fölött szünteti meg s helyére a munkával szerzett birtokot teszi, melynek felosztása képezi a társadalom rendjének alapját. Ez a közgazdasági, a szabad kereset társadalma.

E társadalom, mely az 1789-ki forradalommal kezdődik s végleges diadalát a juliusi forradalomban ülte, alapelvül azt állítja fel, hogy az államban az egyes az egyessel szemben

egyforma jogokkal bír. Itt nincs különbség, korlát az egyesek között, nincs alárendeltség az érdekeltek akarata nélkül. Az egyének szövetkezése a polgári életben csak a szabad szerződés alapján történik. Itt is van tehát társadalmi jog; de a jogi szabadság és egyenlőség minden egyesnek szabad akaratára bizza, vajon az egyes esetben alá akarja-e magát rendelni. A jogi egyenlőség a közjog központjáig hat. E társadalom alapelvénél fogva senki sincs az állam legfőbb állásaiból kizárva; a születés nem állapít meg különbséget az állampolgárok között, nincs nemesség — nincs harmadik rend. Az állampolgárság fogalma foglalja össze az államhoz tartozókat.

A jog egyenlőségén kívül a szabadság az anyagi javak szerzésében egy másik alapelve az új társadalomnak. A keresetnek nincs többé privilegiált formája, nincsenek többé kiváltások és monopolumok. A kereset minden módja nyitva áll mindenki előtt. Minden keresetmód a birtokhoz jutásra vezethet. Minden egyes magára és képességére van utalva, saját előmenetelének s fejlődésének ura.

Igy tehát e társadalomban, a jog s a közgazdasági élet terén látszólag a legmagasabb cél van elérve, s úgy látszott, hogy az a nagy eszme meg van valósítva, melyért az első francia forradalom annyi anyagi és szellemi erővel küzdött. Úgy látszott, hogy a jogi egyenlőség, a gazdasági szabadság elvének elfogadása, a régi társadalmi jog alapján fennállott korlátok és akadályok eltávolítása után a nyugalmas és békés fejlődés korszaka fog beállni.

S mégis mi volt az első francia forradalom következménye nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában? Nem a béke, nem a nyugalom, nem a megelégedés az új társadalmi renddel, mely határozottan a szabadság és egyenlőség elvéből keletkezett, hanem új elkeseredett küzdelmek és véres harczok az állam beléletében.

Világos e jelenségekből, hogy a politikai forradalom nem oldott meg minden ellenmondást az emberi közösségben, s hogy a politikai forradalom eredménye, a jogegyenlőség elvének kimondása még nem az egyenlőség és szabadság megvalósítása; s hogy nagyok lehetnek a szenvedések, elviselhetetlen a nyomás, mely egész néposztályokat arra indít, hogy a legnagyobb elkeseredéssel és dühvel támadják meg a fenn-

álló társadalmi rendet. — De világos az is, hogy e jelenségek forrását nem a jogban, hanem ismét a közigazgatási viszonyokban s a társadalom körében kell keresnünk.

A politikai forradalom után a társadalom két nagy osztálya marad meg s áll egymással szemközt, a birtokosoké és birtoktalanoké. A birtokosok osztályaé a tőke; a birtoktalanoké a tőke nélküli munka.

Ez az állapot teljesen összhangzó s a személyiség fogalmának megfelelő. A tőke az embernek a munka által elért anyagi fejlettsége; a tőke nélküli munka a fejlettség elérésének képessége. Tőkét szerezhethet mindenki. A szükséglet kölcsönösségénél fogva a függés is kölcsönös; a tőkének csak úgy van szüksége a munkára, mint a munkának a tőkére; s minthogy a tőke szerzésének lehetősége elvileg, el van ismervé, el van ismervé minden egyes fejlődési képessége is.

De a társadalom e rendjében is van egy pont, mely a szabadságtalanság forrása. A tőke szerzése a kereset célja. A hol tehát a tőke szerzésének lehetősége bármily formában ki van zárva, ott ellenmondás keletkezik a szabadság eszméjével. Ha tehát a társadalom ez új rendjében azt tapasztaljuk, hogy a tőke nélküli munka a tőke szerzéséből ki van zárva, meg van találva a pont is, melyen a szabadságtalanság és ellentét behatol ebbe a társadalomba is.

A tőke nélküli munka a tőkét a munkabér fölöslegéből képezhetné, mely a munkás szükségleteinek levonása után fenmarad. E fölösleg képződésének azonban egy nagy akadály van.

A tőkék rendje egymás között a nagyságon alapszik. A tőke nagysága határozza meg a birtokos társadalmi állását a tőkebirtokosok között. A tőke tehát a dolog természeténél fogva nagyobbodni igyekszik, s ebben különbözik a pusztai birtoktól, mely inkább megmarad saját határai közt. A tőke nagyobbodása azonban a munkán alapszik, és pedig az által, hogy a termékek értékének és árának a költségek levonása után fenmaradó fölöslege, mint nyereség a tőkéhez csatoltatik. A költségek legjelentékenyebb tárgya a munkabér. Minél nagyobb a munkabér, annál kisebb, minél alacsonyabb a munkabér, annál nagyobb a tőke nyeresége, s következőleg növekedése is. A tőkék törekvése tehát folyvást nagyobbodni,

melyet versenynek nevezünk, szükségkép oda vezet, hogy a munkabért lehetőleg leszállítja.

A lehetőleg alacsony munkabér határa a munkás nélkülözhetetlen szükségletében van meg, s megfosztja a munkást a nyereségtől s a vállalkozó tőkéjéhez csatolja. A nyereség tehát kizárólag a tőkének jut. Ha a nyereség a munkáé volna, a tőkének nem jutna semmi. Így a tőke és munka között felbomlik a harmonia s így keletkezik az ellentét a keresetre alapított társadalom két nagy osztálya között.

Ez ellentétnek határozott jelleme van. A nyereség a tőke érdeke, a tőke nélküli munka rendeltetése. A tőke érdeke tehát ellentétbe jut a munka rendeltetésével.

Mint hogy a tőke nélküli munkát a szükség hajtja a tőkéhez, hogy keresetének anyaga legyen, a tőke, mint a kereset abszolút föltétele. megszabhatja a föltételeket, melyek alatt a munkást foglalkoztatni hajlandó. E föltételek nem önkényen alapulnak, hanem mert a tőke érdeke úgy hozza magával, szükségkép olyanok lesznek, hogy a *munkabér csak oly magas lesz, hogy a munkásnak a tőke szerzését lehetetlenné tegye.* Ez a tőke és munka között fennálló ellentét első következménye; a tőke, érdekénél fogva az a hatalom lesz, mely a munkát megfosztja a tőke szerzése lehetőségétől s a tőke hiányát maradandóvá teszi a munka körében. A kinek nincs tőkéje, az nem juthat tőkéhez. Így a birtokos és birtoktalan osztályból a birtokosok és birtoktalanok rendje lesz; a birtok és birtoktalanság állandóvá lesz a nemzedékek hosszú során át, s a társadalom rendje szilárdná s mozdulatlaná válik.

Ez által az egyesek társadalmi állása szilárd és változhatatlan; s ez ellenmondás a munka fogalmával, a mennyiben lehetlenné teszi a keresetet s a vagyon szerzését; ellenmondás a szabad személyiség eszméjével, a mennyiben akadályozza az emberi rendeltetés elérését ellenmondás a szabadság eszméjével, a mennyiben az emberi közösség fejlődését egy bizonyos ponton megakasztja, s az elvileg szabad társadalmat tényleg nem-szabaddá teszi. E rend a birtoktalanokat nemcsak a tőke szerzéséből zárja ki, hanem a tőke nélküli munkát a tőkétől, a birtoktalant a birtokostól teszi függővé. Ez a szabadságtalanság új formája a szabad keresetre alapított társadalomban.

S most világos, hogy miben különbözik a társadalom e formája a birtokra alapított társadalomtól, mely amazt

megelőzi s rendszerint a politikai forradalmat szüli. Míg ebben a birtokos osztály nem dolgozott s ez által a társadalmi javak szerzését a birtoktalanoknak is lehetővé tette, amabban a birtokos osztály dolgozik s épen munkája által, mely a versenyt idézi elő, lehetetlenné teszi a birtoktalanoknak a javak szerzését.

Világos továbbá, hogy a birtokra alapított társadalomból sokkal könnyebb az átmenet a szabadságra, mint a másiktól, mert ott csupán az anyag és a munka, itt a munkálkodó birtok s a birtoktalan munka állnak egymással szemközt.

De a szabadság eszméje itt is megtalálja a kiinduló pontot. A javaknak van ugyanis egy neme, mely nem ismer nyereséget és korlátozást, ezek a szellemi javak. A műveltség, ha nehezen is, mégis elérhető az új társadalomban a birtoktalanra nézve. S valamint a birtokra alapított társadalomban a műveltség képezi kezdetét a küzdelemnek a szabadságért, ép úgy van ez a kereseti társadalomban is. S midőn a birtoktalan osztály műveltsége növekszik, ép úgy mint a régi társadalomban oly pontra jut, hol az egyenlőség eszméjét ragadja meg. De a viszonyok, melyek között ez történik, egészen mások, mint a birtokra alapított társadalomban, s azért az egyenlőség eszméjének itt lényegileg más tartalma van.

Mert míg az előbbiben a szellemi műveltséggel az anyagi javak szerzése lehetséges volt, e javak szerzése a keresetre alapított társadalomban a kereset törvényeinél fogva lehetetlen. Míg tehát az előbbiben a valódi személyi egyenlőség a javak birtokával, a jogi különbséggel állott szemben s ez utóbbit ez által az igazságtalanság színében tüntette elő, addig itt a tőke szerzésének lehetetlensége miatt a tényleges egyenlőség nem jó létre s a birtoktalan osztály függése a birtokostól természetes, szükségszerű és elháríthatatlan. A birtoktalan osztály emelkedő műveltsége, midőn a kereset emelkedését nem érheti el, érezhetővé teszi ezt az ellentétet, a nélkül azonban, hogy módjában volna rajta segíteni, a mennyiben az egyenlőség a szellemi javakban az egyenlőséget követeli az anyagiakban is, a nélkül, hogy a javak megszerzését a birtoktalanoknak lehetővé tenné. Ez a legmélyebb ellenmondás állapota.

A személyes egyenlőség eszméjének föllépése az a pont, melyen az alárendelt osztály a keresetre alapított társadalomban rejlő ellenmondás tudatára jut. De minden eszme

lényegében rejlik, hogy a mint az ellenmondás tudatára jut, azonnal megoldására törekszik. Így kezdődik a gondolat nagy munkája, mely kutatásokban, nézetekben, rendszerekben és javaslatokban nyilvánul. Minél hatalmasabb és általánosabb az ellenmondás, annál hatalmasabb és közösebb a munka is. A mint az egyenlőség elve a keresetre alapított társadalom egyenlőtlenségével jó érintkezésbe, azonnal megkezdődik a kutató szellemnek az egyenlőtlenség megszüntetésére irányzott munkája. Ez a munka megelőzi a külső küzdelmet. A szabadság eszméjének e fejlődése szintén törvényszerű. A politikai forradalom kezdetén az alkotmánytanok fejlődését indítja meg; a szociális mozgalom kezdetén a szociális elméleteket szüli. S habár ez elméletek egyesektől erednek, közös alapjuk mégis az a követelés, hogy minden egyes képes legyen rendeltetését elérni az anyagi javak szerzése körében. Minden gondolat, terv és kutatás, mely e kérdést érinti, a szociális mozgalom körébe tartozik. Az alárendelt osztály gondolatmenete azonban három nagy stádiumban nyilatkozik, melyek szükségszerű egybefüggésben állnak, s valamint az állam alkotmányára vonatkozó kutatások a politikai forradalomnak, úgy ezek a szociális átalakulásnak előhírnökei.

Az első és legtermészetesebb gondolat, mely az egyenlőség elvének szempontjából tekinti a birtokosok és birtoktalanok között fennálló ellentétet, egyszerűen a birtokot fogja a függés és szabadságtalanság okául tekinteni; mert a birtok korlátozott mennyisége mindig csak a közösség egy részének juthat osztályrészül, s minthogy a birtok a kereset föltétele, a birtok mindig magától függővé fogja tenni a birtoktalant. Ha tehát a függést meg kell szüntetni, okát, a birtokot kell megsemmisíteni, nem szabad tűrni, hogy egyéni tulajdon legyen. Az egyenlőség eszméjének első alkalmazása vagy szociális tartalma, a személyi tulajdon negatívója.

Az embernek azonban szüksége van a termékekre, a termelésnek az anyagra. Az anyag tehát nem lehet többé az egyesé, hanem az egész közösségé. Hogy pedig a közös tulajdont képező anyagból a szükségletet földözni lehessen, szükség van a munkára. Ez a munka, ha az egyes számára termelne, azonnal a tulajdont léptetné életbe. Hogy ez ne történjék s a függés újra ne keletkezzék, a munkának nem az egyes, hanem az összeség számára kell termelnie. Az összeség kapja meg

tehát a termékeket s az osztja szét az egyesek között az abszolút egyenlőség elve szerint. Így tartható fenn az egyenlőség a munka és anyag ellenére is.

Minden rendszer és gondolat, mely e két elvet helyesnek ismeri el, együtt képezi a communismust. A communismus minden formában az első és legnyersebb rendszere az egyenlőség társadalmi eszméjének s első alkalmazása a társadalom rendjére s alapjára, a személyi tulajdonra, akár a birtok, akár a tőke alakjában.

De minden communismus, eltekintve anyagi lehetetlenségétől, saját elvében egy nagy ellenmondást tartalmaz. Mint-hogy az emberi közösség a communismusban ép úgy mint az államban egyes személyek közvetítésével működik, a munka felosztását és vezetését is egyesekre kell bízni. Ha az egyesnek joga volna munkát választani, természetes, hogy csakhamar függővé válnék tőle az, a kinek e munkára szüksége van, pedig éppen ezt kell kerülni. A munkát tehát csak a közösség követeli és vezeti. Mint hogy azonban a közösséget egyesek képviselik s a közösség nevében és hatalmával intézkednek, ezek az egyesek szükségkép a munka uraivá lesznek, s minden munkás s következőleg az egész közösség függővé válik tőlük.

Így a communismus nemcsak szegénységet vonna maga után, hanem valóságos rabszolgaságot is, mely abszolút ellentétben áll az egyenlőség eszméjével. Ezt az ellenmondást a communismus nem képes megoldani, s világos, hogy a társadalmi függés helyébe még elviselhetetlenebb szolgaságot állítana, s az egyenlőség eszméje elfordul tőle, hogy más útat keressen megvalósítására. A communismusnak az a jelentősége, hogy az első nyers előkészítő kísérlet, mely minden küzdelem nélkül saját benső lehetetlensége által semmisül meg.

Ha a szabadság és egyenlőség eszméje nem valósítható meg a communismus eszközeivel, milyen út marad még fenn? E lehetetlenség oka abban fekszik, hogy a munka, melyben az egyén szabadságának és fejlődésének kellene nyilvánulni, elveszti szabadságát. Ép az által, hogy a munka nem volt képes az anyagi szabadságot megadni, szűnt meg szabad lenni a kereseti társadalomban. A communismusnak ugyanez a jellege, azzal a különbséggel, hogy az előbbi társadalmi

rendben az egyes tőkék, itt a közösség tőkéje uralkodik zsarnokilag a munka fölött. A bajon tehát csak az által lehet segíteni, ha a viszony megfordul s a munka fog a tőke fölött uralkodni.

Mert az anyagnak magában nincs értéke. Értéke csak az anyaghoz való viszonyában képzelhető. A népek és egyesek gazdagsága csak a munkának köszönhető, azért a tőke is csak a munka összegyűjtött értéke. Ha pedig a munka fogalmánál fogva tulajdont szerez, szükségkép következik, hogy minden munkának ez az eredménye. A kereseti társadalomban fennálló viszony tehát, melynél fogva az egyik munkája a másik tőkéjének van alávetve oly módon, hogy a tulajdon, mely a munkából keletkezik, nem a munkásnak, hanem a tőketulajdonosnak jut, ellenmondás a munka lényegével. Ez az ellenmondás a szabadságot megsemmisítő hatalom, mely a természeténél együvé tartozót, a munkát és birtokot, természetellenesen külön választja. Ha igaz, hogy a munka és a szabadság azonos, s hogy magasabb természeténél fogva a munka hívatta van a munkásnak a megfelelő birtokot is adni, úgy kell a társadalom oly rendjének lenni, melyben a munka ez eszméje s magasabb joga megvalósítható.

Azok a gondolatok, kutatások és rendszerek, melyek a munkát a tőke fölötti uralomra akarják juttatni s a munkát fő dologgá, a társadalom rendező elvévé akarják tenni, képezik együtt a socialismust. A socialismus tehát az egyenlőség társadalmi eszméjének második rendszere, mely a munka uralmát a tőke fölött akarja megvalósítani.

A socialismus minden formájában sokkal magasabban áll a communismusnál. Alapja a munka s a munkával az *egyenlőség*. Nem akarja tehát az emberiség abstract egyenlőségét megvalósítani, s a személyiség egyéniségét sem akarja megsemmisíteni. A socialismus azt akarja, hogy mindenki képessége, munkája és tőkéje arányában részesüljön a termékekben, s a munka által akarja az egyes embert gazdaggá és boldoggá tenni egyénisége szerint. A socialismus tehát, különbözőleg a communismustól, oly társadalmat akar, mely a munkának tiszta, a birtoktól független organismusára van alapítva. De ez is oly ellenmondást tartalmaz, mely a socialismus ferdeségének és lehetetlenségének alapja. A socialismus, midőn a munkát a tőke fölé akarja helyezni; midőn azt, a mi a munka

és kereset eredménye és föltétele, a tőkét a munkának akarja alárendelni, a kereset természetével jó ellenkezésbe, s mint hogy a tőke nem hajlandó lemondani természetes hatalmáról, a socialismus oly javaslatokat kénytelen tenni, melyek kisebb vagy nagyobb mértékben a tulajdon megsemmisítését célozzák. A socialismusnak ez az oldala, melylyel a communismussal érintkezik, legvilágosabban mutatja tulajdonképi hibáját. Ez indítja az egész birtokos osztályt arra, hogy ellene föllépjen; ez az a pont, a hol a socialismus ép úgy ellenkezésbe jut saját elvével, mint a társadalom hatalmas osztályaival. S a socialismus sem képes céljait elérni s a munkát a tőke fölötti uralomra juttatni s valóban nem is utolsó stádiuma a szociális mozgalomnak.

- A communismus és socialismus a társadalom csak egyik osztálya által támasztott követelések rendszere. De ez az osztály gyöngé. Ha tehát az uralkodó osztálylyal szemben erőt akar nyerni vágyai megvalósítására, oly hatalommal kell szövetkeznie, mely természeténél fogva kénytelen az alsó osztályok emelését feladatául kitűzni. Ez a hatalom az állam.

Kétségtelen ugyanis, hogy az állam valóban szenved az alsó, pusztán munkájából élő osztály függése által. Minél nagyobb ez az osztály, minél több e fejletlen, nem-szabad elem az államban, annál gyöngébb az állam hatalma, annál könnyebb a békés fejlődés megzavarása. Az állam saját érdekében van tehát az alsó néposztály sorsán javítani, s ez az osztály, belátva a communisticus és socialisticus elméletek kivihetetlenségét, a társadalmi egyenlőség eszméjével az államhoz fordul, hogy eszméinek megvalósítását általa érje el.

A munkások osztályának tőkére van szüksége. De a tőkét nem lehet az egyes tőkebirtokosoktól követelni, mert ez által ezek társadalmi és gazdasági állása semmisíttetnék meg s minden egyesnek szüksége van a maga tőkéjére. Csak az államnak nincs saját vagyona; a mije van s a mit jogánál fogva kaphat, az a népé. A munka tehát az államhoz, mint tőkebirtokoshoz fordul, s az állam tőkéjének egyesülését kívánja a munkás osztály munkarejével; az állam legyen vállalkozóvá, s a nyereséget e vállalatból, mely különben az egyes tőkebirtokosnak jut, adja a munkás osztálynak, mert

az államnak e nyereségre nincs szüksége. Ily módon a munkások nyereségben fognak részesülni tőke nélkül is. De mint hogy az állam maga vállalkozó, ő van hivatva a munkát vezetni, a szükségletet és termelést megítélni és kiszámítani, a munkást a munkában parancscsal vezetni s a nyereség felosztását intézni, még ha nem is ellenőrzi azt, hogy a munkás a nyereséget hova fordítja.

Ez a munka szervezésének eszméje. De az eszme ép oly kevésbé valósítható meg, mint az előbbieket, s az egyes munkája megszűnnék szabad lenni, a nélkül, hogy jövedelmezőbbé vagy csekélyebbé válnék.

Közel fekszik azonban egy másik út. Ha a keresetre alapított társadalomban az egyéni szabadság csak az egyéni kereset alapján valósítható meg, ennek egyedüli módja az, hogy az egyest tőkével kell ellátni. De mint hogy a tőke mennyisége korlátozott, ez nem valóságos vagyont átengedése által történhetik, hanem a munka- és keresetképességet kell tőkésíteni. Ez az egyes keresetképességében fekvő tőke, a hitel. Az államnak tehát úgy kell intézkedni, hogy az egyes munkaképessége arányában tőkéhez juthasson. A hitel, melyet az egyes az egyestől nyer, csak kamatért kapható. A kamat elnyeli a nyereséget s ez által lehetetlenné teszi a tőke képzését a munkásra nézve. Csak az állam, mely nem akar nyereséget s nincs szüksége kamatra, adhat kamat nélküli előleget.

Ez az eszme, a hitel szervezése, mely magasabban áll a munka szervezete eszméjénél. Ez az eszme ismét tovább vezet.

Hogy az állam hitelt nyújthasson, tehát a munkának anyagot adhasson, a tőke birtokában kell lennie. Ez csak úgy lehetséges, ha azoktól veszi el, a kiknek van, a birtokosoktól. Ezek azonban, mint a társadalom uralkodó osztálya, kezökben tartják az államhatalmat. A követelés tehát, mely a hitel szervezése eszméjében fekszik, gyakorlatilag nem egyéb, mint az, hogy az uralkodó osztály uralmát arra használja, hogy uralma föltételétől s ezzel együtt uralmától foszssa meg magát s az alárendelt osztálynak engedje át. Természetes, hogy az uralkodó osztály vonakodik ezt tenni, s a birtoktalannak oly alkotmány életbeléptetésére gondolnak, melynek alapján ők lehessenek uralkodók, s az államhatalmat helyeze-

tők javítása céljából, a szükséges tőke szerzésére használhassák föl. A mint a társadalmi eszmék, a communismus és socialismuson át erre a pontra jutnak, az államhoz való viszonyt úgy fogják fel, hogy mellőzhetetlen szükség az oly alkotmány, mely a birtoktalan osztály uralmára van alapítva.

A sociális eszmék ezen a ponton egy másik iránynyal egyesülnek, mely a tisztán politikai mozgalmából veszi eredetét. Ez a demokratikus irány, melynek kiinduló pontja a republicanismus. A demokratikus mozgalom a személyiséget tisztán fogalmi alakjában, s függetlenül az anyagi javaktól, fogja fel. Mint hogy az ember, fogalmánál fogva, egyenlő és szabad, azt követeli, hogy mindenki egyformán részesüljön az államakarat alkotásában, a törvényhozásban. A demokratikus irány nem megy tovább. Az államélet másik nagy ágát, az állam kormányzatát nem is ismeri. De e formájában teljes összhangzásban van a sociális iránynyal, s természetes, hogy egyesülnek, s ez egyesülésben a demokratikus irány az alkotmányt, a sociális irány a kormányzatot és célját, a demokratikus államhatalom akarata által nyújtott eszközök sociális felhasználását, tekinti fő dolognak.

Ez a fogalma és értelme annak a jelenségnek, mely a társadalmi eszmék tisztán szellemi mozgalmának utolsó pontja: a sociális democratiának. A sociális democratia elve tehát az alkotmányra nézve az általános szavazatjog, a kormányzatra nézve a munkás osztály társadalmi függésének megszüntetése. A sociális democratiában tehát az alkotmány a demokratikus, a közigazgatás a sociális elem. A szabadság mozgalmának természetes fejlődése szükségkép erre az egyesülésre vezet; ez a függő osztály mozgalmának, melylyel a szabadságtalanság ellen föllép, utolsó stádiuma. Itt az ellentét a társadalomban tetőpontját éri el. S most két út áll nyitva ép úgy, mint a politikai mozgalomban: az egyik a sociális reform, a másik a sociális forradalom.

A munka függése a tőkétől ellenmond a szabadság eszméjének s azért nem is lehet tartóssága. Vagy meg kell ölni a szabadság eszméjét a munkások osztályában, vagy küzdenie kell rendeltetése eléréseért. Nincs oly nagy hatalom e földön, mely ettől visszatarthatná. A szabadság eszméjének öröktől fogva a szellemi javak birtoka, a műveltség ad életet. A hol

műveltség keletkezett, ott kezdődnek a szociális eszmék is; a hol a műveltség növekszik, ott az eszmék az egyenlőség elvét állítják fel; a mint az egyenlőség elve a munkások osztályának tudatában gyökeret ver, szükségkép a szociális demokrácia eszméjében fogja elérni tetőpontját. Ez az eszme nem elmélet, nem véletlen ötlet. A hol föltételei megvannak, a hol az előmunkálatok megtörténtek, szükségszerűleg nő ki a társadalom talajából; vakság ezt a szükségszerűséget nem látni, balgaság egyenesen küzdeni ellene. Mert ez az eszme semmi, ha nem a szabadság eszméje s a kereseti társaság rendje közötti nagy benső ellentét kifejezése és tudata.

A mint az alárendelt osztály az egyenlőség társadalmi eszméjének tudatára jut, nagy erővel csatlakozik az említett rendszerek valamelyikéhez, az egyenlőség elve a társadalom e részében szilárd alakot nyer s tagjainak minden gondolatát mintegy nagy gyúpontra foglalja egybe.

A mint ez megtörténik, egy nagy fontosságú jelenség következik be. Az alárendelt osztály, melyet eddig csak a munka foglalt egybe külsőleg, egy bensőleg is egybefüggő egészszé lesz, s az akarat közössége, mely a helyzet és követelések közösségén alapszik, a munkás osztályból önálló életű, önálló, öntudatos s a fennálló társadalmi rendet határozott szándékkal megtámadó tényező lesz, s ez a proletariátus.

Ez a proletariátus az egyenlőség társadalmi elve értelmében azt követeli a birtokos osztálytól, a mit se nem adhat, se nem akar neki adni. Az államtól követeli, hogy azt tegye, a mi vagy fogalmával, vagy törvényével ellenkezik. S csakhamar látja, hogy az állam és társadalom fennálló rendjétől nem remélheti követeléseinek teljesítését. S mint hogy a birtokos osztály kezében látja az állam hatalmát, arra a nézetre jut, hogy az állam azért tagadja meg tőle követelései teljesítését, mert az uralkodó osztály érdekeivel ellenkezik. Hogy az államnak nincs oly formája, mely a társadalmi eszmék megvalósítását lehetővé tenné, azt nem tudja. S így az a hit támad benne, hogy képes lesz magán az államhatalom eszközeivel segíteni s hogy következőleg jogosítva van az államhatalmat magához ragadni s a szociális eszmét megvalósítani.

Ez nagyon nehezen következhetik ugyan be, mert a proletariátus a társadalom gyöngébb része. De egyes esetek-

ben mégis megtörténhetik, hogy a demokratikus párttal egyesülve, magához ragadja az államhatalmat. A forradalom, mely által ez történik, a szociális forradalom.

Ha a szociális forradalomra azokat az elveket alkalmazzuk, melyek az állam és a társadalom lényegét alkotják, kétségtelen, hogy abszolút ellenmondásban áll mind a kettővel, s hogy nem haladás, hanem nagy szerencsétlenség s törekvéseit tekintve merő lehetetlenség.

Midőn a szociális forradalomban a proletariátus kezére keríti az államhatalmat, ez, mint természeténél fogva általános hatalom, a társadalom egyik osztályának jut kezére. De ennek az osztálynak is van határozott érdeke. Ez az osztály tehát társadalmi állásának e külön érdekét az állam hatalmával fogja megvalósítani akarni, minden más érdeket és föladatot ennek fog alárendelni, a társadalom legyőzött részét meg fogja fosztani szabadságától s nem fogja engedni, hogy részt vegyen az állam hatalmában. Ez által megfosztja az államot s a társadalmat a szabadságtól. A szabadság ép oly kevéssé van megvalósítva ott, a hol a munka uralkodik a tőke fölött, mint ott, a hol a tőke uralkodik a munka fölött. A proletariátus győzelme nem a szabadság diadala, hanem megsemmisülése.

S a szabadságtalanságnak ez a formája a legképtelenebb, legromlottabb valamennyi között. Mert az uralkodó alsó osztály nincsen birtokában az uralom föltételeinek. Nincsenek anyagi és szellemi javai, melyeken a társadalmi felsőbbség alapszik; sőt ellenkezőleg, mélyen a birtokos osztály alatt áll mind a két tekintetben. A proletariátusban tehát nincs meg az államhatalom kezelésének benső, valódi jogosultsága.

De nagy ellenmondás fekszik a proletariátus uralmában más tekintetben is. A birtoktalan munkás osztály oly czélból ragadta magához az állam hatalmát, hogy a társadalmi függetlenség második föltételéhez, a tőkéhez juthasson. De minden tőke a munka eredménye. A proletariátus uralma tehát, midőn a munkás osztálynak az állam útján tőkét ad, munka nélkül ad tőkét; így a tőke, annak a kezében, a ki kapja, saját fogalmával jut ellentétbe. Ez a tőke nem tőke, hanem ajándék, s azért a munkás kezében nem is bír a tőke jellegével és értékével. Elvesz, vagy mert a munkás nem tud vele bánni, vagy mert bizonyos levén benne, hogy nem mehet vele

semmire, pillanatnyi élvezetre pazarolja el. De a tőke egyuttal attól vétetik el, a ki szerezte; a társadalom jobb részét tehát szegényebbé teszi, a nélkül, hogy az alsót gazdagabbá tenné.

Ép azért, mert a proletariátus uralmának az államhatalom fölött nincs benső jogosultsága, külső eszközökhöz kell folyamodnia, hogy uralmát fentartsa. Az egyik külső eszköz, melyben támaszt keres, az állam alkotmánya. A tisztán democraticus-socialis alkotmány elve a képviselők és hivatalnokok választása az általános szavazatjog alapján. Ez a proletariátus egy tévedésén alapszik. Azt hiszi ugyanis, hogy ily módon többségben van a birtokos osztály tagjai fölött. Pedig számosabbak azok, a kiknek veszíteni valójuk van a socialis forradalom által s azért nem is volt képes magában többségre vergődni sehol sem, ezen az úton nem volt képes az uralmat elnyerni, annál kevésbé fentartani.

Ha ez lehetetlen, nem marad fenn egyéb a proletariátusnak az anyagi erőszaknál. A proletariátus uralmával tehát szükségkép együtt jár az erőszak uralma is. Ez az uralom a legborzasztóbb, mert a társadalom legjobb elemei ellen van irányozva. Nemcsak a magasabb osztályt, hanem társadalmi alapját is meg akarja semmisíteni. A rémuralomban, a socialis forradalomban rejlő ellenmondás, legmagasabb fokát éri el s a visszahatás csakhamar bekövetkezik.

A proletariátusnak nincs hatalma uralma tartós fenntartására. A birtokos osztály első komoly támadása megdönti azt az uralmat. Ez a diadal szükségképi s elmaradhatatlan; de mivel ez is az erőszak eredménye, az erőszak uralkodik bizonyos ideig a győzelem után is. A socialis forradalom a dictaturára vezet. A dictatura pedig a társadalom fölött állva, annak a hatalomnak a jellemét ölti magára, mely természeténél fogva a társadalom fölött áll s önálló államhatalomnak nyilvánítja magát.

Ez a socialis forradalom vége s a társadalom küzdelmeiből ismét az állam eszméje lép elő, lerázva magáról az egyes társadalmi osztályok uralmát, csak önmagán nyugodva s önmaga erejével uralkodva.

A birtoktalan munkás osztály helyzete javításának másik módja a társadalmi reform. Ez nem annyit jelent, hogy a társadalmi különbség, vagy a tőke, mely a munkás osztály füg-

gésének oka, szüntettessék meg. A kérdés az, vajjon lehetséges-e a munkát úgy szervezni, oly intézkedéseket tenni, hogy a munka maga, nemének és mértékének megfelelő birtok szerzésére vezethessen. Az a tevékenység, azok a javaslatok, kísérletek, törvények és intézmények, melyek ezt lehetővé akarják tenni, képezik a társadalmi reform tartalmát, melynek hivatása nem csekélyebb, mint eltávolítani a társadalomból és államból az emberi fejlődés és szabadság legutolsó s legnagyobb veszélyét és akadályát.

Hogy a munka mikép szerveztessék, hogy a munkás maga is tőkéhez juthasson s föltétlen függése a tőkétől megszüntettethessék, az a jövő titka. De e helyütt nem is ez a fő dolog, hanem a tudományos eredmény: a társadalom lényegének s élete törvényeinek megismerése.

S tán fejtegetései a socialis reform fogalmának megállapításánál érnek véget, melynek megvalósítása a most élő s következő nemzedékek föladata. De könyvének nem kevésbé érdekes és tanulságos része az, melyben a francia forradalom socialis történelmét tárgyalja. A szellemdús és mély fölfogással írt történelmi rész ismertetése, melyben a társadalom életében uralkodó törvények hatását az állam beléletére, alkotmányára és kormányzatára, a francia forradalom lefolyásán mutatja ki, bizonyára érthetőbbé tenné az előbbieken előadott törvényeket is. A hely szűke ezt nem engedte. De a ki kételkedik a fölött, hogy az előadott törvények csakugyan az emberi közösség életét szabályozzák, az olvassa el a francia forradalom socialis történetét, vagy üsse föl bármely nemzet történelmét, melynek fejlődéséről alapos tudomásunk van, s azt fogja találni, hogy a nemzetek beléletében előforduló küzdelmek, harcok s változások az alkotmányban és kormányzatban, e törvényekre vezethetők vissza, s hogy a jelenségek e törvények nyilvánulásai.

Kétségtelen most már, hogy a birtok, a gazdasági foglalkozás kifolyása, az emberek között uralkodó egyenlőtlenség és függés, s hogy a birtok fölosztása, a közgazdasági viszonyok alakja határozza meg a társadalom alakját és rendjét, ez ismét az alkotmány és kormányzat alakját is. Kétségtelen, hogy a társadalom a gazdasági életen alapuló, az államtól különböző, saját törvényei szerint élő önálló organismus. Kétségtelen, hogy a társadalom életelve az érdek, s hogy az egyik ember

vagy osztály függésének, alárendeltségének a másiktól, a szabadságtalanságnak forrása nem az állam, hanem a társadalom, s a társadalom az, mely az államhatalmat magához ragadva, a szabadságtalanságot viszi az államba. A társadalom most már nem egy elmosódott, határozatlan képzet, hanem határozott, reális tartalommal bíró fogalom, az államtudománynak egy lényeges, mellőzhetetlen alapfogalma.

Móst már mindenki előtt világos lehet az is, a társadalom fogalmának tudományos ismerete és alkalmazása nélkül az államtudományok, a jogbölcselet, a jogtörténet tudományosan nem is tárgyalhatók. De ránk nézve ez általános tudományos jelentőségén kívül, még különös fontossággal bír a társadalom fogalma.

Alig van ország, a hol annyit beszéltek és írtak volna a politikusok az önkormányzatról, a hol oly kitartással ragaszkodtak s annyi áldozatot hoztak volna az önkormányzat eszméjének, mint nálunk. S e szivósság annál feltűnőbb, mert abban, a mit mi az elméletben önkormányzatnak képzelünk s a mit e név alatt gyakorlatilag megvalósítottunk, ép az nincs meg, a mi az önkormányzat lényege s a miben az önkormányzatnak nagy jelentősége s értéke rejlik. Különös jelenség, hogy politikai irodalmunk, mely az önkormányzatot oly nagy kegyelettel és lelkesedéssel dicsőítette, ép azoknak az érveknek nem volt birtokában, melyek a ragaszkodást az önkormányzat iránt igazolhatnák. Az önkormányzat mélyebb fölfogása hiányzik politikai irodalmunkban.*) E mélyebb fölfogás, az önkormányzat lényegének s nagy szerepének fölismerése az állam életében csak a társadalom mélyebb fölfogásán s lényegének megismerésén alapszik.

A társadalom az érdek, az állam, a szabadság organismusa. A társadalmi eszmék és törekvések, melyek lényegök-nél fogva csak egy bizonyos társadalmi osztály érdekét látják magok előtt, s az államot e különérdek megvalósítására eszközül akarják fölhasználni, képezik a szabadság legnagyobb

*) Lechner Agostnak Hoffmann Pál *Jog- és államtudományi folyóiratában* megjelent figyelemre méltó s az idevágó irodalom diszére való terjedelmes értekezése az önkormányzatról a társadalmat teljesen kívül hagyja, s ez az oka, hogy az önkormányzat mélyebb fölfogására nem jutott.

veszélyét. A hol, mint korunkban, a társadalmi eszmék uralkodnak a szellemeken s árasztják el az állam életét, ott az állam erős, egészséges életének alapföltételét, az állam polgárainak *állami tudatát* ingatják meg. A társadalom természeténél fogva csak jogokat és érdekeinek kielégítését követeli, s ellensége mindazoknak a nehéz kötelességeknek, melyeknek teljesítése nélkül az államnak föl kell bomlania.

Az állam a társadalom ellenorganismusa s hivatása alárendelni a társadalmat az egyes érdekek fölött álló magasabb czéloknak. Igaz ugyan, hogy azokat a nagy ellentéteket, melyek a társadalmon belől a gazdasági viszonyok alapján állnak fenn, teljesen csak a gazdasági viszonyok átalakulása szüntetheti meg; de ép oly kétségtelen, hogy ez ellentéteknek élet veheti az állam oly szervezete, mely az államot és a társadalmat úgy köti össze, hogy a társadalmi érdekek árjában az állam eszméje el ne merüljön, s a társadalmi osztályok küzdelmében az állami tudat ki ne vesszen az állam polgáiraiból, s a jogot s az állam jólétét tekintsék a társadalmi érdekek fölött álló legfőbb érdeknek. A társadalmi törekvések e nagy ellensúlyozója az önkormányzat. Ebben áll nagy jelentősége az államra és szabadságra nézve. Az önkormányzatban a társadalom arra hivatott osztályai magokra vállalják az állami igazgatás terhes és nagy felelősséggel járó functióit s a folytonos, megszokássá vált tevékenység és közreműködés a közjog végrehajtásában, a közvetlen gyakorlati foglalkozás az állami igazgatás föladataival, emeli az egyes embert a társadalom életelvét képező különérdekek fölé s teremti meg a társadalomban azt a tudatot, hogy az államnak a napi érdekek és törekvések fölött álló szilárd és állandó léttel kell bírnia, s csak így válhatik a társadalom egymással szemközt álló osztályaiban a higgadtság és önuralom megszokássá, mely nélkül politikai szabadság nem képzelhető; s így köti egybe az állam politikailag azt, a mi társadalmilag külön van valva.

A társadalom tudományos fogalmának átültetése s meghonosítása politikai irodalmunkban tehát nemcsak elméleti, hanem gyakorlati jelentőséggel is bír. Az önkormányzat mélyebb fölfogása, lényegének alapos ismerete a társadalom lényegének tudományos ismeretén alapszik. Az önkormányzat lényegének alapos ismerete pedig képessé fog bennünket tenni arra, hogy megtudjuk, vajjon a mi fölfogásunk az önkormány-

zatról s a nálunk megvalósított önkormányzat az önkormányzat lényegének megfelel-e? A mély megvetés, melyet politikusaink s hirlapíróink nagyobb része az államélet terén a tudományos fogalmak iránt tanúsítanak, legfőbb oka a nagy zavarnak és nyomorúságnak politikai életünkben. A mely intézmény saját fogalmával ellenkezik, nem felelhet meg céljának s nem lehet üdvös hatású a gyakorlatban sem.

GRÜNWARD BÉLA.

DICKENS KÁROLY.

Egy regényíró élete, a ki nem akart soha más lenni, mint regényíró, szűk keretében nyújt-e elég anyagot három kötetnyi életrajzra? Nálunk kételkednének benne, hanem a Bothwellek, a Lockhartok boldog hazájában azt tartják, hogy az irodalomtörténetre nézve semmi sem lehet közömbös, a mi a legkisebb vonatkozással bír a fényes nyomot hagyó írókra. Állandó tetszéssel fogadják azokat a türelmes kutatásról és lelkiismeretes gondról tanúskodó hosszú munkákat, a melyek kedvencz költőiknek és íróiknak szentelvek.

A tetszés még inkább emelkedik, s a siker biztos, ha oly íróról van szó, a ki mint jótékony tündér, harmincz éven át az egész nemzetet fölváltva könyvekre indította, a melyekért nem volt oka pirúlni, és olyan nevetésre ingerelte, a melynek titkát Homer régi isteneitől látszott örökölni az öreg és nevető Anglia.

A könyv, a melyet Forster János nemrég befejezett, *) már előre is érdekelte mindazokat, a kiket valaha elbájolt az újabb angol regényírók leghíresebbike, — vagyis az egész világot.

Dickensről el lehet mondani, hogy boldog lehetett élete végéig. Irodalmi vállalatái mind sikerültek, s most, hogy nincs többé, barátja, ki saját vallomása szerint őt legjobban ismerte s törekszik őt ismét életre hozni s képét élénk állítani, úgy a mint valóban élt, nem rejtve el gyöngéit, nem vonva reá az eszményiség csalfa leplét.

*) *The Life of Charles Dickens*, by John Forster, London, 1874.

I.

Mindig gyanították, hogy Dickens egyik leghíresebb és legmegragadóbb regényébe a költészet közé némi valóság is van szöve és hogy a fiatal Copperfield Dávid története egyszermind a szerzőé is kisebb-nagyobb elferdítésekkel. Nem csalatkoztak és a hasonlat talán sokkal továbbra terjed, mint gyanították. Elbeszéléseibe igen gyakran vegyíti Dickens ifjúsága és gyermekkora emlékeit. Hogy az égető nyomort fesse, a mit oly megkapóan tudott leírni, hogy földidézze azt a sok beteg és szenvedő alakot, a melyek művein átvonulnak, nem volt szüksége találékonyságra, csak vissza kellett emlékeznie. Mert ő valóban a képzelhető legszigorúbb nevelésben részesült, nem abban, a melyet a nagy classicus intézetek nyújtanak, a melyekből ragyogó államférfiak, keresett ügyvédek, tudós papok kerülnek ki, hanem abban, a melyet a magára hagyott nagy lélek önmagának ad és a mely oly gyakran teremt művészeket, költőket, regényírókat. Dickens egyike volt ezeknek, s miután egy különös önéletrajzi töredékben maga vonja le a leplet és meséli el élete első éveit, meg kell vallani, hogy soha senki nem kezdte meg az életet oly nehéz és kellemetlen körülmények között, mint ő.

Portseaban született, Portsmouth közelében 1812-ben. Atyja a tengerészeti irodákban volt alkalmazva. Gyermekkorát szorult helyzetben élte át és a családi életnek is csak szomorú oldalait ismerte. Atyja, Dickens János, úgylátszik derék ember volt, de gondatlan, kinél a nyomor megszokottá vált s a családi bajok sem hozták ki sodrából. Anyjával, Barrow Erzsébettel, se az életben, se fia emlékében nem találkozunk gyakran. Ő és férje akaratlanul is ama halhatatlan pár embert juttatják az ember eszébe, a kik Copperfield Dávid regényében, folyton a végső elhatározás és egy jó lakoma reménye, az öngyilkosság és egy narancspunch mesterséges készítése között ingadoznak. Fájdalom nem csupán ez az egyedüli hasonlat a mire találunk: van egy még természetesebb, a mely szerző előtt lebeghetett, midőn a kis Dorrit-ban egy családanya fájdalmasan nevetséges alakját rajzolta, a ki az adósok börtönében kénytelen tartózkodni, hol az idegene-

ket fogadja és patriarchalisan él. A fiatal Dickens alig töltötte be tizenkettedik évét, midőn atyja, nem tudván kiegyezni hitelezőivel, elfogatott és az adósok börtönébe záratott. Olyan nemzetgazdasági leczkében részesült, a melynek emléke nem vesztet el, és láthatta, hogy a legjobb szándék mellett is, mire visz a gondatlanság és rendetlenség.

Hasztalan hagyták el Portseát Chathamért és Chathamot Londonért, a hol Dickensné asszony intézetet akart nyitni, abban a reményben, hogy az indiai gazdag családok gyermekeiket oda fogják adni: az intézetet hirdető czímtábla ugyan feltűzetett az ajtó fölé, de a növendékek nem jelentkeztek, így a kis Dickens Károly szerény illúziója, hogy ezen úton maga is iskolába járhat, a nélkül, hogy a családot elhagyja; füstbe ment. Iskoláról szó sem volt ezután a „Nickleby Miklós“ leendő szerzőjénél. De azért nem volt minden nevelésnek hiával. Anyjától tanult egy keveset az angol, sőt a latin nyelvből is, atyjának néhány könyvét néhány híres angol és idegen regényét szinte fölfalta, sőt egy kis tragoédiát is írt, a melyet az ezer egy éj után készített, azután egyik rokona néha elvitte magával a színházba, a melyet szenvedélyesen szeretett; hanem valódi nevelését öntudatlanul nyerte Londonnak azon szegény külvárosában, a hol családja élt, a hol megtanulta ismerni azon dolgokat és viszonyokat, a melyek első műveinek annyi eredetiséget és nyomatékot kölcsönöztek. Itt találkozott a szegénységgel minden alakban, innen került ki a kis ártatlan gonosztevő Twist Olivér és kevésbbé ártatlan társai, és a szerencsétlen Jo az óriás város ezen csavargója, ki csatangol benne mióta lábain állani tud, a nélkül, hogy tudná hova megy, kerülve rendőröket, a kik menni kényszerítik. Ritka szerencse, hogy a gyermek ezen veszélyes érintkezések között nem vesztette el érzelmei tisztaságát és boldog jelleme naivságát. „Jól tudom, mondá később, hogy isten irgalma nélkül, a mennyire elhanyagoltak, kis csavargó avagy kis tolvaj válhatott volna belőlem.“ Azután egy fénymázgyárba dugták, hat shilling heti bérrel. Dolga az volt, hogy a dobozokat olajos és kék papírral fődte be, lekötötte és etiquette-ket ragasztott reájok. Nem tudtak egyéb dolgot találni a vézna fiatal gyermek számára, ki csupa értelem és érzelem volt és szomszédai előtt már is csudagyermek hírében állott. Dickens oly szerencsétlennek, oly megalázottnak érezte magát, hogy

később, miután nagy hírnévre tett szert és dicsőség környezte, sem tudott mély keserőség nélkül gondolni vissza élete ezen szakára. Egyedüli mulatságai voltak, szabad óráiban beharangolni London utczáit, a melyeken utóbb az utolsó követ is ismerte, és a vasárnapok, a melyeket családjával atyja börtönében töltött el. Hébekorban betért egy csapszékbe egy pohár sörre, a hol szegény kis kalapja és kopott öltönye rendesen nem a legnagyobb bizalmat költötte.

Szerencsére atyja egy kis összeget örökölt, mely vissza adta szabadságát. Nem sokkal ezután a fiatal Dickent elküldték a Wellington-house-academy-be. Ezen fényes neve volt egy intézetnek, mely azon negyedben némi hírnévnek örvendett, habár nem tudni minek köszönhette azt. Annyi bizonyos, hogy a fehéregerek, a növendékek dicséretére legyen mondvá, nagyobb nevelésben részesültek, mint maguk a növendékek, és hogy ha a főtanító abban a hírben is állott, hogy semmit sem tud, volt helyette egy segédtanító, a ki mindent tudott. Különben Dickens csak két évet töltött Jones úr pálczája alatt, a kinek intézetét elhagyta, hogy írónak szegődjék egy ügyvédhez.

Egyszer kérdezték Dickens atyját, hol neveltette fiát. „Lelkemre mondom, uram, viszonzá, azt lehet mondani, hogy csak úgy magában növelkedett.“ És ez nem volt pusztá szólásmód. Valóban a megfigyelő szellemmel lassanként az akarat is kifejlődött a fiatal emberben, a ki új hivatása iránt nem mutatott több hajlamot, mint azelőtt a ragasztáshoz, a maga nemében ő is nagyravágyó volt. Atyja, hogy háztartása jövedelmeit gyarapítsa, a parlamenti viták gyorsírását vállalta el egy lap számára. Dickens, példáján lelkesülve, nekifeküdt a gyorsírás megtanulásának, oly hévvel, a minőt mindenben tanúsított, a mihez csak fogott; és nemsokára elsajátította ezen mesterség titkait. Ugyanezen időben szorgalmasan látogatta a British Museum olvasótermeit, hogy megszerezze magának azt a műveltséget, a melyet gyermekkorában nem szerezhetett meg; de bármilyen ügyes gyorsíróvá lett is, úgy hogy ritkította párját, két évig volt kénytelen arra szorítkozni, hogy különböző törvényszékek tárgyalásainál gyakorolja mesterségét. Különben ideje ez alatt nem veszett kárba, anyagot gyűjtött a jövő számára. Tudjuk, milyen sok drámai jelenet fordul elő az angol törvényszékek előtt és az eredeti alakok milyen

nagy számmal vonúlnak el oly nagy város törvényszékei előtt, a minő London. Végre tizenkilencz éves korában követhette Dickens atyját a parlament gyorsíróinak asztalához. Előbb a *True Sun*, azután a *Morning Chronicle* számára dolgozott. Csudálatos iskola volt, oly fiatal ember számára, a kit a tudvágy emésztett; de egyszersmind terhes feladat, miután gyakran kellett Dickensnek utazgatnia, hogy hallgassa a testület kitünőbb tagjainak a parlamenten kívül tartott beszédeit.

Mások eszméinek folytonos közvetítése mellett természetesen ösztönt érzett magában egyszer a maga eszméit is elmondani. Egy őszi este, félelemtől s talán reménytől is reszketve csúsztatta be a Fleetstreet egy komor irodájának levélszekrényébe első irodalmi kísérletét. A berzasztó lépés meg volt téve, és az *Old Monthly Magazine* 1833-ik évi deczemberi füzete a gyorsírót íróvá tette. Nem valami nagy volt a siker, hanem a fiatal ember eltalálta hivatását és hű is maradt hozzá örökre.

Az angol regényírók közt talán Dickens az egyedüli, a ki nem nyert classicus növelést, a ki oly alant kezdte életét és oly magasra emelkedett, a nélkül a biztos alap nélkül, a melyet a tudományos nevelés ad. Láttuk minő hiányos volt növeltetése. Igaz, hogy bizonyos mértékig kiegészítette, hanem szokása szerint és eredeti módon. Más szavakkal: érzi az ember, olvasva műveit, hogy az iskola soha nem terhelte vállait, a mi jó vagy rossz benne, azt senkinek másnak nem köszöni. A classicus világ emléke és példái, a melyektől soha sem szabadúlhat egészen, a ki Virgil és Homér közt töltötte ifjuságát, merőben ismeretlen világ ő előtte, s ha említi is, csak mosolyogva szól azokról. A múltnak kevés jelentősége van előtte; kiválólág a jelen embere és a mai civilisatio az a talaj, a melyben összes regénye gyökerezik. Mindent összevéve *Copperfield Dávid* szerzője talán többet köszönhet, mint maga is hinné, élete első éveinek, a melyeket oly szerencsétlenül, oly aljasan töltött; ennek köszöni független gondolkozását és azt az új szellemet, a mely művei minden lapját átlengi.

II.

Dickens első irodalmi föllépése, mely oly nagyszerűnek tűnik fel távolról, talán veszt fényéből valamit, ha közelről néz-

zük; nem azért, hogy a siker soká késett volna, hanem a fiatal szerző által követett genre és a közrebocsátás módja, nem férhetett össze azzal a lelkesedéssel, a mely egy ismeretlen nevet néhány nap alatt híres emberré tehet. Mert nem volt elég a *Monthly Magazine*-ba írott pár cikk arra, hogy a nagy kiadók ajtai megnyiljanak Dickens előtt, annyival inkább, hogy ezen gyűjtemény szerkesztője kénytelen volt minden cikket visszautasítani, ha nem ingyen jött, a mi arra mutat, hogy olvasóinak száma nem igen lehetett nagy. Szerencséjére a *Morning Chronicle*-nak az időben *Evening Chronicle* cím alatt esti lapja is volt. Dickens kérte, hogy ebben folytathassa *Útczai rajzok* címe alatt megkezdett rajzait, azután meg hogy nagyobb fizetést kapjon. Mindkét kérelmét méltányosnak találták és beleegyeztek. Nem sokára egy harmadik kívánság csatlakozott ezekhez, a mely szint' oly jól fogadtatott s a *Times* hirdette, hogy Dickens Károly nőül vette Hogarth úr legidősb leányát: pedig jobb lett volna, mint a következtetések mutatták, ha ezen kedvezésben nem részesült volna; élete kevés tévedéseinek egyike volt ez. A fiatal páregyelőre egy kis faluba, Chalkba települt le, s kevéssel ezután Dickens egészen abba hagyta a gyorsírást, hogy egyedül regényeivel foglalkozhassék. Összegyűjtötte két kötetben népies és polgári szokásokat festő vázlatait és *Sketches by Boz* cím alatt közrebocsátotta és kiadta híres *Pickwick*-jeinek (*Posthumous Papers of the Pickwick-Club*) első egy shillinges füzetét. Ugyanakkor, oly rendszert fogadván el művei írásánál, a mely részben megmagyarázza előttünk a meséi bonyodalmaiban uralkodó zavart, elkezdte *Twist Olivért*, mielőtt a *Pickwick-clubot* befejezte volna. Sokáig volt kénytelen szellemét ilyen nagy csapáson vezetni, hogy új állása követeléseinek eleget tegyen, miután rabszolga módjára eladta magát egy lelkiismeretlen kiadónak, a kitől *Sketcheseit*, a melyeket 1500 frankon adott el, 50,000 frankon tudta visszavenni. Az új kiadók rendelkezésére bocsátották ugyan a szükséges összeget, a szerző azonban csak urat cserélt. De hát egy vagy más alakban nem meg kell-e fizetni az embernek a dicsőséget? E közben a tréfás álnév, a mely alatt írt, híressé kezdett válni. *) Feltűnést kel-

*) Kis öcsését a vakefieldi lelkész tiszteletére Mózesnek hívta, melyből tréfásan az orron kiejtve lett Boses és rövidítés útján Boz.

tettek a *Skethes*-ek, a melyekben már jelentkezik Dickens eredeti humora és mindenre kiterjedő észlelő tehetsége. Ellenben *Pickwick* történetének első füzetét kevesebb figyelemre méltatták. Csak az ötödik kötet után, midőn Sam Weller lép a színtérbe, ismerte meg benne Anglia Saancho Pansa mását, a ki szint'oly élő alak volt, mint a *Cervantesé*. Ettől kezdve mindenki a *Pickwickeket* emlegette. A társadalom akármelyik osztályához tartozott is valaki, ha olvasni tudott, egyaránt élvezetet talált benne. Parókás tanácsos urak és tanulók, ifjak és öregek egyaránt el voltak ragadtatva. Mondják, hogy egy komoly pap, a hit vigasztalását nyújtván egy betegnek, azzal hízelt magának, hogy fáradsága nem vala hiában; s távozása közben felkiáltani hallotta a beteget: „Végre is, hála istennek, tíz nap múlva megjelenik *Pickwick*!”

Pedig e könyv nem valami remekmű, távolról sem az; maga Dickens is jobbat írt utóbb, de ama tréfás jeleneteken keresztül, a melyekben az élet rendes eseményei közt a polgári osztály és a nép annyi eredeti és nevetséges alakja tűnik fel, a nagy regényírók valódi nemzeti erére találtak, s Smollett és Fielding közvetlen örökösét üdvözltek az új szerzőben. A regényíró mögött feltűnt a humorista. S végre Dickenssel visszatértek a realitáshoz, a természeteshez, a mi biztos mód a közönség elragadására. Az angol regény a XIX-dik században nem tudott ráakadni a hajdan kiaknázott, de ki nem merített gazdag érre. Ha hüen észleltek és finoman ecseteltek is, a teremtő erő sehol sem nyilvánult. Üresen állott egy hely; Dickens foglalta el. Nem mintha alakjai mindig szigorúan igazak lettek volna, hanem abban tűnt ki, hogy rendkívüli életet öntött beléjük és költői és fantasztikus képzeletének némi ihlete sem hiányzott azokban soha. Azok a lények, a melyek ama világot népesítik, a melyben *Pickwick* oly jó kedvvel és meglelégedéssel forog, talán a teremtmények valami alsóbb fajához tartoznak; de annyira újak és oly mulatságosak voltak, hogy alig lehetett kétségbe vonni létezésüket. A lökés meg volt adva; és Dickens irodalmi szerencsáját, mely oly nehezen indult meg, mi sem tartóztatta többé föl.

A kik a regényíró ezen korszakban ismerték, soha sem feledék el többé. Ifjú nyílt arcza, szerencsés vonásai, gazdag barna haja, s örömtől és értelemről sugárzó szemei után ítélve, inkább a tett, mint a toll emberének látszott. Leigh

Hunt mondá, hogy személyében, ha az ember egy salonban össze jött vele, annyi élet és lélek volt, mint ötven más emberben. Ekkor kötötte vele Forster János azt a szoros barátságot, a melynek csupán a halál vetett véget. Rögtön kedvencz társa lett hosszú sétáiban és lovaglásaiban, amelyeket Dickensszenvdélyesen szeretett és oly kitartással üzött, mint a minőt munka közben tanúsított; de még ez sem elégítette ki mozgás utáni vágyát, mely folyton gyötörte. Gyakran elhagyta Londont, s nejével és gyermekeivel a tenger mellé telepedett le. Ekkor már sok barátja volt; mind hírnevesek voltak a művészet vagy az irodalom, vagy a közügy terén. Ott volt Thackeray, a ki kezdetben a rajzot az írásnál jobban kedvelte, és kit nem sértett meg Dickens azzal, hogy felajánlott rajzait a Pickwickhez el nem fogadta. Ott volt Leigh Hunt eme ragyogó és különös szellem; Talfourd a tudós törvénytudó, meg Douglas-Jerrold, a dramaturg és mások. Dickens egyik legkedvesebb barátja volt a festő Maclise, ki művészi lángeszével, igen kifejlett irodalmi érzéket párosítván, a nélkül, hogy arról tudomása látszott volna lenni, igen nagy befolyást gyakorolt környezetére. Landseer Ervin, Gattermole György, Ainsworth, a regényíró és Macready, a nagy színész egészítették ki e kört, a hol senkinek sem volt mit irigyelni a másiktól. Többnyire Dickensnél gyűltek össze, a kinek igen nagy előszeretete volt az évfordulók iránt és nem mulasztott volna el egy alkalmat sem, a melyen valamelyik irodalmi sikerének emlékét ünnepelhette. Az összejövetelek helye gyakran változott, miután a házigazda gyakran változtatta lakhelyét; hanem azért mindig megtalálták egymást, városban vagy falun, Londonban, a melyet Dickens oly igen szeretett, vagy valahol a vidéken Twickenhamben, akár Petershamben, hol a gyermekek mulattatása ürügye alatt, társulatot alakítottak a labda-játszásra, athletikai küzdelmeket rendeztek.

Ilyen testgyakorlatokra volt szükség az egyensúly fenntartása végett, az elég gyöngye test és az örökké teremtő elme között, a melynek termékenysége kijátszotta a kritika sajnálkozó föltevéseit. Már 1837-ben jósolta a *Quarterly Review*, hogy a gyakori és gyors írásnak kimerülés, hanyatlás lesz az eredménye. S csakhamar megjelent *Nicholas Nickleby* és 50 ezer példány kelt el belőle. A közönség várakozása feszült és aggodalommal vegyes volt: kétlették meg fog-e felelni annak

és hogy képes lesz-e a fiatal író előre haladni, a nélkül, hogy népszerűsége terhe alatt összeroskadjon. A regény első füzeté minden aggodalmat eloszlatott. *Nickleby Miklós*, mely Dickens modorában észrevehető haladásról tanúskodik, egyszersmind írója látkörének tágulását mutatja. Többé nem összefüggés nélküli jelenetek, mint a *Pickwick*ben, nem a tolvaj-világ rajza, mint *Twist Olivér*; ugyanaz a lelkesedés, ugyanaz a szerencsés észlelő tehetség, de több benne a vídámság, a képzelet és nagyobb művészettel van írva. Már nem csupán azért vette kezébe tollát Dickens, hogy mulattasson, hanem hogy visszaéléseket támadjon meg és érdekeket védjen. A moralista regényíró kezében a regény fegyverré lesz. Ettől fogva minden elnyomott védőjére talál benne; ettől fogva, ha a vérző sebeket érinti, azért teszi, hogy megkísértse begyógyítani, és ha nemes érdekeket véd, nem egyet meg is nyer. Szemére vetették ezen ügyvédi szerepet. Csudálkoztak méltatlankodásán, melyet a valódi művészet, mint mondták nem ismer, mert a szenvedélyeket, mint erőket, a vétkeket mint természetes fejleményeket tekint, és mert föladata előadni, nem pártállást foglalni. Dickens nem tanult annyit, hogy ilyen tudományos szempont magaslatára emelkedhetett, és sokkal több élet volt benne, hogysem a boncztanár szerepére vállalkozhatott volna. Szerette a küzdelmet és az életet, látva, hogy mindenütt vannak igaz emberek, a kiket pártolni és gonoszok, a kiket hatalmas gúnyjával ostorozni kell; és nem sokat törődve az új aesthetika törvényeivel, lángeszét az erkölcs szolgálatára fordította és nem tartotta illetlennek a regényt a közjó érdekére irányozni. Számtalan olvasó bámulata jutalmazta őt, a kik azt tartották, hogy *Nicholas Nickleby* írója mit sem veszített csudálatos lelkesedéséből azáltal, hogy a szegények, ártatlanok és szerencsétlenek bajnokának állott be s a világ részvételét és rokonszenvét feléjük irányozta.

A regény eredete ismeretes. A yorkshire-i olcsó nevelő intézetek rendtelenségének és kegyetlenségeinek nagy híre volt, melyet a törvényszék vizsgálata 1836-ban még növelt. Dickens, ki már régóta szíven hordta ezen förtelmes visszaélések megbélyegzését, elment Yorkshire-ba és azon ürügy alatt, hogy egy özvegy fia számára intézetet keres, átútazta, adatokat gyűjtve. Egy téli este egy városban, melynek neve feledésbe ment, következő párbeszéde volt egy széles kúpú és

jó kedélyű derék emberrel, a kihez útasították. „Ismer-e ön itt valahol egy nagy iskolát? — Igen, viszonzá az illető, van itt egy elég nagy. — Aztán jó-e? — He, he! hát olyan jó, mint akármelyik, a vélemények különbözök.“ — Akkor azután az én emberem a tüzet nézte, szemeit a szobában körüljártatta, és fogai között füttyölni kezdett. Mihelyest beszélgetésünk tárgyát változtattam, magához tért; de daczára az ismételt kísérleteknek, soha sem hozhattam az iskolát szóba, hogy emberem a legjóízűbb kaczagás közepett is ki ne jött volna sodrából, és roszul ne érezte volna magát. Végre miután egy két órát igen kellemesen eltöltöttünk, egyszerre kalapja után nyúlt, az asztalhoz támaszkodva szemem közé nézett és hal- kan ezt mondta nekem: — „Tehát uram, mi nagyon jól érez- tük magunkat együtt, most pedig meg fogom mondani véle- ményemet. Ne engedje uram, hogy az az özvegy gyermekét iskolamestereink egyikéhez adja, a míg csak akad Londonban egy ló, a melyet őrizhet, vagy egy eresz, a mely alá fejét lehaj- thatná. Nem akarok rosztat mondani szomszédaimról, és egészen csendesesen beszélek önhöz; de átkozott legyenek, ha fejem lehaj- tom, mielőtt önnel tudatnám, hogy azon özvegy érdekében tartsa távol kis fiát hasonló gazemberektől, a míg csak egy ló van Londonban, melyet őrizhet, vagy egy eresz, a mely alatt alha- tik.“ Ezen utolsó szavakat nagy hévvel ismételte és ünne- pélyes hangon, mi által boldog arcza még egyszer olyan szé- lesre nyúlt; azután megszorítva kezemet, eltávozott. Soha többé nem láttam, de azt hiszem olykor, hogy alakjának gyenge visszatükröződését sikerült Browdie Jánosban előál- lítanom.“

Szerzőnek ezen vallomása bizonyítja, minő komolyság- gal járt el regényes compositioiban, mindig valódi tényekre alapítván azokat, s egyszersemind látjuk, miként teremtette személyeit. Yorkshire kedves és nyíltszívű polgára, kinek képe ép oly lapos, mint kiejtése, ki az *o* helyett *a*-t mond és az *r*-et a hol teheti betoldja, a kit egy kisvárosi korcsma tűzhelyének fényénél látott, nem sokára a becsületes Browdie Jánossá alakul, miss Price nehézkes udvarlójává. Ugyanez áll a regény- író minden hősről, a legpatheticusabbaktól a legburleszkbe- bekig. Mindegyikkel találkozott, a tömeg közt, a kiket avatat- lan szemek nem vettek észre, de azért valóban éltek. A lángész titkával a semmiségből vonja elő, átalakítja őket, alakot ál

nekik, melyet néha túlzottnak mondhatni, habár a valóságból mit sem vesz el és semmit sem tesz eredetiségökhöz, s gondolatai világában együtt él velök, hogy a mikor akarja, világgá bocsássa őket.

Dickens jobban érezte mint akárki az alkotó ragaszkodását saját teremtményeihez. Képzeletének szülöttei, előtte nemsokára élő lényekké váltak, osztozott azok örömeiben és bánatában, gyászos végöket megsiratta, a nélkül, hogy a legkisebb szerencsétlenségtől is megkímélte volna őket. Így midőn épen befejezni készült *Régiségek tára* című regényét, mondta volt Forsternek: „Én a legszerencsétlenebb lény vagyok. Ez a befejezés reám a legborzasztóbb árnyékot veti és alig bírok előre haladni. Reszketek ezen dologhoz nyúlni... Sok időbe kerül, míg magamhoz jövök. Nellyt senki sem fogja úgy nélkülözni mint én. Olyan nehezemre esik, hogy valóban nem vagyok képes kifejezni a fájdalmat, a mit érzek.“ És mikor elhatározta, hogy a kis Pál (*Dombey and Son*) meghaljon, az éj legnagyobb részét útczán töltötte szomorúan és kétségbeesve járkálva ide s tova Párisban, a hol épen tartózkodott. Sőt egyszer kijelentette egy kritikus előtt, a ki aztán ezt sietett is fölhasználni, hogy személyeinek minden szavát világosan hallja. „Ez, tevő hozzá Lewes, a hallucinatio tünetnye.“ Mindenesetre ritka tünetény és kíváncsatos volna, hogy többször jelentkeznék regényíróinknál; a közönség bizonyára nem vesztene vele.

Úgy látszik Anglia is osztozott ebben a véleményben és *Nicholas Nickleby* megjelenésétől kezdve Dickenst írói első sorába helyezte, a kitől a legtöbbet várta. Valóban, ha a modern regény főereje egészen a párbeszédekben nyilatkozik, a mint sokan vitatják, a hol a személyek önmagukat jellemzik és vizsgálják, az a nagy hatalom, a melylyel Dickens a művészet ezen jelentékeny része fölött bírt, sok tökéletlenségét elfeledteti velünk, a melyek a cselszövényekben, némely drámai eljárás gyakori ismétlődésében, nagyon egyhangú komikus hatások előállításában, ugyanazon groteszk fogások ismétlődésében nyilvánulnak. Különben, ha a regényíró itt-ott eltűnt is, a humorista soha sem szunnyadt. A mint előbb a *Pickwick*ben úgy később is, a jókedv egész áradattal terült szét, majd csipős és ironikus, majd fantasztikus és tréfás alakba öltözve, de mindig valami meglepő, előre nem várt modorban,

a mi ezen fiatal tehetség egyik fő varázsszere volt. Ezek mellé egészséges szenvedélyek vegyültek; az embert egészen elragadták, és örömkönyektől vagy fájdalomtól, de a szemek mindig nedvesek lettek. Ebben múlja fölül Dickens elődeit, különösen mestereit Smollettet és Fieldinget.

Van valami megható a szeretetben, a melylyel valamely nagy nemzet, felkarolt írójához viseltetik. A szószerék égető és veszedelmes diadalai által okozott öröm után, kétségen kívül a legédesebb elégtétel, mely az író érheti, különösen ha semmi félreértés nem jó közbe. Dickens hosszú pályafutása alatt 1836-tól 1870-ig, azt lehet mondani, hogy ezen jó egyetértést mi sem zavarta meg komolyabban. Nem mintha a regényíró mindig ugyanazon a színvonalon tudta volna magát tartani, hanem soha sem csalta meg teljesen olvasói várakozását, s annál szívesebben bocsátottak meg neki, minél jobban szerették. Szerették ritka és tündöklő tehetségeiért, jelleme nyíltságaért, azon őszinteségeért, a mely minden charlatanismust gyűlölt; s talán szerették gyöngéiért is, a melyek oly csábítóak, oly kevésbé köznapiak. Különben szelleme valódi nagyságát legjobban mutatja, hogy azon a magaslaton, a melyre honfitársainak bámulata őt váratlanul emelte, feje sohasem szédült. Az irodalmi parvenu sehol sem árulta el magát benne, és élete végéig az maradt, a mi azelőtt volt, a világ legegyszerűbb és legigénytelenebb embere.

Nickleby Miklós még dicsősége tetőpontján állott, és máris utódról gondoskodott Dickens. Előbb egy időszakonként megjelenő lapot akart kiadni, de abbanhagyta, miután akközben új regénytárgyra akadt, a *Régiségtár*ra, melynek főszemélyére nagy siker várt. Valóban a kis Nelli egyike a legmeghatóbb alakoknak, a melyet regényíró teremtett. Jeffrey, a ki köztudomás szerint elég szigorú bíráló volt, kijelentette, hogy Shakespeare Cordeliája óta senki sem alkotott ilyen tökéletest. A cigányvilág, a melybe szelíd alakja szenny nélkül keveredik bele, még nagyobb fényt kölcsönöz neki, és a tréfás Dick Swiveller, a szegény kis szolgáló, a bábmutojátók, a legszerencsésebb összhatást gyakorolják. Lehetett érezni, hogy a Dickens lelkébe zárt vígság és gazdag érzelmek nincsenek apadó félben. Bolondos ötleteinek nem volt elég tere regényeiben, mindenfelé kiterjeszkedtek, elárasztva társalgását, eltöltve levelezéseit. A mi rendkívüli dolog, ez a víg író, egy-

szersmind korának legvigabb embere is volt és szüntelen bolondságra bolondságot talált ki barátai és családja mulattatására. Akár milyen tréfát gondolt ki, akár minő bohóságot követett el, személyiségének mindig meg volt benne nyoma. Mindenből a mi környezte, némi burleszk drámai jelenetet tudott kerekíteni, a legmeglepőbb és váratlanabb fejlődésekkel. Levelei ez irányban a regényíró tiszta képét alkotják, mutatván őt, milyen volt az életben, akár egy tanácskozás szervezésével volt elfoglalva kéményei tárgyában, a melyeknek füstje szomszédainak alkalmatlan volt, akár egy körülményes leveletszentelve megdőglött kedvencz hollójának végét írva meg Maclise barátjának. E hollónak nagy szerepe van *Barnaby Rudge*ben, a melyet azon időben írt volt, és a melyhez először használt a XVIII. századból történeti alapot. A kísérlet merész volt, mert a történeti regény olyan tehetségeket is igényel, a melyek nem férhettek össze rendkívüli személyiségével. De azért nem minden dicsőség nélkül írta meg és ha a munka terve gyenge is, a „no popery riots“ név alatt ismeretes népmozgalmak erőteljes kézzel vannak benne festve. Így még a hol legkevesébbé volt is eredeti, sikerült neki érdeket kelteni és meghatni olvasóit.

III.

Már négy év óta hangzott Dickens neve minden szájban és forgottak regényei minden kézben, midőn először volt alkalma népszerűségéről meggyőződni. Ez ideig nem lépett a nyilvánosság elé, visszavonulva élt barátai körében, a kiknek lelke ő volt. Skócia hívta meg, hogy a nyilvános megtiszteltetéseket megkezdje, egy nagy ebédre, a melyen lord Jeffrey maga elnökölt. A fiatal író hírnevének ünnepélyes fölszentelése volt a kiválólag irodalmi városban.

Ez alkalommal, miután a lordmayor által, a város tanácsától és Edinburg polgárságától követve, fogadtatott, bejárta Skóciát, s meglátogatta a felföld leghíresebb helyeit, a nélkül, hogy az út kellemetlenségei és az éghajlat zordonsága miatt legkevesebbet is vesztett volna jókedvéből.

„Nem mindig esik Skóciában“, írja Johnson doktor; „néha havazik is“. Dickens úgy tapasztalta, hogy semmi sem változott azóta. A hely maga sem igen alakult át, és habár

sokkal inkább hatottak rá az emberek nevetséges oldalai, mint a természet szépségei, a glencoei völgy tragikus emlékeivel és nagyszerű szikláival örökre emlékezetébe vésődött. Ez azonban csak egy nagyobb útazás előjátéka volt. A bámulat minden oldalról jövő nyilatkozatai közt Washington Irvingé fölkelte Dickensben a régtől fogva táplált vágyat, hogy az Egyesült-Államokat meglátogassa. Megszabadulva végre első irodalmi kötelezettségei alól, Chapman és Hall urakkal előnyös szerződést kötött, mely egy évi nyugalmat adott neki, remélvén, hogy úgysis kész könyvet fog hozni Amerikából. Így tehát, négy gyermekét az isten és barátai gondviselésére bízván, nejével együtt hajóra szállott 1842-ben januárban. Nehéz és veszedelmes hajózás után Halifaxban előízeltőt kapott a reá váró tüntetésekből. Lélekszakadva bemutatja magát egy ember mint Halifax községi tanácsának elnökét, elviszi a kormányzó házába, aztán a képviselőházba, mely épen az nap nyílt meg, hol bírák, papok, törvényhozók és tanácsosok egyaránt üdvözik és az elnöki szék mellé ültetik.

Lafayette óta, mint Ticknor történetíró megjegyzi, senkit sem fogadtak így. Webster Dániel kijelentette honfitársai előtt, hogy új vendégek többet tett már is a szegények helyzetének javítása érdekében, mint Nagy-Britannia egész képviselő-testülete. Ugyanazt fejtegette Channing szebben, és kijelenté, hogy ezen fényes fogadtatást a regényíró művei igazolják. Washington Irving a newyorki nagy lakomán, szokása szerint röviden, mint a „nemzet vendégére“ üritett poharat Dickens Károlyra. De ha ünnepelték, elég fáradságába is került. Mindenekelőtt kénytelen volt titkárt fogadni, miután olyan levelezést folytatott, mint egy miniszter; és a világ legnagyobb doktoránál is több meghívást kapott, e mellett kénytelen volt szigorú úti tervet készíteni és végre minden nyilvános meghívást visszautasított. Nem volt nyugta se éjjel, se nappal, népszerűsége ágyában is üldözte. Hartfordban a vendéglő folyosóján ajtaja előtt éjjeli zenével tisztelték meg. „Ekkor, írja maga, jobban meg voltunk hatva, hogy sem elmondhatnám. Hanem elérékenyültségem közepett egy gondolat villant meg agyamban, mely annyira megnevettetett, hogy kénytelen voltam arczomat párnáim alá rejteni. — Szent ég! kiáltám, milyen nevetségesen és trivialisan vehetik ki magokat csiz-

máim az ajtó előtt. Soha életemben nem éreztem ennyire a csizmák nevetséges voltát mint ekkor.“

Hát még nappal! Semmihez sem foghatott a maga akaratából, semmit sem láthatott a mit látni akart. Ha az utcára lépett, egész tömeg kísérte; ha otthon maradt, csak úgy özönlött a sok látogatás. Ha valamelyik barátjával egy közintézetet akart megnézni, azonnal ott termett az igazgató, állásba tette magát az udvaron és rögtönzött beszéddel fogadta. Ha a templomban keresett egy kis nyugalmat, egymást taszigálták, hogy padja közelébe juthassanak és a hitszónok feléje irányozta beszédét. Még a vasúti kocsiban sem hagyta őt békén a konduktor. Ha egy állomáson leszállott, száz meg száz néző tolongott körülte. Minden postafordulás egész csomó levelet hozott, a melyekben nem volt semmi, de azért mindegyik rögtön választ kért. Hogy vehetett időt ez örökös izgalom közt a gondolkozásra és megfigyelésre? És mégis sikerült ez neki, a tömjén nem részegítette el, nem homályosította el ítéletét. Nem volt sok időre szüksége, hōgy Amerika elvakult bámulói és szenvedélyes ócsárlói közt állást foglaljon.

A tüntetések, a melyeket neki hoztak, nem rejtették el előtte tagadhatatlan erényeit, se tévedéseit és visszasságait az amerikaiaknak. Ő az amerikaiakat komolynak, vendégszeretőnek, előzékenynek, nyíltak és előítéletektől sokkal mentebbnek találta, mint fel szokás tenni; telve lovagias lelkesedéssel a nők iránt és önfeláldozással az iránt, ki barátságát meg tudta nyerni. Hanem azért a világot sem szeretett volna Amerikában élni. Különösen két dolog lázította fel: a rabszolgaság és az irodalmi útonállás. Soha semmi nyilvános kitüntetést nem akart elfogadni azon államtól, a hol rabszolgaság volt, míg az írói tulajdonjog védelmére nem múlászott el egy alkalmat se, és nyíltan kikelt annak arczátlan megsértése ellen, a mely első sorban őt is érte. Hanem ezen kis elégtétellek nem voltak képesek ellensúlyozni a fáradságokat, a melyeknek a nap hőse ki volt téve; magát folytonosan kiállítva látván az Egyesült-Államok semmittevő, kíváncsi és tolakodó tömegei előtt. Jól is esett neki, miután meglátogatta a prairieket, a Niagara esését; Montréalban igazi hazafiakra találni és visszatérhetni Angliába, a hova az 1842-ik év nyarára érkezett.

Két munka függ össze Dickens első amerikai útjával, egy útirajz és egy regény. Az első *American Notes* cím alatt

csak azon jegyzetek és levelek gyűjteménye, a melyeket az új világban tartózkodása alatt írt. Angol olvasói előtt tanulságos akart lenni és amerikai olvasói iránt kimélettél viselkedni: így egyiket sem sikerült kielégíteni. Emezek hálátlanul mondták; amazok nem találva a könyvben azt, a mit vártak, tökéletlennek nevezték. Úgy áll a dolog, hogy Dickens maga sem találta föl a tengeren túl mindazt, a mit látni reménylett. Különben leírásai telvék frissességgel, elragadtatással és menttek minden roszakarattól. Minden személyes vonatkozás gondosan kikerülve; de azért a csalódás általános volt, habár higgadt bírálók, mint Jeffrey, azt tartották, hogy a leírás vonzó és hű.

Amerikai jegyzetei után *Chuzzlewit Márton* adta ki. Dickens még soha nem írt eddig valami ilyen nagyszerűt, soha nem voltak megjegyzései olyan csípősek, soha nem rajzolta személyeit annyi erővel és eredetiséggel. De a siker kezdetben nagyon a kiadók várakozása alatt maradt. Mindig nehéz megmagyarázni a közönség ezen tévedéseit, a melyekkel annyira telvék az irodalmak történetei, mert többnyire homályos és oly haszontalan okokból erednek, hogy elkerülik a figyelmet. Másrészt igen roszul eshetik az írónak fogyni látni olvasói számát, mikor érzi, hogy az elismerést soha sem érdemelte meg inkább. Ez volt az eset *Chuzzlewit Márton* írójánál is. Ez a mű a helyett, hogy alatta állana a többieknek, váratlan haladást tanúsít Dickens tehetségében, új modort látszott kezdeni. Eddigi komoly és víg hősei gyakran megérdemelték azt az ellenvetést, hogy több bennök a felületesség, mint a mélység, több a látszat, mint a valóság. Másképp áll a dolog *Chuzzlewit Márton*nál. Épen oly lelkesedéssel volt írva, mint az előbbiek, hanem a jellemek jobban kiemelkedtek, és sokkal határozottabbak voltak. Egy szóval alakjai a nélkül, hogy megszűntek volna valódi angol típusok lenni, igazabbak és emberiebbek, inkább megérdemlik, hogy a regényirodalom általános közkinccseivé legyenek. Első sorban jött a többit egy fejjel felül múlva Pecksniff. Azt mondták, hogy a Tartüffek ezen faja csak Angliában fordulhat elő. Fájdalom: ez nem áll. Mindenütt bujkál az igazi ájtatosság mellett a tettetett ájtatosság is, mindenütt találkozunk Pecksniffekkel. Találkozunk velök északon és délen, alatt és fent a társadalom minden rétegében. Kitűnőleg érti Pecksniff mindenbe belekeverni az

istent, a mit tesz, örökké az erkölcsiséget hirdeti, a mi azonban nem tartóztatja vissza az örökség kicsalásától és attól, hogy iparlovagokkal szövetkezzék és olykor-olykor lerészegedjék. Nem kevésbé veszedelmes, mint Tartuffe, hanem tetszetősebb; és kétségtelenül nagy ügyesség volt Dickensről, hogy ezen személy gyűlöletes voltát némi komikus színezettel enyhítette, a mely minden utálat mellett, a mit ébreszt, oly mulattatóvá teszi azt. És minő csudálatos a környezet, a melyben Pecksniff mulat, minő társaság az, a hol találkoznak: Charity, ez a konok vén leány, Mercy, a gondatlan mosolygó gyermek, Chuzzlewit borzasztó bandája, Mould a temetésrendező, a ki oly kedélyes belsőleg, s végre a betegápoló, az angol humor ezen remeke, mistress Gamp, a kinek nevét nem ejthetni ki kaczagás nélkül, oly élénken emlékezetünkbe vésődtek nevetséges szójárása, mozdulatai és tettei. Borzasztó hárpia, ha arra kerül a dolog, de víg társalgó asszony, „kit ingyen szeretne az ember tisztességesen eltemetni“, mint bámulója Mould mondani szokta, s a kinek a világ egy irodalmában sem akadunk párjára. Gamp és Pecksniff legcsudálatosabb alakjai ezen kép-mutatókból, önzőkből, a törvény előtt be nem vádolható gonosztevőkből álló seregnek, mindketten a különös lények egész seregének lőnek személyesítői; tulajdonneveik általános köznevekké változtak. A regény hibája épen az, a mi kezdetben ingadozó szerencsájének megalapítását eszközölte: Mártonnak hírhedt utazása Amerikában. Túl a tengeren egész zivatart keltett a méltatlankodás; pedig nem volt igazok, mert mindent összevéve mégis csak az angolokkal bánt a legroszszabbul. Az úzérkedő gyarmatosok és kalózok, a nevetséges államférfiak, a politikus asszonyok, a kiknek torzképeit rajzolta Chuzzlewit Mártonban, nem voltak annyira befeketítve, mint saját polgártársai. Különben végre Amerika belátta ezt és haragja nem tartott soká.

A kiadók azonban, a mű kétségtelen felsőbbbsége mellett is, látva, hogy nincsen olyan kelete, mint a többinek, megijedtek s aggodalmaikat közölték a szerzővel és így ügyetlenül megsértették. Dickens meggondolva, hogy talán ő az egyedüli, a ki könyvei után nem gazdagodott meg, szakítani akart Chapman és Hall urakkal, a kik házok szerencsáját neki köszönheték. Szokása ellenére barátaitól kért tanácsot, és az általános szokás szerint nem hallgatta meg azokat, többféle terven

törte az esztét, de egyiknél sem állapodott meg, aztán a mit a legokosabban tett, megvizsgálta szállítóinak számláit, a melyek elég hosszúra nyúltak, miután igen sokat költött a háztartására és szülei fölségelésére, és azt határozta, hogy a legjobb út a takarításra, ha Olaszországba utazik. Eredeti mód volt a nehézségek elhárítására, a melyre senki sem gondolt. Előbb Francziaország felé irányozta tekintetét, a hol akkor elég olcsó volt az élet, de valószínűleg nagyon hamar oda ért volna és így lemondott erről. Egy szép reggel vett egy roppant utazókocsit mintegy 1125 frankon, csaknem akkorát, mint Forster barátjának a könyvtára; mindennel fölszerelve valóságos Noé bárkája, a melyben egy egész angol család elférhetett, aztán elindult nejével, neje testvérével, öt gyermekével Marseille felé s onnan Genuába. Igaz, hogy kevéssel azelőtt vett föl 2800 fontot, két új kiadónak eladva mindazt, a mit a következő nyolcz évben írni fog.

A mi valósággal Anglia elhagyására ösztönözte, azon szükségesség érzete volt, hogy látkörét tágítsa. Amerikából, több eszmével gazdagodva, tért meg, mint oda ment, a mint *Chuzzlewit Márton* bizonyítja. Égett a vágytól új vidékeket, de különösen új embereket látni; ismét gazdagítani akarta látkörét és pályája új fordulópontjára érkezve, érezte, hogy pihenésre van szüksége mielőtt újból fölemelkednék.

Mindenki ismeri azt a cultust, a melylyel az angolok Olaszország iránt viseltetnek, és a bámulatot, melyet Európa északi lakosai, az olasz ég és tenger első látására tanúsítanak, a melyet annyi híres költő megénekelt. Nem egy van köztök, lett legyen költő vagy államférfiú, a ki nem tudva ezen környezettől megválni, hazát cserélt és attól fogva munkáit a középtenger, vagy az Arno-parti villák egyikében keltezte. Az ígézet rendkívüli, és ha az ember szavakban akarja kifejezni, nehéz menekülni a közhelyektől és az ismétlésektől. Dickens eleinte kivételt látszik tenni. Az ég előtte nem látszott oly kéknek, a minőnek mesélték, sem a vidék olyan szépnek; de az idő megváltozván, ő is engedett az általános elragadtatásnak. Lehetett őt látni, ki a klasszikusokat oly keveset forgatta, Juvenallal kezében vándorolni azon híres téreken; Velenzét a világ remekének mondá, mindazáltal némi különös megjegyzéseket ejt olykor. Így a csendes középtenger, elég váratlanul, a Styxre emlékeztette és azok a tájak, a melyeket

már festmények után ismert, nem feleltek meg várakozásának. S midőn a Peschiere-palotában, a melyet kibérelt, íróasztalához ült dolgozni, nem is gondolt arra, a mit helyében minden más ember tett volna, hogy elbeszélése tárgyát környezetéből merítse. Genua márványpalotái, forrásai lábai előtt terültek el és minden zárdából felhangzott hozzá a harangszó; ő pedig London öreg harangjára gondolt, és a waterlooi hídra, meg a karácsonyi óra. Láttá, mint vetnek a szegények és az éhezők sóvár tekinteteket a boltok kirakataira, a melyekben a ragyogó gázlámpa világítja meg a plumpuddingokat és elhatározta, hogy védeneczei érdekében szót emel. Ez a *Christmas Carol* eredete, a melyben semmi olasz sincsen. Mikor befejezte, nem tartotta ki tovább. Epedett London utczái és tömege után, és egyedül útnak indult. Atment a Simplonon és eljött (ez volt útjának ürügye), hogy néhány barátjának, a kik Forsternél gyűltek egybe, felolvassa Trotty Vick történetét és hogy mit beszél a harang. Számos és válogatott hallgatósága volt. Az olvasmány sikere fényes volt, sokan sírtak, hangja hallatára, melynek hatalmát akkor még nem ismerte. Dickens visszatért, hogy a telet Genuában töltsen, aztán gyorsan átfutva Olaszországot, 1845 nyara már otthon találta Devonshire-Terrace-ban.

Devonshire-Terrace megnépesült, a házigazdával visszatért bele a jókedv és multság; de a nyugalom után, melyet Dickens egy évig élvezett, megint munkához kellett látni; pedig neki a munka mindig igen nehezebbre esett, nehezebben talán mint bárkinek. Nem is hinné az ember, ha olvassa, hogy azok az élénk párbeszédek, melyek oly rögtönzötteknek tetszenek, azok az életteljes leírások, a melyek oly könnyen odavetetteknek tűnnek föl, az az elragadó szeszélyes irány, mely a beszéd minden árnyalatát visszatükrözi, milyen rendkívüli munkába kerültek. Hetek teltek el, hogy a termékeny regényíró egy oldalt sem tudott leírni, hogy nem tudta „gépezetét fűteni”. Soha sem érezte magát e tekintetben annyira képtelennek, mint mikor Olaszországból visszatért. Úgy látszik a válság igen nagy volt, mert azon törte eszét, hogy napilapot ad ki és a politikai térre lép. Ez ideig távol tartotta magát ezen csábtól, nem közönyösségből, hanem azért, mert ösztönszerűleg érezte, hogy rendeltetése és ereje másban fekszik. Ő radikál érzelmű volt és a toryk fölülkerekedése 1841-ben, még

nehány verses satira írására is buzdította, a melyek közül egy a régi jó időkről, mikor még a torysmus világát élte, nem minden élénkség nélkül van írva. Különben elveinek soha sem szentelt külön tanulmányt s utoljára is kétségbe kezdett esni, hogy bár mely párt államférfiainak is sikerül a nagy politikai és társadalmi kérdéseket megoldani. Mikor egy southamptoni varga és egy windsori kéményseprő egy angol pair támogatása mellett egy szegény iskolát alapítottak, a leghőbb kifejezésekkel kívánt sikert törekvésöknek, sőt érdekökben cikket is ajánlkozott írni az *Edinbourg Review*-ban, miután ő a szegények ügyvédévé tette magát és ügyöket szívéen hordozta, habár mindig óvakodott a társadalom különböző osztályait egymás ellen izgatni.

Forster hasztalan iparkodott őt meggyőzni arról, hogy tehetsége és hírneve nem fér össze a napilap szerkesztésével járó felelősséggel. Dickens ragaszkodott tervéhez és elhatározta népszerű nevét egy új lap élére állítani. A *Daily-News*, mondá a Dickens által fogalmazott előfizetési felhívás, minden befolyástól és pártszellemtől menten feladataúul tüzi ki mindazon észszerű és becsületes eszközöket védeni, a melyek megakadályozhatják, hogy a toryk ismét kormányra jussanak, és a társadalom boldogságát és a törvényes jogok védelmét előmozdítják. A lap hű maradt programmjához, és Dickens nem bánta meg, hogy nevével a lap hírét megalapítani segített; de csakhamar bele unt. A *Daily-News* első száma 1846. január 21-én jelent meg és február 9-én a regényíró teljesen belefáradva, megszűnt hírlapíró lenni és visszatért regényeihez. Pár hó múlva családjával Svájcba indult, Lausanneban akart megtelepedni, hogy lássa vajjon a genfi tó nem fog-e jobban kedvezni a munkának, mint a középtenger.

Ha az ember Dickens kellemes és költői életmódjáról Londonon kívül, képet akar alkotni magának, Lausanne-ból kelt leveleiben kell azt keresnie. Különösen itt tűnt föl az ember az íróban, azzal a varázsszal, a melyet mindenki érzett közelében. Soha sem engedte magát annyira át az élet élveinek. Lakosok és vidék egyaránt tetszetek neki. Tanulmányozta a lakosok szokásait, erkölceit, nagy sétákat tett a környékekben, egyedül vagy sok angol kíséretében, a kiket ott léte és a vidék szépsége oda vonzott, és ha különös ösztöne útczákat látni nagyon erősen föltámadt benne, Genfben ment,

a hol föltalálta azt az előtte oly kedves benyomást, melyet az emberi arcz a gáz éjjeli világítása mellett gyakorolt reá. Mikor öt hónapi tartózkodás után el kellett utaznia, egészen szerencsétlennek érezte magát, a mi még soha nem esett meg rajta. Az 1846-ki tél egy részét Párisban töltötte, s daczára a színházaknak, az előzékeny fogadtatásnak, a melyet mindenütt talált, nem érezte magát otthoniasan, miután még nem ismerték őt eléggé. Meglátszik Franciaországról mondott ítéletein; tíz évvel utóbb módosítania kellett. Még azon év tavaszán Londonban volt, a hol *Dombey* czimű regényét befejezte.

Szigorú és keserű satírája ez a kereskedői dölyfnek; hatása igen nagy volt. Irodalmi szempontból ez Dickens életének legszebb időpontja. A kinek csak némi irodalmi vagy művészi neve volt, látogatta házát és Devonshire-Terrace talán több hírneves arczot látott, mint a világ bármelyik lakhelye. A regényíró utolsó művének sikere óta kevésbé aggódhatott nagy családjának jövődjé fölött, s hogy még jobban biztosítsa azt, alapította a koronként megjelenő *Household Words* czimű füzeteket, a melyekben felügyelete alatt több tehetséges író, éveken át mulattatta számos olvasóját. Végre *Copperfield Dávid* kiadásával koronázta meg hírnevét.

Ez a közvélemény szerint Dickens remeke, vagy jobban mondva ez az a mű, mely az egész világon a legáltalánosabb tetszést vívta ki. Lehet, hogy több a teremtő erő *Chuzzlewit* *Mártonban*, több a nagyság és pathetikus érdekelttség *Bleak Houseban*; de *Copperfield Dávidban* az írói gond több szerencsével van alkalmazva, a hang változatosabb, a személyekben több az emberi igazság, miután észleleteit igénytelenebb módon értékesíti, megmaradván e mellett benne az eredetiség. „Dickens íratainak igazságát, mondja Ruskin, sok, különben gondolkodó fő is félreismerte, mert torzképekben jelentkezik, pedig igen tévedtek, minthogy ezen gyakran durva torzképek soha nem mutatnak hamisan.“ *Copperfield Dávid* Dickens azon regénye, a hol legjobban eltért rendes eljárásától, mind hősei alkotásában, mind pedig a regény szövege fejlesztésében. Az események folyása a valódi élethez inkább alkalmazkodik, és az a változatos világ, a melybe vezet bennünket, inkább hasonlít ahhoz, a melyben élünk és mozgunk, vagy legalább könnyen elképzeljük a lételét. Végre, hogy Shakespeare-t idézzük, az „emberi jóság tejének“, mely mindenütt

megvan Dickensnél, itt csupa „fölet“ vagy „színét“ adja. Innen a könyv hatalmas és tartós vonzereje, innen az a kedélyhangulat, a melyben a száanalom, az ígézet és bámulat egymásba olvad.

IV.

A regényíró életének második része, talán nem kelt oly nagy érdeket, mint az első. Sokkal izgatottabb, de végét kivéve, nem áll egyébből, mint utazások ismételéből, hasonló jelenetekkel és foglalkozásokkal. Dickens ez utazásairól kevés mondanivalónk van; azon mértékben szaporodtak, a melyben nőtt benne a mozgás utáni vágy, mely kisebb-nagyobb mértékben egész életén át gyötörte. Ismételten meglátogatta Svájcot és Olaszországot, hogy felfrissítse az első benyomást, a melyet ez országok reá gyakoroltak; de különösen Franciaország felé szeretett rándulni. Megismerkedett a francia irodalommal és kortársai közül többen voltak barátai. Szerette Párist is, a hol később jobban érezte magát, mint először, mert mindenki által ünnepeletett. Scheffer lefestette őt, Lamartine imaginációja egyik nagy barátját látta benne. Eljárt Scribe ebédjeire, összejött Auberrel és Hugo Viktorral. Eljárt a színházakba; a császárság által rendezett népiünnepek elragadták, de azért nem kerüli ki figyelmét, hogy az emberek nem nagyon sietnek levenni kalapjukat a császárt üdvözleni. Olykor, ha dolgozni akart, Boulogne-sur-Mer-be vonúlt. Három nyarat töltött e derült és festői vidéken, a hol azt képzelte, hogy még Angliában van. Sőt egyik legeragadóbb elbeszélését, a *Nehéz idők*et itt fejezte be.

De akárhol tartózkodott is, sokáig nem maradt egy helyben. Valóban végre oda jutott, hogy nem tudott hosszabb ideig egy helyt ellenszegülni a változás utáni vágyának. Ez azon különös és szomorú pont, a melyet Forster igen kíméletesen tárgyal és a melyet nem is lehet elhallgatni, mert ez fejt meg nyugtalan végét azon életnek, mely a külső fény daczára is, nem talált önmagában kielégítést. „Különös dolog, írja Dickens 1857-ben, hogy az embernek soha sincs nyugta, soha sincs kielégítve, mindig kívánczik valami kimondhatatlan után, a melyet az ember soha el nem ér.“ Ezen kínos érzet nem volt új benne, de eddig soha sem jelentkezett ily erővel,

s Dickens nem volt ura többé. Maga mondja, hogy nem tud nyugodni, hogy csak a tevékenységben talál könnyebbülést. S ebben találjuk magyarázatát azon szellemi és testi nyugtalanságnak, mely az írókat arra kárhóztatja, hogy magán kívül keresse a mit önmagában nem talált, és a mely azon nagy utakat tétette vele. Innen a színi előadások eredete, a melyekben néhány barátjával, a kik szint' oly műkedvelők voltak, mint ő, szerette magát a színpadon láttatni, és a melyek állítólag valami jótékony cél elősegítése céljából kezdve, minden igaz ok nélkül folytatattak, s izgatottsággal és veszéllyel teljes időtöltéssé váltak. A színész tapsokat aratott, de a hazatért író képzelme aztán kevésbbé fogékony lön, tolla inkább megtagadta szolgálatát. A *Copperfield* Dávid után írt művein érezhető először az erőlködés, melybe alkotásuk került. Leginkább kitűnik azok közt *Bleak-House*, nem tekintve azt, hogy tervén és bonyodalmainak folyamán már is észrevehető az az aggodalom, a mely a korral mindinkább előtérbe lép. Igazán mondva, Dickenst a teremő lángész soha el nem hagyta; személyei mindvégig ugyanazon elevenséggel keltek ki fejéből, hanem többé nem volt képes az önkészítette keretet olyan biztossággal tölteni be, mint azelőtt. Sőt néha még az a félelem is szállotta meg, hogy nagyon rövid lesz. Még sokkal rettenetesebb volt, midőn művei nyilvános felolvasásának eszméje a végzetesség egy nemével ragadta meg. Már rég óta kísérgette; már régóta ismeretes volt barátai előtt, mily megragadóan tudta újonnan készített regényeinek fejezeteit a kiadás előtt felolvasni. Másrészt azon sok banqueten, melyekre meg volt híva, hogy valami jótékony célú intézet érdekében szónokoljon, nagy diadalokat aratott beszédeivel, annyira, hogy, ha akarta volna, könnyen bejuthatott volna az angol parlamentbe, mely az ékesszólás minden alakja előtt tárva van. Így, midőn az irodalmi munka mind nehezebben esett neki, egészen természetes, hogy azon oldalra fordúlt, a melyre őt tehetsége vonzotta.

Épen ez időben vett volt egy házat a Gadshill-Place-n, oly vidéken, melyet gyermekkorától szeretett s épen szépitésével foglalkozott, hogy állandó lakhelyévé alakítsa, midőn elhatározta magát, barátai tanácsai ellenére, hogy maga fogja néhány alakját, mely neki köszönhetette lételetét, a nyilvánosság előtt előadni. Azt hitték, e vállalatra a pénz szeretete

vezérelte; s kétségtelen is, hogy jelentékeny hasznot hajthatott; hanem a valódi okot fentebb adtuk elő, s talán maga Dickens volt az első, a' ki házi szorult viszonyai látszatával vonta be ezen vállalatát, ürügyül hozván, hogy a szerzett birtokot kell kifizetnie. Ezen indokhoz járult egy második, mely miatt jobban érezte a tevékenység szükségét mint valaha: Dickensné asszony elhagyta örökre férje házát. Különösnek tűnhetik föl, hogy miután huszonkét évet együtt töltöttek és tiz gyermeket neveltek föl, a házaspár előtt az együttélés türlhetetlenné lett; de úgy látszik, már régóta tudva volt természetök összeférhetetlensége. Miután már egyszer elhatározták a válást, titokban kellett volna tartani. Dickens azt a balgaságot követte el, hogy a *Household-Words* egy hirdetésében közhírré tette, hogy ez által némi rágalmakra feleljen, a melyek nevét egy előtte kedves személylyel hozták kapcsolatba. Még nagyobb balgaságot követett el, midőn magán viszonyait teljesen feltárta olvasói előtt, egy magánlevélben, a melyet egyik barátjához, Smithhez, intézett, a kinek nem volt sürgősebb dolga, mint a levelet azonnal közölni egy amerikai lapban. Forster nem közli a levelet, s azt mondja róla, hogy bizalmas levél volt és hogy Dickens mindig fájlalta, hogy nyilvánosságra hozatott; fájdalom, e mentségnek semmi jelentősége, ha a levél az ember előtt van. Benne mindenekelőtt kéri Dickens Smith Arthurt, mutassa meg mindazoknak a levelet, a kik őt igazságtalanul gyanúsígták. Kijelenti, hogy ő és felesége igen boldogtalan életet éltek együtt az évek hosszú során át, hogy soha ellentétebb kedély az övéknél nem volt és hogy egyedül Dickensné testvére, Hogarth Georgina, jelenléte akadályozta meg mindez ideig az elválást. „Tizenötödik éve óta, teszi hozzá, hogy házunknak áldozta magát (t. i. Hogarth kisasszony) és gyermekeinknek. Nem is képzelhetem, hogy mi lett volna ezekből, e hölgy nélkül, a ki velük nőtt fel, a kihez szenvedélyesen ragaszkodnak, a ki nekik áldozta fiatalságát, életének javát. . . . Nehány év óta Dickensné asszony azt szokta mondogatni, jobb volna, ha ő elmenne külön élni, — miután napról napra idegenebbnek látva magát a háznál, fejbaját növekedni érezi, és többé nem képes a házasság élet folytatására. . . mire azt szoktam volt felelni, hogy szerencsétlenségünket el kell viselnünk és küzdenünk a halálig, különösen a gyer-

mekek érdekében, a kik előtt látszólag egynek kellett feltűnnünk.“

A levél második része számot ad az elválásról, a melyet barátai a gyermekek érdekében is szükségesnek láttak, azután erőteljesen meghazudtolja azokat a sértő híreket, a melyek e tárgyban keringettek; de nem lett volna sokkal okosabb megvetni e mende-mondákat, mint oly ügyetlen leleplezéssel kitárva szerencsétlen családi viszonyait, az által a roszakarók előtt némi alapot kölcsönözni azoknak? Azon perczen, midőn a nyilvánosság elé akart lépni, Dickens azt hitte, hogy jellemén egy foltot sem szabad túrnie; ez némileg mentségére szolgálhat. Mindazonáltal okosabb lett volna elhallgatni a dolgot, a mint Forster barátja tanácsolta. A helyzet, a melyet ez a levél feltár, igaz hogy szomorú, gyógyíthatatlan volt, melyet csak valami oly előreláthatatlan véletlen oldhatott volna meg, minő a regényekben a kellő pillanatban szokott bekövetkezni, de az életben annál ritkábban. Bármint van a dolog, nehéz ítéletet hozni Dickens eljárása fölött, miután ő maga volt a bíró és érdekelt fél, egyedül nyilatkozván, de viseletét barátainak sem sikerült teljesen kimenteni. Lehet kárhozotni az eljárást, de a kérdés érdemében nem szabad ítéletet hozni.

Ilyen körülmények között kezdte meg Dickens híres felolvasásainak első sorozatát, a melyek 1858-tól 1870-ig, olyan nagyon elragadták Angliát. Kérdezhetjük, nem volt-e káros az újítás és hogy a regényíró nem vesz-e többet, mint nyer az által, hogy személyiségét és szellemét a tömeg kíváncsiságának áldozza abban, mi a legbensőbb sajátja; de Dickens példája nem sok követőre találhatott; miután utánzására nem mindennapi tehetségek voltak szükségesek. A ki csak egyszer hallá *Copperfield Dávid* szerzőjét, egyetért e tekintetben. Modorában, melylyel regényeit eljátszotta, volt valami nem tudom milyen elbűvölő. Midőn a nagy törvényszéki jeleneget olvasta a *Pikwickből*, vagy mistress Gampot beszéltette, vagy pedig elmondta a kis Dombey halálát, nem egyszerű felolvasást hallgatott az ember, valódi dráma vagy vígjáték folyt le előtte, mely annival megragadóbb volt, mert a kinek kezében a szerepek voltak, maga alkotta azokat és így minden eredetiségüket és legkisebb árnyalatuknak is meg tudta azoknak adni. A művészet, a melylyel hangját a párbeszédhez

képest alakítani, úgyszólván ugyanazon lélegzet alatt változtatni tudta, az illúziót még inkább emelte. Az író eltűnt, az ember élő egyéniségek között volt. Első felolvasásait Londonban tartotta, és a siker olyan fényes volt, hogy a regényíró ideje legnagyobb részét ez új vállalat foglalta el. Anglia, Irland és Skócia minden nagy városának alkalma nyílt a híres író megismerni és mindenütt meggyőződhetett, hogy népszerűsége nem üres szó. Belfastban a többi közt, egy felolvasása után az utcán körülvették, kiáltozva: »Tiszteljen meg az úr egy kézszerítással; mert nem egyedül ma este, már számos év óta világít ön az én házamban«.

Ez volt a példátlan lelkesedés titka: Dickens minden olvasójának barátja volt, és a tömeg, mely szorongott, hogy hallhassa, mielőtt még száját kinyitotta volna, már meg volt nyerve a háladatosság és rokonszenv által. Ez az érzet tartotta fenn a roppant fáradalmak közt, melyeket a 2000 és 3000-nyi hallgatóság és azon körülmény okozott, hogy éjjel nappal a vasúton kellett laknia, hogy az egymást nagyon közel követő kötelezettségeknek eleget tegyen. Ez időben érte a bal lábát a szélhűdés egy neme, melyből aztán soha többé egészen ki nem tudott gyógyulni és a minek üdvös figyelmeztetésnek kellett volna lenni; hanem ő soha sem tudta erejét mérsékelni és bátorsága illúziók közt tartotta, mi végre is végét okozta. A helyett, hogy pihent volna, az a szerencsétlen gondolat támadt benne, hogy Amerikába megy, hogy ott Angliában szerzett vagyonát kiegészítse. Ha Forsternek hitelt adunk, soha ember kevesebbre a pénzt nálánál nem becsülte és kétségen kívül mindég úgy elköltötte, a mint szerzte: olvasatlanul. Az is bizonyos, hogy fiainak sorsa egy idő óta nagyon sokat foglalkoztatta; talán ebben kell keresnünk okát rémítő, de dicsőséges körútjának az Egyesült-Államokban. De van valami szomorító, látni, mint számolja az özönlő dollárokat, hogy mit fog visszahozni, s miként mérlegeli a különbséget az angol livre és amerikai papirospénz közt. Kétségen kívül becsületesen megkeresett pénz volt; de a regényíró eltűnt, csak az üzlet emberét lehetett látni. Bostonba 1867. decemberében érkezett, a hol épen olyan szívesen fogadták, mint ezelőtt huszonöt évvel: semmi nyoma sem maradt azon benyomásnak, melyet egykor *Chuzzlewit Múrton* egyes részei okoztak volt. Greeley Horác, a híres hír-

lapíró készítette elő a *Tribune*-ben Dickens második útját. A felolvasások elkezdődtek, Bostontól Baltimoreig őrzöngő lelkesültség követte, a minőt csak Amerikában lehet látni. Az üzérkedés is belekeveredett, nem sokára egész csapat élelmes ember követte Dickenst, a kik elkapkodván a jegyeket, azokat tetszésök szerinti árakon adták el ismét. Megszállották a jegyáruló pénztárait, ajtaik elé az utcára vetették ágyaikat és örömtüzeket gyújtottak. E mellett mindenütt igen sok igazi bámulója is akadt. Johnson, az elnök, mint kedvezést kérte a regényírótól, hogy vele találkozhasson; nevenapjáu szobáját virágokkal és füzérekkel ékesítették. A képnek csak egy árnyoldala volt, a rendkívüli időjárás okozta hideg, mely csatlakozván a vasuti kocsi börtönéhez, a hol Dickens idejének felét töltötte, kimerítették még megmaradt erejét. »Kemény munka, kemény égalj, kemény élet« írja maga. Nem tudott aludni, alig evett és erős meghülésben szenvedett, a melyből nem tudott kigyógyulni. Hangját és elelenségét csak akkor nyerte vissza, ha a közönség elé lépett. Öt havi utazás és hetvenhat felolvasás után megállapodott. New-Yorkban búcsúlakomát rendeztek számára. Elbúcsuzván barátainak nagy számától, jelezván azon szerencsés változásokat, a melyeket az amerikai szokásokon észre vett, megígérte, hogy művei következő kiadásaiban tudomásul fogja azokat venni, és 1868 május havában visszatért hazájába. Egészsége tönkre volt téve, hanem Angliában és az Egyesült-Államokban egy millóit szerzett.

Akkor ismét a regényíráshoz fogott, elkezdte *Drood Edwin rejtelseit*; e művet azonban már nem fejezhette be. Ez utolsó csonka műve és Copperfield Dávid között Dickens folyvást sokat írt. *Bleak-House*, *A kis Dorrit*, *Nehéz idők*, *A nagy várakozások*, *A mi közös barátunk*, ezek főbb regényei, a melyek 1854 és 1865 közt láttak napvilágot. Nem olyan nagy a hírók, mint a megelőzőknek, talán több bennök az egyenletlenség, hanem azért vannak nagyon szép részleteik, s ha olykor kimerültségre mutatnak is, sehol sem érezhető a süllyedés. Dickens, meg kell adni az igazat, nem volt egyenletes és rendszeres lángész. Jól lehet egyszer megközelítette a tökéletességet, a mit ő csinált, többnyire rendkívüli volt bizonyos tekintetben; a kitünő és tökéletlen nála rendesen igen közel jártak egymáshoz. Modora túlzásba csaphatott át, a

mint a kor előrehaladtával rendesen történni szokott; hanem igen bajos volna nála biztosan meghatározni a pillanatot, a melyben a fejlődés megállapodott, a hibák szabályosakká és a szépségek kivételesékké lőnek. Különben Forster, a kinek kezei közt van barátja minden kézírata, és a ki igen közelről megfigyelhette, mint járt el barátja művei alkotásánál, megjegyzi, hogy 1855 óta Dickens kevesebbet bízva ötletei eredetiségében egy füzetbe szokta volt följegyezni a kifejezéseket, hasonlatokat, neveket és címeket, a melyek eszébe jutottak, hogy el ne feledje. Ekkor érezhette először a hatást, a melyet a kor és fáradalmak az emlékezetre gyakorolnak. A figyelmeztető jegyzet igaz, hogy igen kicsiny volt és alig észrevehető, azért némileg mutatkozik mind azon, a mi a *Nehéz idők* után következett. Egy rakás megható jelenet és csudálatra méltó egyéniség van a *Kis Dorrit*ban, sok kecs és nevetséges megjegyzés ragyog a *Nagy várakozásokban*, de azért mégis az érdekeltséget nem csigázza fel annyira; az embert nem hatja úgy meg, nem ragadja el annyira, nem kapja meg. Mindent összevéve itt kell keresnünk a határt Dickens legjobb művei után. Különben, már rég óta előre látta azon pillanatot, mikor képzeletének forrásai ki fognak apadni, és el volt reá készülve, az által, hogy egy gyűjtemény kiadásához kezdett. A *Household-Words*ot egy másik követte, a melynek címe volt *All the Year Round*. Sőt Dickens Anglia történetét is megírta gyermekek számára. Híres mű, ritka, mert nem haladja meg azon kör felfogását, a melynek számára íratott. Egyébiránt Dickens nem volt arra kárhoztatva, hogy túlélje tehetségét. Midőn visszatért Amerikából, napjai e földön már meg voltak számlálva, s életét méginkább rövidítette nyilvános felolvasásai által. Mindinkább kisebb lett körülötte rokonainak és barátainak köre; atyja, anyja meghaltak, szint' úgy nővére és négy testvére; barátai közül többen elhunytak; gyermekei közül kettő férjhez ment, kettő elhalt, a többiektől meg kellett válnia. Az elválás legkisebb fiától, a ki Ausztráliába utazott, különösen rosszúl esett Dickensnek. Megérdemli, hogy idézzük azon levelet, melyet Dickens, szokása szerint fiához elutazása előtt intézett, mert új világításban tünteti fel a szerzőt.

„E sorokat ma jegyzem fel számodra, mert elútazásod igen sok gondot ád nekem, és mivel szeretnék néhány búcsú-

szót intézni hozzád, hogy azokat megfontoljad olykor-olykor nyugalmas perceidben. Nincs miért mondjam, hogy igen-igen forrón szeretlek, és hogy elútazásod szivem legmélyében nagy fájdalmakat okoz; de ez az élet felében válásból áll, és el kell tudni tűrni ezt a fájdalmat. Egyedüli vigaszom az a tudat, hogy oly életpályára lépsz, a melyre hívatva vagy . . . Arra intelek, hogy maradj meg mindvégig elhatározásod mellett, és tégy meg mindent, a mit csak tehetsz. Fiatalabb voltam náladnál, midőn először voltam kénytelen megkeresni kenyeremet, elszántan hozzá láttam és azóta soha el nem hagytam. Bármilyen körülmények közé kerülsz is, soha se húzz aljasan hasznót előnyeiddől és ne légy soha kegyetlen azok iránt, a kik alád lesznek rendelve. Igyekezzél úgy bánni másokkal, a hogy kívánnád, hogy veled bánjanak, és ne veszítsd el türelmedet, ha hibáznak. Inkább védjenek a szentírás legnagyobb szabálya ellen, hogysem magad hibázzál. Egy új-szövetséget is tettem többi könyveid mellé; s ugyanazon szándékkal, azzal a reménnyel tettem ezt, a minő késztetett volt engem számotokra rövid kivonatot készíteni abból, mikor kis gyermekek voltatok. Ez a legjobb könyv, a melyet a világ eddig ismer és ismerni fog. A mint egyik bátyád, a másik után a világba lépett, ugyanezt írtam nekik, a mit most neked írok, kérvén őket, tartsák magokat ezen könyvhöz, nem méltatva figyelemre az értelmezéseket és emberi találmányokat. Tartsd meg mindörökre azt az üdvös szokást, hogy reggel és este imádkozzál. — Én soha nem mulasztottam el, és ismerem a vigaszt, mely abban rejlik. Reménylem, életed végeig el fogod mondhatni, hogy jó atyád voltam. A legjobb mód, a melylyel iránta szereteted kimutatható és boldoggá teheted az, ha kötelességedet teljesíted.“

A férfiú jelleme és az angol faj komoly jelleme mutatkozik e komoly, erőteljes és nemes sorokban; egyszersmind búcsú hangjai, a melynek utolsóinak kelle lennie. Mert a rossz előjelek ismét jelentkeztek. Dickens hallgatóitól a felolvasások egy új utolsó sorozatában akart búcsút venni, és ez roppant erőfeszítésébe került, habár soha jobban nem olvasott. Gyakori szédülések gyötörték és a szélhűdés lábában ismét mutatkozott. Egy ilyen roham után tért vissza Gadshillba. Egy este miután írt, az asztalhoz ült ebédelni, mondván, hogy nagyon rosszul érzi magát; s midőn fel akart kelni, hogy egy pamlag-

hoz menjen, baloldalára esett, ezen szót suttogva: „a földön“, és többé nem nyerte vissza eszméletét. Másnap 1870. június 9-én meghalt, négy hónappal élve túl ötvennyolcadik születése napját. A föld minden pontján, hol angolul beszélnek, távirat hirdette, hogy a népszerű író megszűnt élni, és minden egyházi szószékről, a melyről angol szó hallszik, felhangzott neve a vasárnapi isteni tiszteleten. És midőn a westminsteri apát, dr. Stanley, szónoklata alapigéjeül Lázár példázatát véve, költői és egyszerű szavakban szólott a regényíróról, a kinek lángesze szüntelen fölidézte a gazdagok előtt az ajtajok előtt álló Lázárt, nem egy könyárban úszó tekintet érte azt az egyszerű követ, a mely alatt nyugodott, Chaucer és Shakspeare síremlékei közt Dickens Károly teteme.

Mindig némi illetlenséggel jár úgy banni a lángelmével, mint gépekkel, a melyeket szétszedünk, hogy működésüket érthessük. A nyelv nem elég biztos eszköz e nehéz feladat végrehajtására, és a földolog rendesen elvesz az aprólékos különbségek keresgélése közt, a melyeknél a szók többé nem eszméket fejeznek ki. De mégis ha jelezni akarnók, hogy mi volt a jellemző Dickensben, talán azt lehet mondani, a humoristikus képzelem. Hasztalan kísérlették meg meghatározni, hogy mi a humor, és nem is fog soha sikerülni, mert a humor annyiféle, a hány humoristikus író van. Sterne humora jelentékenyen különbözik Fieldingétől és Fielding humora egészen elüt Lamb Károlyétól. És pedig mégis mindegyik humorista, de mindenik a maga nemében. Hasonlóan vagyunk Chuzzlewit Márton írójával. Igaz ugyan, hogy megtagadták tőle a humort és néhány modern bíráló csupán a torzképet és durva komikumot találja benne; de ha a humor abban áll, hogy a dolgokban előre nem látott váratlan vonatkozásokat fedez föl az ember, hogy belőlök váratlan, tetszetős, megható vagy drámai hatásokat támaszszon, ki érdemli meg jobban a humorista nevet, mint Dickens? Azt fogják talán mondani, hogy ez csupán a humor egy része; de akkor ez a legjelentékenyebb része; és kétségtelenül Dickens vetélytárs nélkül áll. Ez magyarázza meg sikerét, ez fejt meg, miért bukott meg olyan dolgokban, a melyekben legfőbb tehetsége inkább ártott, mint használt neki. Ez az oka, hogy a szerelem, a szenvedélyek ezen legfőbbike, a közepszerűség-nél magasztosabbhat nem sugalmazott neki. Hasonlólag az

egyszerű jellemek is többnyire elkerülték figyelmét. Másodrangú hőseiben és hősnőiben nincsen semmi határozott egyéniség: sokkal inkább hasonlítanak a többi emberekhez, hogyszem érdekelnének. Szintúgy tájrajzai igen megragadók, de fantastikusak; útcza és ház leírásai hatásos élettél bírnak, de annyira fárasztók, hogy az embernek szinte terhére van az olvasás. Alapjában Dickens nem elbeszélő és azt lehet mondani, hogy folytonos küzdelem van elméjében a tiszta képzelem közt, a mely a lényeket és tárgyakat felfogja, és azon fantasia közt, a mely azokat neki oly rendkívüli és nevetséges színben tünteti elő. Ebben volt az ő ereje, de ez volt gyöngéje is. Jól tudta ezt maga is és midőn egykor Bulwer, dicsérve őt, kérdezé tőle, nem tart-e attól, hogy a művészi illedelmet túllépte, azt felelte, hogy neki olyan örömet okoz a dolgok nevetséges oldalainak vizsgálása, hogy elméje ezen gyöngeségét úgy dédelgeti, mint a gyermekeket szokták. Érezte, hogy olykor torzképeket fest, kárhoztatta azokat, de aztán újból előről kezdte. Ez az oka, hogy ha a regényíró benne nem is tökéletes, a humorista páratlanul áll.

Dickens azt hitte, nem elég olvasóit mulattatni; azt hitte, hogy az övéhez hasonló ritka tehetségek még többre is vannak hivatva, és hogy a megindítás tehetsége, a melylyel oly bőven meg volt áldva, némi felelősséget von maga után. Ezért nem is lehet műveiben a regényíróát a moralistától különválasztani, és tehetségeinek sem legkisebbike az a csudalatos könnyedség, a melylyel a legbohóbb víg jelenetbe valamely politikai, társadalmi vagy erkölcsi kérdést sző bele. E tekintetben rendkívül tapintatos, mindig a kellő időben áll meg, és mint ügyvéd, a ki oly sok ügyet védett meg, igen ritkán vall kudarczot védbeszédeiben. A társadalom kötelességei a szegények irányában, a nők és gyermekek pártfogása, a viszony a munkások és uraik között, a dologházak visszaélései, a perek húzavonája, az iparvállalatok törvényes gazságai, a sinecurák botrányai, a nagy politikai administratiók szükségtelen volta, az álemberszeretet, mind nem kerülte el figyelmét, mindenhez hozzá szólott, mindenben nyomát hagyta átható gúnyjának, s tanúságát adta a legjózanabb és emberibb szánalmának. „Az önzők és gazok egész serege, írta volt egykor neki Jeffrey, gyűlölni fogja lelkéből önt és vétkes túlzással vádolandja; de azért ne aggódjék. A jók és igazak önnel tartanak, önnél az

igazság.“ Dickens valóban nem is aggódott; mint a költő, ő is azt hitte, hogy a valódi nemesség a jóságban áll és méltó büszkeséggel állott nemzete ítélőszéke elé, bízva a jóban, a mit munkái eszközöltek.

Fog-e kedvezni neki az utókor, és művei sokáig fognak-e élni? Oly sok ítélet válik naponként semmivé, a melyről azt hitték, örökre megáll, oly sok tekintély enyészik el, a melyről azt hitték, sziklára van építve, s az ízlések hullámozása olyan gyakori, hogy sokkal tanácsosabb bele sem bocsátkozni ilyen vakmerő jóslásokba. Egy dolog mindazonáltal megnyugtathatja Dickens barátait; az, hogy népszerűsége nem szorítkozik az olvasó közönség egy különös osztályának szélsőjeire és ízlésére. Nem egyedül a művelt és irodalmi szellemeket ragadta el negyedszázadon által, egy egész nép volt bámulója. Íme a tartós dicsőség egy indoka. Egyszerre tesszeni tudni a finom ízlésűeknek és a tömegnek, csupán mestereknek a titka, és az a mód, a mint Dickens kortársai szellemébe, sőt nyelvébe is be tudott hatni, tanúsítja, hogy ez a titok előtte nem volt ismeretlen. Ha Copperfidd Dávid szerzője valaha nem fog uralkodni honfitársai lelkén, az azt fogja mutatni, hogy Anglia maga igen nagyon megváltozott.

BOUCHER LEO után

—y —t.

DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. *)

Ötödik közlemény. **)

XXXIV.

1849. évi február 27-én, a kápolnai csata második napján, nevezetes fordulat állott be Dembinszki fővezéri magaviseletében.

Eddigelé *támadólagosságot* vallván egyre, mégis egyetlen egy parancsot sem adott ki, főserégének hadművelleti terén, mely parancsnak nem *az* lett volna valódi célja, hogy az ellenséggel való minden komoly összekocczanás elől kitérjen.

Megmarad ő a csatakerülés rettenthetetlen hívének azon túl is; de azon túl *nyíltan* áldozik speciális istenének Mars retogradusnak, mit eddig titkosan tőn csupán.

A kápolnai csata után egyetlen árva betűvel sem czérez ő támadó harcztot többé, még Kossuth előtt sem.

És Dembinszki a fővezér magaviseletében febr. 27-ikén beállott eme változáshoz hasonló fordulatot tapasztalunk, ugyanezen naphoz érve Dembinszki az emlékiró fejtegetéseiben is.

A kápolnai csata második napjához érkezvén emlékiratai, annyira kivész belőlök minden eddigi törekvés, szerzőjük, az egykori magyar fővezér további intézkedéseit offensivára

*) *Dembinszki Magyarországon*. A vezér hátrahagyott kézírataiból összeállította Danzer F. Alphons. Buda-Pest, 1874. Athenaeum.

**) Az első, második, harmadik és negyedik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 14., 15., 16., 18. számaiban.

vezetők gyanánt tüntetni fel az olvasó előtt, hogy az szinte meghökkenítő.

Ugyanaz a Dembinszki, a ki a kápolnai csata előtti időkről emlékiratozván, mint a támadó harez magyar hívőinek messiását úgy mutatja be önmagát; ugyanaz a Dembinszki, a kápolnai csata másod napján történtek fölött elmélkedvén, egyszerre csak oly meggyőződést vall, mely szerint bizony kár volt ennyit is (Kápolnáig) előrenyomulnia, *mivelhogy Tisza-Füredtől (élelmi raktáraitól) ennyire távozván a hadsereg, lehetetlennek bizonyult ennek rendes ellátása.*

Eszünkbe juttatja ez indokolás ugyanazon magyar hadseregnek későbbi (aprilisi) offensiv hadjáratát s ámulva kérjük: hogyan történhetett, hogy e későbbi hadjárat alatt nem csak Kápolnáig, két napi járatig, hanem egész Komáromig, tizennégy napi menetnyire távozott Tisza-Füredtől a magyar hadsereg s még sem halt meg éhen?

Hátha ugyane kérdés magának Dembinszkinak is alkalmatlankodott, midőn ő emlékirataiban a részéről csak Kápolnáig merészelt előrenyomulást már is a *hadsereg* ellátása körül mutatkozott nehézségek miatt hibáztatni készült? s hátha ő ez előrenyomulását hibáztató nyilatkozatának ép ezen (a hadsereg-ellátási nehézségekből merített) indokolását csak azért kockáztatja mégis, hogy elejét vegye vele egy a netalán önállóan gondolkozni képes olvasóban támadható, ő reá, a volt fővezérre nézve kedvezőtlenebb ítéletnek?

Annyi világos előttünk, hogy *ha* elfogadjuk Dembinszkinak már utolsó közleményünkben idézett abbeli állítását, melynek értelme szerint nemcsak a hadseregnek minden további ellentállás lehetőségét kizáró egyetemes erkölcsi állapota, hanem a tisza-füredi raktárakból tervezett rendes élelmezés lehetetlensége is kényszeríté őt a Tarna-vonal elveszte után megkezdett hátrálásának szakadatlan folytatására, annyi világos — mondjuk — hogy *ha* Dembinszki emiez állítását elfogadjuk, nem marad mit gáncsolnunk a Kápolnától Tisza-Füredhez minél közelebbre tervezett retirádáján.

Mert verekedni vonakodó, éhező hadsereggel csakis hátra, az élelmi raktárak felé, tanácsos operálni.

Hanem hát valóban beállott-e a Tarna-vonal elvesztével az akkori magyar főseregnél az a siralmas állapot, mely Dembinszki szavai szerint „megújított erőfeszítést többé nem lehetővé tett“?

E kérdésre már megfeleltünk ugyan utolsó közleményünkben is, de csak hozzávetőleg, mintegy nemlegesen; kimutatván tudniillik:

először: hogy a győztes osztrák sereg még világos nappal szállt pihenőre és nem üldözött, hihetőleg azért nem, mivel a vesztes magyar sereg addigi magatartása csak keserű gyümölcsöt ígért az üldözés fájáról; —

másodszor: hogy a győztes osztrák sereg fővezére a magyar csatavonal mindenik pontjára a túlerőt *odaképzelte* csupán, mely (föltesszük, hogy jóhiszemű) tévedésbe egyedül csak a vesztes magyar sereg szívós ellentállása ejtheté.

Lehet, hogy magyar érzelmű olvasóink egyike, másika hízeltgőnek találja Windischgraetz herczegnek e közvetett tanúskodására való hivatkozásunkat; mi azonban nem hízeltgőnek ragadtunk tollat; nekünk Windischgraetz herczeg győzelmi bulletinjének túlnyomó ellenséget emlegető *közhelye* nem megnyugtató tanúbizonyosság, sem pro, sem contra, midőn komolyan a körül forog a kérdés: *vajon rágalmaz-e vagy helyesen ítélt-e Dembinszki*, azt állítván egykori magyar hadseregéről emlékirataiban, hogy ennek erkölcsi állapota olyan volt a kápolnai csata második napján, hogy gondolni sem lehetett egyébre, mint napokig tartó folytonos retirálásra.

Nekünk, hogy ama magyar hadsereg dicsőségét kétségbe vonó ezen kérdésben itt véglegesen dönthessünk, pozitívabb tanúbizonyosságra, sőt *tényre* van szükségünk. Ezeket keressük.

XXXV.

Csak igaza van Szemerének: tervezésben nem volt szorongása Dembinszkinak soha. Alig veszi észre Kápolnánál, hogy első haditerve el nem sülni indul, s már is kész egy másikkal:

megretirálni Tisza-Fürednek, hanem egyszersmind minél további üldözésre bírni a győztes ellenséget, hogy Tisza-Füredhez minél inkább közeledjék, mert annál biztosabb lesz veresége.

Ennyiből ugyan még nem igen tudunk meg sokat, elhallgatván Dembinszki egyelőre azt, hogy az ellenség vereségét vajon mi úton-módon, de mindenek előtt *ki* által kép-

zelé, ő eszközölhetőnek, miután azt vallja emlékirataiban, hogy hadseregétől megújított erőfeszítést akkor ő már nem várhatott többé.

Hanem azért csak maradjunk a tárgynál s lássuk a Tarna partján csatát vesztett Dembinszki hadseregének erkölcsi állapota olyan volt-e valóban, a milyennek bélyegzi egykori fővezére utólag emlékirataiban.

Dembinszki tehát az általa feladott kápolnai csataterőről a mentő kerecsendi hídon szerencsésen átjutva — új haditervéhez mérten — azonnal még tovább hátra Mező-Kövesd irányában indítja útnak a Máriássy és Szekulics féle hadosztályokat (ez utóbbit Füzes-Abonyból);*) az előrsi szolgálatot, a csataterén éjjeli táborba szállt Schlik ellen, a Kerecsend mellett álló Kmety-hadosztályra bízván.

Dembinszki ez intézkedése in a rólók már csak fogatba vételök után értesülő Görgey megütközött, **) úgy lévén meggyőződve, hogy voltaképen csak most, miután a fősereggel végre Kmety hadosztálya is egyesült, kellene amúgy igazán csatára kelni az előttök már csatafáradtan táborozó osztrákok ellen. Tanakodott is erről Kmetyvel, ki rögtön támadni ajánlkozik, mire azonban végre még sem állott reá Görgey, hihetőleg azért nem, mivel belátta, hogy a Dembinszki közvetlen parancsára már elvonult többi hadosztályok támogatása nélkül nem lehetett volna kellő nyomatókkal folytatni a jó sikerrel kecsgettő heveny támadást.***)

Görgey, kinek — két kötetes művének tanúsága szerint — még ennek megírásakor sem volt Dembinszkinék imént közlöttük újabb haditervéről sejtelve, nyakra-főre való megfutamodás kezdetének vette a Máriássy-, Guyon- és Pöltenberg-hadosztályoknak Dembinszki parancsolta sietős elvonulását s ez incidensből tüzetesen elősorol említett művében minden egyes körülményt, melyből következtetve további hátrálás helyett inkább a két napi ellentállásnak ernyedetlen folytatását várta Dembinszki fővezértől.

„Dembinszki“ — úgy mond Görgey — „a kápolnai csata

*) L. Klapka: *Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen*, I. 257., 258. lap és Görgey: *Mein Leben und Wirken in Ungarn*, I. 246. lap.

**) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken in Ungarn*, I. 247. lap.

***) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken in Ungarn*, I. 250. lap.

második napját feladta. Indító okai kézzel foghatók valának. Vereséget szenvedtünk s a csapatoknak pillanatnyi üdülés sürgősen kellett, hogy a nap kimerítő fáradalmai után teljesen harczipésesekké váljanak ismét.

„A csata utáni dispositióival azonban Dembinszki a győzelmen kívül minden további ellentállásról is lemondott s e lépést nem találtam indokoltnak, még pedig annál kevésbbé, minél inkább ismertem föl mind azon körülményeket, melyek közreműködéséből eredt a csatának veszendőbe menetele.

„E körülmények a következők voltak :

„1. hogy a második csatanapot megelőzőtt éjjelen *elre-szett volt Sirok*; s hogy e baleset következtében Schlik hadteste az ellenséges fősereggel közvetlen a csatatéren egyesülhetett; minek folytán egy mind számra, mind harci hangulatra nézve túlnyomó ellenséges haderő állott a centrumunktól egy mér-földnél nagyobb távolság által izolált jobbik szárnyunk ellen síkra ;

„2. hogy hadseregünknek majdnem egy harmada *későn* jelent meg a csatatéren ;

„3. hogy az ugyanegy hadtestet képező osztályok egy-mástól *szétválasztattak*.

„*Ad. 1.* Jobb szárnyunk jókori támogatása kezdetben a centrumtól s a tartaléktól való nagy távolság miatt, még ha Kmety Kerecsendre elég korán érkezik, sem volt lehetséges. E hátránynak elejét vehette Dembinszki legközelebbi had-állásában, ha az ellenséggel (netalán Kerecsend mögött a mint föltettem) újra megmérkőzik.

„*Ad. 2.* Kmetynek elkésett megérkezése kellő erejű tartalék nélkül hagyta volt a hadsereget.

„Ily visszás helyzettől nem tarthatott többé Dembinszki, miután íme hadseregünk már egyesítve volt.

„*Ad. 3.* A hadtestek szétdarabolása szomszédos harczbeli érintkezésbe hozott egymás előtt ismeretlen hadrészeket, a mely érintkezésnél a hadosztályok egyike sem tudta, milyen mértékben bízhatik ő a tőle jobbra-balra álló szomszéd had-osztályok kitartásában ; oly hátrány, melyet figyelmen kívül hagyni nem lehet büntetlenül. A hadtestek ezen szétdarabola-sa továbbá az I. hadtestnek felét Klapka ügyes vezérletétől fosztotta meg ; engem pedig kényszerített emennek általam akár az ellenségénél is kevésbbé ismert csapatai egy részét

oly körülmények közt vezetnem, mely körülmények akkora erő kifejtést igényeltek, a milyenre csakis a csapatok különös sajátságainak teljes ismeretével bíró vezérnek személyes befo-lyása alatt számíthatni.

„Ügyetlen szétválasztó kísérletének káros következmé-nyein okúlva, módjában volt most Dembinszkinak ismét egye-síteni, még a legközelebbi csata előtt, a hadtestek részeit; s így ő aztán bizvást ezek működésétől aránytalanul többet várhatott a csatatéren.

„Az ellentállásról való teljes letevésnek tehát, ismétlem, sehogy sem láttam parancsoló szükségét.

„Sőt ellenkezőleg, léteztek olyan körülmények, melyek a harcznak a legközelebb rá következő napon való makacs folytatására egyenesen bíztattak.

„E körülmények voltak :

„Saját csapataink magatartása *a csata alatt*; az ellenségé *a csata után*.

„Csapatainknak a csatában tanúsított magatartása meg-lepően jónak volt mondható. Rendbontások csakis kivételkép, saját vezényletem alatt, hadseregünk szélső jobb szárnyán, jelesen a kerecsendi magaslaton mutatkoztak. Azoknak pedig elegendő mentségül szolgált részben az, hogy idegenek voltak egymáshoz a csapatok és vezénylőjük; részben az, hogy némely csapat először állott tűzben az nap; részben végre rendkívül nehéz volta azon feladatnak, melyet eléjükbe szabtam volt én. Aztán nem is sokáig tartottak e rendetlenségek s a legtöbb esetben a rendnek helyreállítása a megbomlott csapatoknál még az ellenség ütegeinek lőtávolában sem járt nagy nehéz-séggel.

„Úgy látszott, mintha soha többé nem fognának ismét-lődni a schwechti, parendorfi, bábolnai és hodricsi napok.

„Az osztrákoknak csata utáni magatartása ellenben szikráját sem árulá el azon győzelmi önérzetnek, mely annyira költői hangon nyilatkozott utólagosan herczeg Windischgraetz tábornagy hadi bulletinjében.

„Még magasán állt az égen a nap 1849-ik évi február 27-én, mikor már rég elhangzottak volt a kápolnai csata utolsó ágyúdörgései: s a győztes ellenség mégis lemondott mindennemű üldözésről, bármennyire kecségtetők voltak is erre Dembinszki dispositiói.

„A mely győztes fél győzelem után kecsegtető körülmények daczára sem üldöz: az akarva, nem akarva ugyanegy erkölcsi színvonalra áll vesztes ellenfelével.

„Az ilyen győztes fél semmi tekintetben sem félelmetesebb a győzelem után, mint a milyen volt a győzelemnek előtte.

„Az ilyenhez hasonló győztes fél volt herczeg Windisch-graetz tábornagy a kápolnai csata után; s ép azért, szemben csapataink meglepőn szilárd magatartásával, nemcsak nem szükségeseknek, sőt egyenesen rozszalándóknak találtam Dembinszkinak nyakra-főre hátrafelé vergődtető dispositióit.“ *)

Íme, Görgey, a Kossuth varázsszavára, mintegy semmiből támadt magyar néphadak, nemzetőr- és honvédszázalajoknak kezdetben, a dolgok természeténél fogva tökéletlen magatartását csaknem kegyetlenül, mondhatnók, keresve ostorozó Görgey, itt komoly elismerésre méltatja a magyar csapatoknak azon viselt dolgait, melyeket közvetlenül észlelni a kápolnai csata tartama alatt nagyon is módjában lehetett.

Nekünk azonban ez nem elég.

Megnyugodnánk Görgeynek imént idéztük nyilatkozatában, ha úgy tudnók, hogy e nyilatkozat kelte: „Kerecsend, 1849. február 27-ike d. u. 5 óra“.

Ebben kételkedni levén kénytelenek, az első kételyt nyomon követi a másik: .

hátha csak *utólag* s csak *azért* dicséri e helyen Görgey a saját közvetlen vezénylete alatt (saját körülményes elbeszélése szerint) egymásután megbomlott magyar csapatokat, hogy annál kényelmesebben gáncsolhassa Dembinszkit?

Klapkát halljuk.

„Négyezer ötszáz ember, nagyjobbbrészt újonczok, s itt először csatában“ — úgy nyilatkozik február 27-éről szólván Klapka — „a centrumban két napig állanak ellent az osztrák főerőnek, s ezt annyira megfélemlítik, hogy a Tarnát átlépni csak nagy óvatosan merte győzelme után; üldözésre pedig még gondolni sem mert. Hasonló önfeláldozással harcolt a jobb szárnyon 7-től 11-ig reggel 3500 magyar, a nélkül, hogy egyetlen ágyúlöveget, zászlót vagy foglyot vesztek volna,

*) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken in Ungarn*, I. 247—250. l.

13,200 osztrák ellen. A csata mind két napján megmutatták a magyarok, hogy az osztrákokkal nemcsak bírnak, sőt azt kitartásban, önfeláldozásban már felül is múlják.“ *)

Magában véve ez már határozottabban hangzó dicséret, csak hogy, nekünk, még Görgey nyilatkozatánál is kevésbbé lehet teljes bizonyság Dembinszki azon állítása szerint, miszerint a Tarna-vonal elveszte *után* állott be a csapatoknál azon erkölcsi állapot, mely új erőfeszítésre már nem hagyott reményt. Sőt Dembinszki állítását inkább megerősíteni, mint megczáfolni alkalmas eme nyilatkozat, a mennyiben kizárólag egy részt csak a saját hadtestéhez tartozott két hadosztályt említi Klapka (Máriássyét, mely a centrumban és Dessewffyét, mely a jobb szárnyon védte a Tarna-vonalat); más részt meg ezeknek is csak a Tarna-vonal *elvesztéig* tanúsított szívós magatartásáról beszél, s így mintegy hallgatva megengedi, hogy a Tarna-vonal elveszte előtt is csak e két hadosztály viselte magát dicséretre méltón, későbbben még ezek sem többé.

Legjobb lesz magára Dembinszkire bízunk megczáfolását amaz előttünk gyanús állításnak, melylyel ő egykori hadseregét szerintünk csak azért gyalázza, hogy ok nélkül való folytonos hátrálását valahogy kényszerűnek hitesse el olvasóival.

Mert, hogy e hátrálásra nem a győztes osztrákok kényszerítették, azt ő maga tüzetesen, kiemeli emlékirataiban (152—153. lap).

„Február 28-ikán reggel“ — úgy mond — „megtettem az összes hadosztályokra nézve a visszavonulási intézkedéseket, melyek szerint azoknak e napon Mező-Kövesdre kellett érkezniök. *A menet minden megzavartatás nélkül történt meg: egy ellenséges őrzőerő sem mutatta magát.* Tizenegy óra tájban érkeztek meg a magyar hadoszlopok élei Mező-Kövesdre és elfoglalák a nekik kijelölt táborokat.

„Én itt 30,000 csataképes embert gyűjtöttem össze“ — úgy mond, mintegy dicsekedve, Dembinszki, a mire mi kétkedve kérjük:

Mi haszna? mikor e 30,000 csataképes embernek már 24 órával elébb erkölcsi állapota szétmállott s azóta egye-

*) Lásd Klapka: *Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen*, I. 265. lap.

bet sem tett, csak retirált meg éhezett, mely combinált sanyarú foglalkozás közben bátorsága, önbizalma, harcvágya aligha fölépült? Mi lesz e harmincezernyi magyar táborból, ha végre mégis csak rászánja magát a győztes ellenség, hogy itt váratlanul megrohanja, a minthogy ez valóben be is következik?

„Épen asztalhoz akartunk ülni,“ folytatja Dembinszki (153—154. l.) „midőn tüstént dörgő ágyútüzelés volt hallható. Hat osztrák vértesszázad s egy üteg ügetve kartács-lőtávolra közeledett a magyar hadsereg homlokzataig, itt leböröcözölte az ágyúkat s elkezdett tüzelni. . . . Az osztrák lovas dandárnak oly rögtöni megjelenése némi meglepetést és rendetlenséget idézett elő“ úgy mond. És, vajon, mi egyebet is lehetett volna várni a szerinte már is demoralizált s hozzá még folyton éhező hadseregtől, minthogy ily váratlan megrohantatásra rendetlenség támadjon soraiban?!

A meglepő ebben csak az, hogy e rendetlenségbe jött demoralizált 30,000 embernek néhány száza legott lóra pattan s úgy neki megy a támadó ellenségnek, hogy ez sarkon fordúlva cserben hagyja halottjain, sebesültjein kívül még ágyúinak is fele részét, a mint azt Dembinszki maga beszéli emlékiratainak 153-dik lapján.

Íme, nyájas olvasó, nem hiában fordúltunk a végett, hogy a kápolnai csatát vívott magyar hadsereg becsületén elkövetett sértést maga a megsértő, e hadsereg akkori saját fővezére hadd orvosolja meg, magához ez utóbbihoz, Dembinszkihez az emlékiróhoz.

Ugyane hadsereget, melynek szerinte hanyatlott erkölcsi állapotával akarja ő a kápolnai csatatéren megkezdett folytonos hátrálását igazolni, alig 24 órával később, Mező-Kövesdnél egy meglepő ellenséges támadással szemben, ő maga olyan magatartásban szemlélteti velünk, mely magatartást amaz erkölcsi állapottal összeegyeztetni merő lehetlenség.

Hadseregének erkölcsi állapota tehát semmi esetre sem szolgáltatathatott indító okot Dembinszkinak arra, hogy ő a kápolnai csatatérről egészen a Tiszáig vonuljon vissza, még pedig egyfolytában.

XXXVI.

Azon két rendbeli indok közül, melyeket Dembinszki folytonos hátrálása mellett felhozott, az egyik, hadseregének harcúgytalansága, mint egyszerű ráfogás — a mint láttuk — elesvén : fenmarad egyedül a másik, a Tisza-Füredhez közeli élelemtárakból való rendes ellátásnak (Dembinszki szerint) *lehetővé tétele*.

Dembinszki ez egygyel is beéri egyelőre. Ugyanis, emlékiratai 154. lapján a mező-kövesdi rövidke csata végkimeneteléről szólván :

„Az osztrák üteg maradványa,“ — úgy mond — „mely még ideje-korán menekült, némi távolságban ismét állást foglalt és egy teljesen hatástalan tüzelést kezdett meg a“ (mező-kövesdi magyar) „tábor ellen. A nagy távolság miatt minden további puffogtatást szükségtelennek tartottam és ezért nem is viszonoztattam a tüzelést a magyar ütegek által. Az üldözésnek még gondolatát is elutasítam, mert azt hittem, hogy az ellenség homlokzatomon csak demonstrálni és engem egy hamis mozdulat-tételre bírni szándékszik, maga pedig azt akarja, hogy balszárnyamon át Tisza-Füreddel való összeköttetésemre hasson.“

És a Tisza-Füreddel való összeköttetését biztosítandó, Dembinszki más nap (márczius 1-én) Klapkát egész hadtestével meg a Szekulics-féle hadosztálylyal Eger-Farmosra küldi (160. lap).

Ezt tudva, lássuk, mennyit nyomott Dembinszki hadvezéri bölcsesége, melylyel ő a mező-kövesdi csatatéren „az üldözésnek még gondolatát is elutasítá magától“?

Bizony nem sokat ért e bölcsesség.

Mert a kudarczot vallott osztrákok, a merről közeledtek, ugyanarra (Szihalomnak) távozván is, Dembinszki, ha ellent nem áll az üldözési kísértésnek, egész Szihalomig minden lépéssel, melylyel az ellenséget nyomon követi, nem hogy távoznék a Klapka és Szekulics által más nap megszállandó Eger-Farmostól, sőt mindinkább közeledik ezen ponthoz, távolabbra esvén Eger-Farmos Mező-Kövesdhez, mint Sziha-

lomhoz. *) Egyáltalán értelme sincs a Kerecsendről Mező-Kövesdre vonulásnak, ha „Poroszló földözése s ezenkívül az egyeki (Tisza-Füred melletti) élelemtárral való szabályszerű és gyors összeköttetés lehetővé tétele“ (160. l.) volt a hátrálás célja és ha olyannak ismerte fel Eger-Farmos stratégiai fekvését Dembinszki, hogy e pont megszállása által ama cél bizton elérhető.

Kerecsendről ugyanis a legrövidebb úton, éppen Szihalomnak hátrált volt Dembinszki Mező-Kövesdre. Ugyane Szihalomnak vezet pedig Kerecsendről Eger-Farmosra is a legrövidebb út.

Hogy tehát e pontnak (Eger-Farmosnak) megszállásában a győztes osztrákokat megelőzze, az előttök Kerecsendről hátráló Dembinszkinak nem volt egyéb teendője, mint Szihalomba érve, legott az eger-farmosi útra (nagyobb biztosság kedvéért egy szihalmi lakossal) vezetetni ki a faluból magát.

E stratégiai feladat megoldásában Dembinszki akkori hadseregének leges legutolsó közvitéze sem akadott volna meg.

És ha mégis azt látjuk, hogy Szihalmot nem az eger-farmosi úton, hanem erről letérve a mező-kövesdín hagyja el Dembinszki s innen tova oly irányban halad, a melyben Eger-Farmostól egyre távolodik s azonfelül az e ponthoz vezető legrövidebb utat az osztrákoknak engedi át, még pedig, Szihalomnak megszállva tartásáról nem gondoskodván, *kardcsapás nélkül*: vajon, miben keressük mindezen képtelenségek magyarázatát?

Egy villás reggeli hatásában-e, melyet Dembinszki a múlt éjjeli főhadiszállásból való elindulta előtt — talán sietve — egész véletlenül egy kis *fölösleges* egrivel locsolt le hirtelen magába?

Nem lehet; bármennyire természetesnek lássék is e magyarázatnak egyszerű volta, még sem szabad ezt föltennünk. Hisz célzást sem tesznek műveikben Klapka, Görgey, olyat, miből szabad volna következtetnünk, hogy egy meg más, mit Dembinszki mint magyar fővezér elkövetett, neki a nála szokásos borfogyasztás következményei miatt be nem számítható lenne. Sőt magokban az emlékiratokban is említést csupán egyetlen esetről találunk (27. l.), melyben bornak élvezete

*) Lásd a Schedius-féle nagy térképet.

annyira megártott Dembinszkinék, hogy saját nevére sem tudott emlékezni.

De vajon messze tévedünk-e, ha a Szihalomtól nem Eger-Farmosra (helyes), hanem Mező-Kövesdre, *téves* irányban folytatott hátrálás magyarázatát a Dembinszkinél szokásossá válhatott borfogyasztásnak következményeiből meríteni nem lévén feljogosítva; itt egy francia példabeszédre emlékszünk, mely azt tartja, hogy „on revient toujours à ses premières amours“?

Mi is volt Dembinszkinék első szerelmi rajongása Magyarországon? Nemde a magyar kormánynak Kossuth után leghatalmasabb tagja, Szemere Bertalan, s ennek kedvéért Miskolcz védelme?

Nem is mondjuk, hogy hiba volt *e* feladatot sem tévesztetni szem elől, az ugyanakkor egy időben Poroszló biztositását célzó *még fontosabb* feladat mellett. Hanem az *e* két feladatnak egyidejű megoldása céljából Dembinszki által tett *intézkedéseknél* már csak indokolásai még ügyetlenebbek.

Nyolcz közül két magyar hadosztály — Dembinszki hadseregének egy negyede — tudjuk, részt sem vett a kápolnai csatában; a Kmetyé nem, mert elkésett; a Schulczé nem, mert, ezt a fővezér az alkalmazandók sorából kifelejtette. S a győztes osztrák sereg még sem tudott magánál a csatatérnél több tért, akár egy tapodattal is, elfoglalni.

A csata végére következő éjjel tehát, a mikor a *Kmety őrzáratai által folyton háborgatott* *) győztes osztrák részéről békében hagyatva főhadiszállásán — fülteszszük — komolyan megfontolta Dembinszki a következő napra kiadandó hadi dispositiókat; mi feketett gondolataihoz közelebb azon egyszerű reflexiónál, miszerint ugyanazon hadosztályok, a melyek eddig a Schulcz és Kmety félék támogatása nélkül és kedvezőtlen taktikai helyzetben oly szívós ellentállást fejtettek ki, ezentúl ez utóbbi két hadosztálytól bárhol is kedvezőbb taktikai helyzetben támogatva, a múlt napi támadó föllépését netalán folytató ellenséget kétség kívül visszaverhetik?

És továbbá, a csatatér átengedésével osztrák részre bilent *erkölcsi* túlsúly is az által, hogy minden üldözés elmaradt s éjjel a *magyarok* nem hagytak békét, ismét helyrébillenván;

*) L. Kocziczka: *Winter-Campagne*, 246. l.

Kerecsend és az e helységtől jó mérföldnyire keletnek, a miskolczy és poroszlói utak válpontján fekvő Szihalom közt bárhol is foglaljon kedvező hadállást Dembinszki: világos, hogy ott hátrálásának mindkét feladatát egy füst alatt oldhatja meg; a bevallottat s a be nem vallottat; Poroszló fődözését s a Miskolcz városáét egyaránt.

Nem így Dembinszki.

Nyomasztó képzeletében annak, hogy a kápolnai csatával együtt Kossuth bizalmát is elvesztette, (hiszen ez *győzelmet* akart, nem vereséget — *tér-foglalást*, nem *tér-vesztést*) ugyan mi nagyobb gondja is lehetett annál, hogy most már *legalább Szemere bizalmát miképen tartsa meg?*

S e főgondjával szemben, csoda-e, ha egyelőre eszébe sem jut egyéb, mint Miskolcz biztosítása végett Mező-Kövesden foglalni állást, odáig tehát meg sem állani?

Ha ugyanekkor *Poroszló fődözése* is háborgatja vala lelkét s ennek nyomán legott Eger-Farmos megszállásának szüksége villan meg eszében: akkor bizony Szihalomon túl egyelőre nem folytatja visszavonulását.

Azonban még Mező-Kövesden is csak az osztrák lovaság támadásának visszaveretése *után* ocsúdik fel Dembinszki és veszi magát azon észre, hogy ő idáig (Mező-Kövesdig) hátrálván, Poroszló fődözéséről *megfedkezett!* és hogy „az egyeki élelemtárral való szabályszerű és gyors összeköttetését“ innen (Mező-Kövesdről) voltaképen már csak az imádság tartja fenn részére.

Mindezt tagadja ugyan Dembinszki, elmagyarázván (154. l.), *miért* nem üldözött ő, — tudniillik azért nem, mert a Szihalom felé imént visszavert osztrák lovasságnak még Szihalom előtti állás-foglalását *cselnek* vette, melylyel őt az ellenség támadásra akarta csábítani, hogy aztán „az ő (Dembinszki) balszárnnyán át Tisza-Füreddel való összeköttetésére hasson“. E magyarázatnak azonban csakis akkor lehetne némi értelme, ha a Szihalomból netalán Eger-Farmosra vonuló osztrák haderő Dembinszki mező-kövesdi táborához *közeledni* lett volna kénytelen útközben, minek épen ellenkezője volt az eset.

Mező-Kövesdről egyre távolodván a szihalom-eger-farmosi út; az akkor Szihalomnál állott osztrák haderő ha Eger-Farmosra akart vonulni, jobbat nem kívánhatott magának

annál, hogy bárcsak ne üldözné őt, hanem Mező-Kövesd mellett, minél tovább vesztég maradjon Dembinszki.

De a szilalmi osztrák haderőnek Dembinszkit nem Poroszlótól elvágni, *csak szemmel tartani vala rendeltetése,* *) a miről Dembinszki legott meggyőződhetik vala, ha oly szilárdúl ellent nem áll az üldözési csábításnak.

Február 28-án, a mező-kövesdi csata napján, az osztrák fővezér nem is gondolt arra, hogy Dembinszki Mező-Kövesdről majd Poroszlóra vonul vissza.

„Ha ez lett volna (Dembinszkinék) szándéka,“ ekképen következtet (szerintünk helyesen) herczeg Windischgraetz historiographusa — „úgy a kápolnai csata után Kerecsendről egyenesen“ (Szikszó, Füzes-Abonynak) „Mező-Tárkánynak“ (Eger-Farmostól nyugotra) „fordúlhatott vala oda“ (Poroszlóra).

Folytonosan Poroszló felé volt ugyan irányozva az osztrák fővezér figyelme; de korántsem kártékony szándék-ból, hanem csak azért, mivel egy magyar hadoszlopnak e pont felől való előrontásától tartott.

IHa tehát a mező-kövesdi csatára következő napon (márczius 1-én) Klapka négy hadosztálylyal Eger-Farmosra küldetvén, ez által Poroszlót földözttetve s így a Tisza-Füreddel való összeköttetést mégis (Dembinszki szerint) a magyarok részére biztosítva látjuk: ez eredmény nem Dembinszkinék, hanem herczeg Windischgraetznek számítandó be; miután kimutattuk, hogy Dembinszki a kápolnai csata utáni napra (február 28-ára) kiadott menet-dispositióival, Poroszló földözésére nem is gondolva, kizárólag Miskolcz földözését czélozá.

Valóban, csak az osztrák fővezér akaratán múlt, hogy Dembinszki, az nap egész seregével Miskolcz irányában Mező-Kövesdig hátrálván, Poroszlótól s így Tisza-Füredtől is el nem vágatott.

És február 28-ikai fővezérkedésének e furcsa kis eredményétől *elvonni* az olvasó figyelmét — íme, ez azon feladat, melynek megoldásán Dembinszki, emlékiratainak 152. lapjától azok 159. lapjáig mindenképen fáradozik.

*) L. *Winterfeldzug in den Jahren 1848—1849 in Ungarn, unter dem Obercommando des Fürsten Feldmarschalls Windisch-Graetz. Im Auftrage Sr. Durchlaucht des Feldmarschalls nach officiellen Quellen bearbeitet und herausgegeben*, 318—322. lap.

XXXVII.

Márcezius 1-én, mező-kövesdi főhadiszállásán, azon ötletre ébred Dembinszki a fővezér, Dembinszki az emlékiró tanúsága szerint, hogy folyton éhező s az azon éjjel beállott zord időben didergő főserégének mindenek előtt nem élelemre és (melegebb ruhát hamarjában nem szerezhetvén) mozgásra, egy kis vérhevítő támadásra, hanem *pihenésre* van szüksége.

Azért a mező-kövesdi táborban egyesített fősereget az osztrák sereg szeme láttára öt részre osztja s elindítja (szerinte *hadiszállásokra*) megpihenni (159. és 160. l.).

Klapkát négy hadosztálylyal Eger-Farmosra.

Aulich hadosztályát Lövöre (Eger-Farmostól éjszakeletnek).

Görgeyt két hadosztálylyal Szent-Istvánba (Lövőtől éjszaknak).

Guyon hadosztályát Négyesre (Szent-Istvántól délkeletnek). *)

Maga Dembinszki pedig a Weiszszel-féle csapattal Ivánkára (legközelebb Poroszlóhoz) indul.

A mező-kövesdi táborból való ezen öt felé osztlás késő délelőtt vette kezdetét. **)

Windischgraetz herczeg, e feltűnő s nem várt mozdulatokról értesülvén, hadseregének egy részével, Szihalomtól a szemere-eger-farmosi úton, oldalt kísérteti Klapkát s azt Eger-Farmosnál hevesen megtámadtatja. ***)

*) Klapka (I. *Nationalkrieg*, I. 268. l.) arra nézve, hogy Négyes volt az egyik állomás, nem egyezik Görgeyyel (lásd *Mein Leben und Wirken*, I. 258. l.) és Dembinszki (160. l.). Ő (Klapka) Szent-Mihályt nevezi Négyes helyett, Dembinszki főhadiszállását azonban, melyet Görgey nem említ, Dembinszki (160. l.) a hadsereg négy állomásai által képezett félkör *központjának* mondja, mi csak úgy talál, ha a Klapka említette Szent-Mihály helyett a Dembinszki és Görgey jegyezte *Négyest* fogadjuk el negyedik állomásnak. (V. ö. Schedius nagy térképével.)

**) L. Klapka: *Nationalkrieg*, I. 269. l. és Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 258. l.

***) L. *Winter-Feldzug*, 324. s 325. l. és Klapka: *Nationalkrieg*, I. 268. s 269. l.

Klapka helyt áll, míg lát. Az éj beálltával pedig — annak rendje szerint — visszavonúl Poroszlóra, nehogy e ponttól, tehát Tisza-Füredtől is, elvágassék a netalán a mező-tárkányi úton szintén előnyomuló ellenség által. *)

Görgey Szent-Istvánban az eger-farmosi ágyúzást hallván, legott Klapkát segíteni indul, még pedig Lövőnek, hol Aulichchal egyesül. E közben megszűnik az ágyúzás; a feneketlen út s a megáradt Kánya-pataknak veszélyessé vált gázlója miatt csak éjfél után érkezvén Görgey Lövőre, a hová már akkor Eger-Farmosról az ott harczolt magyar haderőnek néhány csapatja tévedett volt. Ezekről tudja meg Görgey, hogy Eger-Farmosról már elvonultak Klapkáék Poroszlóra; mely hírré ő maga is Lövőről Poroszlóra (Ivánkának) folytatja a Pöltenberg, Kmety s Aulich-féle hadosztályokkal éjjeli menetét, parancsot küldvén egyúttal Négyesre Guyonnak, hogy ez is Poroszlóra induljon.

Igy történt, hogy a kápolnai csata utáni nap, február 28-án, Mező-Kövesdnél győztesen helyt állott magyar főszereg, 24 órával később, márczius 1-én dél felé, hadiszállásokra megpihenni küldetvén, fővezérének kijelentett szándékával, ellenkezőleg, ezen úgy nevezett hadiszállásokban bizony még csak meg sem hált, hanem a helyett egy második veszített csata s egy a physikai erőket kimerítő éjjeli menet után, más nap márczius 2-án virradatkor ismét egyesült, de már csak egy még hátrább fekvő ponton, tudniillik Poroszlónál, — oly ponton, a hol az ellenség további támadásait ismét bevárnia már sehogy sem volt szabad, mert egy itt vívott csatának esetleges elvesztése az ide szorult magyar haderők nagyobb részének megsemmisülését vonhatta volna maga után, ha a győztes ellenség netalán keményen szorít. Ez utóbbi valószínű esetben tudniillik nem maradt volna a vesztes magyar seregnek annyi ideje, hogy a meglevő egyetlen úton, a Poroszlóról a Tisza hídjához vezető, óra hosszát elnyúló keskeny töltésen jó rendben vonúlhasson vissza. A minden sietős hátrálásnál kikerülhetetlen rendetlenségek pedig, a visszavonulást megakasztván, hasonló vészes helyzetbe hozhatták volna itt a Tiszánál a magyarokat, mint a milyenbe hasonló körülmények

*) V. ö. Klapka: *Nationalkrieg*, I. 270. s 271. lap, és *Winter-Feldzug*, 325. l.

miatt jutott volt 1812-ben amott a Berezinánál Napoleon hadserege.

Ez utóbbi reflexióból az következne, hogy Dembinszki most a Poroszlónál ismét összpontosított magyar fősereggel vagy haladék nélkül a Tiszát átlépi s ezzel végleg befejezi ezen úgynevezett támadó hadjáratát; vagy pedig, ha ezt tenni resteli, úgy legott támadásra kerekedve összes erejével megrohanja a nehezen együtt maradt osztrák hadseregnek legközelebb érhető részét; mintegy példáját követvén ily váratlan támadással annak az egyszeri Horatiusnak, kinek alighanem Dembinszki is megbámulá egykoron tanuló gyermek korában azon ravasz furfangját, melynek segítségével három ellen *egy* létére mégis győztesnek maradt.

Dembinszki azonban sem erre, sem arra nem tudja eltökélni magát. Ő fel is adná, meg is tartaná a Tisza jobb partját; folytatattja is a visszavonulást a Tisza bal partjára, Poroszlóról Tisza-Füredre, Klapkával; meg is akasztatja Görgeyvel, kinek azt parancsolja, várja be az osztrákok támadásait Poroszlónál s védje meg ellenök e pontot. De mikor Klapka szerint, Görgey — tekintve födetlen hadállását s mögötte a défilét — önkényileg feladja Poroszlót: ebben is, bár haragra lobban érte, tetteleg megnyugszik Dembinszki; bebizonyítván ez örökké határozatlanul ingadozó magatartása által, hogy neki alaposan a részletekben is átgondolt s szilárdul megállapított haditerve soha sem is volt, mint fővezér tehát soha sem is ilyen terv szerint, hanem inkább csak változó körülmények szülte ötletek után indulva működtette seregét. És ha mégis emleget valami haditerv-félét emlékirataiban; az annak idejében legfőlebb alakatlan embryonalis állapotban kórászhatott emésztetlen hadtudományi tantételekkel megterhelt agya méhében; mely embryo még azon ködképszerű alakká is, a miben azt az emlékiratokban kísértetni látjuk, csak utólagosan fejlődhetett.

XXXVIII.

Kerecsendről, február 28-án miért Mező-Kövesdre vonult Dembinszki, miután e pont a kerecsend-poroszló-tisza-füredi úttól oldalt esik s ő pedig azt vallja, hogy a kápolnai csata-

térről az ellenséget Tisza-Füredhez minél közelebb csálnia volt a tervszerinti feladat? E kérdésre nem adnak feleletet Dembinszki emlékiratai. Megadtuk mi. Dembinszki, a Kossuth és Szemere bizalmából való magyar fővezér, már a kápolnai csata másod napja estéjén sejthetett olyasmit, mintha még sem lenne épen odanöve jobbjá tenyeréhez a fővezéri pálcza. „Hátha meg talál rendülni Kossuth bizalma? — ára ennek: győzelem, térfoglalás; s íme, az eddigi eredmény: vereség és térvész! — Szerencsére meg van még Szemere bizalma! ennek szabott ára: Miskolcz védelme; tehát el Mező-Kövesdre!” — Bizony február 28-ikán annyit gondolt Dembinszki a tiszafüredi iránynyal, mint akár a próféta szakállával.

És, kérjük, miért állította meg ő, ugyancsak február 28-án, Mező-Kövesdnél, azon általános előnyomulást, melylyel a magyar fősereg azon osztrák haderőkre támadni indult, melyek az imént visszavert lovas dandárok segítségére érkezvén, Szihalom előtt kihívó hadállást foglaltak? Mint *egy* ember, úgy kerekedett föl ellenök, Klapka és Görgey összevágó tanúsága szerint, *) az egész magyar tábor!

Azt feleli Dembinszki: azért, nehogy ő Poroszlótól (Tisza-Füredtől) elvágassék. Kimutattuk, hogy e magyarázatnak nincs semmi értelme, s ő legfőlebb *azért* rendelhette vissza a lelkesülten megindult csapatokat, mert fázott tőle, hogy újra kenyértörésre kerüljön a dolog. Hátha ismét megverik? és ekkor Kossuth végre kénytelen bevallani magának, hogy ő, egy szó annyi mint száz, a magyar ügynek védelmét tekintve, mi tagadás benne, csizmadiát fogott a lengyel Xenophonban! S a netalán mégis ő mellette (Dembinszki mellett), de *egyedül* álló Szemere bizalmának aztán mi haszna?

És, kérjük tovább, a következő nap, márczius 1-én, miért darabolta fel ismét a mező-kövesdi táborban alighogy összpontosított főseregét s miért küldte azt öt felé szanaszét, még pedig az ellenség szeme láttára? **)

Hogy megpihenjenek a csapatok, úgy mond, hadiszállásokra indítá őket.

*) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 255. lap és Klapka: *Nationalkrieg*, I. 267. lap.

**) L. *Winter-Feldzug*, 324. lap.

Elmondták e hadintézkedés fölött ítéletöket a hadosztályok parancsnokai, hivatalosan kijelentvén más nap reá hadtest-vezéreik előtt, hogy ők ezentúl csakis ezek egyike által ellenjegyzett dispositiókat fogadnak el Dembinszkitől. *) Nincs itt miért megütköznünk Dembinszki alárendeltjeinek e különben, megengedjük, rendkívüli föllépésén. Mert hadiszállásokra elküldeni a működő sereget annyit tesz, mint felfüggeszteni a rendes (szabad ég alatti) táborozást, s a környék helységeibe szétszortva elszállásolni a csapatokat, a hol valahogy földél alatt húzván meg magokat, lehetőleg biztosítva legyen egészségük a hirtelen változó időjárás romboló hatásai ellen. Világos, hogy háború idején e kedvezményben részesíteni a síkon működő sereget csak oly körülmények közt szabad, melyek a hirtelen való megtámadtatás veszélye ellen tökéletesen biztosítanak, például, ha az ellenséges hadsereg vagy áthághatatlan akadályok miatt sehogy sem, vagy nagyobb távolság miatt csakis napok múlva közelítheti meg a hadiszállásokat. De különben is a csatakészzen összpontosított ellenséges hadsereg közvetlen közelében úgy szétforgácsolni önnön haderejét, a hogy jelen esetünkben Dembinszki cselekedte főszeregével, oly eljárás, melynek kárhozatos voltát még a vak is belátja. És Dembinszki osztályparancsnokai csak hazafikötelességet teljesítenek, midőn állásuk, szabadságuk, sőt életök kockáztatásával gátot vetni törekedtek fővezéröknek, az eddigi eredmények szerint ítélve, föltötte gyanús értékű titkos haditervei kivitelében.

Ugyanazon hadiszállásokra nézve egyebek közt még azt is állítja Dembinszki, hogy az azokban öt felé oszlott sereg-részek egy részt *födözték Poroszlót*, más részt meg *gyorsan összeszedhetők voltak*. Teljességgel nem áll sem az egyik, sem a másik, miután egy részt épen a legjárhatóbb úton, Mező-Tárkánynak, kardcsapás nélkül érhetett Windischgraetz hadserege Poroszlóra, más részt pedig a hadiszállások területén közlekedő útnak minden *gyors* összpontosítás lehetőségét kizáró rosz állapotát Dembinszki maga beismeri (165. lap). De még ha azon utak a legjobb karban vannak, sem koncentrálhatta Dembinszki a hirtelen megtámadott egyik hadiszállásnak megvédése végett a többi négy hadiszálláson tartózkodó

*) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 265. 1.

seregrészeket oly gyorsan, hogy az alatt végzetessé ne válják az amott egyedül harczoló seregrész helyzete; mert hiszen az ilyen hirtelen megtámadtatás esélyéről előre gondoskodó útasításnak nyoma sem volt Dembinszki dispositióiban! — Minden útasítás nélkül küldte el Dembinszki itt is Klapkát Eger-Farmosra, Aulichot Lövőre, Görgeyt Szent-Istvánba, Guyont Négyesre, sőt — azt mondhatná az ember — önmagát is Ivánkára, mint küldte volt amott, negyed napja Szekulicsot, Máriássyt, Pöltenberget a Tarnára. Nyilván itt is ép úgy, mint amott, minden ok nélkül, ismét csak azt tette föl Windischgraetz herczegről, hogy támadni nem igen mer. Különben is „*megrédendő*“ hadiszállások“ tisztán *contradictio in adjecto*, minthogy a csatatérről hadiszállásokra csakugyan nem megharczolni küldik a csapatokat, hanem igenis *megpihenni*.

De hátha éppen azért, mert az utóbbi a szabály, *cselből* vezette Dembinszki, az amott csatakészen állott osztrák hadsereghez oly közelben, hadiszállásokra saját hadseregét? — Íme: „A hadiszállások, melyekre vonúltam“ — úgy mond — „alkalmasak voltak arra, hogy őt (Windischgraetz herceget) e ponthoz (Poroszlóhoz) közelebb csalogassák.“

Szegény Dembinszki! mennyi fejtörésébe került neki arra bírni herczeg Windischgraetzet, hogy őt megverje!

Bocsánat e fordulatért, hanem olyan hadmozdulatokat, melyekről az is van mondva, hogy céljok pihentetni a csapatokat, meg az is, hogy az ellenséget ama pihenő csapatokra rá csalogatni céljok, olyan és ezekhez hasonló hadmozdulatokat mindvégig komoly hangon bírálni meg, emberi erőt haladó egy munka.

Azt, hogy ő mikor mező-kövesdi hadállásával Miskolcz városát fűdözi, ugyanakkor Poroszlót sehogy sem biztosítja, csak akkor vette észre Dembinszki, mikor e hadállásának ezen végzetessé válható fogatkozására a számitása ellenére keletkezett mező-kövesdi csata figyelmeztette volt.

Most tehát Miskolcz városáé mellett még Poroszló fűdözéséről is kellett gondoskodnia, mely kettős feladat szerintünk csak úgy volt jó sikerrel megoldható, ha Dembinszki a mező-kövesdi kudarcz következtében az ellenségnél okvetetlen beállott zavart legott egy általános támadás megindításával a maga előnyére kiaknázva, Mező-Kövesdről még az nap

megint legalább Szihalomig előrenyomúl. Összes seregével ezen pontnál foglalván kellő hadállást, igenis fődözheti vala Miskolcz városát is, Poroszlót is Windischgraetz herczegnek a kápolnai csatában harczolt összes serege ellen.

De azon percztől fogva, a melyben Dembinszki, a mező-kövesdi csatatéren a támadni önkényt megindúlt összes magyar főseregnek kitörő harczvágyát az alvezérek sürgető nógatásai daczára, semmibe sem véve, saját szavai szerint: „a támadásnak még gondolatát is elútasítá magától“, azon percztől fogva, mondjuk, valóban már csakis *úgy* fődözheté Dembinszki Poroszlót is, Miskolczot is, a-hogy azt ő „hadiszállásaival“ tevő; mert emezekre ő igenis kizárólag ezen kettős feladat megoldhatása czéljából vetődött.

Erről ő hallgat ugyan az emlékiratokban; hanem ott van előttünk *Szent-István helységének két hadosztálylyal való meg szállatása*; mi elég bizonyosság arra, hogy Dembinszki, midőn ő Poroszló fődözése végett Klapkát Eger-Farmosra küldé, ugyanakkor Miskolcz fődözéséről sem felejtkezett meg, s ez utóbbi feladatot *közvetett módon* akarta megoldani az által, hogy a mező-kövesd-miskolczi úthoz közel *oldalt* *) foglaltatván Görgey alatt két osztálylyal állást, legalább nem tanácsosnak tüntesse fel Windischgraetz herczeg előtt a Miskolcz irányában netalán szándékolt előnyomulást.

Nem is kételkedünk benne, hogy „a helyzet iránt“ ép oly „nyugodt volt“ Dembinszki most itt, márczius 1-én az ivánci főhadiszálláson, mint a milyen nyugodt vala ő a helyzet iránt negyed napja amott, február 26-án Egerben, mielőtt tudniillik a kápolnai csatát megnyitó ágyú dörgése megüté a füle dobját.

„Mert hisz íme, innen, Eger-Farmosról Klapka fődözi Poroszlót, amott Szent-Istvánban meg Görgey áll, tehát Szemerének sincs mitől féltenie Miskolczot. Csak jó gondolat volt az a kis diversio amonnan Mező-Kövesdről ide eme hadiszállásokra!“ Ilyforma monologokat tarthatott Dembinszki Iváncán márczius 1-én, de csakis addig, míg az éj beálltával ki nem derült, hogy eme két feladatnak az emlékiratokban is nagy gonddal álcázott titkos combinatiója, Poroszlónak és Szemere bizalmának *együtt* biztosítása, az ezen „hadiszállá-

*) L. a Schédius-féle nagy térképet.

sokra“ való vonulással oly megoldást nyert, mely mellett voltaképen a kecske is éhen maradt, a káposzta is elfogyott.

Kiderült ugyanis egy részt, hogy míg az ellenség előtt a Poroszlóra *Mező-Tárkánynak* vezető út elzárva nincsen: Klapka Eger-Farmoson jóformán cél nélkül verekszik. De kiderült más részt az is, hogy Szemere csak nézi, csak nézi, *mit* is akarhat Dembinszki, hogy, midőn harcolni vágyik serege, ő mégis egyre hátrál, de már nem is *Miskolcz* irányában többé, mely pont pedig, az ő (Szemere) nézete szerint, minden áron födőzendő lett volna?!

És levél érkezik az éjjel Ivánkára Szemerétől, melyben ez következőleg inti meg Dembinszkit: „Ha ezer szemem volna is, mindenik önre lenne irányozva.“

Mindezekre annak rendén, megint egyszer magán kívül lesz Dembinszki. Sőt az eger-farmosi ágyúzás itt még tökéletesebben (mint amott Egerben a kápolnai) kivetközteti lélek-jelenlétéből. Visszatükrödzik a lelki állapota még az emlékiratok ide vonatkozó adatainak előadásában is. Amott, a kápolnai csatatéren, még csak tíz darab ágyút, itt a „hadiszállásokban“ már egy egész hadosztályt *ott felejt*, az Aulichét; oly egyszerű és világos *) az ő előadása. „Le style c'est l'homme.“

És ezen, kivált hadvezérnél, fölöttébb szánandó lelki-állapotból inentova ki sem vergődik többé Dembinszki.

Tisza-Füreden, márczius 3-án, már korán reggel értesül, hogy, határozott útasítása ellenére, csakugyan már el is hagyta Görgey hadteste Poroszlót; hogy tehát nincsen többé kellő véderő által megszállva e pont, melynek megtartása, szerinte, „becsületbeli kötelesség“ (170. l.) volt, de különben is neki „elkerülhetetlen szükségesnek“ (172. l.) látszott. Erről tenni kora reggeltől fogva csak elég ideje volt Dembinszkinek késő délutánig! És mit tapasztalunk? Mindössze is annyit, hogy az előőrsi szolgálat végett Poroszlón hagyott és nem sokára „nyugtalanyságot mutatni“ (172. l.) kezdő Hertelendynek két ágyút küld; és mikor ezeket Hertelendy, nehogy

*) Az Athenaeum egyebek közt a következő dicséretben is részesíti Dembinszki emlékiratait: „Az egyszerű, világos és érdekes előadás, melyben írva vannak, vonzóvá teendik azokat az olyan előtt is, ki nem történet, okmányozás, hanem szórakozás kedvéért veszi kezébe.“

elveszítse, visszaküldi: azt határozza (Dembinszki), hogy maga elmegy Poroszlóra. El is indul. De utóléri őt (Vécseytől, Török-Szent-Miklósról) valami levél, „mely rögtöni választ igényel“. Tehát visszafordul és — nyilván haza siet, hogy rögtön meg is adja a sürgős választ? — Dehogy! — Ráér ő útközben még előbb kicsit megéljeneztetni magát Guyon táborában, meg aztán, hála fejében, megeresztetni egy hosszadalmas élénk magyar beszédet — Görgeyvel! (172—173. l.)

Ilyen kicsinységeken múlt, hogy ez egész nap tartama alatt nem talált Dembinszki, a szerinte oly rendkívüli fontos-ságú pontnak biztosítására, se időt, se módot!

És míg ő, Guyon táborából valamikor főhadiszállására térve, végre mégis csak hozzálátna a Vécseynek szóló sürgős válasz megírásához: addig eldől sorsa.

A főserég tábornokai és törzstisztjei gyűlésileg tudtára adják Szemerének, hogy bizalmokat Dembinszki elvesztette.

És Szemere, a fenyegető katonai lázadásnak elejét veendő, a kormány nevében legott fölmenti Dembinszkit a magyar hadsereg főparancsnokságától.

XXXIX.

Lépésről lépésre, saját jegyzetei nyomán, feszült figyelemmel követtük Dembinszkit Egerből Tisza-Füredre, február 26-ától márczius 3-áig, hatalmas tetőpontjától bukásáig — hogy megtudjuk rejtélyes hadintézkedéseinek végczélját, a fővezér valódi haditervét, melynek szemünk előtt imént lefolyt kivitele a magyar fősereget, mező-kövesdi dicsó magatartása után 48 óra alatt a Tisza mögé, kivitelének módja magát a fővezért disponiblis állapotba vetette vissza.

S mit nyertünk e fáradozással? Azt, hogy olyformán érezzük most magunkat, mintha valami tömkelegnek minden tekervényét tapogatódzva bejártuk volna ugyan, hanem azért még sem tudnánk kifelé találni.

Nem másképen lehettek Kossuth és Szemere annak idejében vele, különösen azon percztől fogva, mikor ámulva nézték, mint vonakodik Dembinszki felhasználni a serege által Mező-Kövesdnél kivívtat előnyt, sőt mint darabolja fel s küldi

szét az úgy nevezett „hadiszállásokra“ seregét, szemben a magáét szorosan együtt tartó Windischgraetz herczeggel.

A mező-kövesdi csatanap estéjén Görgey, Klapka, Bayer s a hadosztályparancsnokok legtöbbje már is szükségesnek tartják in corpore felszólítást intézni Dembinszkihez, közölné velők: „mit szándékozik tenni s minő terveket forgat fejében“ (157. l.). Huszonnégy órával később Szemere levelében adja értésére Dembinszkinak, hogy bizalma ő benne meg van rendítve, hogy ha ezer szeme volna is, mindenik ő rá lenne irányozva (183. l.). S további 24 órának alig elmúltával végre Kossuth is, megtudva a „hadiszállásokra“ történt hátrálásfolytatást, levelet intéz Dembinszkihez, márczius 2-áról, melyben a hadsereg magatartását dicsérve, komolyan hibáztatja ennek fővezérét (177—182. l.).

Így tehát, daczára azon készséges elismerésnek, melyben Szemere, *) Kossuth (182. l.), sőt Dembinszki szerint Vetter is (204. l.) az első csatahelyre vonatkozó jóslat beteljesedéséért részesítik Dembinszkit, az ennek hadvezéri tehetségében való általános kétkedés pohara csordultig teli van már márczius 2-án. Egy lökés — (megadja másnap, nyílt engedetlenségével Görgey) s Dembinszki bukása kikerülhetetlen, ennyi világos, kivált ha figyelemre méltatjuk Kossuthnak imént érintett levele tartalmát:

„Tehát újra visszavonulás, egy győzelem után! Újra terület-veszteség, midőn a térnyerésre a csapatok élrelmezése végett annyira szükségünk van! Szolnok felől semmit se féljen! Az ellenség fél tőlünk. De csak támadólag győzhetünk. A védelemre szorítkozás tönkre tesz. Ha nem teszi az ellenség, megteszi az éhség. Térnyerésre fordítson figyelmet! Ha a 28-ai (mező-kövesdi) csata után egész erejével előre nyomul, most Gyöngyösön van s a Szolnok körüli ellenség sietve visszavonul. Legjobb, leggyakorlottabb 15—16 ezer emberünk (Vécsey, Damjanich, Répássy alatt) hetek óta tétlenségben van. Helyezze összes csapatait tevékenységbe, különben más-képen kell azokat alkalmaznom; sajnálom, de meg kell tennem. Én nem hevertethetem azokat hiában.“

Íme Kossuth levelének eszmemenete, melyben az első csatahelynek előre megjósoltáért közbeszúrt elismerés úgy

*) L. Szemere Bertalan levelei, 1. lap.

veszi ki magát, mintha, a kit virgácsolunk, arcját simogatnók közben-közben.

Azonfelül Dembinszki maga még utólag is okot szolgáltat rá, hogy az őt disponibilitásba helyező rendeletét Szemere meg ne bánja, Kossuth pedig azt helyben hagyja.

Ugyanis, elmozdítottása tudtára adatván, kötelességének ismeri fel Dembinszki, kifejteti Szemerének, hogy a hadműködési téren legközelebb mi a teendő, és „hangsúlyozám“ — úgy mond — (184. l.) „hogy míg Szolnok bevételéről (és, mi a fődolog, arról, hogy a híd sértetlenül a mi kezünkbe esett — 195. l.) nem érkezik jelentés, semmi elhatározót nem lehet kezdeni.“

„E szerint: Mező-Kövesden a győzelemre kínálkozó legkedvezőbb alkalom elszalasztva, Miskolcz s vele együtt az egész felvidék feladva, a fősereg éjjeli menetekkel agyoncsigázva s a nyílt föllázadás szélére juttatva, mind ez pedig csak a végett, hogy itt (Tisza-Füreden) semmibe, de semmibe se lehessen kezdenünk mindaddig, míg egy fölöttébb kétes véletlen kezünkbe nem játsza az ellenség birtokában levő szolnoki hidat!“ Így tűnődheték Szemere magában, Dembinszki jelentését olvasva; s aligha ekkor azt nem bánta meg leginkább, hogy ezt az embert már negyednapja el nem mozdította a fővezérségtől, a mikor még Mező-Kövesdnél állt a sereg.

Más nap, márczius 4-én továbbá, az e közben Debreczenből sietve megérkezett Kossuth azon kérdésére, hogy miért vezette a hadsereget vissza Tisza-Füredre? szándékos czélzattal azt felelé Dembinszki: „mert éhes volt“ (190. l.), a miből aztán Kossuth úgy következtetett, még pedig fenszóval magában: „Tehát én volnék az oka!“

E két rendbeli szegénységi bizonyítvánnyal szemben azután, melyet, itt Szemere és Kossuth előtt maga állított ki magának, nem csoda, ha most már ugyancsak hiában fontoskodik Dembinszki Kossuthnak (még az nap valamivel később) azzal, hogy ő még Egerből (február 26-án) parancsolta volt meg Damjanicsnak, intézzon támadást Szolnokra Czibakháza felől.

Fogytán volt már akkor Kossuth türelme is. „Azt hiszi ön“ — veté közbe — „hogy Damjanics tenni fog valamit? Ő semmit sem fog tenni, mert én olvastam a parancsot, melyet

ön neki küldött; ez sokkal több óvatosságot szab elő, hogy sem Damjanics támadni merészelne.“

„Én nem ismerem a tábornokot személyesen,“ — viszonzá Dembinszki — „de őt nekem igen vállalkozónak festették és ezért én tanácsosnak tartottam vele szemben súlyt fektetni az elővigyázati rendszabályokra.“

„Igen“ — felelé Kossuth — „azért ön *úgy* intézte a parancsot, hogy ha a Szolnok elleni támadás sikerül, minden dicsőség *önre* háruljon, ha pedig megghiúsul, a tábornok viselje a felelősséget.“ (191. l.)

Ez elevenre találhatott. Bizonyít e föltevésünk mellett, *mi* úton törekszik elhíttetni az olvasóval Dembinszki, „hogy Kossuth épenséggel nem az az ember, a ki képes lenne megítélni az ő hadműködését“ (191. l.).

Ugyanis: „Én áldozatot hoztam“ — úgy mond — „az által, hogy mindenütt, a hol magam nem lehettem személyesen jelen, alparancsnokaimnak nagyobb csapat számot adtam rendelkezésükre, mint a mennyi nekem maradt; így Damjanics tábornoknak Szolnoknál és így Kápolnánál Aulichnak is, kinek két aunyi haderőt adtam rendelkezésére, mint a mennyit magamnak tartottam vissza.“

A mit Dembinszki itt Damjanicsra nézve beszél, merőben „post festa“ beszél. Február 26-án, a mikor ő Egerben megírta támadási parancsát, semmi bizonyost sem tudott arról, mekkora leend azon ellenséges haderő, a melylyel Damjanics, hogy e parancsnak megfeleljen, kénytelen lesz szembeszállni. Erről tehát jobb lett volna itt hallgatnia Dembinszkinék.

S még jobb lett volna nem emlegetnie Aulich esetét sem.

A kápolnai csata első napja estéjén, a mikor végre hozzálátott, hogy következő napra szóló intézkedéseit megtegye, esze ágában sem volt Dembinszkinék arra határozni el előre magát, hogy ő személyesen az egy Máriássy-hadosztályal fogja megvédeni Kápolnát majd másnap; hanem számított Guyon hadosztályára sőt még Kmety hadosztályára is. Hogy el nem sült e számítása, annak ő maga volt az oka; minék késett annyit a Guyonnak és Kmetynek elküldendő menetparancsok kiadásával.

Áll tehát épen ellenkezője annak, mit Dembinszki magáról állít az emlékiratok imént idéztük helyén. Hisz már legelső föllépését, fővezérül, azzal kezdé, a mint láttuk, hogy Schlik

ellen csakis egyetlen egy hadosztálylyal küldte Klapkát, maga meg két annyi haderővel indult Schlik *után*.

Sőt talán épenséggel nagyon helyesen ítélhette meg Kossuth a letett fővezér hadműködését akkor, mikor helyben hagyá letételét.

Bármilyen lett légyen azonban Kossuth ítélőtehetsége felől Dembinszki meggyőződése; azon körülményből, hogy Kossuth fölismerte a hitvány fogást, melylyel Damjanics ellen élt Dembinszki, emez kivehetett annyit, hogy a fősereg által kimondott s Szemere által megerősített ítélet ellen Kossuthhoz ő most már hiába apellál. Azt határozta tehát: apellálni fog a hadügyminiszteriumhoz, azaz: Mészároshoz, ki midőn neki tudtára adta végleges elmozdztatását s hogy Vetter lesz a fővezér, rokonszenves hangon szólt hozzá ekképen (193. l.) „Tisztelt Dembinszki, ha én önt Debreczenbe érkezésekor úgy ismertem volna, mint a hogy most ismerem, így szóltam volna önhöz: Kedves barátom, önnek jelentékeny híre van, de ne tegye azt kockára az által, hogy a mi ügyeinkbe avatkozik; — — — utazzék vissza minél előbb Párisba.“

Ezen, úgy látszik, igazán baráti rokonszenvből adott jó tanácsot azonban meg sem figyelve, inkább azon gondolkozik Dembinszki, hogy ha Damjanics Szolnoknál győz, mint ennek vezérkari főnöke tegye magát hasznossá (194. l.).

S lám, harmadnapra, márczius 6-án, már kezében tartja Vécsey jelentését, hogy Damjanics fényesen győzött és — hogy *meg van a híd is*.

Hanem hátha most mindenekelőtt még egyszer Kossuthnál próbálna szerencsét?

Rögtön átküldi neki a jelentést, erősen reményelve, hogy Kossuth, amaz általa kicsúfolt egri parancs e fényes sikerültének hatása alatt most mégis csak az ő tanácsát fogja a legközelebb teendőkre nézve venni igénybe.

Mind hiában! Kossuth elutazik Debreczenbe, azt sem mondta: befellegzett. (196. l.)

Kapja magát tehát Dembinszki, s a mire rá akarta venni Kossuthot, megírja legott Mészárosnak, a szolnoki híd épenmaradtának alapján most haladék nélkül kiviendő haditervét, mely szerint negyvenezer ember márczius 10-dikén Szolnokról fölkerekedve az osztrákokat egy füst alatt Pesttől is, Komáromtól is elvágták volna úgy, hogy nekik

csak a visszahúzódás Gallicziába maradt volna hátra stb. (195. l.)

Lássuk, Dembinszki ezen haditerve is vajon mennyit ért? Alapföltétele, hogy a kápolnai csatatéren született elődje szerint Tisza-Füredhez minél közelebb esalt Windischgraetz herczeg főerejével (harmadfél hadtesttel) legalább márczius 10-éig, tehát a szolnoki vereség után még vagy 5—6 napig ott ólálkodjék Poroszló körül.

Véletlenül azonban Windischgraetz herczeg, a szolnoki kudarczról értesülván, kemény megtorlást forral a szolnoki győzők ellen, s így két hadteste már márczius 7-én, s három nappal később (tehát ugyancsak márczius 10-én) már mind a három hadteste a szolnok-pesti vasút mentében várja a „*Szolnokra!*“ szóló menetparancsot.*)

Vagy ezen véletlennek, melynek beállhatására nem reflectált, köszöni Dembinszki, hogy terve tisztelettel félretétetett, vagy talán csak azon körülménynek, hogy őt, a „tervezésben szorongást soha nem érezőt“, végre már megismerték Debreczenben is — nem tudjuk.

Utóbbi esetben nem valószínűtlen, hogy Mészáros a tervet, megfoghatatlan merészségén perczig ámúlva, majd azzal adta át Kossuthnak: „Ime: ez is vizet beszél, de bort iszik.“

Bizonyos csak annyi, hogy a szolnoki hidat, melyen Dembinszki, a még mindig Poroszlónál képzelt Windischgraetz herceget Pesttől és Komáromtól elvágandó, a Tiszát 40 ezer emberrel csak márcz. 10-én akarta átlépni, magok a magyarok már egy nappal előbb fölégették, nehogy a valósággal Pest felől túlerős támadással fenyegető osztrákok kezébe essék az újra.

Ezen pedig annyira megbotránkozik Dembinszki, hogy bár az imént maga ajánlkozik vala vezérkari főnöknek Damjanics oldala mellé, most Vetter mellett ugyanezen állással kínáltatván meg, azt el nem fogadja. — De nemcsak utolsó haditervének mellőzése miatt, hanem azért is idegenkedett Vettertől, mert „ennek is megvoltak a maga eszméi“, (210. l.) holott Damjanicsot olyan egyéniségnek képzelé, kinek a hadműködési téren, ő vele szemben, nem igen lehetett se ítélete, se elhatározása önálló, kinek oldala mellett tehát valósággal ő gyakorolta volna a fővezéri hatalmat. (205. l.)

XL.

Megfoghatatlan előttünk, hogy Vetter a Dembinszki elmozdztatása által megürült fővezéri állást csak azon reményben foglalta légyen el, hogy ő nem leend kénytelen Dembinszki szellemi támogatása *nélkül* lépni a magyar hadsereg élére.

Dembinszki ugyanis elmondja, hogy nemcsak Mészáros, a hadügyminiszter, de maga Vetter, a fővezér is őt arra kérte, venné át (ez utóbbi) oldala mellett a vezérkari teendők vezetését és hogy az e kérést megtagadó válasz fölötti sajnálkozást a következő szavakkal nyilatkoztatta ki Vetter: (204. l.)

„Ila én azt tudtam volna, *nem* fogadtam volna el a főparancsnokságot; én figyelemmel kísértem a háborút lépésről lépésre és legkevesbbé sem került ki figyelmemet, hogy az ellenség elvesztette a kezdeményezést velünk szemben, mióta ön vezeti a hadműveleteket. Amaz előrelátást, melyet ön egyik levelében tanúsított az által, hogy három héttel előbb jelölte ki az Eger és Kápolna közti vidéket, mint az első elhátározó csata színterét, nem érzem magamban.“

Itt ismét gyanúperrel élni vagyunk kénytelenek Dembinszki jóhiszeműsége ellen. Dicsérőleg Vetter sehogysem nyilatkozhatott Dembinszki fővezérkedéséről; komolyan nem, mert ő alapos katonai műveltséggel bírt már akkor is; hízelgésből nem, mert őt komoly embernek ismerték, tudunkra olyannak, kinek a hízelgés nem mestersége. S hogy végre Dembinszki stratégiája veszítette volna el Windischgraetz herczeggel a hadműködési kezdeményezést, ha ezt állítá Vetter: akkor ő balga észszel, illő helyről, saját homlokáról rántotta le az érdemkoszorút, hogy azt egy érdemtelennek homlokán szentségtelenítse.

Az 1849-ik évnek első hajnala siralmas állapotokra virradott Magyarországon. A Bécs felől alig harmadfél hete *) betört osztrák fősereget akkor már csak két napijarat választotta el Buda városától. Ezen 52 ezer embert és 216 ágyút számláló, **) jól fegyelmezett s azonfelül győztes haderővel

*) L. *Winterfeldzug*, 84. l.

**) L. W. Rüstov: *Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges*, I. 188. l. és *Winterfeldzug*, 15. l.

szemben alig harmadrésnyi magyar haderő állott (Görgey alatt) nagyobbára újonczok — ügyök loyális voltán kétkedő s azért kötelességérzetükben erősen megingatott*) tisztekkel. Perczelnek szintén jelenlevő alig öt ezernyi serege, a szerencsétlen moóri csata miatt nagyobb részt szétbomolva, még nem volt újra csataképes.**) A Pesten gyűlésező törvényhozó testület, az ideiglenes kormányval együtt két pártra szakadván, egyike az alkotmánynak békés megalkuvás útján való megmenthetése iránt minden reményről még le nem mondva, Olmüczbe az akkor e helyen tartózkodó udvarhoz indítandó küldöttséget indítványoz, másika pedig meggyőződése ellenére egyedül csak azért fogadja el ez indítványt, mert már ekkor, maga sem volt okosabb a fején megkoppantott mesebeli tyúkocskánál.***)

Nem tagadjuk ugyan, hogy az első pesti országgyűlésnek egy másik határozatában, †) mely Debreczen városát jelölé ki Magyarország ideiglenes fővárosának, azon komolyabb*eszmének is része lehetett: feladni egyelőre nemcsak a fővárosokat, sőt akár a Tiszáig az egész dunán-tizáninneri Magyarországot is, ha az elégtelennek bizonyult véderőnek kellő mértékben való megszaporítására időt nyerhetni vele; de azon ok nélkül való sietség, a melylyel ez országgyűlési határozatot Kossuth, *személyesen* foganatosítá, minden hazafikomolyság nélkül szűkölködött ††) s a kitűzött czélnek elérhetésében való általános hitet előre megingatta.

Mert szembeötlő volt a valószínűség, hogy Windischgraetz herczeg azért tört be, hogy a nemzeti honvédelmet mintegy csírájában megfojtandó a magyar haderőket döntő csaták elfogadására mielőbb kényszerítse.

S e valószínűséggel szemben, dőreség volt, az ekkor már erős jégkéreggel egész hosszában végigáthidalt, tehát a tiszántúli résznek védvonalul szolgálai megszűnt Tisza folyamat jelölni ki legközelebbi gátnak.†††)

*) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 145—149. l.

**) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 141. l. és Klapka: *Nationalkrieg*, I. 121. l.

***) L. Klapka: *Nationalkrieg*, I. 120. l.

†) L. Klapka: *Nationalkrieg*, I. 119. l.

††) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 140. l. és 147—148. l.

†††) L. Klapka: *Nationalkrieg*, I. 217. l.

Mert *ki* tartóztassa fel Windischgrätz herceget, ha ő az esetleg a magyar kormány után induló Görgey- és Perczel-féle hadtesteket nyomon követve, diadalútjának *egy húzomban Debreczenig* való folytatásában ismeri fel azon egyszerű módot, melyen Magyarország vesztét célzó feladatát legbiztosabban oldhatja meg?

És lehetetlen feltennünk, hogy feladatának illetén megoldásánál még egyszerűbb módnak feltalálásában törje fejét Windischgrätz akkor, ha mind a két imént említett magyar hadtest, a fővárosokból előreláthatólag csakhamar és könnyűszerrel kiszorítottván, egyenesen a magyar kormány menhelyének folytatja további hátrálását.

Dicstelen bukáshoz legközelebb ezen pillanatban állott Magyarország!

De az épen akkor Schlik ellen indult hadügyministert helyettesítő Vetter, a helyzet válságos voltát belátva, kieszközli Csányinál, a ki az elmenekült kormányt a fővárosokban képviselé, hogy a Görgey és Perczel-féle hadtesteknek előszabandó — legközelebbi hadmozdulatok fölött haditanács döntsön.*)

S az ekképen Pesten, 1849 január 2-án létrejött haditanácsban született meg a mentő gondolat, mely azon gyalázattól óvta meg Magyarországot, hogy büntetlenül nyúlhattak légyen alkotmányához.

Ezen haditanács egyik határozata a nevezett két hadtestnek csak egyikét (a Perczelét) engedte a fővárosokból tovább is az eddigi irányban (a Tisza felé, Szolnoknak) hátrálni, másikat (a Görgeyét) azonban ellenkező irányban a Vág folyam alsó völgyébe, Magyarország éjszak-nyugati részébe indítá útnak, hogy Magyarország tiszántúli részétől minél távolabbra el, maga után csalja Windischgrätz herczeg főserégét**) ez által a kormánynak a nemzeti véderő megszorításához szükséges időt biztosítandó.

Igy és ekkor vesztette el az ellenség a hadműködési kezdeményezés előnyét,***) nem pedig a csak egy hónappal

*) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 140. l.

**) L. Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 141. l. és Klapka: *Nationalkrieg*, I. 125—126. l.

***) L. *Winterfeldzug*, 132. l. és Ludwig Freiherr von Welden: *Episoden aus meinem Leben*, 61—62. és 65—69. l.

későbbben szerepelni kezdett Dembinszki fővezérkedése miatt. Azt Vetter, kinek ezen érdemben, a mint látjuk, kiváló része volt, legjobban tudja s azonfelül beláthatta, alapos képzettségénél fogva, még azt is, hogy Dembinszki hadműveletei inkább visszasegíteni voltak alkalmasak a kezdeményezés előnyébe, mint tőle megfosztani az ellenséget.

A mi pedig Dembinszkinak ama bizonyos jóslatát, az első csatahelynek előre megjelölését, illeti: ha elbáméskodtak e jóslat beteljesültén a hadviselés mesterségében *nem jár-tas* emberek, hagyján! de ha Dembinszkinak e saltimbanque-fogással Vettert is felültetni sikerült volna, ezen aztán már mi báméskodnánk el méltán.

XLI.

Különös előszeretettel időzik emlékirataiban mindazon kitüntetéseknel Dembinszki, melyeknek ő debreczeni (bocsánat a szóért) faczérkodása alatt vala tárgya.

De valamennyi kitüntetés közt legkellemesebben azon *parádés* tisztelgés lephette meg őt, miben Kiss Ernő magyar altábornagy fényes huszár-tiszti kíséret élén részesíté.

Elbeszéli Dembinszki, őt miként hasonlította Kiss Ernő össze Radetzki, Gneisenau, Hess híressé vált vezérkari főnökkel; szintén arra kérvén őt, legyen tehát Vetter fővezérnek mi Radetzki Schwarzenbergnek, Gneisenau Blüchernek, Hess Radetzkinak voltak, szóval: fogadná még is el Vetter oldala mellett a vezérkari teendőket vezetését.

Hanem azért csak a mellett maradt Dembinszki, hogy neki ez állás nem kell. Ez alkalommal egyszersmind egy új okát tudjuk meg az ő hajthatatlanságának.

„Schwarzenbergnél és Radetzkinél“ ekképen felelt Kiss Erőnek (207. l.) „magasabban állott Ferencz császár hatalma és tekintélye; Blüchernél és Gneisenaunál magasabban állott III. Frigyes Vilmos akarata és parancsa; Radetzki tábornagnál és Hess tábornoknál magasabban áll Ausztria fiatal uralkodója, Ferencz József császár; ott támaszkodhattak és támaszkodhatnak a sereg-parancsnokok és segédek uralkodók tekintélyére és támogatására. De *mivel* bírnak itt? — — — — Támogatattik-e a hadsereg parancsnoka cselek-

vényeiben és parancsaiban a kormány által? Nem! A ki engedelmeskedni akar, az engedelmeskedik; a kinek ez nem tetszik, az nem engedelmeskedik. — Miért? Mert a kormány gyöngé, határtalanul gyöngé; mert — — (Itt aztán neki rontva Kossuthnak és Szemerének oly trágár kifejezésekkel él, melyek idézését e két férfiú múltja iránti tiszteletünk tiltja.)

Értjük, ha Dembinszki, mint emlékiró, magyarországi szerepléséről nem sok dicséretes dolgot adhatván elő voltaképen: az e tekintetben szerencsésebb bajtársait derűre borúra gáncsolgatja; értjük, ha e nemes foglalkozás mellett nem az igazság, még kevésbé a méltányosság de még a tisztesség szabványaihoz sem tartja magát. Mi ő neki a tisztesség, a ki volt lengyel szabadságharczos létére beállott panszlávnak (17. l.) majd bevallott panszláv létére a magyar kormány szolgálatába lépni nem áttallott? De, hogy ő a neki alárendeltek engedetlenségéért a *kormányt* vádolja, ugyanazon kormányt, mely őt a főhadvezérségnek *élet-halál fölötti korlátlan* hatalmával ruházta fel, — hogy e vád egyáltalán csak támadhatott lelkében; már e pusztá lehetőség is mutatja, mily hitvány egyéniségre pazarolták bizalmukat mindazok, kik Dembinszkiben valaha megbíztak.

Avagy titkos egyetértés létezett-e talán Dembinszki háta mögött, egyrészt Kossuth és Szemere, másrészt Görgey között, mely titkos egyetértés általános bűnbocsánatról biztosította amazok részéről ez utóbbit, csak buktassa meg, ha másképp nem, nyílt ellenszegüléssel Dembinszkit? — E kérdésre felelnünk talán már fölösleges is.

Gyöngé volt a magyar kormány kétségkívül arra, hogy újból a fővezéri polczra emelje s váltig ott támogassa az onnan saját tehetetlenségéből csúfságosan lopotttyantat. De talán képtelenség egyáltalán csak létezhetőségét is föltenni oly *alkotmányos* kormánynak, mely egy ilyen feladat megoldására elegendő hatalommal bírjon.

Gyöngének igenis mutatkozott későbbben a magyar kormány (hiában tagadnók) a hadseregnek nem egy vezérével szemben, de *soha* Dembinszki hátrányára. — Alaptalanabb vádat képzelni sem lehet Dembinszkinak a magyar kormány elleni ama vádjánál, hogy ez őt nem eleget támogatta volna. Sőt nagyon is kelletén túl protegálta mindvégig. Hanem

parancsolni kába, büntetni gyáva létére fővezéresdit játszani szeretvén, tetszett volna Dembinszkinak, ha a gesztenyét számára helyette a kormány kaparja vala ki a parázból. — S minthogy annyira mégsem mehetett a dolog; úgy akarja magát érte megboszúlni, hogy mintegy nevetséges dolognak tünteti föl emlékirataiban Kossuthnak egy ideig magában táplált ama kedvencz kívánságát, hogy névleg a hadsereg élére is álljon, míg az ő oldala mellett az operatio-vezetésről neki (Dembinszkinak) kellett volna gondoskodnia. (209. l.)

Ugyan mi volna ebben nevetséges?

Háború idején a hatalom-csökkentés komoly betegsége egyre fenyegeti a polgári kormányt, minél nagyobb a háború veszélye, annál közelebbről. Azért találták fel a rómaiak a dictatorságot, nehogy esetleg semmivé válják a vész tartama alatt a polgári hatalom tekintélye, mely — egyszer megdöntve — nem egy könnyen állítható ismét helyre, s mely nélkül még béke idején sem állhat soká fenn bármely államszerkezet.

És nem igen messze kell fáradoznunk sem térben, sem időben, hogy oly államra akadjunk, mely nagyságát azon körülménynek köszöni, hogy a polgári hatalom tekintélyét háború idején is megóvando, nem egyszer maga az uralkodó állt a hadsereg élére.

Ha — Dembinszki iménti revelátiójához visszatérve — van is kin nevetnünk, úgy a jelzett szereposztás mellett bizony nem Kossuth az.

Tudva levő dolog ugyanis, hogy azon hadjárat *kezdétén*, mely győzelemről győzelemre lobogtatá a magyar zászlót, a hadsereg élén tényleg Kossuth állott, e körülményen pedig nevetni valót még a különben gúnyolni hajlandó Görgey sem talált.

Ellenben Dembinszki' operatio-vezetését figyelemmel kísérvén, már eddig is nem egyszer gúnymosoly szállt volna ajkainkra, ha onnan el nem űzi azon kiszámíthatlan károk emléke, melyeket hazánk, nemzetünk ez ügyefogyott hadvezérnek ismételt szerepeltetése miatt vallottanak.

Valóban, csak egyet képzeljünk, csak azt az egyet, hogy 1849-ben a véletlennek egy velünk jót-akaró szeszélye csak annyit kedvezzen a magyar ügynek, hogy Dembinszkit *kirekeszti* szabadságharcunk főszereplői sorából, — és

XLII.

Zokon vette Dembinszky Kossuthtól, hogy Tisza-Füreden se ő hozzá nem szállt (138. l.), se meg nem látogatta őt (196. l.), zokon még inkább, hogy még nem is fogadta Debreczenben (205. l.), mikor ő (Dembinszki) hadügyminiszteri meghívásra oda érve, jelenteni akarta magát nála. Azért aztán nem minden hivalgás nélkül említi (213. l.), hogy kevéssel a Kiss Ernő feltűnő tisztelgése után Kossuth maga küldött ő hozzá megtudakolni, ő mikor fogad. Hanem elmenni mégis csak ő ment el Kossuthhoz.

Dembinszki szerint e találkozás alkalmával összevesztettek az értekezés úgy végződött (216., 217. l.), hogy ő, mert hadműveleteinek egyikét másikat bírálgatni merészkedett Kossuth, oda mondogatta neki jó vastagon, hogy „kiki a maga háza előtt“ s becsapva maga után az ajtót, ott hagyta a fakép-nél, hasonló sorsban részesíteni szándékozván legott magát Magyarországot is. (Bár megtette volna!)

„De szándékomban“ — úgymond (217. l.) — „meggátolt az elnöknek“ (Kossuthnak) „átírata, melyben ő felhívott engem, hogy egész parancsnokoskodásomról számoljak be „Még az nap asztalhoz ültem, hogy e kategorikus hangon tartott parancsnak eleget tegyek.

„Nem esett nehezemre, hogy a négy heti hadjáratot napról-napra leírtam és a hadműveleteket indokoljam. Az átíratnak csak záradéka sértett, ez ugyanis arra intett engem, hogy környezetemet távol tartsam az agitációktól, melyek egyenetlenséget szülhetnének.“

S így, bár kétszeresen sértve érzé magát, még sem hagyta el Magyarországot. Minek is hagyta volna el, miután úgy tapasztalta, hogy — saját szavai szerint (218. l.) — „a közvélemény úgy a fővárosban, mint az országban leplezetlenül nyilatkozott elmozdíttatása ellen“ s „a nyilvános elismerésnek is többszörös jeleivel találkozott,“ sőt „a képviselők nagyobb száma kívánt nála testületileg tisztelni, hogy kijelentsék neki, miszerint nem helyeslik a kormánynak vele szemben való eljárását,“ de „más exaltált hazafiak is meglátogatták naponként,“ kik „drasztikus módon akartak boszút

állani miatta ellenségein,“ úgy annyira, hogy neki „valóban sok fáradságába került, hogy őket lecsillapítsa.“?

Mindezeknek tizedrésze is elég lett volna kellemesebbé tüntetni föl Dembinszki előtt a Párisba visszaútazásnál a Debreczenben maradást. Pedig hogy mindezekkel dicsekedhessék, arra talán nem is igen szorúlt fillentésre. Mi legalább *úgy* vélekedünk, jól emlékezve az akkori debreczeni állapotokra.

De máskülönben is, ugyan mi oka lehetett visszavágyódnia most Párisba? Sőt ellenkezőleg.

Bármily erősen képzelhette is, hogy kérész életű haditerveinek (szerinte) kajánúl félbeszakasztott sora újra ragyogtatá — ime! Magyarország síkjain is, hadvezéri csalódhatlanságát; amugy homályosan mégis érezheté, hogy valamivel kevesebb dicsőséggel térne vissza Párisba most mint a meny nyivel eljött onnan, alig két hónapja. És ezen homályos érzésnek a napnál is világosabb igazolását Párisban majd mindenik régi barátja, ösmerőse arczáról leolvashatni nehezen ígérkezett oly élvezetnek, mely utáni vágyától ő már éppen nem halaszthatta volna elutazását.

Igy még ezentúl is a kormány rendelkezésére maradt Dembinszki, Kossuthnak pedig nem egy oka lehetett arra, hogy alkalmilag ismét csak valahogy magyar haderők élére juttassa őt, még pedig mihamarább.

Vegyük csak, hányszor nem ütötte meg Kossuth dobhártyáját Mészárosnak ama remek jelszava: „*Benne vagyunk!*“ melynek kimerítő értelmét a francziák (például) nyelvök minden classicitása mellett sem bírják ugyanegy mondatban teljesen reprodukálni. Mindössze is egyoldalúan felsóhajtoznak: „*La bêtise est faite, il faut la soutenir*“. Ennyivel meg kell elégedniük és úgy látszik mintha Kossuth is magyar ember létére csak ennyiben nyugodott volna meg részben, midőn majd újdonaúj hadvezérséggel kínáltatá meg Dembinszkit. (233. l.)

Továbbá, nem tudjuk mi mindent nem tartalmazott Dembinszkinék ama hivatalos jelentés alakjába öntött „beszámolósa“, melyet Kossuth éppen akkor olvashatott, mikor Vetternek Czibakházáról kezdeményezett offensívája máris meg-hiusúlnak bizonyult. (219. l.) Dembinszki, ezen beszámolásának csak éppen a legvégét tudatja velünk (218—219. l.) hol egyenesen arra inti Kossuthot, *óvakodjék Görgeytől*. Ez

intés aligha gondolkodóba nem ejté Kossuthot és : „a végén csattan az ostor!”

Vegyük ezekhez, hogy Vetter fővezérnek szerencsétlen debütje mindenesetre kiderített már annyit, hogy Dembinszkit ő (Vetter) egyelőre még nem múlta felül hadiszerecsében, sem fővezéri tekintélynek érvényre juttatásában. Sőt Dembinszki előnyére még mindig ott tündökölt a kápolnai csatának két napi tartama s a végre győzött ellenségnek üldözni sem merése.

Mindezek után, valóban, ne azon csodálkozzunk, hogy Kossuth Dembinszkit ismét alkalmazá, hanem keressük inkább magyarázatát annak, hogy miért kellett hát mindezek daczára mégis annyi ideig, ápril 19-kéig, majdnem hét hétig a kormány rendelkezésére maradnia Dembinszkinak; holott a fővezéri állomás Vetter megbetegedése miatt tényleg már márczius 28-án ismét megürült,*) még pedig éppen azon pillanatban, mikor a Czibakházáról megint vissza Tisza-Füredre felvonult főszereg *emitt*, egy újabb támadólagos haditerv alapján, újra a Tisza jobb partjára vala átlépendő s az egységes vezetést nehezen nélkülözé?

Minthogy azonban se Dembinszki emlékirataiban, se a rendelkezésünkre álló egyéb eredeti forrásokban oly adatra, mely e kérdésre megfelelné, reá akadni sehogysem tudunk: legyen szabad úgy fejtenünk meg ezen tagadhatatlan érdekes kérdést, a hogy tudjuk.

XLIII.

Ha áll, mit Dembinszki beszél, hogy az ő segítségével (t. i. az operatiók vezetése végett őt vévén maga mellé) vágyott Kossuth a hadseregnek is élére állani, ekképen valószínű meg a két (polgári és katonai) hatalomnak ugyanegy kézben összpontosítását: úgy erre még kedvezőbb alkalmat remélni már alig lehetett annál, melyet Vetternek váratlan, súlyos megbetegedése szolgáltatott.

Nem is állítanók, hogy e körülmény kikerülte Kossuth figyelmét.

*) L. Klapka: *Nationalkrieg*, I. 301. l.

Klapka már márczius 28-án tudósítja Görgeyt, hogy Vetter hirtelen megbetegedett, az ennek (fővezérül) ő általa (Görgey által) leendő helyettesítését pedig mint valami magában érthető dolgot, úgy említi.*) Mindazonáltal csak ötödnapra april 1-én adják a hadseregnek az ideiglenes valódi fővezér kilétét tudtára s már is ugyanaz napon megindult azon kisebb nagyobb győzelmes csaták szakadatlan sora, mely Komárom megmentésére szolgálván, csak e várnak teljes felszabadításával (April 26-án) érte végét.**)

Megengedni, hogy Vetter helyettesének kinevezését Kossuth csak azért halasztotta márcz. 28-ától april 1-éig, mert hisz ime! *semmi sem történt e néhány nap alatt*, — annyit tenne, mint nem tévesnek ismerni el a „post hoc ergo propter hoc“-féle következtetést.

Miért maradt tehát ép ez idő alatt fővezér nélkül a hadsereg?

Azért-e, mert napról-napra javulást vártak Vetter egészségi állapotában?

Úrügynök megjárja, de valódi okúl ez el nem fogadható. Már természeténél fogva is az ideiglenes helyettesítés az ennek szükségét előidéző körülmény tartalmát túl nem élheti. Vetter szolgálatképességének helyreálltával legott megszűnt volna az ő helyettesének fővezérkedése.

Avagy talán Vetter haditervét akarták a helyettes fővezérnek lehető változtatási viszketegtől megóvni?

Ez sem állhat, miután semmi sem lett volna könnyebb, mint kinevezvén a fővezéri helyettest ennek legott minden tervváltoztatást egyenesen megtiltani.

Aligha legegyszerűbben abból nem magyarázható az ideiglenes fővezér kinevezésének rejtélyes halogatása, mit Kossuthnak ama bizonyos titkos vágyódásáról Dembinszki beszél.

Megengedhető ugyanis, hogy Kossuth a kettős főhatalomnak saját személyében leendő egyesítésére kínálkozó alka-

*) L. Klapka: *Nationalkrieg*, I. 301. lap.

**) Komárom várának osztrák részről tervelt legkeményebbstrom alá vétele szerencsére csak egyetlen nappal előbb (márczius 31-én) kezdődött, mint az annak felszabadítását célzott támadó hadjáratnak majdnem négy heti *komoly* szaka. — L. Welden: *Episoden*, 77. lap.

lom gyanánt üdvözlé Vetter megbetegedését. De az ő oldala mellett aztán ki vezesse az operatiókat? ez lehetett azon kérdés, melyre nézve tisztába jönni magával, csak napok múlva tudott Kossuth, miután személyes hajlamának ellenére dönteni e kérdésben, talán nem akart, kedve szerint döntenit talán nem mert, úgy tapasztalhatván, hogy Dembinszkinék az operatiók vezetésével való megbízatása a főszereget képező hadtestek vezérei egyikének bizalmával sem találkozott volna.

Hanem azért még korántsem valószínű, hogy ez alkalmmal végképen lemondott volna Kossuth azon kedvencz eszméjéről, hogy a két hatalmat *Dembinszki segédkedése* mellett egyesítse magában.

Azonnal látni fogjuk, mint törekszik Kossuth új tért nyitni Dembinszkinék, a melyen ez ismét mint önálló hadvezér próbáljon még egyszer szerencsét s ez úton keltsen esetleg a hadseregnél is — ha lehet — jobb véleményt magáról, akkorát legalább a milyennel — a mint láttuk — Debreczen irányadó rétegeiben nyilatkoztak felőle.

Mert beláthatta Kossuth, hogy kedvencz eszméjének valósítása a jámbor óhajtasok stádiumából mindaddig ki nem bontakozhatik, míg Dembinszki hadvezetői ügyességéről egyéb eredmények nem tanúskodnak, mint azok, miket az Tornallyánál, Sajó-Szt-Péternél, Kápolnánál, Mező-Kövesdnél, de különösen a Poroszló fűdőzése czéljából kigondolt *hadiszállásokkal* aratott, s mely aratás közben azonfölül oly állapotra juttatá az ő vezetésére bízott magyar főszereget, hogy betűszerint ez utóbbira is ráillett Petőfinek ama tréfás syllogismusa, a melylyel ő az egyszeri színész téli élményeit ekképen éneklé meg: „Meleg ruhája nincs ugyan, de mindazáltal éhezik.“

XLIV.

„Három napra a függetlenségi nyilatkozat után“ úgy mond Dembinszki (233. l.) „a debreczeni országgyűlés harmincz-negyven tagja s több felsőmagyarországi magas hivatalnok fölkeresett s arra kért, vállalnám el egy Felső-Magyarországon fölállítandó önálló hadtestnek főparancsnokságát.

„Én azt a választ adám az uraknak, hogy én minden perczben a magyar kormány rendelkezésére állok, de ez eset-

ben természetesen elvárom, hogy a főparancsnokság átvételére hivatalosan szólíttassam fel.“

S e követelésnek Kossuth megfelelvén, ismét négy szemközt találjuk őket ez utóbbi lakásán, mely alkalommal ismét csakhogy össze nem veszték, ez egyszer azonban nem (mint hat héttel azelőtt) Kossuthnak strategiai, hanem Dembinszkinak politikai nézetei miatt.

Dembinszki ugyanis, valamint hadvezérül úntalan támadólagosságot vallván egyebet sem tett, mint egyre retirádát fúvatott, szintűgy mint politikai jellem a pápa-király mellett kardoskodván (tollal, lásd 13–14. l.) panszláv eszmékért rajongott, sőt azok valósításán tetteleg fáradozott is, midőn a déli szlávokkal való kiegyezésért nem egy lándzsát tört Kossuth s ennek környezete ellenében.

„Ez utóbbiról azonban“ úgymond (236. l.) „Kossuth halani sem akart. Türelmetlen lett, sőt formálisan ideges, ha előtte a délszlávokkal való kiegyezést emlegették.“

Mennyire élt-halt a déli szlávokért Dembinszki, kitetszik azon nagy szavakból, melyekkel ez irányú törekvéseinek sikeretelensége fölött magában vigasztalódik. (236. l.)

„Az én lelkiismeretem megnyugtat engem“, úgy kiált föl, „hogy én megtettem a magam kötelességét, mikor a magyarok és szlávok között az egyetértést létrehozni igyekeztem; hogy tanácsomat nagyúri fitymálással mellőzték, arról feleljenek az illetők istenök, nemzetök és a történelem előtt.“

Lám, lám! azt hittük, hogy magyar hadvezérnek ajánlkozott Dembinszki, mikor ő magát a magyar kormány szolgálatába fölfogadtatá Párisban; s ime, kisül, hogy akkor ő zsákban macskát árult Teleki Lászlónak, magyar hadvezér álarca alatt panszláv ügynököt!

Bizony nem csuda, ha Kossuth e fölfedezésre némileg elveszté türelmét. Dembinszki azonban jókor észrevéve magát, hogy rossz fát tett a tűzre, csakhamar azon természeti adományához folyamodott, melyet annyira megbámúlt benne Szemere, az ő szorongás nélkül tervezni tudásához s oda rögtönzött oly hatalmas haditervet Kossuthnak, hogy ez hirtelen megbékülve, őt azonnal felsőmagyarországi főhadparancsnokká nevezé ki s e czímen az ő korlátlan rendelkezésére bocsátá „mindazon csapatokat, a rendeseket és honvédeket úgy, mint a nemzetőrséget, melyek az nap (ápril 19-én) Liptó,

Szepes, Sáros, Zemplén, Borsod, Ungh, Beregh, Mármaros, Ugocsa és Gömörmegyékben találtattak vagy később oda küldendők lesznek.“ (237. l.)

Valóban meglepő Kossuthnál az a könnyenhívóság, a melylyel komoly dolognak vette mindazt, mit neki Dembinszki ez alkalommal haditerv gyanánt odahevenyészett, a mint következik:

„Egyenesen betörök Galicziába“, így kezdé el Dembinszki Kossuth előtt (234. l.), „s nevem népszerűségére támaszkodva honfitársaimat fegyverre hívom föl, hogy így ne csak az (osztrák) ellenség hátát fenyegetsem, hanem gátat emeljek egyúttal az orosz invázió elé is“ — — — kijelenté továbbá, hogy Lengyelország föllázítására tizenharmadfél millió forintra van ugyan szüksége, de csak „előlegként“.

„Mihelyt“, ekképen fejezé be e minden szorongás nélküli nagyszerű tervezést, „mihelyt elegendő lengyel föld leend hatalmamban, azonnal első föladatom lesz, hogy egy lengyel országgyűlést hívjak össze, mely a magyar kormány-nál tett kölcsönt elismerendi s átveendi a lengyel nemzet budgetjébe.“

Hanem erre már Kossuth sem állja tovább; fölriad lelkeében a versengés szenvedélye s nem törődve azzal, vajon ő hozzá illő-e a pálya, a versenytárs, csak elébe ugrat emennek s megadja neki a tizenharmadfél millió forintot és meg a kért tízezer ember helyett harmincz-negyvenezer embert — *szóval!*

Váljék azonban Kossuth dicséretére, hogy végképen őt ez alkalommal sem vette le lábáról könnyenhívósága. Megtartott ő a Lengyelországot föltámasztó haditervvel szemben is még annyi józan ész, hogy megkövetelje Dembinszkitől, csak valahogy ne azzal kezdje, hogy Galicziába betörjön az oroszok ellen, hanem *azzal*, hogy Felső-Magyarországot mielőbb megtisztítsa az épen ekkor Galicziából betört osztrákoktól.“

Akár csak, (ez egyszer az öreg Mészáros finom élczével megáldva), ekképen búcsúztatta volna el Kossuth Dembinszkit: „Hatalmas terv! Éljen Lengyelország, éljen a magyar-lengyel szövetség! Azért csak rajta tisztelt barátom! itt az osztrák, hic Rhodus, hic salta!“

DEMÁR JÁNOS.

II. LAJOS ÉS UDVARA.

Második és utolsó közlemény.*)

A királyi udvar és az udvari élet leírásához leggazdagabb kútforrásul a királyi számadások kínálkoznak. Sajnos, hogy ezek a XVII. századot megelőző időből, miként Európa egyéb országaiban, úgy nálunk is, csak gyér töredékekben maradtak fenn. II. Lajos korából két ily töredékkal rendelkezünk. Az egyik 1525 január 1-től azon év július 15-ig terjed és Thurzó Elek királyi kincstárnok által vezetettet. ¹⁾ A másik 1526 május 24-ikétől junius 30-ig terjed. ²⁾

E számadások kiadási tételeiből más adatok hozzájárulásával, elég teljes képét állíthatjuk össze a királyi udvarnak, a mint az közvetlenül a mohácsi vész előtt fennállott.

I.

A külhatalmak követői, kik II. Lajos uralkodása alatt Budán megfordultak, a királyi udvart szegénynek, személyzetét csekély számúnak mondták. ³⁾ És midőn így ítélték,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 19. füzetében.

¹⁾ Eredetije a magyar nemzeti muzeum kéziratgyűjteményében. Ekkoráig kiadatlan, sőt fel sem volt használva.

²⁾ Eredetije a bécsi udvari könyvtárban. Kiadta Engel K. (*Monumenta Ungarica*, 187—236. II.)

³⁾ Guidoto Vinceze velencei követségi titkár 1525 augusztusi zárlentésében írja: „Le corte de ambe diete Maestate sono poche et povere molto.“

nem az olasz fejedelmek, vagy I. Ferencz és VIII. Henrik udvarának fénye vakította el szemeiket. A királyi udvart még némely magyar főpapok és főurak is elhomályosították.

Herberstein Zsigmond, ki mint Ferdinánd főherczeg követe gyakran megfordult Budán, írja, hogy az ország főrendei, és leginkább a főpapok, majdnem hihetetlen fényűzést fejtettek ki; vetélkedve igyekeztek egymást pompa és pazarlás által felülmúlni. Csodálatra méltó vala látni — úgy mond, — midőn fényes készüllettel, nagyszámú lovasok által kísérve, trombiták harsogása között, bevonulásukat tartották Budára, mintha diadalmenetet tartanának. Még olyankor is, ha a királyi palotába mentek, kíséretöket alig bírták az utcák befogadni. Ellenben a király úgyszólván egészen elhagyatva él.¹⁾

Megerősíti ez elbeszélést az, a mit Bon Alajos velencei követ Bakacs Tamás bibornokról és Szakmári György pécsi püspökről foljegyez. Az utóbbiról mondja, hogy rendkívül fényűző volt, és Budán mindig 200 lovas által környezve jelent meg. Az előbbiről pedig írja, hogy Esztergomban nagy udvart tart, hol mindenkit szívesen fogadnak és ellátnak, még ha félesztendeig marad is; sokan látogatják és fényes lakomákat rendez.²⁾

1520 nyarán, míg Lajos alig néhány száz lovas kíséretében utazott Pozsonyba, s kényszerítve volt kifizetetlen udvarnokait Budán hagyni;³⁾ Bakacsot a kocsik hosszú sora és több mint ezer lovas kísérte.⁴⁾

Lajos király összes udvari személyzetének száma 1525-ik évben alig haladta meg a 300-at, a következő évben pedig jelentékenyen alászállott.⁵⁾

¹⁾ *Rerum Moscovitarum Commentarii*. Antwerpen, 1557-dik évi kiadás. 153. l.

²⁾ 1519-ik évi zárjelentése.

³⁾ L. a január—februári füzetben megjelent közleményt.

⁴⁾ Orio Lőrincz velencei követ, ki Bakacsossal utazott, 1520 jul. 29-iki jelentésében írja: „Et subito poi pranso fa dato ordine, che li cari grandi di le robe, et le carete per le persone, et li cari ligieri perchi dicono cochi, e li cavalli dovessero passare il Danubio. E il Cardinale volse vituarie, per esser gran compagnia, tutte le gente d'arme delhoro signori et cavali lizieri al numero mille et piu.“

⁵⁾ Megjegyezzük, hogy Mária udvari személyzete nines ide számítva. A királynénak egészen különálló udvartartása volt.

Ezeknek csak egy része volt magyar. Lajos uralkodásának első éveiben, úgy látszik, a csehek, lengyelek és németek többségben voltak. Maga Zsigmond lengyel király szükségesnek látta az 1523-ik évben tanácsolni, hogy a magyarok nemzeti féltékenységének lecsillapítása végett, az udvarnál az idegenek számra nézve ne haladják meg a magyarokat.²⁾ Ezek 1525-ben sem képeztek jelentékeny többséget. Az országgyűlések ismételve sürgették az idegenek eltávolítását, a mely követelés nemcsak a nemzeti szempontban találta indokolását, pénzügyi tekintetek is mérvadók valának; a meny-nyiben még a cseh udvarnokok is, kik Lajosnak mint cseh királynak állottak szolgálatában, a magyar kincstárból nyerték fizetésüket. Semmi nyomát sem találjuk annak, hogy Csehország és melléktartományai az udvartartás költségeihez hozzájárultak volna.¹⁾

II.

A királyi udvarnál a legfontosabb állással az *udvari cancellária* tagjai bírtak.

A cancelláriai tisztelet mindég egy püspök viselte; 1520-tól Szalkai László váczí, majd egri püspök. Midőn 1524-ben az esztergomi érsekségre emeltetett, hivatalát megtartotta; csak nehezen sikerült ellenfeleinek utóbb kivinni, hogy arról lemondjon. Ezen állással nemcsak nagy befolyás, hanem jelentékeny jövedelem is volt összekapcsolva, melyet egy velencei ügyviselő (1523) évenként tízezer aranyra becsült.²⁾

E jövedelemből nyerték, úgy látszik, ellátásukat a *királyi titkárok* is; kik részint tehetséges egyházi férfiak, részint előkelő családok ifjú sarjainak köréből választattak. 1525-ben Brodaries István prépost, továbbá Batthyányi Orbán, Bebek Imre, Hampó Ferencz és Nádasdy Tamás voltak a magyar titkárok.³⁾ Csehország és melléktartományai

¹⁾ A Szidloviczki-féle naplóban.

²⁾ 1523 október 10-iki jelentése.

³⁾ A három utóbbi az 1525-dik évi számadásokban fordul elő, fizetés nélkül. Brodaries egy 1525 február 21-dikén Budán kiállított oklevélben van aláírva.

részére több cseh titkár volt alkalmazva, kik között 1525-ben Wenzel tudor olmücsi és brünni prépost volt a legkiválóbb. ¹⁾ Azonban a csehországi cancellár csak ritkán jelent meg Budán, minélfogva ez ország kormányügyeire is a magyar cancellárnak volt irányadó befolyása, mi a csehországi rendek körében gyakran élénk elégtelenséget támasztott. ²⁾

Ama szoros összeköttetés, melyet a törökök hadjáratai Magyarország és a szerb deszpóta meg alattvalói között létesített, szükségessé tette két egyénnek alkalmazását, kik a szerb leveleknek lefordítására voltak hivatva. ³⁾

Az *udvari papság* élén Albert mester állott, a királyi kápolna igazgatója. Mellette négy királyi káplánynyal találkozzunk. ⁴⁾ Antal atya szentferencz-rendű szerzetes a királyi hitszónok és gyóntató tisztét viselte. Nem tudjuk, vajon értékesítette-e befolyását a közügyekre; de hogy ez nem volt csekély, arra két körülmény útál. Az egyik az, hogy a szent szék követői political actiójukban az ő közreműködését is igénybe vették; ⁵⁾ a másik az, hogy jelentékeny fizetést élvezett, — és ezen kívül a maga és rendtársai javára gyakran megnyílt előtte a királyi kincstár. ⁶⁾

III.

A királynak kettős, magyar és csehországi udvartartása két *főudvarmestert* tett szükségessé. Az egyik Korlátkövi Péter, ki ezen minőségében a magyar zászlós urakhoz tarto-

¹⁾ György és Erasmus nevűekkel találkozunk 1525-ben a számadásokban. — Lajos királynak 1525 november 17-dikén a pápához Wenzel tudor érdekében írt ajánló levelét közli Theiner. *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium*. I. 588. l.

²⁾ L. Palacky: *Geschichte Böhmens*. V. 2. 403. l.

³⁾ Az 1525-ik évi számadásokban előfordúl: Tadeus literatus és Andreas literatus „*interpretas literarum rascianarum*“.

⁴⁾ Albert mester fizetésével az 1525- és 26-ik évi számadásokban nem találkozunk. Valószínűleg egyházi javadalma volt, s abból nyerte ellátását. A káplányok szintén csak keresztnévükön említetnek. Fizetése mindegyiknek hetenként egy forint volt.

⁵⁾ Burgio pápai nuntiusnak 1525 október 9-iki jelentése.

⁶⁾ Kitűnik ez az 1525-ik évi számadásokból; miként más helyen ki fogjuk emelni.

zott, és a királyi tanácsosok között foglalt helyet. A másik a lengyel származású Trepka András.¹⁾

Az udvari személyzetnek azon része, mely a király személye körül és termeiben a szolgálatot végezte, egyúttal pedig az udvar fényének emelésére volt hívatva, több osztályba csoportosult.

A *kamarások* száma meghaladta az ötvenet. Rendszerint 28 magyar, 14 cseh, és azonfelül néhány német, lengyel, olasz és spanyol volt alkalmazva. A magyarok között nem hiányoztak előkelő családok gyermekei. 1525-ben Farkas szent-györgyi és bazini gróf, Bebek Imre, Buzlai Farkas, Korlátkövi Antal és Zsigmond, More György. Az idegenek sorából megemlíthjük gróf Hardeck Jánost.

Az udvari rangfokozat alantabb lépcsőin állottak a *királyi udvarnokok* és a *királyi ifjak*,²⁾ együttvéve mintegy kilenczvenen, felerészben magyarok, felerészben csehek, lengyelek és németek; továbbá huszonnégy *apród*.³⁾ Végre tizenkét *udvari szolgálta* teljesítette az alsóbb szolgálatokat; ezek gondoskodtak a királyi palota tisztántartása- és világításáról; reájok voltak bízva a király majma, madarai és fürdői.⁴⁾

A *királyi testőrség* létszámáról és szervezetéről nincs biztos tudomásunk. Csak annyit tudunk, hogy gyalog- és lovasesapatra oszlott. A gyalogoknak kapitányuk Podmaniczky Mihály volt.⁵⁾ A lovas testőrök a király *udvari huszárainak* neveztettek.⁶⁾ Ezek közül az 1525-ik évi számadásban negyvenötnek nevével találkozunk; részben előkelő urak és nemesek, kik a kincstárból tetemes összegeket nyertek, melyek fejében nemcsak magok szolgáltak, hanem meghatározott

¹⁾ „Magister Curie Regie Maiestatis.“ Az 1525-dik évi számadásokban. Brodaries a mohácsi csata áldozatai között is e kettőt nevezi „aulae regiae praefectus“-nak.

²⁾ Amazok „Aulici Regie Maiestatis“, — ezek „Adolescentes Regie Maiestatis“ nevezet alatt fordulnak elő. Kétségtelen, hogy e két cím *nem* egy tiszti személyzetet jelel.

³⁾ „Aprodiani Regie Maiestatis.“

⁴⁾ „Rutheni Regie Maiestatis.“ Valószínűleg azért neveztettek így, mert az „Oroszi“ nevű falvaknak lakói voltak kötelezve ezen udvari szolgálatra, melyet váltakozva végeztek.

⁵⁾ „Capitaneus aulicorum armigerorum Regie Maiestatis.“

⁶⁾ „Aulici huzarones Regie Maiestatis.“

számú zsoldosokat is tartottak. Ekként a testőrcsapat létszáma több százra mehetett.

Ily jelentékeny fegyveres erőt ama válságos időkben nem lehetett tétlenül hagyni. Kisebb csapatokra osztva, a végvárakba küldettek. Jajczában Thörök Mihály, Karansebesen Czibak Imre. Temesvártt Kállai János volt kapitányuk.

A királyi asztal körül *húsz ételfogó és három pohárnok*¹⁾ teljesítette a szolgálatot; egyikre közülök az asztali ezüstnek őrizete volt bízva. Kettőt kivéve, mindnyájan idegenek. Úgy látszik, hogy a szolgálat ez ágában a magyarok akkor sem tanúsítottak elég hívatottságot és ügyességet.

Ellenben a királyi *konyhában* a magyar elem volt uralkodó. Hat szakács és nyolcz segéd volt alkalmazva. Amazok tösgyökeres magyarok, miként neveik mutatják: Gondos Illés, Orros Mihály, Tholvaj István stb. Ezen körülmény arra utal, hogy a királyi asztalra magyar ízlés szerint készültek az ételek. A királyi konyhának tárnokmestere, ajtónállója és tányérmosója volt. Az utóbbinak teendői, miként a ruhamosást is, férfi végezte.²⁾ Általán nincs nyoma, hogy az udvarnál nőcseléd lett volna elfoglalva. E korban más európai udvaroknál is a nők ki voltak zárva a szolgálatból.

A királyi konyha Majláth István főfelügyelete alatt állott. György kulcsár hihetőleg segéde volt.³⁾

A *királyi istálló* Dubraviczky László főlovászmesteri helyettes alatt állott,⁴⁾ minthogy a királyi főlovászmester csak a címet viselte. Az istálló-személyzet tizenkét magyar lovasz huszonnégy német lovasz, tizenkét kocsis⁵⁾ és három kengyel-

¹⁾ „Dapiferi Regie Maiestatis.“ Kettő ily címet is visel: „Antecessores ferculorum Regie Maiestatis“. A pohárnokok czíme: „Viniferi Regie Maiestatis“.

²⁾ „Johannes Harsani lotor scutellarum Regie Maiestatis. — Franciscus Mosso lotor vestimentorum Regie Maiestatis.“

³⁾ Amaz „Dispensator Regie Maiestatis“. Ez „Claviger Regie Maiestatis“.

⁴⁾ „Vicemagister Agazonum Regie Maiestatis“; vagy „Prefectus Stabuli Regie Maiestatis“.

⁵⁾ 1525 elején 13 kocsis fordul elő, köztük egy „vector ad proprium currum Regie Maiestatis“. Február második felében a király egy kocsit Móré Lászlónak ajándékoz, minek következtében a kocsisok száma egygyel kevesbedik.

futóból állott. Ezekhez járult egy kovács három segéddel és két szolga. Összesen 58 személy.

A következő mesteremberek állottak az udvar szolgálatában: két ágyúöntő, két fegyverkovács négy szolgálával, egy löporgyártó, két szabó és egy cipész.

Vadász csak egy, madarász kettő fordul elő az 1525-ik évi számadásban. Egy vívómesterrel is találkozunk.¹⁾

4—6 trombitás, két sípos, egy czitárás és egy orgonás voltak az udvar zenészei. Ezekhez egy dobos járúl.

A tudomány és művészetnek az udvarnál képviselőik: egy udvari csillagász, Menyhért veszprémi kanonok, — két udvari festő, János és Jakab mesterek, — egy szobrász, Márton mester, és egy színész Dely Péter.²⁾ Könyvtárakkal a számodásokban nem találkozunk.

Mota Jakab mester udvari orvos és Silvester mester sebész örködték a király és udvarnokainak egészsége fölött. Három udvari borbély volt alájok rendelve.³⁾

IV.

Az udvar tiszti és szolgaszemélyzetének ezen létszáma még az 1525-ik év tartama alatt jelentékenyen csökkent. A rákosi és hatvani országgyűlések zajos jelenetei után az idegen udvarnokok egy része elbocsáttatott. Sokan önkényt hagytak el a mind nagyobb szegénységbe süllyedő udvart.⁴⁾

Ugyanis az udvari személyzet fizetésének és illetményeinek kiszolgáltatása körül feltűnő rendetlenség uralkodott.

¹⁾ „Georgius dimicator Regie Maiestatis.“

²⁾ „Istrio Regie Maistatis.“

³⁾ „Physicus Regie Maiestatis, — Cirurgus Regie Maiestatis, — Barbetonsor Regie Maiestatis“; az utóbbiak egyike a királyi fürdőben lakott. — Különös, hogy Bon Alajos velencei követ 1518 december 30-án írja, hogy Budán „non ha ne medico ne medicine“. — (1520 táján a sziléziai származású Wirth György orvostudór volt a király udvari orvosa. Wessprémi: *Biographiae Medicorum*. II. 1. 209. l.)

⁴⁾ Az 1526-dik évből fenmaradt, 38 napra terjedő számadási töredék kiadási tételeiben már csak 177 udvari tisztnek és szolgának nevével találkozunk. Azonban e névsor hihetőleg nem teljes, és lehetnek többen, kik ezen 38 nap alatt semmit sem kaptak a kir. kincstárból, és e miatt nem fordulnak elő a számadásban.

Közönségesen csak részletfizetések történtek a felszaporodott hátrálékok törlesztésére. És e tekintetben a kincstárnok eljárása a legnagyobb változatosságot tünteti föl. Ugyanazon rangfokozaton álló udvari emberek közül az egyik tíz vagy húsz forintot, a másik százakat csikar ki. Minden oda mutat, hogy a mint többé vagy kevésbbé erőteljesen léptek fel igényeikkel; a mint a királynak vagy a kincstárnoknak kegyeit bírták; végre a mint az alkalmas pillanatot el tudták lesni: úgy részesültek kisebb vagy nagyobb összegekben.

A fizetés ilyen szabályozatlansága és rendetlensége miatt az udvari személyzet legnagyobb részéről tudjuk ugyan, hogy a 28 hét lefolyása alatt mennyit kapott, de nem vehetjük ki, mennyi volt megszabott évdíja.¹⁾

Az 1524-ik évre készült előirányzatban a királyi udvar tiszteinek (*curiales*) fizetésére 56,624 forint volt fölvéve; továbbá a szakácsok, lovászok, kocsisok, trombitások, síposok és egyéb udvari szolgák fizetésére 4436 forint; végre bor-illetményeik beszerzésére 6000 forint. Egyúttal meg van említve, hogy ezen tételekbe az udvari személyzet ruházatának költsége nincs beszámítva. Ekként ha a fizetéseket rendszeren szolgáltatják ki, az évi kiadás az udvari személyzetre mintegy 70,000 forintot tehetett.

Az 1525-ik év első felében, — illetőleg 28 hét lefolyása alatt, — az udvari személyzetre tett kiadások 20,000 forintot sem érnek el. A mi annak jele, hogy az udvarnokoknak és udvari szolgáknak kimeríthetetlen türelemmel kellett jogos igényeik érvényesítését bevárniok.

V.

Miként a fizetések kiszolgáltatása körül, úgy az udvari élet minden viszonyaiban lépten-nyomon mutatkoznak a pénzügyi zavarok utóhatásai.

¹⁾ Csak a következőkről tudjuk: A káplányok mindegyike hetenként egy forintot, — a trombitások, síposok, dobosok ugyanannyit, — a 24 apród és 12 szolga együttvéve hetenként hét, utóbb tizenegy forintot, — az 57 egyénből álló istálló-személyzet együttvéve hetenként 38 forint és 90 dénárt, utóbb 55 forintot.

Egykorú emlékirat szerint, Mátyás király nagyszerű palotája, mely a magyarok büszkeségének és a külföldi vendégek bámulatának tárgyát képezé, 1525 táján már olyan állapotban volt, hogy helyenként az eső a szobákba csorgott, és alig volt ép ablaka.¹⁾ A velencei követek jelentéseiből pedig tudjuk, hogy nem egyszer a királyi asztal napi szükségletei beszerzésére a kincstárnoknak kölcsönhöz kellett folyamodnia.²⁾

Az ország rendei belátván, hogy ezen szégyenteljes állapot a nemzetre is homályt vet, az 1518-ik évi bácsi országgyűlésen gondoskodni igyekeztek a királyi asztal ellátásáról. Kijelölték a koronauradalmakat, melyekből a budai vár tisztartója a királyi asztalt ellássa, a jászkúnok adóját is rendelkezésre bocsátván; sőt figyelmöket még arra is kiterjesztették, hogy a hal- és borszükségletet miként szerezze be, és erre nézve az egyik törvénycikkben részletes utasításokat adtak.³⁾ Egyúttal kinyilatkoztatták, hogy a mennyiben a kijelölt jövedelmi források netán elégteleneknek fognak mutatkozni, a hiány a királyi kincstárból fog fődőztetni.⁴⁾

Mivel azonban a törvény, mely az idegen kezekre jutott koronajavak visszaszolgáltatásáról intézkedett, nem hajtatott végre, a királyi asztal költségeit ezentúl is majdnem egészen a kincstárnak kellett viselni.

Az 1524-ik évi költségvetésbe a királyi konyha szükségere naponként fizetendő 25 forint, és a fűszerek (gyarmatárúk) bevásárlására hetenként 60 forint volt előirányozva; a mi összesen 12,245 forintot tesz. De meg van jegyezve, hogy a rendkívüli lakomák költségei nincsenek beszámítva.

1525-ben 28 hét alatt, a konyha összes szükségere — a gyarmatárúkat és a lakomák alkalmával fölmerült rend-

¹⁾ Császár Mihály emlékirata. Kiadta Horvát István. *Verböczy István emlékezete*, II. 232. és köv. II.

²⁾ Surriano (1516) II. Ulászlóról írja: „Questo re e veduto in tanta estremita, che non haveva da mangiare“. Bon (1519) és Orio (1523) írják, hogy II. Lajos gyakran 10—14 aranyat kényszerült asztalának ellátására kölcsön kérni. Végre Guidoto (1525) említi, hogy Lajos gyakran asztala és ruházata körül is szükségét szenvedett.

³⁾ A halakat Komáromból és Tatáról szállíttassa; a bort a budai és szerémi tizedek bérlése által szerezze be.

⁴⁾ A XV. törvénycikk.

kívüli kiadásokat is beszámítva — 5133 forint fizettetett ki Majláth István kezeihez; ¹⁾ tehát 1447 forinttal kevesebb, mint a mennyi a fönnebbi előirányzatba fel volt véve. De valószínű, hogy ez nem valóságos megtakarítás. Ugyanis számos czikkek a budai kereskedőknél hitelbe vásároltattak, a miről külön könyvek vezettettek.

A királyi asztal borszükségletéről korábbi időkben a budai és szerémi bortized bérlése által gondoskodtak. De már az 1524-ik évi költségvetésbe szükséges volt a király személye számára szükségelt bor bevásárlása czímén „mintegy“ 832 forintot venni föl. 1525 első felében a tényleges kiadás 700 forintot meghaladott.

A király személye számára ²⁾ naponként egy pint malvásiai (görög) bor jött az asztalra, melyet kis adagokban, eleinte mindennap, utóbb hetenként szereztek be. Egy pintnek ára 32 denár volt, de május második felében egyszerre 48 denárrá szökkent fel. Hazai borokból szerémi és baranyai borok vásároltattak. Végre a királyi asztalon hetenként egy hordó ser fogyott el.³⁾

VI.

A királyi istállóban nagyszámú kocsi-, lovagló- és futólovak állottak. Erre a nagy személyzet mellett a takarmány-szükségletből is vonhatunk következtetést.

A félszeg gazdálkodási rendszernek egyik legfeltűnőbb nyilvánulása az, hogy a takarmányt nem a királyi jószágokról szállították, hanem készpénzen vásárolták. Az 1524-ki költségvetésben a király- és udvarnokainak lovai számára 2600 forint ára zab van fölszámítva. Az 1525-ik év első felében 1600 forinton vásároltak zabot. Kezdetben hetenként 469, később csak 390 mérőre (quartale) ment a szükséglet. Egy mérő ára januárban 16 dénár; ápril végén 14 dénárra száll le,

¹⁾ Néha 1—3 napi, máskor heti részletekben.

²⁾ „Pro ore Regie Maiestatis.“

³⁾ Januárban 10 hordó szerémi és 11 hordó baranyai bor vásároltatott összesen 500 forinton. A sör szintén „pro ore Regie Maiestatis“ vásároltatott; egy hordó ára 3, utóbb 4 forint volt.

májusban ismét 16 dénár, végre július elején 20 dénárra emelkedik.

Szalmát és szénát szintén vásároltak.¹⁾

A királynak, úgylátszik, a Dunán túl ménese volt, hol különösen a futólovak növeltettek; és midőn ezek az udvarba hozattak, külön összegeket utalványoztak ellátásukra.²⁾

Ily lovakat leginkább Lengyelországból hoztak be. Lajos egy alkalommal nagybátyját, a lengyel királyt kérte föl, hogy neki egy ily lovat küldjön. Zsigmond ezen kívánságot nem a legszívesebben fogadta. A király tudhatná, — úgy mond —, hogy neki ily lovai nincsenek, és azokban nem is talál örömet.³⁾ Annál nagyobb készséggel állott cancellárja, Szidloviczky Kristóf, Lajosnak szolgálatjára. 1525. ápril havában három, és a következő hónapban ismét öt futólovat küldött, mint ajándékot, Budára. Mily örömmel fogadtattak a király által, mutatja a bőkezűség, melylyel a lovakat kísérő küldötteket jutalmazta. E czímen a kiadás 310 forintra rúgott. A mely összeg nagyságát kellő világításba helyezi azon körülmény, hogy a következő évben egy lovat 67½ forinton vásároltak a király számára.⁴⁾ A király ugyanakkor egy más lengyel úrtól, és egy német úrtól is kapott lovakat ajándékba.⁵⁾

Török lovak a mennyire keresettek, annyira ritkák voltak, és drágán fizettettek.⁶⁾

¹⁾ Szalma vásárlása az 1525-ik évi számadásokban ötször fordul elő, összesen 9½ forinton; széna vásárlása egyszer 10 forinton.

²⁾ 1525 február 20-ikán e tétel fordul elő: „Domine Prisce de Kellenfelde hospite equorum velocium — Regie Maiestatis, racione hospitalitatis fl. 3⁶“. És márcziusban „ad conservationem equorum velocium Regie Maiestatis“ összesen 63 forint fizettetett a király egyik kamarásának.

³⁾ Zsigmond király budai követének írja: „Quod vero scribitis nobis de equo cursorio, quem . . . Ludouicus rex a nobis optat; ipsa Serenitas sua scit nos illos non habere, neque illis delectari“. Mind az által kerestetni fog. (A dátum-nélküli levél *Acta Tomiciana*. VI. 86. lap.)

⁴⁾ Az 1526-ik évi számadásban.

⁵⁾ A szolgálknak adott jutalmak az 1525-dik évi számadásban.

⁶⁾ Esztei Hippolyt egri püspök 1519 ápril 6-án Egerből sógorának a mantuai örgrófnak írja, hogy a török lovak igen ritkák, ő egy ilyenért 150 aranyat ígért, de tulajdonosa 300-ért sem adná oda, bár alig ér 80-at. (A mantuai állami levéltárban.)

A királyi istállóban nem hiányoztak ilyenek sem.¹⁾

Miként lovakkal, úgy vadász-ebekkel is gyakran kedveskedtek a királynak, és pedig különösen csehországi urak.²⁾ Úgy látszik a falka a Csepel-szigeten volt elhelyezve.³⁾

A betanított *sólymok*, melyek a madarászatnál használtattak, még ezen korban is igen keresettek voltak, és nagy értékkel bírtak. De az, a mit egy közel egykorú cseh történetíró elbeszél, hogy Lajos ily sólyomért az egri püspökség jószágait kezelő tisztnak negyvenezer aranyra menő adósságát engedte el, a belső és külső valószínűség kellékeit nélkülözi.⁴⁾ Bár ismeretes, hogy éppen az egri püspököknek, esztei Hippolytnak, számos és jeles sólymai voltak.⁵⁾

A király madarainak élelmezése egy udvari szolgálak kötelességeihez tartozott, kinek e célra hetenként egy forint fizetett ki.⁶⁾

Végre volt a királynak egy *majma* is, mely a palotában lánczra kötve tartatott.⁷⁾

VII.

Lajos és neje, egészen átengedve magokat élvvágyó hajlamaiknak, az ország leggyászosabb napjaiban is szórakozásaikra irányozták főfigyelmöket. Rokonaiknak intelmiei, tanácsosaiknak figyelmeztetései nem voltak képesek őket könnyelmű életmódjuk megváltoztatására bírni.⁸⁾ A kincstár szegénysége, a felháborodott nemzet fenyegető magatartása sem gyakorolt reájok mély és állandó hatást.

¹⁾ Az 1526-ik évi számadásban olvassuk, hogy az egyik török ló számára 4 forint aranyozott zablát vásárolnak.

²⁾ 1526 február 12, 24, 25 és május 12-én érkeznek ily ajánlékok (canes leporarii).

³⁾ A király 1526 május 6-án egyik apródját küldi a szigetre, a kutyákért.

⁴⁾ Dubravius; *Hist. Bohem.* 1602-iki kiadás. 267. l.

⁵⁾ 1519 okt. 12-én tizet küld sógorának a mantuai örgrófnak.

⁶⁾ „Pro conservacione animum Regie Maiestatis.”

⁷⁾ Az 1525-ik évi számadásban márczius 23-ra: „Catenam ferream pro collo simae Regie Maiestatis, cum qua seruari debet, den. 24.”

⁸⁾ L. az első közleményt.

A farsang utolsó napjait a középkorban is rendkívüli vígsággal szokták volt megülni. A magyar királyi udvarban ilyenkor szakadatlan sorban követték egymást a lakomák és tánczvigalmak, az álarczos menetek és fegyverjátékok.

Brandenburgi György az 1519-ik évi farsangi mulatságokról így ír: „A király udvara szörnyűségesen szegény; de én mégis hatalmasan farsangoltam vele. Hadd lássák az urak, hogy azok, a kik a király körül vannak, még talpokon tudnak állani. Először Stibitz és Zettricz hat ízben gyalog összezsaptak egymással, azután én és Krabat lóháton vívtunk egymással. Krabat ördög volt, én meg vad ember; az ördög lefordult lováról és arczára esett. A király is szépen lovagolt. A város minden asszonyai jelen voltak, és tömérdek nép. Jött a táncz, és én tizennyolcz álarczossal léptem elő, kurta köpenyben, éles orrú, hegyes czipőkben, minőket a régiék viseltek. Egy öreg atyus, bottal a mindenik kezében, s fából készült sarúknak két különös tánczot járt vala.“¹⁾

Az 1522-ik év őszén, midőn Lajos Prágában tartózkodott, Batthyányi Ferencz főlovászmester Slavóniából küldöttet bocsát hozzá, azon kérdéssel: hol fogja a jövő évi farsangnak végső napjait tölteni? és vajon kívánja-e, hogy ő is harczijátékra fölkészülve jelenjék meg ott?

A király siet válaszolni. Még nem határozhatja meg ugyan, hol fog azon időben lenni, de „bárhol leszünk — úgy mond, — még ha útban lennénk is, vígan akarunk lenni és jókedvben tölteni napjainkat.“ Felhívja tehát, hogy a harczijátékokban használt lovát és fegyvereit minden esetre hozza magával.²⁾

Az 1525-iki évben a királyi udvarnál már korán tettek készülleteket a farsangi mulatságokra. Január végén különféle szöveteket vásároltak, melyekből a tervezett álarczos menetben résztvevő udvarnokoknak jelmezeik készültek.³⁾

¹⁾ A brandenburgi cancellárhoz intézett dátum-nélküli levelet kiadta Spiesz F. *Aufklärungen in der Geschichte und der Diplomatie*. Beyreuth, 1791. 64. l.

²⁾ II. Lajosnak Prágából 1522 november 22-én Batthyányihoz intézett levele a körmendi levéltárban.

³⁾ Az 1525-ik évi számadásban január 31-ére: „Pro emendis thafotha, tela, sindone et aliis rebus parualibus, pro faciendis illis vestimentis, in quibus curiales Sue Maiestatis in carnis priuio corizare habent fl. 14.“

Február 26-án farsang utolsó vasárnapján fegyverjáték rendeztetett, melyet táncvígáalom követett. ¹⁾

Húshagyókedden a király Campeggio bíbornokot, a Budán tartózkodó pápai legátust, az összes főpapok- és főurakkal megvendégelte, és pedig mind délben, mind este. ²⁾ A két lakoma közötti időt az alarczos menet töltötte be. Ennek részleteiből csak azt tudjuk, hogy egy elefánt-alak is jelent meg a színtéren. ³⁾

Ily látványosságok Európa többi udvarainál is szokásban voltak. VIII. Henrik angol király udvari ünnepélyein gyakran kerekeken járó óriási faállványok jelentek meg, a melyeken mesterségesen készült paloták, kertek, erdők voltak láthatók.

Egy alkalommal oroszlán és antilope alakjába rejtőzött emberek nagy erdőt vontak, melynek közepén magas torony emelkedett, s előtte fegyveres ifjú állott őrt. ⁴⁾ A budai elefánt hasonló látványosságban szerepelhetett.

A fegyverjátékok többféle nemei közül a párviadalt kedvelték leginkább. Az uralkodók is teljesen meg tudták egyeztetni méltóságukkal, hogy főrangú alattvalóikkal, nagy közönség előtt, vívjanak. Ismeretes, hogy II. Henrik francia király ily bajvívás alkalmával súlyosan megsebesült, és ennek következtében meghalt. (1559.)

II. Lajosról is tudjuk, hogy a menyegzője alkalmával (1521 január közepén) rendezett ünnepélyes harcizijátékban

¹⁾ Február 26-án: „Jakobo Kozmoczki dapifero ad apparatus hastiludii, quod in castro Budensi coram Sua Maiestate exercere habet, fl. 8.“ — „Lucernas 8 . . . ob quarum lumine Sua Maiestas hoc die coreas exercere habet.“

²⁾ Február 28-án: „Pro emendo malmatico ad prandium Sue Maiestatis, ex quo Sua Maiestas eo die Rmum D. Laurentium Legatum . . . et omnes Dominos Prelatos et Barones hospitauit fl. 1 . . . Pro emendo teniso (?) ad fumigandas domus Sue Maiestatis den 16. . . Pro emendis lucernis, ex quo Sua Maiestas eo die omnes dominos in cena habuit fl. 4.“

³⁾ Február 27-én: „De sindone simplici diversi coloris pecias 10, pro faciendo elephanto et aliis vestimentis histrionalibus curialibus Regie Maiestatis fl. 20.“ És márczius 29-én: „M. Martino Sculptori Regie Maiestatis, qui tempore carnis privii unum elephantem et alia histrionalia Sue Maiestati fecerat, pro labore suo fl. 20.“

⁴⁾ Thomson id. munkája VIII. Henrik udvaráról.

Brandenburgi Györggyel mérkőzött meg, és ő a tanítvány mestere fölött győzedelmet aratott.¹⁾

1523 őszén Pozsonyban a császár és a lengyel király követének tiszteletére rendezett tornára, a király, az urak és udvarnokok által kísérve, trombiták harsogása között vonúlt ki, Ungnád János báróval küzdendő. Az ő pajzsát a lengyel követ, ellenfeléét Vilmos brandenburgi örgróf vitte. Győztes ismét Lajos lett, ki Ungnádot nyergéből kiemelte.²⁾

A király nagy kedvvel üzte az úgynevezett *karikajátékot* is. Ez abban állott, hogy póznákra vaskarikákat erősítettek meg, a melyeket a lovagnak, midőn mellettök sebesen elvágtatott, lándzsájával föl kellett kapni. 1519 júliusban, V. Károlynak császárrá választatása alkalmával, és a következő év augusztus havában, midőn híre érkezett, hogy Zsigmond lengyel királynak fia született, nyilvánosan mutatta be ügyességét ezen nem veszély nélküli játékban. Az utóbbi alkalommal tűzijáték zárta be az ünnepélyt.³⁾

Az 1525 és 1526-iki években szintén rendezett az udvar többször fegyverjátékokat.⁴⁾

Lóversenyek is szokásban voltak. Egy ilyen tartatott Budán az 1525-dik év május első napján. A király maga is megjelent a versenytéren. Az ő lovai részt vettek a versenyben. Az apródok, kik azokat vezették, többszínű szövetből készült öltözetben jelentek meg. A király és némely főurak trombitásai, felváltva cigány zenészekkel mulattatták az egybegyűlt nézőtömeget. A győztes lovak birtokosai különféle jutalomdíjakban részesültek, melyek a versenytéren közszemlére ki voltak téve.⁵⁾

¹⁾ Orio Lőrincz 1521 január 15-iki jelentése.

²⁾ A Szidlovieczki-féle naplóban.

³⁾ Orio Lőrincz 1519 július 27-én írja: „Sua Maesta si ando ad armar, . . . e con una lanza grossa come una antonella corse alcune bote, poi si ando a disarmar, e vene dove erano li oratori et li mostro la lanza e la spada, da li quali fu molto laudato.“ És ugyanaz 1520 augusztus 7-én: „Volsse (Lajos) in segno di alegrezza vestir le arme et correr la lanza, in presenza di tutti questi signori et nui oratori . . . Et fu giostrato fino a sera, et facti fochi grandissimi, artellarie infinite.“

⁴⁾ Az 1525-ik évi számadásokban márczius 3-án, az 1526-ikban június 15-én találkozunk fegyverjátékokra tett kiadásokkal.

⁵⁾ E lóversenyről a számadási könyvben a következő tételeket találjuk: April 26. „Melchiori Rothkyrger cubiculario Regie Maesta-

Az udvar szórakozásai között a *vadászat* kitűnő helyet foglalt el. Lajos és neje egyaránt kedvelője volt. Midőn 1523 őszén Pozsonyban tartózkodtak, a Duna szigetein és az ausztriai erdőkben gyakran vadásztak szarvasokra és vaddisznókra. Néha több napig is elmaradtak. Kíséretök nem mindig volt nagyszámú. A lengyel király követe egy alkalommal megütközéssel említi, hogy a királyi párt csak nyolcz udvarnok és ugyanannyi udvari hölgy kísérte a vadászati kirándulásban. Az elejtett vadakból ajándékokkal kedveskedtek a külföldi követeknek.¹⁾

Midőn az udvar Budán székelt, a Csepel-sziget,²⁾ mely a királynénak birtokaihoz tartozott, és a budai hegyek, hol a mai Széchenyihegyen Mátyás királynak nyaralója és vadaskertjei voltak,³⁾ képezték a vadászati kirándulások célpontját, a melyekről gyakran késő éjjeli órákban, fáklyák világánál tértek vissza.⁴⁾ Ezen vadászlatok, úgy látszik, nem sokat veszített egykori fényéből; mert a mohácsi csata után Szulejmán érdemesnek találta azt kétszer meglátogatni.⁵⁾

tis ad conseruacionem equorum velocium Regie Maiestatis, qui his diebus proximis in stadio currere habent, fl. 25.“ April 28. „De sindone diuersi coloris pecias sex, pro faciendis vestibus aprobianis Sue Maiestatis qui in stadio equos veloces currere faciunt fl. 24. — Pro emenda tela, pro subduccione sopparum et caligarum fl. 5.“ Május 2. „Seruitoribus Judicis Budensis, qui res pro braui ordinatas in stadio . . . custodierunt, pro bibali fl. 2.“ Május 3. „Pharathonibus, qui coram Regia Maiestate in stadio cytharam tangere habuerunt, pro bibali fl. 2.“ Május 12. „Tibicinatoribus Domini Palatini et Domini Episcopi Agriensis, qui in stadio tubicinare habuerunt, bibale fl. 4.“

¹⁾ A Szidloviczki-féle napló nyomán.

²⁾ 1525 február 3-án a hajósok, kik a királyt a szigetre szállítják át, egy forint borraivalót kapnak.

³⁾ L. Rupp. J. *Budapest és környékének helyrajzi története*. Pest, 1868. 212. l.

⁴⁾ Az 1525-dik évi számadási könyvben kilenczszor fordulnak elő a „nyéki“ kirándulásra tett kiadások. (Február 9-én, márczius 3, 6, 8, 9, 21 és 31-én, april 17- és 19-én.) Ezek két félék. Egy udvari szolga „pro disponenda collacione“ rendszerint 1 forintot kapott. Azután fáklyák vásárlására, midőn a király későn tért vissza. April 19-én, például, olvassuk: „Lucernas quinque . . . ad Nyek, ex quo eo die Sua Maiestas Dominum Palatinum in Nyek hospitauit, den. 80.“

⁵⁾ Szulejmán 1526-dik évi hadjáratának naplójában (Hammer fordításában) olvassuk: „15 September. Sultan und Grossvezir besuchen des Königs Jagdschloss. — 17 September. Der Kaiser reitet

Visegrád, egykor pezsgő életnek és fényes udvari ünnepeknek színhelye, II. Lajos uralkodása idejében elhagyatva állott. Csak ritkán találjuk ott a királyi udvart.

VIII.

A magyarok a korábbi századokban ismeretesek voltak arról, hogy dús lakomákban, víg poharazásban, kiváló kedvöket találják. .

Bon Alajos velencei követ (1519) kiemeli, hogy a magyarok reggel végzik ügyeiket, ebéd után több órát alvásnak szentelnek; és hogy lerészegedni Magyarországon nem szégyen. Valóban az ország első zászlós uráról Báthory István nádorról köztudomású volt, hogy naponként részeg. Még főpapok sem hiányoztak, kik a bort mértéktelenül élvezték.¹⁾

Egy másik velencei követ elbeszéli, hogy a királyi udvarnál naponta négyszer-ötször ettek, s még éjfélkor is lakmároztak.²⁾

Azonban a kincstár szegénysége nagyobb lakomáknak rendezését csak ritkán tette lehetővé. Az 1525-ik év első felében csak hatszor találjuk annak nyomát, hogy vendégek voltak a királyi asztalhoz hivatalosak. A költségek, melyek ekként fölmerültek, igen csekélyek voltak; néhány pint bornak és a királyi termék kivilágítására szolgáló fáklyák árára szorítkoztak.³⁾

abermal nach des Königs Jagdschloss.“ (*Gesch. des Osm. Reiches*. III. 642. lap.)

¹⁾ Bon Alajos 1519-iki zárjelentésében Szakmári pécsi püspökről írja: „Per quello si dice, se imbriga volontiera, et questo e il costume de hongari, che spesso se imbrigano et dormeno quatro hora poi desnar per padir el vin; ne e vergogna in quella parte a imbrigarsi; et la matina si fa le facende et non da poi disnar.“

²⁾ Massaro Ferencz 1525 október 5-én írja: „Dapoi maridato et ch'el sta al governo de allemanni . . . hanno insegnato a mangiare 6 et 7 volte al giorno, et meglio bere et solazare, a ben lusuriar e ballar tutta la notte, e mangiar ancora di meza notte.“

³⁾ Január 25-én és február 5-én 4—4 fáklyát vásárolnak „ex quo Regie Maiestas eo die hospites habuit“. Február 28-án (húshagyó kedden) malvasiai borért 1 forint, „pro emendo teniso ad fumigandos

Figyelemre méltó, hogy a király egy alkalommal az ó-budai apácza-zárdának volt vendége; az ebédhez a malvásiai bort ő szolgáltatta ¹⁾

Midőn udvarnokok házasodtak, a menyegzői lakomát a király rendezte, mely, az ily alkalmakkor elfogyasztott bor nagy mennyiségénél fogva, szokatlanul jelentékeny költségeket okozott.

Így 1525 június 18-án, éppen a hatvani gyűlést megelőző izgalmas napokban tartatott az udvarnál ily menyegző. A lakomára 10 forint és 80 dénár árán vásároltak bort. Este a királyi termekben tánczvigalom volt. És még más nap is folytatták a vendégeskedést. ²⁾

A következő évben Pók János királyi kamarás menyegzője alkalmával a lakomákra tett kiadások 50 frtra rúgtak. ³⁾

Az udvarnokok ilyenkor értékes ajándékokat is kaptak a királytól; rendesen ezüst kupákat, bársony- és selyemkelméket. Ha a menyegzőt a fővároson kívül ülték, a királyi ajándékot külön küldött vitte meg. ⁴⁾

1525 május 7-én, midőn a budai udvarnál levő császári követnek fiát keresztelték, Lajos király viselte a keresztatyai tisztelet. Az ekkor rendezett lakomára, hihetőleg, mivel nők is voltak hivatalosak, két font czukros sütemény vásároltatott. ⁵⁾

domos“ 16 dénár, fáklyáért 4 forint a költség. Május 2-án a király Campeggio bibornokot „et certos dominos“ vendégel, malvásiai bort vásárolnak 1 frt 37 dénárért.

¹⁾ 1525 ápril 23-án: „Pro emendo malmatico pro mensa Sue Maiestatis, ex quo Sua Maiestas eo die apud moniales in Veteri Buda prandium habuit.“

²⁾ Junius 18-án: „Lucernas 14, et candelas parvas 8, ob quarum lumine Sua Maiestas coreas exercere habet fl. 3. d. 98 Pro emendo vino ad celebrationem nupcie in castro Budensi fl. 10. d. 80.“ Junius 19-én Majlath nagyobb összeget kap a konyha szükségleteire „ex quo Sua Maiestas etiam eo die hospites habuit.“

³⁾ Az 1526-ik évi számadásban.

⁴⁾ 1525 január 17-én a király Móré László főpohárnoknak két ezüst kupát küld. Majthenyi Bertalan, ki azokat viszi, 50 frtot kap útiköltségül. Február 5-én Nyáry Lajos kir. apród 15 forintot kap. 1526-ban Mezericzki Venczel, ki Bécsben üli menyegzőjét, két ezüst kupát, a küldött költségeire 75 forintot kap. Pók János pedig 31 frt értékű bársony- és selyemkelméket.

⁵⁾ 1525 május 7.: „Emere feci diversas confecciones libris 20 . . . ex quo hoc die Sua Maiestas filium Magnifici D. Joannis Snapek Oratoris Sacre Cesaree Maiestatis ex sacro fonte levavit. fl. 12. d. 75.“

IX.

A királyi palota termeinek belső berendezéséről, bútortáráról emlékeink nem szólnak. Csak azon egyet tudjuk, hogy ünnepélyes alkalmakkor, midőn a király előkelő látogatókat vagy küldöttségeket fogadott, a termek falait szőnyegekkel vonták be, melyek rendszerint a szentírásból vagy a mythológiából vett jeleneteket ábrázoltak, és a melyekhez hasonlók, ugyanazon korból, Róma-, Florencz, Páris stb. múzeumaiban láthatók.¹⁾

A királyi asztal számára gyakran kellett beszerezni különféle szükséges tárgyakat: üveg poharakat, melyek az ezüst serlegeket már ki kezdték szorítani; továbbá késeket, asztalterítőket, kendőket és törülközőket, a melyeket az étkezés alatt és után annál inkább vettek igénybe, mert a villák, bár Beatrix asztalánál használatban voltak, nem honosultak meg. Ennek folytán az étkezés végével illatos vizet hordoztak körül a kézmosásra.²⁾

A mi a *ruházatot* illeti, ez az udvari személyzetnek egy része számára a királyi kincstár költségén készült; névszerint az apródok, lovászok, kocsisok, szakácsok és ezeknek segédei számára. A posztót nagy mennyiségben vásárolták a külföldről, és a budai posztósoknál megnyírátták.³⁾

A király saját öltözetében nagy fényűzést fejtett ki. Az 1525-ik év első felében a kelmék bevásárlására készpénzben tett kiadások közel 500 forintra rúgnak. Velencei selyemből, fehér damaszt-selyemből és skarlát-posztóból készültek felső

¹⁾ Az 1525-ik évi számadásban többször találkozunk ily tétellel: „Pro emendis claviculis pro affigendis tapetis et cortinis in domibus Regie Maiestatis.“ Így többi között junius 28-án is, midőn Lajos a hatvani gyűlés küldöttségét fogadta.

²⁾ Az 1525-ik évi számadásban ily tételek fordulnak elő: „Pro emendis cultellis et vitris cristallinis ad mensam Sue Maiestatis fl. 2.“ „De sindone peciam unam pro faciendis mensalibus et manutergiis fl. 8.“ „De thafotha rasciana ulnas 10 ad scutellas Regie Maiestatis fl. 4.“ „Cultellos in vagina duodecim fl. 12.“ sat.

³⁾ Az 1525-dik évi számadásban található kiadások e czímen alig rúgnak 400 forintra. Valószínűleg a szükséglet nagy részét a budai kereskedőknél hitelbe vásárolták.

öltönyei és subái, melyeknek szegélyezésére vont ezüsttel átszőtt drága bársony-paszomántokat és hermelin-szőrméket használtak. A posztónak ára rőfönként 2 és $3\frac{1}{2}$ forint között váltakozott; a skarlát-posztónak rőfe 9 és 12 forint volt. Venczei tafota-selyem rőfe csak 80 dénárba került; de az atlasz selyem rőfe $3\frac{1}{4}$, a fehér damaszt-selyemé 4 forintra ment. Legdrágább volt az ezüsttel átszőtt bársony-paszománt, melynek rőfét $24\frac{1}{2}$ forinton árulták. Sokkal olcsóbb volt a gyolcs és vászon. Az apródok számára készítettett ingeknek darabja csak 28 dénárba számíttatott.

A királyi lószerszámok és fegyverek díszesen voltak kiállítva. A király lova számára egy új zabla 3 forinton, és egy aranyozott zabla 4 forinton, két réz-kengyel pedig két frton vásároltatott.

A király által használt lándzsák úgy látszik, ékesen ki voltak festve, mert egynek kijavításaért a festőnek János meszternek egy forint és 45 dénárt fizettek. Pajzsát tafota-selyem fődte.²⁾ Egy alkalommal két új pajzsot és lándzsát vásároltak; áruk csak 5 forint és 40 dénár volt. A király kézi puskáinak javítására 1525-ben $4\frac{1}{4}$ forintot fizettek.

A király juniús elején Rayhinger Mihály mestertől egy orgonát vásárolt, melynek ára 180 forint volt.

X.

A palota világítása nem nagy kiadásokat okozott. E tekintetben nem úztek pazarlást. 1525-ben hetenként 9 fáklya és 12 viaszgyertya, 1526-ban 14 fáklya és ugyanannyi viaszgyertya szükségeltetett. A költség e czímen 3 és $4\frac{1}{2}$ forint között váltakozott.

Lakomák és tánczvígalmak alkalmával ez összeg némileg szaporodott.

Aránylag többet vett igénybe a királyi kápolna, melynek rendes heti szükséglete 4 fáklyából, 8 viaszgyertyából és az örök lámpa számára 26 dénár értékű olajból állott. A költ-

¹⁾ „Magistro Johanni pictori pro reparanda hasta una cum pictura fl. 1. d. 45.”

²⁾ „De thafata rasciana ulnas 10 ad scutum Regie Maiestatis. fl. 4.”

ség 2 és 3¹/₄ forint között váltakozott. E mellett a nagyobb ünnepek alkalmával szükségelt fáklyák és viaszgyertyák ára az 1525-ik első felében 81 forintra rúgott.

Ugyanis nagyobb ünnepek alkalmával, midőn a király a misén és vecsernyén jelen volt, négy apród fáklyákat tartva kezeiben, állott az oltárnál. Gyertyaszentelőkor, hihetőleg mivel az egész udvar részt vett a körmenetben, 44 gyertyát kellett vásárolni, melyek közül négy nagyobb gyertya mestersegesen készült virágokkal volt ékesítve.¹⁾

A nagy-hét szertartásai is a kápolnában ünnepélyesen végeztettek. Virágvasárnapján a pap faágakat és virágokat szentelt, a melyeket két forint árán vásároltak.²⁾ A passiót e napon az egyik udvari káplány énekelte. A király 32 dénár jutalmat rendelt ugyan neki; de úgy látszik nem volt énekével megelégedve. Mert három nappal utóbb egyik udvarnokát Székesfehérvárra küldi, hogy innen egy kanonokot hívjon meg Budára a nagypénteki passió eléneklésére. Az meg is jelent, és több héttel utóbb jutalmúl és útiköltségeinek megtérítésére 10 forint utalványoztatott neki.³⁾

Zöldesütrőtökön a király ünnepélyesen járult az oltári szentséghez. Ekkor, úgy szintén virágvasárnapon és húsvét vasárnapján három aranyat tett le, mint offertóriumot az oltárra.⁴⁾

A szent sir föllállítása a magyar egyház ősrégi és sajátos szertartásaihoz tartozik, melylyel más országokban nem találkozunk. Már a XII-ik században akadunk nyomaira.⁵⁾ Az udvari kápolnában is föllállítatott a szent sir, melyet 25 különböző nagyságú gyertya világított meg. Azon körülmény,

¹⁾ „Floribus stanneis ornatas.“

²⁾ „Pro emendis arboribus et floribus ad consecrandum pro solemnitate crastine diei.“

³⁾ 1525 ápril 11.: „Georgio Zenthivani adolescenti Regie Maiestatis misso ad Magistrum Joannem (*sic*) Canonicum Ecclesie Albensis, ad vocandum eundem ad Suam Maiestatem pro decantanda passione evangelica in die Parasceves.“ 1525 május 24-én: „Magistro Nicolao (*sic*) Canonico Ecclesie Albensis, quem Regia Maiestas pro decantanda evangelica passione vocari fecerat, pro subsidio et expensis. fl. 10.“

⁴⁾ Úgy szintén gyertyaszentelőkor és pünkösd vasárnapján.

⁵⁾ L. Dankó József: *A magyar egyház régi szertartásai*. Esztergom, 1871.

hogy a „sír lepecsétlésére“ 25 dénáron vörös pecsétlő viaszt vásároltak, a nagypénteki szertartásnak egy ma már ismeretlen szertartására útal.

De a legnagyobb fényt az úrnapi körmenet alkalmával fejtették ki. A budai vár egyik terén sátrat ütöttek föl, melyben a király trónon ülve foglalt helyet a körmenet alatt. Tizenkét apród fáklyákkal kezeiben környezte az oltári szentséget, mások virágokat hintettek előtte, míg mások ismét földiszítt faállványokon a királyi kápolna erekyéit, feszületjeit, aranyozott képeit hordozták. Az összes költségek 1525-ben több mint 50 forintra, 1526-ban 34 forintra mentek.¹⁾

A *jótekonysági kiadások* 1525-ben jelentékeny összegre emelkedtek.

A fővárosi kolostorok több czímen igénybe vették a királyi kincstárt. Az ó-budai ferencziek, a pesti és budai domonkosiak, a szent-lőrinczi pálosok, az ó-budai klarissák, a pesti, budai és székesfehérvári beguinek ²⁾ 1—6 forint között váltakozó alamizsnákban részesültek. A király különös bőkezűséggel gondoskodott a szent-ferenczrendüekről akkor, midőn e rend tagjai 1525 pünkösdi ünnepein az ó-budai zárdában káptalant, vagyis egyetemes gyűlést tartottak; az élelmiszerek bevásárlására 360 forintot utalványozott részökre.

Elszegényedett és beteg papok gyakran kaptak segílyt, nem ritkán nagyobb összegeket is. Egyiknek első miséje alkalmával 20 forintot fizettetett.³⁾

A budai iskolák tanulói, kik nagyobb ünnepeken az előkelők házait fölkeresték, és szent énekeket énekelve, segílyt gyűjtöttek, a királyi palotában is megjelentek és 1—2 forintot kaptak.⁴⁾

Gyakran jöttek az udvarba pribékek vagyis török szökevények; továbbá olyanok, kik a török fogságból menekültek, vagy hogy váltságdíjukat összegyűjtsék hitre szabadonbocsáttattak; orsovai, zalánkemeni, jajczai, zimonyi és szörényi lakosok, kiket a török dúlások lakhelyeikből kizavartak.

¹⁾ Az egyes kiadási tételek részletezve vannak a számadásban.

²⁾ A beguinek ájtatos özvegyek voltak, kik kolostorszerű társulatokat képeztek.

³⁾ „Andree Jagychych presbytero ad primicias supplicanti.“

⁴⁾ „Scolaribus Regie Maiestati recordantibus.“

A segélyösszegnek, melyet folyamodásukra kaptak, minimuma 1, maximuma 32 forint volt.

Különösen két pribék, Tamás és György, gyakran fordúl elő a számadásokban. Kisebb részletekben összesen 87 forintot fizettek ki nekik; egyúttal ígéretet vettek, hogy a király jószágot fog részökre adományozni.

Tomori Pálnak egy hadnagya, ki 1524-ben megsebesült, 100 forintot kapott; Frangepán Kristófnak egy Budára küldött udvarnoka, útközben meghalt lováért kárpótlásul 8 forintot.

Szegény és beteg özvegyeknek szintén többször adatott alamizsna, mely 25 dénártól 25 forintig emelkedett. Sőt a királynénak egy „szobaleánya“ Lucretia, 50 forintot kapott.¹⁾ Egy asszony, kinek jószágát Zeechi Tamás erőszakosan lefoglalta és panaszával az udvarba jött, 20 forintot nyert segítségül.

Végre két koldúsnak, kik „a király szegényeinek“ nevezettek, rendesen hetenként 1525-ben egy forint fizettetett; de ezen illetmény 1526-ban 25 dénárra szállítatott le. Midőn a király a kolostorokat látogatta, vagy a budai hővizekbe fürödni ment, az összesereglett koldúsok között szintén alamizsnát osztottak ki.²⁾

Az 1525-ik év első felében a jótékonyasági rovatba eső kiadások mintegy ezer forintra mentek. A következő évben e téren is lényeges megtakarításokat igyekeztek tenni.

XI.

Az udvari életet nagy mértékben élénkítették a külhalmak követei, ügyviselői és futárai, kik sűrűn fordultak meg a budai várban.

Állandóan csak Velenceze tartott itt követeket; a köztársaságnak minden egyéb államok között legelőbb volt jól szer-

¹⁾ 1525 május 25-én. „Lucrecie puelle pedisseque Reginalis Maiestatis infirme, jussu Regie Maiestatis dati sunt fl. 50.“

²⁾ 1525 márczius 1-én: „Ad manus Regie Maiestatis, medio Joannis Pook cubicularii, ad balneum pro solvendo Magistro Balneatori et distributione pauperibus fl. 3.“ stb.

vezett diplomatiája. II. Lajos uralkodása alatt Surriano (1516), Bon Alajos (1517—1519), Orio Lőrincz (1520—1523) és Guidotto Vincze (1523—1525) képviselték; az utóbbinak csak követségi titkári rangja volt.

A *sentszélk* időnként bíbornoklegátusokat és alsóbb fokon álló ügyviselőket küldött. 1518-ban Schönberger Miklós domonkosrendű szerzetes, 1523-ban De Vio Cajetán bíbornok, 1524-ben Campeggio Lőrincz bíbornok küldetett Magyarországra. Az utóbbinak 1525. júniusban történt eltávozása után báró Burgio Antal maradt mint pápai követ Budán.

V. Károly császárnak, Ferdinand főhercegnek és Zsigmond lengyel királynak — Lajos legközelebbi rokonainak — nem voltak ugyan állandó követeik, de ilyenek gyakran jelentek meg, és rendszerint hosszabb ideig tartózkodtak a királyi udvarban.

Más uralkodók, mint a francia király, a brandenburgi örgróf, a meiszeni herceg, a moldvai vajda csak akkor, midőn fontos ügyek tárgyalása szükségessé tette, küldöttek követeket Budára. Török követek 1521 óta nem fordultak meg itt.

II. Lajos trónralépte előtt a külhatalmak küldöttei mindannyian a királyi kincstárból nyerték ellátásukat. Ezt 1516-ban a kormánytanács beszüntette, és a velencei követ illetményeinek fizetését megtagadta.¹⁾ 1519-ben Ferencz francia király követei, kik a császárválasztás alkalmából II. Lajosnak, mint cseh királynak szavazatát jöttek kérni, már lakást sem kaptak.²⁾

Csak a lengyel követek tudták korábbi előnyeiket magoknak biztosítani. Karebowsky János prépost, ki 1525 május 12-től július 9-ig tartózkodott Budán, hetenként 140 forintot kapott a kincstárból; összesen 1215 forintot. A következő év tavaszán Lypchych, Miklós lengyel követnek ugyanannyit szolgáltattak ki.

A moldvai vajda egy követe Tódor, 1525 ápril havában, szintén 20 forintot kapott naponként; de utódja Drágus, bár több hétig tartózkodott Budán, csak 102 forintot kapott

¹⁾ 1517 október 19-én Bon Alajos írja, hogy II. Ulászló alatt a velencei követek havonként 80 aranyat kaptak a királyi kincstárból; de ezt most megtagadták tőle.

²⁾ 1519 május 17-én Bon Alajos jelentése.

három részletben. Snaipek János császári követ egy ízben 400, és Pempflinger István Ferdinandnak küldötte egy ízben 100 forintot kapott. A többi követek, kik Budán megfordultak, még csekélyebb összegekben részesültek.

Midőn előkelőbb követek az országot elhagyták, a király rendesen értékes ajándékokkal kedveskedett nekik. Így Campeggio bíbornoknak 1525 június közepén 40 rőf fekete bársonyszövetvel és nyolcz aranyozott ezüst kupával, összesen 1207 forint értékben.

Az alsó nemesség nem szívesen látta a külföldi követeket a királyi udvarnál, mert azon nézet volt uralkodó, hogy részteljes befolyást gyakorolnak a királyra és a kormányra. E miatt ismételve követelte eltávolításukat. A hatvani gyűlés után a király csakugyan elbocsátotta őket. Csak a pápai követ maradhatott meg.

A királyi udvar gyűlhelye volt az ország minden részeiből egybeseregülő küldöttek- és küldöttségeknek. Leggyakrabban a véghelyek kapitányai-, várnagyai- és őrhadaitól, úgy szintén a naszádosoktól és egyéb hadosztályoktól jöttek azok, elmaradt díjuk- és zsoldjuknak kifizetését sürgetve. Többször heteken át kellett ostromolniok a királyt és kincstárnokát, míg végre czélt értek, és többnyire részletfizetésül némi pénzösszeggel ellátva visszabocsáttattak. Ezek, hogy ügyök elintézését türelemmel várják be, budai időzésük költségeinek fedezésére a királyi kincstárból segílyt nyertek. Igaz, csak néhány forintra menő csekély összegeket. De ezek együttléve az 1525-ik év első felében másfélezer forintnál többre mentek.

XII.

A kincstár zavarteljes viszonyai gyakran kényszeríték a királyt adósságok által fedezni a sürgető szükségeket. Már II. Ulászló kezdette meg a koronajavak és jövedelmek elzálogosítását, és pedig oly kiterjedésben, hogy utódjának kevés alkalma volt ezen hitelművelet folytatására. Annál nagyobb mértékben szorult a budai kereskedőkre és iparosokra, kiktől a maga és udvara számára szükségelt czikkeket hitelbe vásárolta. Mily nagy összegekre emelkedtek tartozásai, követ-

keztethetjük azon körülményből, hogy 1525 első felében tartozásainak törlesztésére 23,656 forintot fizetett ki. ¹⁾ — A kereskedők sorában olaszok, németek és zsidók mellett néhány magyarral is találkozunk.

A király e mellett gyakran főpapoktól, főuraktól, külföldi követektől is vett fel kölcsönöket. ¹⁾ Sőt nem egyszerű asztali ezüstjét és ékszereit kényszerült zálogba vetni. ¹⁾ Köztudomásu, hogy 1526 tavaszán a hadi készülétek költségeinek fedezésére az egyházak kincseit vette igénybe; de ezeknek egy részét a türelmetlen hitelezők követeléseinek kielégítésére kellett fordítani. Így Podmaniczky Mihály tizezer forintra menő követelése fejében a nyitrai székesegyház kincstárából szent Zoerard püspök ezüst koporsóját nyerte. ¹⁾

A királyi kincstárnoknak ily körülmények között igen nehéz állása volt.

Thurzó Elek 1526 tavaszán 32,000 forintot előlegezett a saját magán vagyonából a legsürgősebb kiadásokra. Végre azonban az ő forrásai szintén kiapadtak. Ekkor beadta lemondását, mit főleg azzal indokolt, hogy el akarja magától háritani a felelősséget azért, ha költség hiánya miatt valamelyik végvár elesik, vagy netán még nagyobb veszély éri az országot. De Lajos nem fogadta el a lemondást. Hogy őt némileg megnyugtassa, ünnepélyes oklevélben azon különösen hangzó nyilatkozatot tette, hogy a kincstárnok nem tartozik olyasmit végezni a mi lehetetlen; és az ország szükségéről csak annyiban köteles gondoskodni, a mennyiben arra az ország jövedelmei és saját magán vagyona képessé teszik. ²⁾

¹⁾ Az e czímen tett kiadások rendesen így vezetettnek a számadásban: „David Judeo Budensi pro rebus ab eodem ad facta Regie Maiestatis in creditum levatis, prout in libro mercatorum habetur.“

²⁾ Ezt Burgio Antal pápai nuntius 1526 márczius 26, 27 és april 25-diki jelentéseiben beszéli el. Az 1525-dik évi számadásban szintén találjuk nyomát az ily elzálogosításoknak. P. o. junius 12.: „Clementi Zenthiwani cubiculario Regie Maiestatis pro redempcione unnis cinguli Regie Maiestatis de thafotha facti cum nodulis argenteis fl. 4.“ És julius 1-én: „Nicolao Chwzka cubiculario Regie Maiestatis pro redempcione puthon argentei Sue Maiestatis fl. 3.“

³⁾ E koporsó tárgyában később pör támadott. Az arra vonatkozó iratok a b. Révay-család stjávneskai levéltárában.

⁴⁾ „Quod non teneatur ipse ad ea facienda que essent impossibilia, sed his solummodo rebus nostris, que pro quantitate

Ekként a király és az udvar szégyenteljes helyzete teljes öszhangzásban állott az ország közállapotaival.

Az uralkodó könnyelműsége és a rendek önzése, a zavar fenn és alatt, — egy szóval a társadalom belső feloszlása megelőző az ország külső hatalmi súlyedését.

Mindenki előre látta, hogy az első erős megrázkódtatás romokba döntendi az épületet, melynek alapjai évtizedek óta alá voltak ásva.

Sokkal előbb, mintsem Mohácsnál a katastrofa bekövetkezett, nélkülözte már a nemzet az állami szervezet életerős működésének összes feltételeit.

FRANKÓI VILMOS.

prouentuum nostrorum et etiam pro viribus et facultate sua posset, prouidere teneretur.“ (Az 1506 július 9-ikén kelt királyi oklevél eredetije a budai kamarai levéltárban.)

BOZSICZA. *)

Szerb beszély Popovics Miloradtól.

Ugy-e bár nem tudjátok hogy mi az a smugávczi? De még ha megkínálnának is vele, akkor sem tudnátok. Hanem, hogyha azon éltetek volna ti is, mint én, bizony még szagáról is megösmernétek. Mikor a mezőről kiéhezve haza érkeztünk s megtámadtuk nagyanyót, hogy adjon ennünk, és ha semmi más nem volt a háznál, azt kérdezte:

— Iát igazán éhesek vagytok gyermekek?

— Éhesek bizony.

— Süssek nektek smugávczit?

— Süss anyó, süss, — kiáltottunk egyhangulag, és egy percz mulva kész volt a forrózsírban és sósvízben megpirított kenyérszelet... Látjátok gyermekek, ez az a híres smugávczi.

De hisz tulajdonképen nem is erről akarok én nektek mesélni, hanem a smugávcziról eszembe jutott szegény nagyanyám, s elbúsultam magam, mert nem tudom hol van sírja, hogy meglocsolnám.**)

*) Örömet nyitjuk meg e folyóiratot román és szerb szomszédaink irodalma ismertetésének s jeles műveik fordításának. Mi ez irodalmakat érdekünk ellenére elhanyagoljuk. Bizonyára ez irodalmak tudományos és széptani szempontból még nem kiváló érdekűek, de kiválóan fontosak reánk nézve mind politikai, mind társadalmi tekintetben, nemcsak azért, mert e nemzetek szomszédaink, hanem azért is, mert fajrokonai velünk, köztünk élnek, és semmi tükrözi vissza jobban a népek jellemét, hajlamait és törekvéseit, mint irodalmok.

Szerk.

**) A szerbeknél az a szokás, hogy mindenki kedves halottjainak sírját a nagy ünnepek előestéjén vagy ha tetszik gyakrabban

akkor, mikor a plébános úrral vásárra mentek többed magokkal, s dolgaikat végezvén hazafelé indultak. Egyszerre csak beborúlt s szörnyű égiháború érte utól őket. Egy folyócskán akartak átkelni, de az a hirtelen esőtől úgy megnőtt, hogy a szélről jobbra balra hajtott kis ladikot, a melyben ültek, felfordította. Úgy eltűntek, mintha ott sem lettek volna. Isten tudja, hova elvitte őket az árvíz. Szegény öreg anyám! Még most sem tudom hol fekszik. A vén kovácsot megtalálták a folyó partján a homokban, de a többieket mintha a víz elnyelte volna. Vagy tán a Moravába sodorta őket az ár, azt csak az isten tudja!

Szegény nagyanyám — bizony sokszor eszembe jut az áldott lélek! — Hiszen mindenemet neki köszönhetem. Valamennyi unokája közt engem szeretett legjobban, én voltam a becéje. Éjjelre is magánál tartott, s templomba sem ment nélkülem soha. Áldott legyen szegénynek emlékezete. Adjon neki a mindenható békességet a másvilágon!

Tőle tanultam mesét mondani.

Itt a tél, gyerekek! kiáltott fel öreganyánk, mikor reggel kinézve látta a fűvet fehérteni. A hegyekről úgy fútt az északi szél, hogy még bundás zekéinkben is fáztunk. Egész sárga levélzáport rázott le a fákról, a vizet vékony átlátszó jégkéreggel vont be, nekünk meg orrunkat pirosra s kezünket kékre festette.

— Itt a tél gyermekek, szólt anyó, s mi befutottunk a szobába s a nagy boglya-kemence mögött ütöttük föl tanyánkat. Sorjában ültünk a padkán és tréfálódtunk, anyó pedig ágyán ülve gyapjút font, s így reánk esteledett. Egy birka gyapját lehoztuk a padlásról s neki állottunk mind a mennyien a gyaratolásnak; eldolgoztunk rajta egész fél éjszaka s a mikor elvégeztük a munkát, jutalmul egy-egy almát, egy marok diót, vagy aszalt szilvát kaptunk.

Hejh, de jók is voltak azok a téli esték! Még most is emlékszem, mennyire féltünk néha együgyű létünkre a szél-től, hogy ha zúgva belefújt a magas fakéménybe, vagy a pad-

is a halott lelke üdvéért pap által vörös borral megöntözteti, vagy maga megöntözi. Ez a szertartás t. i. úgy megy véghez, hogy a pápa bizonyos imádságok elmondása után a sírt keresztformán meglocsolja borral.

láson sívított végig. — A mécses csak homályosan világította meg a szobát. Mi pedig kifáradva az egész napi hancuzásban, nagyokat pislogtunk s ásítottunk és hatalmasan nyújtózkodtunk.

— Álmosak vagytok, gyerekek?

— Nem.

— Meséljek nektek valamit?

— Igen, igen, igen; s mondott is ő aztán nekiünk mesét, szomorút is, meg vigat is, a melyet épen kértünk. Hallgattuk egy darabig, aztán kezdtünk bólintgatni s végre elaludtunk. Felébredve azt gondoltuk: álom volt az egész.

Úgy emlékezem még egynémely elbeszélésére, mintha csak tegnap hallottam volna. Egyszer apám és anyám szlávára *) mentek Jéfta bácsiékhoz, s csak mi voltunk otthon nagyanyóval. Komor szürke őszi nap volt, korán alkonyodott. Bebújtunk a szobába s anyó körül sereglettünk.

— Gyuri, szólott unokaöcsémhez, találós mesét monddok, mi az: dióval telt szoba, se ablaka, se ajtaja?

— Tökmag.

— Misi fiam, hát e meg mi, kérdé tőlem: deszka esik tengerbe, deszka nem törik, tenger nem ömlik?

Mind hallgattunk, egyikünk sem tudta kitalálni. Törtük a fejünket, de bizonyhiában. Akármit gondoltunk, egy sem volt az igazi.

— Hajh, oktondi gyermekek, sohanapján találjátok ti azt ki, együtt ülhetek három nap s három éjszaka, s még sem fogja egyiktök sem tudni. Hallgassátok inkább a mit mesélek nektek.

*) Minden háznak van egy védszentje, a kinek nevenapját a család megünnepeli, azt az ünnepet hívják szlávának. Ösmerősök s rokonok mentől nagyobb számmal jelennek meg egy ilyen szláván a háziak üdvözlésére, sőt idegeneket is szívesen látnak. Reggel még mielőtt a vendégek jönnének a házigazda elhívhatja a pópát, behozat egy e célra készült nagy kerek kalácsot s gyűjt egy viasz-gyertyát. A pap egy rövid ima elolvasása után négy felé vágja a kalácsot, megszenteli azt, s egy darabot belőle kézbe véve megtöri a házigazdával, mindegyik saját kalácsdarabját megcsókolva átadja a másiknak. Mindjárt ez után kezdenek a vendégek jönni, s egyik a másiknak adja az ajtót egész estig. A szerbekenél divatozó szlátkón (czukorban főtt gyümölcs) kívül a szláván egy sajátságos étel kerül a vendégek elébe. Ez az étel nyers búzából, apróra tört dióból s czukorból áll; nagy megbántás volna a háziakra nézve, ha valaki ebből nem ennék, mert azt a ház szentjének tiszteletére készítik.

Reá meresztettük szemeinket s figyelmeztünk minden szóra.

— Ösmeritek-e gyerekek azt a régi házat a patak mellett?

— A malom alatt, ösmerjük.

— Boldogúlt atyám háza volt az. Isten nyugoszsza meg szegényt! Abból a házból hozott engem ide nagyapátok. Híres legény volt ő akkortájban. Piros pozsgás mint a nyiló rózsza, magas, erős, széles vállú, aztán haja, meg a bajsza fekete volt, mint a korom! Silányak a mostani legények hozzá képest, mind véznák s bajusztalanok! Volt neki egy csillagos kis lovackája, kicsiny, de jó fajból való. Lovagolhatták azt akár reggeltől délig egy szuszra, még csak meg sem izzadt! Versenyfutáson soha egy sem érte el. Annyi volt neki az Ibárt vagy a Moravát átgázolni, mint más lónak a legszebb sétátéren végig ügetni. . . Ennek a kis pejónak a vojvodák*) is hallották hírét s ígértek érte 100 aranyat, de öregem nem akart tőle megválni. Nálunk is maradt volna a szegény pára kimultáig, ha az átkozott cigányok el nem lopják. Elvitték egész a Drina túlsó partjára s ott eladták a zborniki pasának.

Szép piros ködmönt viselt az uram ifjú korában, tarkaszőrű fényes prémmel béllelve és sárga rókabőrbe szegve, fején tollbokréta kalpagot. A ködmön* alatt pedig gazdagon ezüsstel és vert arannyal hímzett bársony mellényt; dereka körül nehéz zöld selyem övet, s abban ezüsstel kivert török pisztolyokat és egy czifra handzsárt, kemény aczél-pengével, ezüstös tokban, kirakva szépen babszem nagyságú klárisokkal. Csipejét selyem zsinór övedzte, a zsinóron dömöczki kard függött, görbe, mint az újhold. — Bizony, bizony gyönyörűséges egy öltözet volt az. Vén létemre is dobog a szívem, ha reá gondolok! S aztán nemcsak nyalka legény, de vitéz is volt ám az én uram, egész czifraságát a háborúban szerezte. Gyalog és rongyosan ment a dublyai csatába, s onnan díszes ruhával s drágaságokkal megrakodva tért haza. Már messziről láttam, hogy tele van az átalvető, de hogy ilyen gazdag a zsákmány, azt csak később tudtam meg. Káprázott a szemem, mikor megpillantottam a tömérdek török

*) Főnökök. A szerb forradalom alatt egyes nagyobb terület hatalmasabb előljáróját hívták vojvodáknak.

kést ragyogó hüvelyben, meg a pompásan túlczifrázott pisztolyokat, a tarka-barka öveket, de mindezeknél szebb volt egy vörös réztepsi a nyeregkapán.

— Ugyan honnan hozod ezt a sok holmit, kérdém csodálkozva.

— Ne bámulj feleség, nem csoda ha nem jövök üres kézzel, hisz megvertük a törököt, de még pedig ugyancsak basájukat is leterítettük a dudvába. Hejh, csak láttad volna, hogy fetrengett a gazban! Magától a pasa szakácsától vettem el ezt a tepsit, süss benne szaporán egy jó pitát, hadd lásuk, hogy ízlik a pasa edényéből. . . .

Hejh, hejh dicsőséges idők voltak azok! Hegy és völgy viszhangzott a lövöldözéstől és győzelmi daloktól. A népnek apraja s nagyja összetartott, hogy a czudar törököt kiűzze átkozott fészkeből. Úgy mentek akkor a háborúba, mint máskor a száborra. *) Még az öregek is neki bátorodtak, s felbuzdulva fegyvert ragadtak, lóra ültek s elmentek a vojvodákhoz; nem is volt aztán jobb katona náloknál. Szépapátok is hőiesen esett el; úgy hullott előtte a török, mint a kalász, sokat elküldött a másvilágra, drágán adta el ősz fejét. — Most már szegény az örök boldogság országában van, s mi csak arra kérjük az Úr Istent, hogy adjon lelkének üdvösséget. . .

De nagyapátokat — azt soha sem találta el a golyó. Hét sebet kapott, de egy sem volt halálos. Először jelent meg a harczmezőn s utolszor hagyta el azt. Zaszaviczánál is ott volt. Mikor a törökök áttörve a sánczon előnyomultak, emberül megállta helyét. Küzdött mint az oroszán, s mikor a mieink a túlnyomó számú török által legyőzettek, ügyesen megszökött az ellenség markából. Beugrott a Zaszavicza patakba, egész nap torkig vízben kuczorgott a part mellett. Hál' istennek a vízi liljomok úgy eldugták, hogy egy cseppet sem látszott ki közülök. Ha megtalálták volna azok a kutyafejűek, szegényt bizonyosan megölik . . .

*) Minden kolostor az év bizonyos napját meg szokta ünnepelni. Ily alkalmakkor a közel fekvő falvakból sőt távolabb vidékekről is százanként, sőt ezrenként gyűl össze a nép a kolostor mellett, s az ájtatosság végezte után táncz és lakmározás között tölt egy-két napot. Az ily összejöveleteket nevezik száboroknak, melyek sokban hasonlítanak a mi búcsuinkhoz.

Otthon már mindenki ágyban feküdt, csak én voltam még fent s imádkoztam. A méceses is szunyókálni látszott, fel-felpislogott s ismét elsötétült, mintha csak azért ébredne, hogy annál mélyebben elaludjék. Borzasztó sötét volt oda kint, a ház körül minden a legnagyobb csendben, még Vigyázz a házörző kutya is leterült az eresz alá. Egyszerre valami neszt hallok — mintha valaki a padláson járna. — Fülelek s hallok a kis kertajtót kinyílni s becsukódni, A Vigyázz felugat s ismét elcsendesedik. Ez kíváncsivá tett, kinézek, de bizony a sötétségben semmit sem láttam, már épen befordultam a szoba felé, mikor összerезzenek. Egyszerre csak valami fehérét láttam az udvaron átfutni a szilvásba, utána nézek, de hiában, a sötétség igen nagy volt, nem láthattam semmit. -- Visszamegyek a szobába s el is alszom. . .

Kevéssel pitymallat előtt kopogtat valaki az ablaktáblán. Összeijedek s ledobom magamról a takarót.

— Ki az ?

— Én vagyok.

— Mit akarsz ?

— Eresszetek be.

— Miért ilyen korán, jere a mikor megvirradt.

— Nagyon átfázódtam tetétől talpig, 'remegek, olyan nagy a hideg.

— Honnan jössz ?

— Magam sem tudom. Az istenért bocsáss be s gyújts tüzet, hogy megmelegedhessem.

Félre húztam a reteszt s kinyitottam az ajtót.

Gyönyörű szép leány jött be, olyan szép, a milyet se azelőtt, se azóta nem láttam. Fehér mint a hulló hó s szemei olyan kékek mint a valóságos kék ég. Haja fekete és sűrű. Szép kis fehér keze s gömbölyű újjacskái ereiben mintha vér helyett tej folyt volna. Nyúlánk karcsú termetéről le nem vehettem szememet.

Hosszú, földig érő ruhát hordott, vékony fehér selyemszövetből, a mely kerekded vállait szépen kitünteté. Épen szemközt ült a tűzzel s a nyitott tűzhelyen magasra felcsapkodó lángok világánál, olyan volt mint egy szép patyolatrózsa.

A mi alatt így vetegtettem magamban, hogy ugyan ki lehet ez a szép leány s vizsgálgattam jobbról-balról, a szobát hirtelen rendbe szedtem, egy-egy darab fát dobtam a tűzre s

a mikor már vígan kezdett égni, vizet öntöttem forni az üstbe.

— Ejnye be szép vagy leányka, szólék hozzá, vagy talán asszony vagy?

— Nem vagyok.

— Ugyan honnan jöttél így egyedül?

— Csácsákból. Már van egy hónapja, hogy ezen a sziklás vidéken barangolok.

— Talán rejtőzöl vadak elől?

— Török leány vagyok.

Fájt a szívemnek, hogy ez a gyönyörű leányka török.

— Hát hogy mertél így magadban útra kelni, nem látod, hogy milyen dühös a nép reátok.

— A legerősebb golyózáporban menekültünk Csácsákból, útközben anyámat és apámat lelőtték, mi ketten pedig mit tehattunk egyebet, mint hogy együtt tovább bújdossunk.

— Ki van még veled — testvéred?

— Nem.

— Férjed?

— Nem.

Tovább nem mertem kérdezősködni, mert szeme megtelt könnyel, felsóhajtott s fejét lecsüggeszté.

Beszélgetés közben forraltam neki egy findzsa tejet és sütöttem a parázon kukoricza-kenyeret, — megkínáltam vele, de csak egynehány kanál tejet ivott, a kenyérre reá sem nézett. A mint egy kissé átmelegedett, az ajtó felé indult s menni akart.

— Köszönöm jószágodat keresztyén asszony, élj boldogul.

— Hova mégysz?

— Megyek hozzá, szegény már rég óta várakozik.

— Hol van?

— A barlangban.

— Vidd el neki ezt a kenyeret.

— Köszönöm.

Kezébe vette s ki akart menni, de e perczen a küszöbön magas férfi-alak jelent meg, rongyos gúnyában és fején zsíros fesszel. Karján török ruhát cipelt piros bársonyból és zöld posztóból.

— Adjon isten, feleség, kiáltott s én csak akkor ösmer-

tem meg a félhomályban férjemet, ki abból az átkozott bráónyai ütközetből tért haza. Én persze nagy örömmel elébe akarok szaladni, mikor a török nő felsikolt, reszketni kezd s olyan sárga lesz mint a viasz.

Mi ketten nagyatyákkal igyekeztünk szegénykét támogatni, melegíteni; ápolgattuk, a tűz mellé ültettük, de semmi sem használt; olyan keservesen zokogott, hogy nekem megessett a szívem és magam is sírni kezdtem. Az uram felakasztotta a török ruhákat egy faszögre a konyhán s bement a szobába. A mint magunk maradtunk, a török nő reárohant a ruhákra, átölelte azokat karjaival, magához szorította, csókolgatta s úgy sírt, hogy majd a szíve megszakadt. Később tudtam meg, hogy a szegény leány vőlegényének ruháját ösmerte meg. Férjem hazatérő útjában találkozott a török bujdosóval, összevesztek s az öreg első lövésre leterítette ellenfelét a harasztra. A holttestet levetkőztette s egy sziklaszorosba dobta.

Sokáig siratta jegyesét a szép török nő, egy esztendő telt el ilyen szomorúságban. Vigasztaltuk, de nem használt, — míg végre idő multával enyhült bánata s szép arczán néha egy egy mosolyt láthattunk. Engem úgy szeretett mintha anyja lettem volna, de nagyapátoktól sokáig félt.

Legfiatalabb sógorom, Stula bátyátok épen akkortájt kezdett emberesedni. Szép piros arczú, izmos, magas fiú volt, s minden testgyakorlatban nagyon ügyes. Félelmet nem ismert, ha tűz támadt a faluban, első volt az oltásnál, ha az árvíz valamely szomszédunknak kárt tett, kész volt életét veszélyeztetve is segíteni rajta. A sast röptiben, szarvast, özet, futtában lelőtte. Mikor a játékban reá került a sor, olyan erővel dobta a követ, hogy az mindig túl repült a czélon; a falu többi legénye bámulva nézte ügyességét, lovon, gyalog túl tett valamennyin,

Ő is volt többször háborúban. Hányszor boszontgatta a török öröket, jókor reggel megtámadván őket ha nem vigyáztak magokra, s ilyenkor majd mindig zsákmánnyal megrakodva tért vissza a táborba. Ezek a reggeli tréfák olyan szükségeseek voltak neki, mint a mindennapi kenyér. Nem állhatta a puskaport, legrosszabb is volt az ő fegyvere valamennyié közt. Kilőtte puskJát s azonnal neki-rohant az ellenségnek. Úgy átfűrődött a legszorosabb sorokon mint az ágyugolyó, s

ha a török győzött, úgy elrepült közülök mint a madár. Egyszer csúnyán meg is sebesült, de erős természete megmentette.

Gyakran járt az öreg Szávátija bíró házához, a ki híres gazda volt, és a mi legrégebbi névnapi vendégünk. Messze földön nem volt olyan birtokos, mint ő, sem olyan zádruga,*) mint az övé. Az egész családban a legnagyobb szeretet és egyetértés uralkodott annyira, hogy egyik a másikért kész lett volna meghalni. Örvendett minden leány, a ki abba a házba mehetett férjhez, s valóban volt is miért, mert olyan tele házba jutott, a hol semmiben sem szenvedett szükségét. A bírónak volt egy csodálatos szépségű unokája, szép is volt, fiatal is és szemérmes; épen a milyennek kell egy leánynak lennie. Jó szemmel nézte Stulát, s ez is úgy szerette, mintha valóságos testvére volna. Inyüinkre volt a dolog, nekünk is, meg a bírónak is. Némelykor, ha öregem meg a Szavátija együtt iddögáltak, történt, hogy mindkettőjüknek megeredt a nyelve, s egyik is, másik is mondott olyat, a mit máskor fogóval sem vájtak volna ki belőlök.

— Hallod-e bíró, az én Stulám gyakran megfordul házadnál.

— Hadd forduljon, Radován pajtás, hisz van miért.

— De — de — úgy hallom, hogy nem sokára rokonokká leszünk.

*) Házközség a szerbeknél. A sztarjesina (családfő) rendel és kormányoz a zádrugában. Az ő lakása a főház körül, épít magának a zádruga minden férfi tagja mielőtt megházasodik, egy-egy kis vajat nevezetű kúnyhót, s abba viszi feleségét hozományával. Gyerekeik rendszeren a főépületbe jutnak, mert a vajat csak egy szobából s pitvarból áll, s ott el nem férnének. A tűz a sztarjesinánál ég, a vajatban soha, még télen sem; munka után a főépületben gyűlnek össze mindnyájan s ott ebédelnek és vacsorálnak is. Étkezés előtt a sztarjesina kezdi és végzi be az imádságot a többi pedig utána mondja. Ha vendég érkezik a házhoz, a sztarjesinával külön asztalnál eszik, a háznép férfi tagjai magok közt, s az asszonyok gyerekeikkel a férfiak után megint külön. A zádruga vagyona a sztarjesinánál áll, mindenki neki adja a mit szerez, s ő szabadon rendelkezik a pénz felett. Ő fizeti az adót, ő vásárol be a házhoz, szóval az összes kiadásokat ő viszi. Nem mindig a legöregebbre esik a sztarjesina tisztje, ha például az apa belefárad, átadja azt fiának, testvérének, öcsésének, vagy a család bármely tagjának a kit legérdemesebbnek tart rá. Ha a zádruga nincs sztarjesinájával megelégedve szabadságában áll, mást választani helyébe a család kebeléből.

— A te Szándád (ez volt a neve a leánynak) — — —

S már a falú pletykája is volt, hogy Stula megkéri Szándát.

De hát mit tegyen az ember, ha nem úgy volt elrendelve. Isten a legmagasabb bíró — s a mit ő határoz, az történik meg. A mi szeles Stulánk szomorú lett. Egész álló nap gondolkodott, senkivel sem beszélt. A szlávákat és száborokat kikerülte, legszívesebben otthon ült s meghúzta magát valami szögletben. Szegény fiút megsajnálta s egyszer félre híttam s így szóltam hozzá:

— Mi bajod Stula sógor, miért lettél olyan hallgatag?

— Nincs semmi bajom.

— Beteg vagy talán?

— Nem fáj semmim.

— Hát miért nem jársz többet a bíróékhoz?

— Nincs kedvem.

— Talán bizony szívedbe cseppent a szép török leány?

Erre egy szót sem felelt.

A török nő is mind gondolkodóbbá vált. Sokszor rajta kaptam, hogy el-elmereng; mellette elment az ember s ő észre sem vette. Egy este a szobában találtam, kikönyökölt az ablakon s szép puha fehér arcát könnyek borították.

— Mi bánt leányka, miért sírsz?

— Semmi, semmi.

— Hát a könnyek?

— Valamire gondoltam, s csak úgy magoktól kezdtek folydogálni.

— Talán halottaidat síratod?

— Nem, azokat már rég meggyászoltam s most már csak lelkök üdvösségeért imádkozom.

— Vagy tán megúntad nálunk?

Elmosolyodott, szelíden reám nézve.

— Kérlek, mondd, tarts meg magadnál.

— Hát miért lettél olyan ábrándos?

— Mindig reá gondolok . . .

— Talán bizony Stula sógoromra?

A leány nem szólt, sírva fakadt s nyakamba borúlt. Én megöleltem s megcsókoltam, mert valósággal úgy szerettem, mintha testvérem volna s már reméltem, hogy azzá is lesz. Örömben mindjárt Stulához mentem s fölfedtem a

titkot. Ő felelet helyett össze-vissza csókolt, ugrándozott s úgy örült, mint egy kis gyerek. Később elment a leányhoz és hosszasan beszélt vele. Másnap reggel elhíttuk a papot s megkereszteltettük a török leányt. Bozsicza nevet kapta a keresztségben. — Nagypéntek után való vasárnap még jóval pityamlat előtt elmentünk a templomba, az uram, én, a szép Bozsicza és Stula. Imádkoztunk, megcsókoltuk egymást és a szent képeket, s kimentünk a templomból. Felültünk lovainkra s épen midőn elértük a templomkerítés ajtaját, a sötétségből valami erős durranást hallunk, Bozsicza fölsikolt s összerogyik lovával együtt. Leugrunk lovainkról, oda sietünk — de már meg volt halva. Stula fölemelte karjaiba, csókolgatta s mintegy eszeveszett neki rohant a mogyorófabokornak, a honnét a lövés jött, de egyszerre összerázkódott s megállott ámultában. Sovány, sápadt leány haladt el mellette, csendes léptekkel közeledett a templom felé, letérdelt és imádkozott . . .

A szép Szánda volt az, a kinek Stula annyiszor esküdött hűséget. Bozsiczát eltemettük. Ti is tudjátok, hol nyugszik. Szegénykének sírjára orgonafát és vadrózsát ültettem, hogy illatozzanak ottan lelke közelében. Stula — ráült feketéjére s elment, — isten tudja hova. Mondják, hogy a Sztárivláh kerületben látták szegénylegényeskedni egynehány pajtásával. De ki tudja ő volt-e igazán! Eddig már bizonyosan meghalt szegény.

Szávátija bíró a bánattól és gondoktól lesújtva csakhamar meghalt. A szép Szánda ma is él, egy kissé megöregedett — s már ő sem olyan szép, mint volt. Nem ment férjhez, minden kérőjének azt szokta mondani:

— Én menyasszony vagyok.

A mint megkondul a harang, ő a legelső a templomban, s ő imádkozik legbuzgóbban. Láthatjátok, hogy rendesen visz oda magával egy kis üveg bort, ezt imádsága után mindig a Bozsicza sírjára önti.

Mindszentkor én is begyepeztetem a sírt, s meglocsoltatom a pap által. Szegény Bozsicza! hejh bizony ő is kiszenvedett a földön s megérdemelte az örök nyugalmat a más világon!

Szerbből

K. B. V.

SZILVESZTER ÉJSZAKÁJÁN.

Az idő fut, tűnnek évek,
Érzem immár súlyokat;
Rég elhagytak a remények,
Lángból hamv, mi megmaradt,
S mint vándor, ki fáradt, tévedt,
Visszanéz és meg-megáll:
Visszanézek rád, óh élet,
S nyugton várlak, óh halál!

Mennyit hittem és reméltem
Ifjuságom kezdetén,
S most romok közt rom, azt kérdem:
Vajon miért éltem én.
Nem dicsőség álma bántott,
Nem vagyon, rang fénye csalt,
S mégis mire szívem vágyott,
Alig bírtam, már kihalt.

Sanyarú volt gyermekségem,
Ifjuságom szomorú,
Ha derült is olykor nékem,
Már sötétlett a ború.
Nem csüggedtem, szívem égett,
És sodort a küzdelem;
Két fényes csillag vezérlett:
A haza és szerelem.

Hőn szerettem és szenvedtem,
Meg nem tört szívem hite,
A csalódást eltemettem
S új remény, vágy enyhite.
Nem keresve föltaláltam,
Kit ígértek álmaim,
S a világot szebbnek láttam
Egy szelíd nő karjain.

Angyalarcz és tiszta lélek,
Áldozó szív, mély kedély,
Óh miért is ösmerélek,
Hogy csak egy pár évet élj
Karjaim közt s hideg sírban
Porladozzál egyedül! . . .
Könnyemet bár rég elsírtam,
Mégis most szemembe gyül.

De emelt a sors vagy sujtott,
Nem feledtelek, hazám!
Mit tehetség, munka nyujtott,
Híven néked áldozám.
Küzdtem érted szívvel, észszel,
Bár derülne jobb napod,
Nem gondoltam bajjal, vészszel
S átszenvedtem bánatod.

Láttalak lánczod lerázva
Küzdni, győzni oly dicsón;
Láttalak majd megalázva,
Meggyalázva rémitőn.
Bosszú és düh, bú és kétség,
Hány szív megszakadt bele!
Aggva: vajh lesz-é jövőd még,
Tölt el élted jobb fele.

Tiprott lelked im feltámad
 S új nagy tetterre bátorít!
 Rövid öröm, hosszú bánat,
 Hívságod megtántorít.
 Mily erényt szült szenvedésed,
 Jó szerencséd mennyi bünt!
 Újra aggok, féltve téged,
 És hitem kétségbe tűnt.

Nem, hazám, te el nem veszhetsz!
 Vesszen bűnös nemzedék!
 Új hittel új pályát kezdhetsz...
 Mily örömmel küzdenék
 Még egyszer! De lelkem szárnya
 Tépve, törve, — lankadok,
 A romok közt multak árnya,
 Elhaló viszhang vagyok.

GYULAI PÁL.

FIRDŰSZI SÁHNÁMEJÁBÓL.

ZÁL ÉS RÚDABE TALÁLKOZÁSA.

A fényes nap a mint leszállt nyugaton,
 Kaput zárva-csuktak be a várlakon.
 Egy rabnő szaladt Zál elé hirtelen:
 „Siess — sűgva szól az — s hamar jer velem!”
 Az ifjú se rest, és miként az szokott
 Ki kedvest keres fel, — megindúl legott.
 A nyílt háztetőn állt a szép barna lány,
 Teljes hold az arcza sudár cziprusfán!
 A mint a homályban felismerheté,
 Hogy a délczeg ifjú közelget felé,

Öröm hangja szállott vidám ajkára:
„Isten hozott ifjú vitéz, hős fia!
Veszélytől is óvjon s akármerre menj,
Előtted hajoljon s legyen föld a menny.
Legyen még a rabnőm is áldott azért,
Hogy az vagy, hogy olyan, milyenek leírt!
— De sátrad nem épen közel van ide,
Gyalog jöve fáraszt az út ennyire!”...

A mint hallja Zál e szelíd hangokat,
Felé néz s szeme a leányon akad.
Sugár-fényben úszott a ház fenn, hol állt,
Alantabb meg a föld rubinszínre vált.
Felel Zál: „Köszöntlek te szép arczú lány,
Az ég istenénél kegyelmet találj!
Oh hányszor, de hányszor tekintettem én
Fel a csillagokhoz s az istent nevé
Kialtván esengtem, hogy így lássalak
Csak egyetlen egyszer dicső, szép alak!
Ma boldog vagyok, mert szavad hallhatom,
Velem szólsz oly édes dalú hangodon;
De én itt alant és te oly fenn vagy ott,
Tanácsolj, fel én is hogyan juthatok?!”
Peri-arczú szép lány mihelyt hallja ezt,
Mégérinti éjszín haját s íme kezd
Aláhullni fürtös sűrű hajzata,
S mosuszszal vegyül a sötét éjtszaka.
Selyem símulású a haj s omlatag,
Nyakán fürti kígyók gyanánt omlanak
S le a földig érnek, holott Zál alant
Elámulva sóhajt: „ezen nem szabad!”
De Rúdábe így szól sóhajtására:
„Derék pehleván, nagy vitéz’ hős fia!
Oroszlánszívű vagy s a bátor siet.
Ne is tétovázz hát, — hamar fürtimet,
Ha éred, ragadd meg s emeld föl magad,
— Ilisz’ e haj csupán tőr, hogy elfogjalak!”
Szavát hallva fölneéz Rúdabéra Zál,
A míg egyre némán csudálkozva áll.
Előbb csókja csattan fel a fürtökön,
S csak aztán, hogy a lány is érezte fönn:

Beszélt, mondva, hogy: „nem, nem, az nem lehet,
 Hogy oly nap derüljön fel a föld felett,
 A melyen kezem rád emelném fel én,
 Vagy ily fájdalommal szived sebzeném!”

Most egy pányva-hurkot hamar megköte,
 Mit ép' akkor ád át a fegyvernöke; —
 Erősen hajítá s olyan jól talált,
 Hogy elkapta egyik toronynak nyakát.
 Ezen a kötélén hamar feljutott,
 De fenn szólni ez sem, amaz sem tudott:
 Csak egymásra símult a tárt kar s kebel, —
 Szivök' boldogító öröm telte el.
 Ke vesség maradtak csak a háztetön,
 Megindultak aztán ölelkezve hön.

Aranytól sugárzott a vár belseje,
 Hová ment az ifjú vezettetve le.
 Merő fényben úszott az éden maga,
 Le és fel sűrűn járt a rabnők raja.
 . . . Milyen szép Rúdabe, csak itt látta még,
 Haját, arcza színét s csodás termetét!
 A függő, kösöntyű aranyból vala,
 A sok drága gyöngy mint a kert harmata;
 Fehér liljomok közt tulipán virág
 Se szebb, mint ez arcz vólt, — s fűrtök árnyalák.

Helyet foglal ottan a hold-arczú lány,
 Az a trónra termett Zál meg oldalán.
 Ez is most rubintos koronát cserél.
 Meg a kardkötő is sokat, kincset ér.
 Leülvén, tekint csak reá Rúdabe,
 S ha tudná, se venné szemét róla le.
 Milyen termet és váll s az a kar ha sújt,
 Szilánkokra megy szét mi szírtté szorúlt.
 Szemének tüzetől a szív lánggra gyúl,
 Lobog, — nézne a szem, de ím elvakúl:
 S ölel karja Zálnak, mit egy csók követ . . .
 Oroszlán elől őz nem, el nem mehet! —

Imígy szóla most Zál: „ha megtudja majd . . .
 -- Ezüst keblű szép lány, te sūdár alak!
 Ha így tudja ezt meg Minócsehr a sáh,
 So'sem mondja: jól van, — so'sem hagyja rá.

S ha megtudja majd Szám *) a Nirem fia,
 Emelt kézzel engem kell átkoznia!
 ... De egy életem van, halálom se több,
 S borítsák reám bár a gyász szemfedőt:
 Fogadást az isten nevében teszek,
 Hogy én, Zál, te hozzád igaz, hű leszek.
 S miként tenni szokták kegyes jámborok,
 Fohászkodva én is felé fordulok,
 Hogy én rám szívökben ne horgoljanak,
 Se boszú, se átok ne sujtoljanak.
 S hiszem, hogy fohászom teremtőmhez ér,
 Te nőm lész; — ez egyben — hiszem — megseggél!“
 A lány erre szól: „én is esküt teszek,
 Hogy én más nejévé soha nem leszek.
 Teremtőmre mondom, hogy így lesz igaz!
 Te hallod nagy isten! erőt a ki adsz,
 Hogy én más nejévé nem leszek soha,
 Csak Zálé, kit illet hír, fény, korona!“

A felcsapkodó láng alább nem hagyott,
 Növekvő szerelmök fokonyként nagyobb,
 Egész addig, a mint a hajnal dereng
 S dobok perdülésén a lég messze reng.
 A lányt átölelvén bucsúzóra Zál,
 Reá hajlik ottan a szép rózsaszál;
 Szemök könnytől ázik s a mint kél a nap,
 Keservökben együtt imígy szólnak:
 „Világ fénye napfény ne jőjj még, ne még,
 Maradj el, vagy állj meg, csak egy percze még!“
 Tetőről kötél hull alá végre is,
 Azon Zál alászáll — s ez a vége is.

Persából, eredeti versmértékben.

SZILÁDY ÁRON.

*) Zál apja.

É R T E S I T Ő.

A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez. Irta Sir Maine Sumner Henrik. Fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost. Budapest, 1875. A m. tud. akadémia könyvkiadó-hivatala.

A népszerűsítő könyveket a doctrinair tudósok nem egészen alaptalanul keverték gyanúba. Nem szenved kétséget, hogy a tudomány lényegében csorbul, ha csak eredményei összegében adatik elő, s hogy a közönség tévedésbe ejtetik, hamis felfogáshoz szokik, midőn a szigorú bizonyítások, mint nehezen érthetők, mellőztetvén, csak általános okadatolást nyer. Az igazság egységes, összefüggő voltánál fogva minden egyes részletének elhallgatása a többiek előadását, tisztázását zavarja; az alapúl szolgáló tünemények pontos ismerete nélkül szerzett általános nézetek pedig könnyen elsietett következtetésekre, selejtes meggyőződésre, sőt épen a szabotosság, türelmes vizsgálódás és kritikai folytonos kételkedés azon tulajdonainak megvetésére vezetnek, a melyek a tudományos szellem nélkülözhetlen alkatrészei, minden sikeres munkálkodás előfeltételei.

Másrészt azonban a legkiválóbb tudományos munkákban gyakran a népszerű előadás minden kelléke megvan. A módszer tisztasága, a gondolatmenet láncolatának tömörsége, a példák bősége és találó volta, az anyag teljes és világos átnézete, a bizonyításnak a legegyszerűbb alakra visszavezetése épen azon tulajdonok, a melyek a haladás zálogai, engedik meg a közönségnek is a hozzáférhetést valamely műhöz. A klasszikai könyvek ezért nemcsak az emberiség vívmányainak tárházai, hanem egyszersmind a legbiztosabb ismeretterjesztők, a leghatalmasabb ösztönzők.

E szempontból ítélve, szerencsés választásnak mondhatjuk az akadémia könyvkiadó bizottsága részéről, hogy Maine művének fordítását a jog- és államtudományi sorozatban kiadandók közé fölvette. Látszólag rideg tárgygyal, nehéz kérdésekkel foglalkozik ugyan a szerző: a jog őskorabeli intézmények történetével, a mely még nagyrészt kiderítetlen volt, elvont fogalmak képződésével, a melyhez pusztán elméleti érdek fűződik, de a száraz meghatározások, az elvont gondolatok életet nyernek keze alatt; a jog alakulásának eszközei, a szokás, a jogképzelmek, a méltányosság, az öntudatos törvényhozás, mint a társadalom fejlődésének tényezői mutatkoznak, s kitűnik, hogy egymásra következésük sora s mérve az emberiség haladása rejtélyes kérdésének megoldásánál okvetetlen jelzőül szolgál. Majd a magánjog egyes fő intézményeire, a család, az örökjog, a tulajdon, a szerződés fogalmának és történetének elemzésére térve át, ez egyszerűeknek vélt fogalmak szoros viszonylagosságát bizonyítja szerző az emberi társadalom különböző alakjaival; megmutatja, hogy itt is a gondolat csak a tapasztalattal növekedhetett. A legszigorúbban kifejti az összehasonlító történeti kutatás módszerét az erkölcsi tudományokra alkalmazva, s egyezersmind elmélete gyakorlati érvényesítésének folyvást példáját nyújtja. E tekintetben mintaképül szolgálhat mindennekfölött a IX. fejezet második fele, a melyben az a mellékesen fölmerülő kérdés, hogy a római jogtudomány minő befolyással volt a többi tudományokra, a miről annyit s oly eredménytelenül írtak, néhány lapon, részletesen s nem általános üres phrázisokkal, meglepően világos, szinte érdekfeszítő megfajtást nyer.

Igaz, hogy a *Jog őskora* se rendszeres kézikönyvül nem használható, se pusztá átlapozásra nem való, se nem szolgál arra, hogy abban valamely egyes tényt vagy eseményt kutatva, rögtön nyitjára akadhassunk. A ki, mint nálunk sokan, olyanok is, a kiktől jobbat lehetne várni képzésüknél s állásuknál fogva, az elméletet már előzetesen fölöslegesnek tartja s hiányos gyakorlatból levont durva általánosításokkal szemben már eleve elítéli, annak számára e könyvnek értéke nincs. De a ki úgy van meggyőződve, hogy az emberiség történetének átértése képezi a polgárosodás minden emelkedésének alapját; a ki tudja, hogy nem az egyéni élet sovány esélyei, vagy a megyei határok közt termett szűk hagyományok

szolgáltathatnak biztos vezérfonalat a tudósnak, az államférfinak, a nemzetnek, hanem hogy minden szabály annál kétségtelenebb, mennél nagyobb számú esetből van levonva, s hogy alkalmazása annál biztosabb, mennél többszerűek s részletesebbek a keletkezésének s megállapodásának körülményeire vonatkozó ismeretek; a ki nem kétkedik abban, hogy ugyanazon elmeél, a gondolkozás ugyanazon szilárdsága s józansága szükségesek a philosophia feladatainak tisztázásához, mint az élet bonyodalmainak megoldásához: az az elméleti munkának, a mely a jog ismeretéből a műveltség történetének egy lapját olvassa le, s a történeti tudományok körének kiegészítéséhez adalékot szolgáltat, nem fogja becsét pusztán közvetlen gyakorlati cél szerint mérlegelni.

A bevezetés, mely a fordítást megelőzi, az angol elméleti jogtudomány újabbkori történetének vázlata, melyben kivált Bentham elméletének ismertetése érdekes. A jegyzetek részben Maine újabb műveinek kivonatait tartalmazzák, a mennyiben ezek a *Jog őskorában* tárgyalt kérdésekre, különösen a római birodalom jogtörténeti szerepére s a hűbériség keletkezésére vonatkoznak, részben a jog képződését illető német elméleteknek Maine nézeteivel való összehasonlítását tüntetik fel. Szakadozott alakjuk azonban nem kedvező az áttekintésre, s ennél fogva bennök a gondolatok kapcsolata és teljessége több helyütt hiányos.

—z— —s—.

Dél-afrikai utazások és fölfedezések. Különös tekintettel Magyar László, dr. Livingstone Dávid, Du Chaillu, Stanley, Grant, Speke és Cameron utazásaira. A legújabb eredeti forrásokból összeállította Sámi Lajos, a m. földrajzi társulat r. tagja. Budapest 1876, kiadja Ráth Mór.

Ez czíme a Ráth Mór által kiadott legújabb munkának, mely a „Magyar nemzet jutányos családi könyvtára“ egyik kötete. Afrika azon földrész, mely alakzatának sajátossága, rémítő sivatagjai, buja rétségei és rengeteg őserdői, különös növényei és állatai s ugyancsak a művelődés legkülönbözőbb fokain álló sajátságos népei, s mindenek előtt bizonyos titokszerűsége által különös hatást gyakorol Európára mivelt

népeinek képzelődésére, s mely a kíváncsiságot, az ismerési vágyat, a vizsgálódási ösztönt annál hatalmasabban költi fel, mennél nagyobb akadályokat gördít az utazó, a fölfedező és búvárkodó európai ember útjába. Nagy veszélyekkel és nehézségekkel jár Ausztrália belső vidékeinek kikutatása is; ott is vannak rémítő sivatagok, iszonyú vadonok, hol az utazónak éhséggel és szomjjal, tüskével és bokorral kell küzködnie. Mindazáltal az ausztráliai utazások leírásai és elbeszélései korántsem oly érdekesek és vonzóak, mint az afrikai utazások. Mert Ausztrálián bizonyos egyhangúság ömlik el, növényei és állatai furcsák, de gazdagságban és változatosságban szűkölködnek, bennszülött emberei pedig fölötte gyéren vannak elszórva s mindannyian az emberiség legalsó fokán állanak. Egészen más képet mutat Afrika; ott a legkopárabb sivatagok mellett a legbujább mezőségek, a legsűrűbb erdőségek, a legóriásibb növények vannak, s az állatvilág nemekben, fajokban és egyénekben egyaránt gazdag és változatos. S mily tarka képet mutat Afrika embervilága! A fekete faj sokféle ágaihoz a hamiták és szemiták, a kafferek, a bectuának és hottentottok, a beköltözött fehér emberek s a sokféle vegyült népek járúlnak. S mily különbözők Afrikában az életmód és szokások, a testi és lelki kifejlődés, a társadalmi és állami állapotok! Vadászok és nomádok, emberhúsevők és jámbor földművelők, rabszolgák és urak, vakbuzgó mohamedánok, rettegő fetisimádók és istenfelő keresztyének.

Sámi kétségkívül háladatos tárgyat választott, midőn a dél-afrikai utazások és fölfedezések feldolgozását tűzé ki feladatául. De nemcsak helyesen választott, hanem a földolgozásban is helyes eljárást követett. Kis könyvben, mintegy dióhéjba szorítva, sikerült neki az utazók személyes viszonyairól és élményeiről, az utazások meneteléről és viszontagságairól s a látogatott országok és népek mivoltáról, jelleméről világos képet adni s oly könyvet szerkeszteni, mely egyaránt mulattató és tanulságos olvasmányul szolgálhat.

A bevezetésben Sámi általában jellemzi Afrikát, azután röviden vázolja az Afrikában tett régibb fölfedező utazásokat; kissé részletesebben beszéli el a portugalok fölfedezéseit a XIV. és XV. században, Afrika legelső körülhajózását s a Kelet-Indiába vivő tengeri útnak fölfedezését. Azután áttér az újabb és legújabb utazásokra, melyek Dél-Afrika fölleple-

zését tárgyazzák. Az általános áttekintés után, melyben különösen az afrikai utazások módját jellemzi, öt fejezetben a gorillák hazájában, különösen Du Chaillu által tett utazásútakat, továbbá Magyar László, dr. Livingstone és Stanley zásaít ismerteti meg részletesebben. S ismertetései általában sikerültek. Az utazási elbeszélésekből mindig a legérdekesebb kalandokat és részleteket közli, s egyszersmind talpraesett leírásokkal fűszerezi. Sámi jó magyaros nyelven ír, elbeszélései kellemesek s leírásai szabatosak és elevenek. Munkája egyöntetű, az eredetiség zamatával; alig veszi rajta az olvasó észre, hogy idegen nyelvű munkákból kölcsönzött feldolgozás.

Mutatványúl csak a következő leírást közöljük.

„A Gabon-öböl partjai nem nagy népeiséggel dicseketnek. Csak itt-ott, egymástól nagy távolságokra láthatók egyes kunyhók a tisztások közepén s a katolikus hittérítői teleptől nem messze fekszik Lajos király faluja, mely két hosszú sor kunyhóból áll. Az utcán néhány fa látható; a házak mögött baltával és tüzzel egy darab földet tisztítottak meg a cserjétől s ott banánt, maniokot és papagát termesztnek. A partszálen csónakok hevernek; az ananászrostokból szőtt halászó hálók ki vannak terítve a napra; festőanyagok és ébenfák egész halmazokban hevernek ott eladásra várva, míg az utcán sokféle fajú baromfiak futkároznak. Ilyen Lajos király faluja (francia telep). Különben a pongónak (oda való négertörzs) rendesen az erdőben is van egy kunyhója. . . A kunyhókat pálmaágakból készítik s külsejük elég ajánló, de a belső berendezés korántsem felel meg a hívogató külsőnek. Az itteni négerek tisztátalanok. A kunyhóban pár nyugvó pad, két-három szék, néhány darab európai konyhaedény s igen sok bőrönd látható. . . A ház ura rendesen a lóczán nyujtozkodik és alszik vagy pipázik.

Lépjünk be. Az úr talán föláll tiszteletünkre; azonban, ha véletlenül törzsfőnök a ház ura, méltóságának érzetében meg se moccan helyéből. Ott ül keresztbe vetett lábakkal, nagyszámú szolgazemélyzettel körülvéve, kik csak meggömbített háttal közeledhetnek feléje, — s az érkezőnek jobb kezét nyújtja, míg az alatt a másikkal rendesen vakarózni szokott. Méltóságteljes mozdulatot tesz, mivel azt akarja kifejezni, hogy ülünk le. Egy fehér ember látogatása mindig

emeli tekintélyét a faluban s egy kevés ajándékot is csak hoz a konyhára. Ki egy pár pipa dohánynyal kedveskedik neki, nagyon megnyeri kegyeit. Egy palaczk pálinkáért odaadná egész családját.

Hanem a házi cselédség, az már igazán még fülét se mozdítja meg; ott sütkérezik a tűzhely körül, melyen sohasem alszik ki a parázs. A füst elűzi a legyeket és szúnyogokat; aztán meg a tűznél szárítják meg az állatbőröket, ott füstölik meg a halat, húst és a mellett főzik meg ételöket. A tűzhely körül pár nőalak is guggol; banánt és ignamot tisztítanak, maniokot készítenek étellé vagy pedig éles késsel az ananászlevelek rostjait vakarják le; mások rézgyűrűiket fényesítik citromlével; néha pedig egyik négernő a másikat fésüli és hajdíszét rendezgeti.

A hajdísz a Gabon-melléki négernőknél nagy szerepet játszik és a hajnak — hogy úgy mondjuk — fölépítése egy egész napi munkát vesz igénybe. Hanem ha egyszer föl van építve, el is tart pár hétig . . . A parton lakó férfi rendszeren a tartomány belsejéből vesz magának feleséget; ugyanis az após, kereskedői nyelven szólva, megbecsülhetetlen tudósító, s egy kitanúlt üzletember ritkán mulasztja el azt a kissé különös, de a maga szempontjából mindenesetre igen eszélyes üzleti fogást, hogy minden faluban, melylyel kereskedelmi összeköttetésben áll, egy-egy feleséget szerezzen magának, ha ezt vagyoni állapota megengedi. Minél több a feleség, annál nagyobb a tekintély és a jóllét; hiszen mindenik nő egy-egy rabszolgát helyettesít. A meddig még fiatal, gyönyörűségére szolgál és mulattatja őt; ha pedig az ifjú üdeséget érettebb kor váltotta föl, a szó valódi értelmében rabszolganővé lesz“ . . .

Sámi Magyar László utazásain kívül kivált Livingstone utazásait és fölfedezéseit írja le meleg rokonszenvvel s nagyon érdekesen. Legújabb utazásait is elbeszéli, melyekről csak nem rég jelentek meg Livingstone saját följegyzései. Utolsó utazása az, melyet Unyanyembéből Ilaláig tett 1872 augusztusától 1873 május 1-jéig.

Ezt az útját Livingstone már borzasztó fájdalmak és nélkülözések között tette meg. Kíséretének legnagyobb része ott hagyta vala és csak néhány hű embere maradt vele. „Oly gyöngé voltam, írja Livingstone már 1873 április elején, hogy

járni sem tudtam többé, hanem csak úgy vonszoltam beteg tagjaimat közel két óra hosszat; — ekkor lefeküdtem. Káv t főztünk — az utolsó részletet, a mi még volt — s azután ismét útnak indultunk, de egy óra múlva megint le kellett feküdnöm. Nem akartam engedni, hogy vigyenek, de utoljára kénytelen levén bel-egyezni, tünnöm kellett, hogy embereim fölváltva szállítsanak Csinamába, egy eléggé jól művelt helységbe.“

Ezután a jegyzetek lassanként egyre rövidebbekké lettek, s alig voltak már olvashatók. Livingstone hú emberei kitandában vitték vállaikon, a kitanda egyszerű nyugágy volt fából, melynek alját füvel töltötték meg és lepedőt terítettek rá. Rúdra volt függesztve s két erős ember vitte vállán, úgy hogy a benne fekvő rázkódást nem érzett. A nap heves sugarait föléje kifeszített kendőkkel fogták el a betegtől. Ez még ekkor is gyakran fölemelkedett, hogy pár sort írjon, de csakhamar kimerülten hanyatlott vissza. Ápril 19-kéről ezt írja: „A gyöngeség miatt semmit sem vizsgálhatott már meg; az írónt is alig hogy bírja kezem tartani.“

Naponként alig haladtak egy vagy másfél mérföldet . . . Ápril 27-éről írja: „Végképen ki vagyok merülve és itt maradok — meggyógyulni; — tejelő kecskékért küldöttem. Most a Molilamo partjain vagyunk.“

Ezek voltak az utolsó szavak, melyeket a nagy utazó leírt. Ez időn túl csak is a vele utazott hú szolgál elbeszéléséből tudhatjuk, hogy azután mi történt.

A Molilamo folyón csak ápril 29-kén kelhetett át s Livingstonet is szerencsésen átszállíták a folyón, bár ekkor már leírhatlan fájdalmakat szenvedett borzasztó betegsége miatt. Kimerülten, majdnem félhalva vitték őt Csitamba főnök falujába, Ilalába . . . A falu majdnem egészen üres volt, mert a lakosok érfélben levő vetéseiket őrizték a mezőn s így az utazók könnyen kaphattak szállást urok és magok számára. Livingstonet egy üres házba vitték s ott nagy óvatosan lefektették. A kunyhó előtt, az ajtóval csaknem átellenben nagy tüzet raktak, hú szolgálai pedig bent aludtak, hogy urok intézésére azonnal kéznél lehessenek.

Másnap még gyöngébb volt Livingstone. Este felé a kísérők közül néhányan csendesen kunyhóikba vonultak, mások, kikre a fölvigyázás volt bízva, oda telepedtek a tűz

körül . . . 11 óra tájban Szúzi szolgának jelentették, hogy gazdája hívhatja. Ugyanakkor nagy lármá volt hallható a távolból, s mikor Szúzi belépett, Livingstone azt kérdezte tőle: „A mi embereink csinálnak-e oly nagy lármát?” — „Nem”, — felelé Szúzi, „a kiáltásokból úgy hallom, hogy bivalyt kergetnek el vetéseikről.” Valami egy órával később Szúzi gazdája ágyához lépven, parancsot kapott, hogy egy kevés vizet forraljon . . . Szúzi nemsokára egy kis üst forró vízzel visszatért. Livingstone közelebb szólítván őt, orvosságos szekrényét vitette magához, s kérte, hogy a gyertyát tartsa közelebb, mert a szegény beteg már alig látott. Nagy nehezen tudott kikeresni egy kevés kalomelt, melyet oda tétetett maga mellé, azután egy pohárba forró vizet öntetett s mellé pedig üres poharat tétetett s egészen elgyengült hangon így szólt: „Jól van, most már kimehetsz.” Ezek voltak utolsó szavai, melyeket kísérői tőle hallottak.

Körülbelől reggeli négy óra lehetett, mikor a Livingstone mellett őrködő Maivara ismét elhívta Szúzit: „Jőjj az úrhoz, nagyon félek; azt sem tudom: él-e még?” Mindnyájan besiettek a konyhába: Livingstone nem feküdt az ágyon, hanem úgy látszik, hogy imádkozik. . . Végre közelebb léptek az ágyhoz. . . Livingstone ott térdelt ágya mellett, előre hajolva s fejét a párnán kezei közé rejtve. Egy perczig mozdulatlanul nézték őt: nem mozdult; a lélekzésnek nyoma sem volt többé; ekkor az egyik hű szolga csendesen oda lépett hozzá s kezét arczára tette. Livingstone teste egészen hideg volt. A föld egyik legnagyobb fölfedező útazója meg volt halva! 1873 május első napján történt.

Elég ennyi mutatóványul.

Az útazási elbeszélések kétségtől a legmivelőbb és legtanulságosabb olvasmányok közé tartoznak; fájdalom, irodalmunk vajmi szegény ilyenekben! Igen kíváncsi volna, hogy Sámi, ki arra való hivatását a szóban levő munkával jelesen igazolta, irodalmunk ebbeli hézagát kipótolni igyekezzék, s az éjszaki Afrikában, valamint a többi földrészekben tett legnevezetesebb útazásokat is feldolgozza. Nem hihetjük, hogy ebbeli fáradozását az olvasóközönség meg ne hálálná; hiszen ifjúságunknak vonzóbb és hasznosabb olvasmányt alig ajánlhatunk.

Reméljük, hogy a dél-afrikai útazásokat és fölfedezé-

seket tárgyzó munka az olvasóközönség részéről a megerdelt pártolásban fog részesülni, s hogy gyors kelendősege mind a kiadó, mind a szerző urat arra fogja buzdítani, hogy nemsokára új kötetet bocsássonak közzé.

HUNFALVY JÁNOS.

A modern festőművészetről, különös tekintettel a magyar históriai festészetre. Irta Hollós László. Budapest. Tettey Nándor és társa. 1876.

Művészeti irodalmunk szegényes viszonyai közt minden újabb hang és tünemény figyelmet ébreszt, legalább az érdeklődők kis táborában. Ez örömmel üdvözlölné és nyereségnek tekintene minden újabb erőt, mely hivatást tanúsítana arra, hogy a képzőművészeti eszmék, fogalmak és előítéletek zűrzavarában némi világot derítsen. Múlhatatlan föltételül tekinti egyebiránt, hogy az, ki ily munkára vállalkozik, a művészeti fejlődés külső és belső törvényeit és tényezőit ismerje, s a tárggyal való húzamosabb foglalkozás alapján behatolt legyen a művészeti gondolkodásmód és érzelemkör mélyeibe, mert e nélkül a képzőművészeti múltnak eredményeiről, a jelennek irányáról értekezni hiú törekvés, meddő kísérlet maradna. — Nem mondhatjuk, hogy vérmes reménnyel, de legalább elfogulatlan kíváncsisággal vettük kezünkbe a fent-címzett füzetet, mely e kérdésekkel foglalkozik, s a műtörténelem és aesthetika nevében ítéletet mond eredményekről és irányokról, elevenekről és holtakról. — Lehangoltan tettük le kezünkbe; zavarban maradván az iránt is, hogy *egy* szóval, miként jellemezzük e munkát. Elmefuttatásnak mondjuk-e vagy tanulmánynak? Minden kutatásnak célja van, a tanulmánynak komolyság az alapföltétele. E műben egyiket sem találtuk meg. Talán „essay“-nek keresztelhetnők, ha a szót szoros értelmében véve *kísérletre* fordítjuk. — De milyen kísérlet! A denevére, melyet iránytalanul röpkedni látunk a homályban.

Nem első ilyenmű kísérlet ez már, melylyel találkozunk. A képzőművészeti portyázás minálunk még olesó babérokkal kecsegtet, s mert irodalmunk e téren rendőri jogait leghanyagabbúl, a legnagyobb elnézéssel gyakorolja, a

kihágások is gyakoriak. — Ez a kísérlet azért veszélyesebb a többiekénél, mert fontoskodó jóakarattal kuszálja össze-vissza a nézeteket és fogalmakat, a helyett, hogy tisztázná. Az ily jóakarásban nincs köszönet, — ez a szakértő körök ítélete Hollós úr munkája fölött s csak is ezt az ítéletet akarom némi fejtegetéssel indokolni.

E fejtegetés azon nehézségbe ütközik, hogy szerző eszmenetében a logikai kapcsolat hiányzik. Rövid egy pár lapon szaggatott modorban annyi ellentmondó állítást és annyi más-más osztályba tartozó nevet halmoz össze, hogy a czáfolat tíz annyi tért s több fáradságot igényelne, mint a mennyit szerző a maga állításaira és azok bebizonyítására fordítani jónak látott.

Ő elolvasta Rebernek, az újabb német művészet történelmét tárgyazó kézikönyvét és felbuzdulva annak példáján, nem tartja korainak, sem nehéznek, ítéletet mondani a legújabb művészeti mozgalmakról. Már a második lapon constátálja mint „müörténész“ a művészet egyetemes haladását; a harmadikon föltalálja alapját a realitásban; a negyedik lapon fölfedezi, hogy a történelmi festészetet a realismusnak köszönhetjük; egyúttal ignorálva vagy elítélve a múlt évezred összes művészetét „mert a történelem philosophiájának mélyére lebecsátkozni s onnan igyekezni megoldani a művész feladatát, nekik még nem adatott meg“; — ezt az eredményt ma elérve látja, s úgy találja, hogy a modern történelmi festészet mai nap befejezett egésznek képez. A bámulatos könnyedség, melyel szerzőnk a 4-ik lap végén már vitézül kettévágja a müörténelem fogasabb kérdéseinek gordiusi csomóját, nem épen Nagy Sándorra, hanem a prestigiateurre emlékeztet, ki a productio végén azzal biztatja ámuló közönségét: uraim! ez nem boszorkányság, csak gyorskezüség.

A 2-ik fejezetben, miután a német műkritika s különösen Pecht Frigyes szűkkeblű nézeteit méltán megrója, szerző azon meglepetésben részesíti olvasóit, hogy a realismus új és korszakot alkotó elem a festészet történetében s hogy a XIX. század festőművészeinek alakjai azon mértékben magasúlnak ki, a melyben ez új hatalmas elemnek érvényesítői gyanánt szerepelnek. — „Müörténész“ szájában ez igen merész, hogy ne mondjuk meggondolatlan állítás. Hiszen a realismus korántsem új elem a festészetben, valamint nem is czél, hanem

csak eszköz a cél elérésére. Szerző tudhatná, hogy a Parrhasios és Zeuxis közötti ismert verseny is a mellett bizonyít, hogy már az ó-görög művészetben magas fokra fejtett a realismus. Így a későbbi századokban is mindig voltak kitűnő realista művészek, s szerző hihetőleg Rembrandtot is közéjük számítaná, ha a Louvre-ben lévő híres képet, a *mészárszéket* ismerné.

Mily jogon szerepelnek egyébiránt a realisták társaságában Ingres és Flandrin, valamint a francia *történelmi* festésziskola legnagyobbjai között Troyon, az állatfestő — azt csak szerző képes megmagyarázni.

Corneliussal és Kaulbachchal igen kurtán végez, egy-egy idézettel a III-ik fejezetben, melynek elején mindjárt azon hallatlan állítással találkozunk, hogy a festőművészet ez ágát, t. i. a történelmit, csak a legújabb kor művelte ki. E merész tollvonással persze letörli a renaissance nagymestereinek minden érdemét; Leonardo, Michelangelo, Rafael, Paolo Veronese, Rubens és Vandyk — előtte nem történelmi festők, mert halhatatlan műveik tárgyát, főleg csak a bibliából és a szent történetekből merítették. Szerző e nagy mondasával ellenkezésbe jut azon elmés definitióval, melyet a történelmi festő feladatára vonatkozólag Rahl nyomán idéz, ellenkezésbe az egész világ nézetével, sőt saját szép phrasisaival is, mert utóvégre is kitűnik a saját felfogása abban, hogy ő a modern történelmi festészet alatt tulajdonkép nem ért egyebet, mint azt a festészetet, mely történelmi kézi könyvének illusztrációjául szolgálhat. Csak így lehetséges az, hogy Delarocheot tartja a modern történelmi festészet megalapítójának, csak így magyarázható azon föltétlen dicsőítés, melyel Horace Vernet realismusának hódol.

Ezentúl mind ingoványosabb lesz a tér szerző lábai alatt, eszmemenete mind lazább összefüggésű s az oly tárczaíró üres csevegéséig sülyed, ki ujjából szopja ismereteit. Hangzatos mondásokkal, keresett ellentétekkel kísérti meg Piloty *Thusneldájának* ismertetését, majd Matejko *Báthoryja* és Makart *Cornaro Katalinja* között von párhuzamot, mely utóbbi képnek dagályos magasztalása után rögtön áttér a *lejtőre*, melyre Makart e művével lépett, s arra, hogy a történelmi festészet a „művészi talentum transactióját, elveinek lényegét megsérteni nem engedi“ stb.; de arra, hogy miben áll e lejtő, s miben az „elvek lényegének megsértése“, adós

marad a felelettel. Igaz ugyan, hogy mindjárt utána azzal a vigasztaló tannal végzi e fejezetet: hogy „a siker mindenkor igazolni fogja az aesthetika törvényeitől való eltérést.“

A nemzeti művészetről szóló fejezetéből aláírjuk szerző azon állítását, hogy ily praegnans nemzeti művészetünk eddigéle nincs még, de sok szó fér ama másik mondásához, hogy azt párhuzamba téve hazai irodalmunkkal, a magyar művészet még valahol Kazinczy nyelvalkotó (!) kísérleteinek stádiumában volna.

Ez állítása ugyan ellentmond szerző azon dicséreteinek, melyekkel kiválóbb művészeinket elhalmozza, s e dicséreteknek ismét a kicsinylés, melylyel ugyanezen művészek jobb műveiről megemlékezik. Ítélete csupa ingadozás, és valóban sajnáljuk, hogy tér hiánya miatt a következetlenségek és ellentmondások egész lánczatát kimerítőbben föl nem tüntethetjük.

Rendszerint úgy jár, hogy azokat a műveket gáncsolja, a melyek az ő széptani receptjének compositió és tartalom tekintetében leginkább megfelelnek és viszont dicséri és kiemeli azokat, melyek az általa hangoztatott elvektől eltérnek.

Egy helyt azt mondja: „Próbálja meg a mi művészetünk is emelni egyszer már a nemzeti önértetet. Fogja meg igaz realismussal a magyar szívet, legyen ne visszhangja, de újrábresztője a régi dicsőségnek, a nemzeti nagyság és függetlenség ragyogó korszakának. Ne állapodjék meg a nemzeti kínzás vigasztalan jeleneteinél, hanem használja szárnyait. Azok röpködni valók.“ — Szép tanács; lássuk már applicatióját. Néhány lappal utóbb ugyanis azt írja Madarász „lefejezett Hunyadi Lászlójáról“, hogy az mindenha egyik értékes gyöngye a n. múzeum képgyűjteményének. Nem magyar festmény úgymond — de megrázó erejű s forceirozott szépség nélkül valóban szép. A ki ily dolgokat s így tud festeni, a kit talentuma egyenesen a megrendítőhöz és fönségeshez utal (!) — minek festeget az tudósai közt üldöglő Bethlent, minek gyötri az nagyszabású múzsáját üres ceremóniák és fényes toilettek másolásával ?!“

Tudni való, hogy az a „lefejezett Hunyady László“ jóformán csak egy koporsót mutat, két égő gyertya között, míg Bethlen tudósai között, legalább tárgyra nézve, mégis

azon fajta képek egyike, melyek „a régi dicsőség“ korára emlékeztetnek.

Másutt azt kívánja a művésztől, hogy „a történelem philosophiájának mélyére bocsátkozzék le s onnan igyekezzék megoldani feladatát“. — Íme a muzeum képtárában van egy történelmi festmény, mely szerző e kívánalmának eléggé megfelel, Székely Bertalannak *V-dik Lászlója*; s éppen ennek a képnek neki esik a „müörténész“ és azt mondja reá: „Én ugyan, mint magyar történeti festész, soha sem választanék magamnak oly szomorú, lelket és hazafi-érzületet deprimáló tárgyat, mint a minő ez,“ stb. Thant és Lotzot első helyre teszi ugyan a magyar történelmi festők között, de azért teljességgel nem osztozik azon lelkes elismerésben, melyben e két művész utóbbi művei, a muzeumi freskók, nemcsak egy újabb ismertetőjök, hanem tegyük hozzá, a bécsi világtárlat műbíráló tagjai által is részesültek. Ízlés dolga, de kicsinylő gáncsaira is illik, a mit szerző saját munkájának 14-ik lapján mond, hogy: „fájdalom, sok nyitott könyvben nehéz olvasni“. Annál meglepőbb, hogy szerző Than történeti festészetében öröndetes forduló pontot éppen azon művében vél fölismerni, mely bizonyára a művész gyöngébb compositiói közé tartozik: a *Marchfeldi ütközet*ben; e festmény alapján hiszi a szerző, hogy Than jövőjével könnyen elhomályosíthatja múltját. — Szerző egyébiránt nemcsak műtéleteiben téved, hanem tényekben is, adatokban is; a kezeügyébe eső dolgokról is csak fölületesen értesült. Így például Madarász Viktornak szóló, fennidézett megrovását, érzékeny megjegyzéssel toldja meg, melyben, a művész mentségére, azt sejteti az olvasóval, hogy „az élet hatalmas szükségei terelik őt a valódi hivatásával ellenkező pályára“. Szerencsére ez nincs így, de annyi lehetséges, hogy a szerzőt e könyve írásakor a körülmények csakugyan hivatásával ellenkező pályára sodorták. Bárki megmondhatta volna szerzőnek, hogy éppen Madarász, anyagilag legfüggetlenebb művészeink egyike, ki saját nyaralójában művészi inspiratioit szabadon követheti; azt is könnyen megtudhatta volna, hogy nem Thiers, hanem Thierry Amadénak arczképét festette és ajándékozta az akadémiának. Liczen-Mayerről is valótlant állít; azt, hogy ő volna az egyetlen magyar művész, ki a műcsarnok létesítéséhez „valamicskével sem tartotta érdemesnek hozzájárulni“. Az ő küldeményét is rég kisorsol-

ták és művésztársa, a ki azt megnyerte, örömét leli a becses műben.

Jellemző kicsinységek, de csak kicsinységek — megenygelem. Szerző azonban, a mellett hogy agyba-főbe dícsérgeti embereit, válogatott gorombaságokat is tud nekik mondani, sőt két kitűnő művészünk: Lotz és Székely irányában — szelíden szólva — nagy tapintatlanságot is enged meg magának, a mennyiben művészetük bírálása helyett találomra gyanúsít vagy éppen ráfogást használ. Lotznak csak úgy oda mondja, hogy sokat nem tanult, hogy nincs ambíciója, s hogy „hiányzik lelkéből azon nemes rúgó, mely nélkül a dicsőség felhőibe emelkedni képtelenség!” Erre mérséklettel vagy komolyan felelni nem könnyű. Ha már valaki nem érti a napi kérdések- és napi üzemlektől való nemes elzárkózást, melyben egy nagy tehetségű művész egyedül és kizárólag művészetének él és e legszűkebb körben jól érzi magát, legalább ne akarja őt ezért a nyilvánosság előtt felelősségre vonni. Az a mézes-mázos dicséretbe oltott megleczkézés pedig, melyben szerző Székely Bertalant, e kitűnő tanárt és művészt részesíteni jónak látta, ily könnyű vérű szellemi productio utolsó lapján igen különösen áll szerzőnek s nagyon provocálja a hasonlítást azzal az újonczczal, ki még löport soha sem szagolt, de eléje áll a hadviselt ezredesnek s vállát megveregetve azzal biztatja őt, hogy csak tanuljon s ha jól viseli magát, még ember válhatik belőle!

Hadd végezzünk már egy másik hasonlattal, mely a szóban forgó műirodalmi kísérlet keletkezési módjára nézve tán némi világot deríthet.

Képzeljünk egy gépészt vagy mérnököt, nem bánom, tegyük föl, hogy a maga szakmájában igen jeles ember, ki technikus korában jó tánczos volt s mindig szerette a fülbemászó olasz melódiákat. Eljár az operai előadásokra s néhány koncertbe, elolvassa a napilapok bírálatait, utóbb a modern zenének történetét s azon olvasmányból egyszerre hívatást és jogosultságot merít arra, hogy a zenészeti mozgalmakban, bár a zenével soha komolyan nem foglalkozott, ő is bírói szerepet vállalhat. Fölkeresi még Liszt Ferencznek, Erkelnek, Sárközinnek egy-egy ismerősét, megtudakol egyet-mást a művészek személyes viszonyairól és így fölfegyverkezve az osztó igazság nevében neki áll és megír egy röpiratot a modern zeneművészetről, különös tekintettel a magyar operai és népzénére. —

Az így rögtönzött műtörténelmi tanszékből hirdesse bár a szónok még oly sűrűn a széptani elévülhetetlen elveket, a műtörténelem igazságos voltát, a személyes jóakaratot korholásban és dicséretben — : hiába, nincs köszönet az ily jóakaratban, egyedül az nem üdvözt, s így az efféle műkedvelő excursiókból a harmadik határba, semmi nyeresége nincs se az irodalomnak, se a közönségnek.

K. G.

Pótlék. A *Budapest Szemle* e füzetének első ívei már ki voltak nyomatva, mikor megjelentek az 1876 jan. 9. és jan. 10-diki német birodalmi törvények, a képzőművészeti és fényképi tulajdonjog szabályozása tárgyában. Ezek tehát a fentebbi első cikkben már nem voltak felhasználhatók; de az illető bizottság még hasznára fordíthatja.

Ugyanazon cikkben egy értelemzavaró hibát is ki kell igazítanunk; a 250-ik lap alsó második sora így olvasandó: „művekre is, melyek ezen idő előtt jelentek meg“.

A. L.

Ráth Mór könyvkereskedése (Haas-palotában).

Leszállított áru művek.

A () között levő számok a bolti, a sorok végén levő számok a most érvényes árakat jelentik.

- 1849—1866. Adalékok a kényuralomellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból. Nagy 8-rét. (1.60) 50 kr.
- Aristoteles politikája. Fordította és jegyzetekkel ellátta Haberern Jonathán (4.—) 1 frt 50 kr.
- Csokonai Mihály minden munkái. Két kötet, Csokonai jól talált képével s aláírási hason-másával. 5 frt.
- Nevezetesebb poétai munkái. Két kötetben, a szerző képével együtt, kiadja Márton József. Bécsben 1816. Kötve 2 frt.
- Curtius Ernő. Athen Perikles korában. Fordította Pór tnr. (1.20) 50 kr.
- Dapsy L. A talajkimerülés befolyása az államok életére, különös tekintettel Magyarország jövőjére. (1.60) 50 kr.
- Ein Blick auf den anonymen Rückblick. Von einem Ungarn. (*Gróf Széchenyi István* utolsó műve Döblingben és gyászos halálának okozója.) 3-te Auflage, London 1861. (8.—) 2 frt.
- Eötvös József báró. Magyar írók és államférfiak. Angol kötésben (3.40) 2 frt 80 kr. Füzve (2.60) 2 frt.
- Reform. 2-ik kiadás (2.—) 1 frt.
- Erdélyi János. Egyetemes irodalomtörténete I., Ókor (2.40) 1 frt.
- Hevesi Lajos. *Budapest és környéke*. A fővárosi hatóság megbízásából. Hiteles adatok nyomán készült új *térképpel*, betűrendes utca-mutatóval és fametszetekkel. Ára kötve (1.80) 1 frt 20 kr.
- Jámbor Pál. A magyar irodalom története. 2 kötet (3.—) 2 frt.
- Janus. (Döllinger.) A pápa és az egyetemes zsinat. (2.—) 60 kr.
- Kákay. Nagy férfiak. Legujabb árny- és fényképek (2.60) 1 frt.
- Kazinczy Gábor. Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. Hozzájárul Carbo párbeszéde Mátyás dicső tetteiről (2.40) 1 frt 20 kr.
- Egy képviselő (Szász Károly) napló-jegyzetei az 1865. decz. 10-én megnyílt országgyűlés alatt. 3 füzet (2.70) 60 kr.
- Keresztesi J. Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Kiadta S. Hoffer Endre (3.—) 2 frt.
- Kerkápoly. Publicistikai dolgozatok 1865—1868. (1.80) 80 kr.
- Kézai Simon mester magyar krónikája. Ford. Szabó Károly (1.—) 80 kr.
- Laboulaye E. Lengyelország első felosztása 1772-ben. Francziából ford. Ribáry F. (—80) 40 kr.
- Macaulay J. B. Lord Clive. Warren Hastings. Az angol Keletindia meghódításának története. Hampden János. Pitt, Chatam gróf. Négy politikai életrajz. Ford. Szász Károly (4.—) 2 frt 40 kr.
- Magyarország 1849-ben és 1866 után. Salamon F.-től (1.80) 60 kr.
- Mai Erszkine. Az angol parlament és eljárása. Ford. Barsi (3.—) 1 frt.
- Mészáros Lázár élettörténete, külföldi levelezései és emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly V. 2. köt. (8.40) 5 frt.
- Mignet. Stuart Mária. Ford. Berzeviczy (2.—) 80 kr.
- Nagy Iván. Magyarországi és Erdélyi bujdosó fejedelem Kézsmárki Thököli Imre secretáriusának Komáromi Jánosnak törökországi diariumja s experienciája (1.—) 60 kr.
- *Magyarország családi czimereivel és leszármazási táblákkal*. 20 kötet. A-Z-ig és pótlékkötet (70.—) 25 frt.
- III. Napoleon. Julius Caesar története. Két nagy köt. (8.—) 3 frt.
- Atlas Julius Caesar történetéhez (36 pompás térkép) (5.50) 3 frt.
- Nemzetgyűlés, a pesti magyar, 1848-ban, közli Pap Dénes. 2 kötet. Az első képviselői országgyűlés részletes naplókönyve ez, ülésről ülésre, a kisebb érdekű vitatkozások rövidebb, a nagyobb érdekűek teljes följegyzésével. (6.50) 2 frt.
- Palgrave Reginald. Képek az angol alsóház történetéből és működéséből. Angolból fordította Csernátóni Lajos (1.—) 50 kr.
- II. Rákóczy F. és nevezetesebb kortársainak némely kiadatlan eredeti levelek. (1.—) 50 kr.

Ráth Mór könyvkereskedése (Haas-palotában).

Leszállított árú művek.

A () között levő számok a bolti, a sorok végén levő számok a most érvényes árakat jelentik.

- II. Rákóczy F.** fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig (1711); közlik Ráth Károly és Thaly Kálmán. Harmadik átdolgozott s jegyzetekkel, Rákóczy tartózkodási helyeivel, végrendeletével, és a bujdosók sírfelirataival bővített kiadás Rákóczy arcképével (3.—) 2 frt.
- Renan Ernő.** *Az apostolok*, francziából fordította Molnár Aladár. (2.40) 1 frt.
- Rogierius** siralmas éneke Magyarországnak IV-ik Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról. — Tamás spalatoí esperes «Historia salonica»-jából a tartárjárás. — Nagy Magyarország dolgáról. Fordította Szabó K. 1 frt.
- Rüstöv V.** Az 1870 1871-ik porosz-francia háboru. Politikai és katonai szempontból. Hadi térképekkel és tervekkel. Jogositott magyar kiadás. (4.60) 2 frt.
- Salamon Fer.** A magyar király szék betöltése és a Pragmat. Sanctio története. (2.—) 1 frt.
- Két magyar diplomata a 17-ik századból. (2.80) 1 frt.
- Shakespeare.** Lear király. Fordította Vörösmarty M. (1.—) 40 kr.
- Stein Lőrincz.** Az államigazgatás és igazgatási jog alapvonalai, folytonos tekintettel Angol-, Francia- és Németország törvényhozása és irodalmára. Hazai viszonyainkra és törvényhozásunkra való utalásokkal átdolgozta Kautz Gyula. (5.—) 3 frt.
- Szabó K.** *Emlékiratok a magyar kereszténység* első századából. Második jutányos kiadás. (1.—) 60 kr.
- Szalay L.** Adalékok a magyar nemzet történetéhez a 16-ik században. (2.40) 1 frt 20 kr.
- Szilágyi Sándor.** Báthory Gábor fejedelem (az utolsó Báthory) története (2.80) 1 frt 80 kr.
- Teleki Domokos gr.** A Hóra-támadás története (1.80) 1 frt 20 kr.
- Thaly Kálmán.** *Bottyán János. II. Rákóczy F. fejedelem vezérlő tábornoka.* Történeti életrajz a kuruczvilág hadjárataival (3.60) 2 frt 20 kr.
- Thiers Adolf.** I. Napoleon első trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés. Waterloo. Francz. fordítva. (4.—) 2 frt 40 kr.
- I. Napoleon Szent-Ilona szigetén. (1.20) 1 frt.
- Vámbéry Armin.** Vázlatok Közép-Azsiából; újabb adalékok az Oxusmelléki országok népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz (2.80) 1 frt 80 kr.
- Gróf Wass S.** Kilencz év egy számüzött életéből. Száraz és tengeri utazások. 2 kötet. (3.20) 1 frt 20 kr.

BUDAPESTI SZEMLE.

GLX

SZERKESZTI

CSENGERY ANTAL.

- Második folyam. Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 3 frt.
- Negyedik folyam. Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Hetedik folyam. Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Kilencedik folyam. Új folyam. II. (1866.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Tizenegyedik folyam. Új folyam. IV. (1868.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 4 frt.
- Tizenkettedik folyam. Új folyam. V. (1869.) Előfizetési ára 10 frt. Leszállított ára 7 frt.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

20. SZÁM.

1876 MÁRCZIUS—ÁPRIL.

Muzeumi könyvtár Veszprém

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR.

712
a03

TARTALOM.

- I. AZ IRÓI ÉS MŰVÉSZI TULAJDONJOGRÓL. — Arany Lászlótól.
II. UTI VÁZLATOK. (II.) — Pulszky Ferencztől.
III. A TÁRSADALOM. (II.) — Grünwald Bélától.
IV. DICKENS KÁROLY. — Boucher Leo után. —y —t.
V. DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. (V.) — Demár Jánostól.
VI. II. LAJOS ÉS UDVARA. (II.) — Fraknoi Vilmostól.
VII. BOZSICZA. Szerb beszély, Popovics Miloradtól. K. B. V.
VIII. KÖLTEMÉNYEK: *Szilveszter éjszakáján*. Gyulai Páltól. — *Firdúsi Sahnámejából: Zál és Rudabe találkozása*. Persából Szilády Árontól.
IX. ÉRTESÍTŐ: Maine S. H.: *A jog őskora*. —z —s. — Sámi Lajos: *Dél-afrikai utazások és felfedezések*. Hunfalvy Jánostól. — Hollós László: *A modern festő-művészetről*. K. G.

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a tudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg ugyan, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

Ráth Mór kiadásai.

- Az 1875. évi összes új adótörvények. XXIX. tcz. a sör-, szesz- és cukor-adókról. — XX. tcz. a vasúti és gőzhajózási szállítás megadóztatásáról. — XXI. tcz. a vadászatnak és vadászati fegyvereknek megadóztatásáról. — XXII. tcz. a tőke-kamat és járadék-adóról. — XXIII. tcz. a házadóról. — XXIV. tcz. a vállalatok és egyletek adójáról. — XXV. tcz. a bélyeg, illetékek és díjak tárgyában. — XXVI. tcz. a cselédtartásért, tekeasztalokért, játék-helyiségért, kocsi- és lótarításért fizetendő adóról. — XXVII. tcz. a bányaadóról. — XXVIII. tcz. a bor- és hús fogyasztási adóról. — XXIX. tcz. a kereset-adóról. — XXX. tcz. a határőrezredek területén fekvő erdők megadóztatásáról. Nagybetűs kiadás. Ára 60 kr., zsebkiadás ára 50 kr.
- Az 1875. évi új adótörvények. 2-ik füzet. XLVII. tcz. Az általános jövedelmi pótdóról és az 1875. XXIX. tcz. némely rendeletének módosításáról. — XLVIII. tcz. A földadóról szóló törvényezik, a jövedelemadóról és a személyes kereseti adóról szóló törvényezik érvényben álló részei, valamint a cukoradóról, a bor és hús fogyasztási adóról és a dohányjövédékről szóló törvényezik hatályának meghosszabbításáról. — L. tcz. A sójövédékről szóló 1868. XI. tcz. és a sójövédéki szabályok némely intézkedéseinek módosításáról. Nyolczadrét kiadás 30 kr. Zsebkiadás 30 kr.
- Függelék az új 1875. adótörvényekhez. Pénzügyminiszteri szabályrendeletek és utasítások. Ára 50 kr. 2. füzet. Ára 40 kr.
- Az új kereskedelmi törvény. Nyolczadrét egyetlen nagybetűs kiadás 1 frt. Kötve 1 frt. 60 kr. Az életbeléptetésére vonatkozó szabályrendeletekkel 1 frt. 40 kr. Kötve 2 frt. Diszes zsebkiadás 80 kr. Kötve 1 frt. 40 kr. A szabályrendeletekkel 1 frt. 20 kr. Kötve 1 frt. 80 kr.
- A kereskedelmi törvény életbeléptetése vonatkozó miniszteri szabályrendeletek. Nagybetűs 8-rét kiadás. Ára 40 kr. Zsebkiadás 40 kr.
- Az új váltótörvény. (Azonnal szentesítése után.)
A községi törvény módosítása. (Azonnal szentesítése után.)
Az új közigazgatási törvények. (Azonnal szentesítésük után.)
Az új adókezelési és kivetési törvény. (Azonnal szentesítése után.)
1875. II. tcz. A közös hadsereg, hadtengerészet és a m. k. honvédség egyéneinek katonai ellátásáról. 50 kr.
- 1875-iki VII. Törvényezik a földadó szabályozásáról; a cataszteri munkálatokra kihirdetett pályázattal és a földadósabályozás végrehajtására vonatkozó szabályrendelettel. 40 kr. Az 1868. földadótörvény nyel és szabálylyal 1 frt.
- Utasítás a földadó-kataszteri munkálatoknak a tényleges állapot szerinti kiigazítására, az 1875. VII. tcz. szerint hivatott községi előljárók, községi, járási és kerületi földadó-bizottságok és pénzügyi községek számára. Ára 40 kr.
1868. évi Földadó-törvény és szabály. Ára 40 kr.
1875. Törvényezik a néptanítók nyugdíjazásáról, özvegyeik és árvaik gyámlításáról. 20 kr.
- Az 1874. évi Új választási törvény. Nagy-betűs 8-rét-kiadás. 30 kr. Zsebkiadás 30 kr. Ötven példány 10 frt.
- Az 1874. választási törvény, az 1875. évi törvéynovellákkal, az 1848-ik évi választási, az új Incompatibilitási törvény nyel és a felebbezési ügyek ügyrendjével. Ára 50 kr.
1874. XXXIV. Törvényezik az ügyvédi rendtartás tárgyában. Nagybetűs 8-rét-kiadás. Ára 30 kr. Zsebkiadás. Ára 30 kr.
1874. XXXV. Törvényezik a királyi közjegyzőkről. Nagybetűs 8-rét-kiadás. Ára 40 kr. Zsebkiadás. Ára 40 kr.
- Függelék a közjegyzői törvényhez. A közjegyzői díjak, a közjegyzői utasítás és egyéb a közjegyzőség behozatalára vonatkozó szabályrendeletek. Ára 40 kr.

DEÁK FERENCZ EMLÉKEZETE.

Díszmű, dupla velin-papíron, színes szegélylyel, számos initialéval és mű-mellékletekkel.

- I. kiadás. Csupán annyi számozott példány, a hány előfizető jelentkezik, folio alakban, a képek első, úgynevezett »avant la lettre« nyomásokban. Stylszerű díszkötésben. Előfizetési ára 25 frt.
- II. kiadás. Nagy negyedréti alakban. Az összes műmellékletekkel. Pompás díszkötésben. Előfizetési ára 15 frt.
- III. kiadás. Nagy negyedréti alakban. A műmellékletek két harmadával (az előfizető választása szerint) pompás díszkötésben. Előfizetési ára 10 frt.

A szöveg tartalma:

Bevezetés. — Deák Ferencz és köre. Politikai visszaemlékezések az 1857—1875. évekből.
Deák Ferencz életrajza. Essay.
Deák Ferencz első beszéde Zala vármegye gyűlésén.
Deák Ferencz egy-egy, az 1832 36. 1840. 1847 48. 1861. 1869 71. 1872 74. országgyűlések alatt tartott beszéde.
Deák Ferencz 1861. évi két felirata.
Az 1867. évi Husvétii czikk.
Gondolatok. Deák Ferencz beszédeiből, leveleiből, irataiból és adomáiból.

Mű-mellékletek. (Többnyire színes nyomások.)

Deák Ferencz 1848 előtt. Arczkép.
Deák Ferencz 1861 után. Arczkép.
Söjtör. Tájkép és Deák Ferencz születésháza.
Kehida. Tájkép és a Deák-család lakháza.
Pusztaszent-László. Tájkép és Oszterhuber lakháza.
Deák Ferencz szobája az „Angol királynőben“.
Deák Ferencz az 1861. országgyűlésen „nagy beszédét mondja“. Történelmi kép.
A magyar királyi család, és az első magyar alattvaló a budai királyi lakban. Történelmi kép.
Deák Ferencz barátjai körében a „szép juhásznőnél“ Budán.
Deák Ferencz „a városligeti köröndben“.
Városligeti nyaraló, hol Deák Ferencz az utolsó nyarat töltötte.
Ház és szoba, hol Deák meghalt.
A magyar királyné imádkozva Deák ravatalánál. Történelmi kép.
A táj, történelmi és genre-képek Deák barátjainak számos arczképével a legelső rangú magyar művészek által fognak a helyszínen eszközölt tanulmányok alapján készítettetni.

Kiadói pályám talán felment annak kijelentésétől, hogy ezen vállalatom megindítására nem nyegleség vagy nyereszkedési vágy vezet. Ugy érzem, mintha némi kötelességet teljesítenék, ha Deák Ferencz nagy nevének cultusához oly időben óhajtok ezen irodalmi és művészi emlékekkel járulni, midőn az író tolla és a művész ecsetje még közvetlen forrásokból meríthet, Göthe intését követve, ki oly szépen mondja:

*„Haltet das Bild der Würdigen fest, wie leuchtende Sterne
Theilte sie aus die Natur, in den unendlichen Raum.“*

Budapest, febr. 12. 1876.

Ráth Mór.